

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૩૪૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૫૧૨૧૨૧૨ યમ ૨૧૧ ૨૭૧

વિષય પ૨ : ૪૪, ૪ : ૪

પારાશર ધર્મશાસ્ત્ર

(પારાશર સ્મૃતિ)

મૂલ અને ભાષાંતર

ભાષાંતર કર્તા
શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર.

ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ:-મુંબઈ.

સંવત્ ૧૯૧૮.

ઈ. સ. ૧૯૧૨.

મૂલ્ય રૂ. ૧૧.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
સામદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ

૩૯ રૂ૫૮

સર્વ હક્ક પ્રકટકર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

PRINTED AND PUBLISHED
BY I. S. DESAI
GUJARATI PRINTING PRESS
SASSOON BUILDINGS—FORT,
BOMBAY.

પ્રસ્તાવના.

ભગવાન્ પરાશર ઋષિ પળ મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરેની પેઠે મહાન પરાશર ઋષિ. સિદ્ધ પુરુષ હતા. વાજસનેયિ શાસ્ત્રામાં જે વંશ શ્રાદ્ધાળ મળેલું છે, તેમાં વેદસંપ્રદાય પ્રવર્તક ગુરુ શિષ્યની પરંપરામાં પરાશરના પુત્ર તથા પૌત્રનું નામ સાંભળવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત ભગવાન્ યાજ્ઞવલ્ક્યે પળ ધર્મશાસ્ત્રના કર્તાઓની ગણનામાં પરાશરને પળ ધર્મશાસ્ત્રના કર્તા તરિકે ગણાવ્યા છે. પરાશરની ઉત્પત્તિવિશે મહાભારતના આદિપર્વના ૧૭૮ માં અધ્યાયમાં આપ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; પરાશર વસિષ્ઠના પૌત્ર અને શક્તિના પુત્ર થતા હતા, અને અઢાર પુરાણના તથા મહાભારતના કર્તા વેદવ્યાસના પિતા થતા હતા. તેમના પિતા શક્તિને શાપને લીધે રાક્ષસાવેશમાં આવેલો કલ્માષપાદ રાજા ખાઈ ગયો હતો; તે સમયે તેમના પુત્ર પરાશર ગર્ભમાં હતા. વસિષ્ઠ પોતાના પુત્રને રાક્ષસ ખાઈ ગયો છે એમ જાણીને પોતાને નિર્વંશ માની, નિરાશ થઈ ગયા અને આત્મહત્યા કરવા માટે તેમણે નદીમાં ઝંપાપાત કર્યો. પરંતુ નદીએ તેમને બાહાર કાઢી નાખ્યા. તે પછી વસિષ્ઠ પોતાના આશ્રમ તરફ આવતા હતા. તે સમયે તેમના પુત્રની વહૂ અદૃશ્યન્તી, જે વનમાં તપ કરતી હતી, અને જેના ઉદરમાં શક્તિનો ગર્ભ હતો તે, વસિષ્ઠની પાછળ પાછળ આવતી હતી. અને તેના ઉદરમાં રહેલો શક્તિનો ગર્ભ, અંગો સાથે વેદનું અધ્યયન કરતો હતો. વેદાધ્યયનનો ધ્વનિ સાંભળીને વસિષ્ઠે પાછળ જોયું તો એક સ્ત્રીને પોતાની પાછળ પાછળ આવતી દીઠી, ઇટલે તેમણે તે સ્ત્રીને પૂછ્યું “હે કલ્યાણિ ! તું કોણ છું અને આ વેદાધ્યયન કોણ કરે છે ?” પેલી સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો;—“હું તમારા પુત્રની વહૂ છું અને તમારા પુત્રનો ગર્ભ જે મારા ઉદરમાં છે તે વેદાધ્યયન કરે છે.” તે વચન સાંભળીને વસિષ્ઠે જાણ્યું કે “હું નિર્વંશ

૧ ધૃતકૌશિકઃ પારાશર્યાયણાત્ । પારાશર્યાયણઃ પારાશર્યાત્ । પારાશર્યાજાતૃકર્ણ્યાત્ ।

૨ પરાશરવ્યાસશંભ... ધર્મશાસ્ત્રપ્રયોજકાઃ ।

થયો નથી. ” મુમુર્ષુ થયેલા મુનિ વસિષ્ઠને ગર્ભમાં રહેલા પૌત્રે વંશ ટકી રહ્યાની આશા આપીને જીવતા રાહ્યા તે ઉપરથી તેનું જગતમાં પરાશર એવું નામ પડ્યું. આ પરાશર મુનિ બદરિકાશ્રમમાં રહેતા હતા. તે સિદ્ધ પુરુષ ક્યારે જન્મ્યા હતા, કોની પાસે અધ્યયનાદિ કર્યું હતું, તે ક્યારે નિર્વાણ પામ્યા હતા, તે વિશે કાલ નિર્ણય કરવો અશક્ય છે; પરંતુ શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં વેદવ્યાસની ઉત્પત્તિ વિશે એક શ્લોક છે, તે ઉપરથી પરાશર દ્વાપર યુગમાં હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે;—

દ્વાપરે સમનુપ્રાપ્તે તૃતીયે યુગપર્યયે ।

જાતઃ પરાશરાદ્યોગી વાસવ્યાં કલ્યા હરેઃ ॥

ત્રીજો દ્વાપર યુગ આવ્યો ત્યારે પરાશરથી સત્યવતીમાં શ્રીહરિના અંશ-રૂપ વ્યાસ જન્મ્યા હતા. આ વચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પરાશર દ્વાપર યુગમાં હતા.

એક સમયે ઋષિઓને કલિયુગના ધર્મ જાણવાની ઇચ્છા થઈ; તે ઉપરથી પારાશરસ્મૃતિ. તેઓ હિમાલય પર્વત ઉપર શિષ્યમંડલ સાથે વાસ કરીને રહેલા ભગવાન્ વેદવ્યાસની પાસે આવ્યા; અને તેમને ધર્મવિશે પ્રશ્ન કર્યો. એટલે તેમણે ઋષિઓને કહ્યું કે; હું કંઈ સર્વધર્મનો વેત્તા નથી; માટે તમે સૌ ધર્મસંબંધી પ્રશ્ન મારા પિતાનેજ પૂછો. આમ કહીને પંડે ઋષિઓને સાથે લઈને બદરિકાશ્રમમાં પોતાના પિતાની પાસે ગયા અને તેમને પ્રાર્થના કરીકે, અમે મનુ વગેરેનાં રચેલાં ધર્મશાસ્ત્રો શ્રવણ કર્યાં છે; સર્વે ધર્મ સત્ય યુગમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, અને કલિયુગમાં તે સર્વ ધર્મ નાશ પામ્યા છે; માટે હે પરાશર ઋષિ! આપ અમને કલિયુગને યોગ્ય વર્ણના સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ ધર્મ કહો ! ઋષિઓની ધર્મજિજ્ઞાસા શ્રવણ કરીને પરાશર મુનિએ તેઓને પ્રથમ ચારેય યુગનું સામર્થ્ય કહ્યું અને પછી કલિને અનુસરીને ચારેય વર્ણના ધર્મો તથા પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં. તે ધર્મોપદેશ પારાશર

૧ પરાશ્વઃ સ યતસ્તેન વસિષ્ઠઃ સ્થાપિતો મુનિઃ । ગર્ભસ્થેન તત્કાલે પરાશરહતિ સ્મૃતિઃ । મહાભારત આદિપર્વ ।

સ્મૃતિ અથવા તો પારાશરસંહિતાને નામે જગતમ! પ્રખ્યાત થયો છે. ભગવાન્ પરાશરે કલિયુગને ડહેશીને ધર્મો તથા પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં છે, તેથી તેમણે કહેલા ધર્મો તથા પ્રાયશ્ચિત્તો કલિયુગમાં વિશેષ માન્ય ગણાય છે. આ પારાશર સંહિતાના ઉપોદ્ધાત પ્રકરણમાં પળ એજ અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે,— “કલૌ પારાશરાઃ સ્મૃતાઃ । કલિયુગમાં પરાશરે કહેલા ધર્મને પ્રમાણ માનવા ” આ રીતે પરાશર સ્મૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

આ પારાશર સ્મૃતિમાં ‘પરાશરવચઃ’ ‘પરાશરમતમ્’ ‘પરાશરોઽબ્રવીત્’

પારાશરસ્મૃતિના
કર્તા કોણ ?

આવાં આવાં મૂઝ સ્મૃતિમાં વાક્યો આવે છે તે ઉપરથી કેટલાએકને એવી શંકા થવાનો સંભવ છે કે, આ પારાશર સ્મૃતિ પરાશરના નામથી બીજાએ

રચેલી હશે. કારણ કે જો પરાશરે રચેલી હોય તો પરાશર પંડે પોતાનું નામ શામાટે લખે ? પરંતુ આવી શંકા કરવી અયોગ્ય છે. આ પારાશર સ્મૃતિમાંજ એવાં વચનો નથી, પરન્તુ મનુની રચેલી મનુસ્મૃતિમાં પળ ‘મનુરબ્રવીત્’ વગેરે વચનો છે, તેથી તે બીજાની રચેલી સિદ્ધ થતી નથી પરંતુ મનુનીજ રચેલી મનાય છે અને ઉપનિષદોં તથા બ્રાહ્મણ ગ્રંથોં મનુએ રચેલી છે એમ માન્ય પળ કર્યું છે. પૂર્વે એવો સંપ્રદાય હતો કે; આચાર્ય શિષ્યોની પાસે ઐત સ્માર્ત ધર્મનું પ્રવચન કરતા હતા અને શિષ્યો તે શ્રવણ કર્યાં. પછી પોતાના શિષ્યોને તેનું પ્રવચન કરતા હતા. આમ ઉત્તરોત્તર શાસ્ત્રોનું પ્રવચન થતું હતું. આ વાત મનુસ્મૃતિના પ્રથમ અધ્યાયના ૫૯-૬૦ માં શ્લોકથી સ્પષ્ટ થાય છે.

મનુએ પોતાના ભૃગુ વગેરે શિષ્યોને મનુસ્મૃતિ ભણાવી હતી અને ભૃગુએ તે પોતાના શિષ્યોને ભણાવી હતી તે ઉપરથી તે ભૃગુસંહિતા પળ કહેવાય છે. છતાં મનુસ્મૃતિના આદ્ય ઉપદેષ્ટા ભગવાન્ મનુ છે, તે ઉપરથી તે મનુસ્મૃતિ કહેવાય છે. ભૃગુ ઋષિએ પળ શિષ્યોને મનુસ્મૃતિનો ઉપદેશ આપતી વખતે પ્રસંગે પ્રસંગે ‘મનુરબ્રવીત્’ આમ કહીને ભગવાન મનુને મોટાઈ આપી છે, તથા પોતાનું પ્રવચન સપ્રમાણ છે આમ સૂચવ્યું છે. તે પ્રમાણેજ પરાશરે પળ પોતાના પુત્ર તથા શિષ્ય એવા વેદવ્યાસને પરાશર સ્મૃતિનો ઉપદેશ કર્યો છે .

અને તેમણે પોતાના શિષ્યોને તેનો ઉપદેશ કર્યો છે તથા ઉપદેશ કરતી વખતે વ્યાસે પ્રસંગે પ્રસંગે પરાશરનો નામનિર્દેશ કર્યો છે તે તેની પ્રશંસાર્થ કર્યો છે તથા પોતાનો ધર્મોપદેશ સપ્રમાણ છે, આમ દર્શાવવામાટે કર્યો છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સાંપ્રત કાલમાં આપણને ઉપલબ્ધ થયેલી પારાશર સ્મૃતિ ભગવાન્ પરાશરનીજ રચેલી છે અને તેમના પુત્ર તથા શિષ્ય મહાત્મા વેદવ્યાસે તેમની પાસેથી ભળીને તેને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી છે.

વેદ અપૌરુષેય છે માટે તે સ્વતઃપ્રમાણ છે; તેને પ્રામાણ્યમાટે બીજા પ્રમાણની જરૂર નથી. આ વિષયને જૈમિનિએ પૂર્વમીમાં-
 પારાશરસ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય. સાના “તત્પ્રમાણં બાદરાયણસ્યાનપેક્ષત્વાત્” (૧-૧-૫) વેદને મૂલપ્રમાણની અપેક્ષા (ગરજ) નથી;

કારણ કે તે સ્વતઃપ્રમાણ છે; અને એ વાત બાદરાયણને (વ્યાસને) પણ સંમત છે. ” આ સૂત્રમાં વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યો છે. પરંતુ ઋષિ મુનિઓના રચેલા ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોને મૂલ પ્રમાણની જરૂર છે; કારણ કે તે ગ્રંથો પુરુષોના રચેલા છે. મૂલ પ્રમાણ એટલે પ્રથમ પ્રમાણ, જે પ્રમાણને આધારે મનુષ્ય વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે તે પ્રમાણ. દૃષ્ટાંતમાં જેમ કોઈ પુરુષ પ્રથમ નદીના તીર ઉપર પાંચ ફઠ જુવે છે અને પછી બીજાને કહે છે કે; ‘નદીના તીર ઉપર પાંચ ફઠ છે.’ આ વાક્યને માટે પ્રત્યક્ષ એ મૂલ પ્રમાણ છે અને તે મૂલ પ્રમાણને આધારે વક્તા વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે, તેથી તેનો વાક્યપ્રયોગ પ્રમાણ ગણાય છે. તેમ પારાશરનાં રચેલાં ધર્મશાસ્ત્રને પણ મૂલ પ્રમાણની જરૂર છે. પરંતુ તેવું મૂલ પ્રમાણ મળતું નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને મૂલપ્રમાણ તરિકે માનિએ, પરંતુ તે પણ મૂલ પ્રમાણ થઈ શકતું નથી; કારણ કે પારાશર ધર્મશાસ્ત્રના વિષયરૂપ ધર્મ અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય નહિ તેવો) છે; તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોનો સંયોગ થવાથી જે જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. ધર્મ અતીન્દ્રિય છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી; તેમ અનુમાન પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી; કારણ કે અનુમાન પ્રમાણને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની

જરૂર પડે છે, તેમ અમુક પુરુષનાં વાક્યરૂપ ધર્મશાસ્ત્રને પણ પ્રમાણ માની શકાય નહિ. કારણ કે પુરુષો વિપ્રલંબક (ધૂર્ત) હોય છે તેથી તેઓ યથાર્થ ભાષણ કરતા નથી; માટે પુરુષનાં વચનો પ્રમાણ ગણાતાં નથી. કદાચ કોઈ કહે કે સર્વે પુરુષો કંઈ વિપ્રલંબક હોતા નથી; ઘણા પુરુષો યથાર્થ-વક્તા પણ હોય છે. અસ્તુ, પરંતુ તેઓના બોલવામાં સંશય અને વિપર્યય નામના દોષ હોય છે; તેને લીધે પણ મનુષ્યોનાં વચન પ્રમાણ ગણાતાં નથી.

કોઈ કહે કે; સ્મૃતિનાં વચનોનું મૂલ વિધિવચનો છે; માટે સ્મૃતિવચનોને પ્રમાણ ગણવાં જોઈએ. હા ! એ વાત સ્વીકારી છે. પરંતુ જ્યાં સૂચી મૂલ વિધિવચનો મળે નહિ ત્યાં સૂચી સ્મૃતિવચનો પ્રમાણ ગણાય નહિ. શૌચને માટે તથા આચારને માટે પ્રત્યક્ષરીતે વિધિવચનો આપણા સાંભળવામાં આવતાં નથી, છતાં તેવાં વચનોને માટે વિધિવચનો અવશ્ય હોવાં જોઈએ. વેદની અનેક શાખાઓ છે અને તે સર્વે હમણા આપણા જાણવામાં આવતી નથી, તેથી પ્રત્યેક સ્મૃતિનાં મૂલવચનો આપણને ઉપલબ્ધ થતાં નથી, પરંતુ તે હોવાનો સંભવ છે. અહીં આ અનુમાન ઉપર કોઈ શંકા કરે કે, તમે જેમ સ્મૃતિવચનોને માટે મૂલ-વિધિવચનોનું અનુમાન કરો છો, તેમજ શાક્ય (બૌદ્ધ) વગેરે રચેલા ચૈત્યવન્દન આદિ ગ્રંથોને માટે પણ વિધિવચનોનું અનુમાન કરવું જોઈએ અને તેમ કરવા જતાં અતિપ્રસંગ ઉભો થશે. આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:— મનુ વિગેરે રચેલી સ્મૃતિઓ અને શાક્ય વિગેરે રચેલી સ્મૃતિઓની વચ્ચે મોટી વિષમતા છે. વેદે પંડેજ સાક્ષાત્ મનુ વિગેરેની સ્મૃતિને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી છે. તૈત્તિરીય સંહિતામાં મનુસ્મૃતિને માટે આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—‘ યદ્વૈ કિંચ મનુરવદત્તદ્વેષજમ્ ’ તૈ. સં. ૨-૨-૬-૨ મનુએ જે કંઈ કહ્યું છે તે ભેષજ (ઔષધરૂપ) છે. આ રીતે મનુસ્મૃતિનાં વચ્ચાણમાટે જેમ વેદમાં વચનો મળે છે તેમ શાક્ય વગેરેની સ્મૃતિના વચ્ચાણ કરનાર કોઈ પણ વચન વેદમાં મળતું નથી, માટે અનુમાન કરવાથી અતિપ્રસંગ થશે નહિ.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે; ‘ યદ્વૈ કિંચ મનુરવદત્તદ્વેષજમ્ ’ એ વચન

૧ ટક્ષને જોડેને આ ટક્ષ છે કે પુરુષ છે આવી રીતહું ઉભય જ્ઞાન થાય તેહું નામ સંશય અને દેહને વિશે આ આત્મા છે આવી રીતહું ઉલ્લંઘન જ્ઞાન થાય તેનું નામ વિપર્યય.

અર્થવાદ વાક્ય છે. માટે તેનું સ્વાર્થમા તાત્પર્ય નથી, પણ વિધેયાર્થની સ્તુતિ કરવામાં તાત્પર્ય છે. સોમારુદ્ર નામની એક ઇષ્ટિ છે તેમાં ચરુહોમના પ્રસંગમાં અતિદેશ વચનથી સામિધેની નામની ઋચાઓ ભળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં, વચ્ચે બે વિધિવચન આ પ્રમાણે વિધાન કરે છે કે “માનવી ઋચૌ ધાર્યે કુર્યાત્” ‘મનુસંબંધી બે ઋચા ભળીને સમિધનો હોમ કરવો.’ (તૈ. સં. ૨-૨-૧-૨) આ રીતે બે મનુની ઋચાનું વિધાન કરીને પછી તે વિધિની સ્તુતિ કરવામાટે ‘યદ્વૈ કિશ્વ’ આ અર્થવાદ વાક્ય ભળવામાં આવ્યું છે. આ વાક્ય મનુસ્મૃતિની પ્રશંસા કરતું નથી, પરંતુ માનવી ઋચાની સ્તુતિ કરે છે. માટે વેદમાં સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય કહ્યું નથી, તેથી મનુ વગેરેની સ્મૃતિઓ પણ શાક્ય વિગેરેની સ્મૃતિઓની પેઠેજ પ્રમાણ વિનાની છે. કેટલાએક સ્મૃતિ ગ્રંથોને માટે આ પ્રમાણે પણ શંકા કરે છે કે:—“પ્રાયેણાનૃતવાદિત્વાત્પુંસાં ભ્રાન્ત્યાદિસંભવાત્ । ચોદનાડુનપલબ્ધેશ્ચ શ્રદ્ધામાત્રાત્પ્રમાણતા ॥ પુરુષો ઘળું કરીને અસત્યવાદી હોય છે અને સત્ય ભાષણ કરનારાઓમાં પણ ભ્રાન્તિ,

૧ વિધિ, મન્ત્ર, નામધેય, નિષેધ અને અર્થવાદ એમ પાંચપ્રકારનાં વચનોથી વેદ ભરેલો છે. તેમાં જે વાક્ય સ્તુતિ અથવા તો નિન્દા કરનારાં હોય તે અર્થવાદવાક્ય કહેવાય. મીમાંસામાં અર્થવાદવિશે આ રીતે વ્યાખ્યા કરી છે. ‘પ્રાશસ્ત્યનિન્દાન્યતરપરં વાક્ય-મર્થવાદઃ’ પ્રશંસા અથવા તો નિન્દા એ બેમાંથી એકને કહેનારું વાક્ય અર્થવાદવાક્ય કહેવાય છે. એ અર્થવાદ ત્રણ પ્રકારનો છે. ‘વિરોધે ગુણવાદઃ સ્યાદત્તવાદોઽવધારિતે । ભૂતાર્થ-વાદસ્તદ્વાનાદર્થવાદશ્ચિદા મતઃ ।’ જ્યાં અર્થવાદમાં બીજાં પ્રમાણોથી વિરોધ આવતો હોય ત્યાં ગુણવાદ થાય. જેમ કે “આ યૂપ” (યજ્ઞસ્તંભ) આદિત્ય છે. યજ્ઞનો સ્તંભ લાકડાનો હોય છે, તેને આદિત્ય ઇટલે સૂર્ય કહેવો એ પ્રત્યક્ષરીતે વિરુદ્ધ છે. માટે આ યૂપ આદિત્ય છે ઇટલે આદિત્યમાં જેમ કાન્તિરૂપ ગુણ છે, તેમ આ યૂપમાં પણ કાન્તિરૂપ ગુણ છે. અને ગુણવાદ કહે છે. જે વાત બીજા પ્રમાણોથી જાણી શકાતી હોય તેવી વાતને કહેનારું વાક્ય અત્તવાદ વાક્ય કહેવાય. ‘જેમ અગ્નિ હિમતું (થંડીતું) ઔષધ છે’ એ વાત લૌકિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે અને તેનેજ આ વાક્ય પણ કહે છે. માટે આ વાક્ય અત્તવાદ વાક્ય કહેવાય. જેને બીજાં પ્રમાણોની સાથે વિરોધ ન હોય, તેમ બીજાં પ્રમાણોથી જ જાણવામાં પણ આવતો ન હોય તે ભૂતાર્થવાદ કહેવાય. જેમકે ‘ઇન્દ્રે દૃષ્ટને વજ્ર માર્યું’ આ વાક્યને કોઈ પણ પ્રમાણની સાથે વિરોધ નથી; તેમ બીજાં પ્રમાણોથી તે જાણવામાં પણ આવતું નથી. માટે આ વાક્ય ભૂતાર્થવાદ છે. આ રીતે ત્રણ પ્રકારનો અર્થવાદ મીમાંસામાં વર્ણવ્યો છે.

વિપર્યય વગેરે દોષો જોવામાં આવે છે, તેમ શૌચ તથા આચારને માટે પળ વિધિ વચનો ઉપલબ્ધ થતાં નથી માટે પૌરુષેય ગ્રંથોને કેવલ શ્રદ્ધાથીજ પ્રમાણ માનવામાં જોઈએ. અસ્તુ: આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—

મનુસ્મૃતિને માટે તો વેદમાં પ્રમાણ મળે છે, માટે તેને પ્રમાણની જરૂર નથી; પરંતુ આ પારાશર ધર્મશાસ્ત્રને તો પ્રમાણની જરૂર છે. વેદમાં જેવો મનુનો મહિમા વર્ણવ્યો છે તેવો પારાશરનો મહિમા વર્ણવ્યો નથી, માટે પારાશરની રચેલી સ્મૃતિને પ્રમાણ માનવી એ એક વિચારનો વિષય છે. આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—સ્મૃતિગ્રંથો પંડેજ પ્રમાણભૂત છે; તેને પ્રમાણ ન માનવામાં જે હેતુઓ આપવામાં આવે છે તે સર્વે મિથ્યા છે, અસત્યભાષણ, સંશય અને વિપર્યયાદિક દોષો તથા વિધિવચનોની અનુપલબ્ધિ (અભાવ), આ ત્રણ હેતુને લીધે, પુરુષોએ રચેલા ગ્રંથો પ્રમાણ ગણાતા નથી એ વાત સત્ય છે. પરંતુ આ ત્રણે હેતુઓ મનુ, પારાશર વગેરેમાં મિથ્યા છે. ધર્મશાસ્ત્રના કર્તા મનુ, પારાશર વગેરે જન્મથીજ સિદ્ધ છે. તેઓ અસત્ય ભાષણ કરે અથવા તો તેઓમાં સંશય અને વિપર્યય દોષ હોય એવી શંકાને અવકાશજ નથી; તેથી ઉપર કહેલા હેતુઓ તેઓમાં ઘટતા નથી. મનુ પારાશર વગેરે જન્મથીજ સિદ્ધ હતા. વેદના મન્ત્રોમાં, અર્થવાદ વચનોમાં, ઇતિહાસોમાં, અને પુરાણોમાં પારાશર વગેરે મહાત્મા પુરુષોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે તેના સિદ્ધપણાનું જ્ઞાપક છે, જો મન્ત્ર, અર્થવાદ વિગેરેને પ્રમાણ માનવામાં આવે નહિ તો મનુ પારાશર વગેરે પણ ન હતા એમ ઠરે; અને તેથી આશ્રયાસિદ્ધિ નામનો દોષ આવે. ઉત્તરમી-માંસાના દેવતાધિકરણમાં અર્થવાદનું સ્વાર્થમાં તાત્પર્ય છે કે કેમ તે ઉપર વિચાર કરતાં કહ્યું છે કે, જ્યાં ગુણવાદ વચન ન હોય તથા અનુવાદ વચન ન હોય તેવાં ભૂતાર્થવાદ વચનો સ્વાર્થમાં પણ પ્રમાણ ગણાય છે. પૂર્વમીમાંસાના પ્રથમ અધ્યાયના બીજા પાદના પ્રથમ અધિકરણમાં અર્થવાદ સ્વાર્થમાં પ્રમાણ નથી એમ કહ્યું છે તે, ગુણવાદના તથા અનુવાદના વિષયમાં કહ્યું છે. માટે ‘ યદ્વૈ કિંચ્ચ ’ એ અર્થવાદ વાક્ય છે અને તે વિધેયાર્થની સ્તુતિ કરનારું છે. તે અનુવાદરૂપ પણ નથી તેમ ગુણવાદરૂપ પણ નથી; પરંતુ ભૂતાવાદરૂપ છે. માટે, તે વિધિની સ્તુતિ કરનારું પણ છે અને સ્વાર્થમાં પ્રમાણ-

ભૂત પળ છે. માટે, શાક્ય વગેરે કરેલો આક્ષેપ મિથ્યા છે. આ સર્વ અભિપ્રાયને ધ્યાનમાં લઈને ચતુર્વિંશતિમત નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે; શાક્ય વિગેરેનાં વાક્યો આદર આપવા યોગ્ય નથી. “અર્હણ્વાર્કવાક્યાનિ બૌદ્ધાદિપઠિતાનિ તુ । વિપ્રલંભકવાક્યાનિ તાનિ સર્વાણિ વર્જયેત્ ॥ અર્હ-તનાં વાક્યો, ચાર્વાકનાં વાક્યો, બૌદ્ધ વગેરેનાં વાક્યો તથા ધૂર્ત પુરુષોનાં વાક્યો આ સર્વ વાક્યોને પ્રમાણ માનવાં નહિ”.

હવે પરાશરનો મહિમા ક્યાં ક્યાં વર્ણવ્યો છે તેનું અવલોકન કરીએ. પરાશરનો મહિમા વેદમાં પણ વર્ણવ્યો છે, “સહોવાચ વ્યાસઃ પારાશર્યઃ”। ‘તે પરાશરના પુત્ર વ્યાસ બોલ્યા’ (તૈ. આ. ૧-૧-૩-૩૭) આ શ્રુતિવચનમાં વ્યાસની પરાશરના પુત્ર તરીકે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. જ્યારે સર્વ તરફથી જેનો મહિમા માન્ય થયો છે એવા વેદવ્યાસની પણ સ્તુતિ કરવા માટે તેને પરાશરના પુત્ર તરીકે કહ્યા છે, તો પછી પરાશર પંહે અચિન્ત્ય મહિમાવાળા હોય એમાં તો કહેવુંજ શું ? વાજસનેયિ શાખામાં વંશ બ્રાહ્મણ છે. તેમાં વેદસંપ્રદાયના પ્રવર્તક ગુરુશિષ્યની પરંપરા આપી છે. તે પરંપરામાં પરાશરના પુત્રનું તથા પૌત્રનું આ પ્રમાણે નામ સાંભળવામાં આવે છે. “ઘૃતકૌશિકઃ પારાશર્યાયણાત્, પારાશર્યાયણઃ પારાશર્યાત્, પારાશર્યો જાતૂકર્ણ્યાત્ ।” ‘પારાશર્યાયણથી ઘૃતકૌશિક થયા, પારાશર્યથી પારાશર્યાયણ થયા, જાતૂકર્ણ્યથી પારાશર્ય થયા’ આ શ્રુતિવચને કરીને પણ પરાશર મનુના સમાનજ સિદ્ધ પુરુષ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતેજ વશિષ્ઠ, અત્રિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરે પણ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. “ઋષયો વા હં પ્રત્યક્ષં નાપશ્યન્ । તં વશિષ્ઠઃ પ્રત્યક્ષમપશ્યત્ ।” (તૈ. સં. ૩-૬-૨-૫) ‘ઋષિઓએ એને પ્રત્યક્ષ દીઠા નહિ, વશિષ્ઠે તેને પ્રત્યક્ષ દીઠા’ “અત્રિરદદા દૌર્વાય પ્રજાં પુત્રકામાય ।” (તૈ. સં. ૭-૧-૮-૧) ‘અત્રિએ પુત્રની કામનાવાળા ઔર્વને પ્રજા આપી.’ “અથ હ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્ય દ્વે માર્યે બભૂવતુઃ યાજ્ઞવલ્ક્યને બે માર્યા હતા ।” આવી રીતે શ્રુતિઓમાં પરાશર વગેરે ઋષિઓનાં જે નામ સાંભળવામાં આવે છે, તે તેમનું સિદ્ધપણું દર્શાવનારાં છે.

કેટલાએક કહે છે કે;-સ્મૃતિમાં પ્રતિપાદન કરેલા ધર્મનાં મૂલભૂત વૈદિક

વિધિવચનો મળતાં નથી. પરંતુ એમ કહેવું મિથ્યા છે. પાંચ મહાયજ્ઞને માટે શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે વચન છે. ‘પશ્વ વા એતે મહાયજ્ઞાઃ સતતિ પ્રતાયન્તે સતતિ સન્તિષ્ઠન્તે,—દેવયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞો ભૂતયજ્ઞો મનુષ્યયજ્ઞો બ્રહ્મયજ્ઞઃ’ (તૈ. આ. ૨-૧૦-૭) પાંચ મહાયજ્ઞો નિત્ય કરવા. તે પાંચ મહાયજ્ઞો આ પ્રમાણે છે; દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને બ્રહ્મયજ્ઞ. આ પ્રમાણે જ શૌચાદિકને માટે પણ મૂળ શ્રુતિવચનો ઉપલબ્ધ થાય છે. કુમારિલભટ્ટ સ્મૃતિ-ઓના પ્રામાણ્યનો વિચાર કરતાં કહે છે કે; ‘શાસ્ત્રાનાં વિપ્રકીર્ણત્વાત્પુરુષાણાં પ્રમાદતઃ । નાનાપ્રકરણસ્થત્વાત્સ્મૃતેર્મૂલં ન દૃશ્યતે’ ॥ વેદની અનેક શાખાઓ છે અને તે સર્વ છુટી છુટી થઈ ગઈ છે. વઢી પુરુષો પણ પ્રમાદી હોય છે તેથી તેઓ અમુક સ્મૃતિવચનનું અમુક શ્રુતિવચન મૂળ છે. અને તે અમુક વેદની અમુક શાખામાં છે એમ શોધવાને અશક્ત છે, તેથી સ્મૃતિનાં મૂળ વચન આપણા જાણવામાં આવતાં નથી. માટે સ્મૃતિનાં વચનો નિર્મૂળ છે આમ જાણવું નહિ. પરંતુ સર્વે સ્મૃતિવચનોનાં મૂળભૂત શ્રુતિવચનો છે. કુમારિલભટ્ટ કહે છે કે, ‘વૈદિકૈઃ સ્મર્યમાણત્વાત્તત્પરિગ્રહદાઢર્થતઃ । સંભાવ્યવેદમૂલત્વા-ત્સ્મૃતીનાં માનતોચિતા ॥’ વેદ જાણનારાઓ સ્મૃતિઓને રચે છે, દૃઢતાપૂર્વક ધર્મશાસ્ત્રોને અનુસરે છે તથા સ્મૃતિઓનું મૂળવેદ છે આમ પણ સંભવે છે. તે ઉપરથી સ્મૃતિઓને પ્રમાણ માનવી યોગ્ય છે. મનુ પણ આજ અર્થને અનુસરતું કહે છે;—‘શ્રુતિં પશ્યન્તિ મુનયઃ સ્મરન્તિ ચ તથા સ્મૃતિમ્ । તસ્માત્પ્રમાણમુભયં પ્રમાણૈઃ પ્રમિતં ભુવિ ॥ મુનિઓ શ્રુતિઓના દ્રષ્ટા છે અને વેદોનું સ્મરણ કરીને સ્મૃતિગ્રંથોની રચના કરે છે. તે માટે પૃથ્વી ઉપર વન્ને શાસ્ત્રને પ્રમાણોથી માન્ય કરવામાં આવ્યાં છે. ‘યોઽવમન્યેત તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાશ્રયાદ્વિજઃ । સ સાધુર્ભિર્બહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ’ ॥ (મનુ અધ્યાય ૨-૧૧) જે દ્વિજજાતિનો પુરુષ નાસ્તિકનાં તર્કશાસ્ત્રનો આધાર લઈને ધર્મના મૂળરૂપ શ્રુતિની તથા સ્મૃતિની નિન્દા કરે છે, તે વેદની નિન્દા કરનારાને નાસ્તિક જાણવો; અને મહાત્મા પુરુષોએ એ જ્ઞાતિમાંથી બાહાર કરવો.

અનુશાસન પર્વમાં પળ કહ્યું છે કે ‘ ધર્મ જિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પ્રથમં શ્રુતિઃ । દ્વિતીયં ધર્મશાસ્ત્રં તુ તૃતીયં લોકસંગ્રહઃ ’ ॥ ધર્મ જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોને પ્રથમ પ્રમાણ શ્રુતિ (વેદ) છે; ત્રીજું પ્રમાણ ધર્મશાસ્ત્ર છે; અને ત્રીજું પ્રમાણ શિષ્ટાચાર છે. આ પરાશર વિરચિત પારાશર સ્મૃતિ પળ વેદમૂલક છે. અર્થાત્ વેદોક્ત ધર્મને જ પ્રતિપાદન કરનારી છે. અને જન્મસિદ્ધ એવા પરાશર ઋષિએ વેદોનું સ્મરણ કરીને આ સ્મૃતિને રચી છે, માટે પ્રમાણરૂપ છે.

ધર્મ બે પ્રકારનો છે. એક એતલ્લોકપ્રધાન અને ત્રીજો પરલોકપ્રધાન. જે લૌકિક, અલૌકિક-ધર્મનું આચરણ કરવાથી ધનનો લાભ, કીર્તિનો લાભ, વિજય વગેરે લૌકિક ફલ મળે છે તે એતલ્લોકપ્રધાન ધર્મ કહેવાય છે; અને જે ધર્મનું આચરણ કરવાથી સ્વર્ગાદિક લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પરલોકપ્રધાન ધર્મ કહેવાય છે. વર્ણધર્મ, આશ્રમધર્મ, પ્રાયશ્ચિત્તધર્મ એ સર્વે ધર્મ આચરણ કરવાથી પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે દ્વારા પરલોક આદિનો પળ લાભ થાય છે. માટે તે પરલોકપ્રધાન ધર્મ કહેવાય છે અને વ્યવહારના આચરણથી ધનલાભ, કીર્તિલાભ, વિજય વગેરે લૌકિક ફલ મળે છે માટે તે એતલ્લોકપ્રધાન ધર્મ કહેવાય છે. આ ધર્મશાસ્ત્રમાં ભગવાન્ પરાશરે પરલોકપ્રધાન એવા વર્ણાશ્રમ ધર્મનો તથા નિષિદ્ધાચરણથી લાગતાં પાપને દૂર કરનારા પ્રાયશ્ચિત્ત ધર્મનો વિચાર કર્યો છે. પરંતુ લોકપ્રધાન એવા વ્યવહારનો વિચાર કર્યો નથી.

વ્યવહાર એ એતલ્લોકપ્રધાન ધર્મ કહેવાય છે છતાં તેમાં પળ જો અન્યાય લૌકિકધર્મને પળ પારલૌકિકધર્મ સાથે સંબંધ છે. કરવામાં આવે છે તો પાતક લાગે છે. અને તેથી નરક આદિ મળે છે. માટે વ્યવહારનું કેવલ લૌકિક ફલ જ નથી, પરંતુ પારલૌકિક ફલ પળ છે. મનુ કહે છે કે;—

“ અદ્વંદ્યન્દ્વંદ્યત્રાજા દ્વંદ્વ્યાશ્વૈવાપ્યદ્વંદ્યન્ ।

અયશો મહદાપ્રોતિ નરકં ચાધિગચ્છતિ ॥ ” અ.૮-૧૨૮

“ જે રાજા દ્વંદ્વ નહિ કરવાયોગ્ય પુરુષોને દંડે છે અને દંડવા યોગ્ય

પુરુષોને દંડતો નથી તે રાજાને મહાન્ અપયશ મળે છે અને તે નર-કમાં પડે છે. ”

“ સભા વા ન પ્રવેષ્ટવ્યા વક્તવ્યં વા સમઙ્ગસમ્ ।

અબ્રુવન્વિબ્રુવન્વાપિ નરો ભવતિ કિલ્બિષી ॥ ” અ. ૮-૧૩

કાં તો રાજસભામાં જવું નહિ અને જવું તો સત્ય ભાષણ કરવું. મનુષ્ય રાજસભામાં અન્યાય થતો જોઈને બોલતો નથી અથવા તો અન્યથા બોલે છે તો તે પાતકી થાય છે. ’

“ સાક્ષ્યનૃતં વદન્પાશૈર્બદ્યતે વારુણૈર્મૃશમ્ ।

વિવશઃ શતમાજાતીસ્તસ્માત્સાક્ષી વદેદતમ્ ॥ ” અ. ૮-૮૨

જે સાક્ષી અસત્ય સાક્ષી પૂરે છે તે વરુણની પાશોથી સો જન્મ સૂધી બંધા-ઈને પરવશ થાય છે. માટે સાક્ષીએ સત્ય ભાષણ કરવું જોઈએ. ”

આ મનુનાં વચનો પ્રમાણે વ્યવહારમાં પણ અન્યાય કરનારા રાજાદિકને, અન્યાય થતો જોયા છતાં નહિ બોલનારા સભાસદોને અને અસત્ય ભાષણ કરનારા સાક્ષીઓને નરકાદિક મળે છે આમ કહ્યું છે; તેથી વ્યવહારનું પારલૌકિકપણું પણ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ તેનું પારલૌકિક ફલ ગૌણ છે અને લૌકિક ફલ મુખ્ય છે. પ્રથમ તો ધર્મ જેમ વિધિ (વેદવચન) પ્રોક્ત છે તેમ વ્યવહાર વિધિપ્રોક્ત નથી, પરંતુ લોકોના પરસ્પરના વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થાય છે. વઢી ધર્માચરણ કરવાથી જેમ પુણ્યનો લાભ થાય છે તેમ વ્યવહાર કરવાથી પુણ્યનો લાભ થતો નથી પરંતુ ધનાદિ લૌકિક ફલનો લાભ થાય છે. વઢી ઋણી મનુષ્ય પોતાના માગનારાને ઋણ ન આપે તો તેને પાતક લાગે છે, પરંતુ ઋણ આપવાથી તેને પુણ્યનો લાભ થતો નથી. માત્ર જગતમાં તેની આંટ વધે છે. વઢી અધર્માચરણ કરનારાને જેમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે તથા મરણ પછી જેમ નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ વ્યવહારમાં હારી જનારાને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડતું નથી. તેમ તેને નરકમાં પણ પડવું પડતું નથી. માત્ર ધનની હાનિ, જગતમાં અપકીર્તિ વગેરે થાય છે. તેથી વ્યવહારપદ તલ્લોકપ્રધાન ધર્મ ગણાય છે. માટે ભગવાન્ પરાશરે આ ધર્મ-

શાસ્ત્રમાં વ્યવહારનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું નથી પરંતુ રાજાના ધર્મનું વર્ણન કરતાં પ્રસંગવશાત્ ‘ ક્ષિત્તિ ધર્મેણ પાલયન્ ’ ‘ રાજાએ ધર્મથી પૃથ્વીનું પાલન કરવું ’ આમ કહીને રાજા પ્રજાએ જાણવા યોગ્ય વ્યવહારની માત્ર સૂચના કરી છે.

પરલોકપ્રધાન ધર્મ સામાન્યધર્મ તથા વિશેષધર્મ એમ બે પ્રકારનો છે. આચાર તથા પ્રાયશ્ચિત્તનો વિચાર. તે ધર્મના આચરણથી પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને તે દ્વારા પરલોકાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે આ ધર્મ-શાસ્ત્રમાં પ્રથમ સામાન્ય ધર્મનું તથા વિશેષધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને તે ભાગને ‘ આચારકાण्ड ’ એવી સંજ્ઞા આપી છે. આચારનું લક્ષણ બાંધતાં ભગવાન્ પરાશર કહે છે કે—‘આચારો ધર્મપાલનમ્’ આચાર એટલે ધર્મનું પાલન-રક્ષણ. આચારમાંથી ધ્રુષ્ટ થનારા પુરુષોને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. માટે આચારનો ઉપદેશ કર્યા પછી પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્તોનો ઉપદેશ કર્યો છે. પ્રથમ ત્રણ અધ્યાયમાં આચારનો વિચાર કર્યો છે; તેનું નામ ‘આચારકાण्ड છે અને બાકીના નવ અધ્યાયમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો વિચાર કર્યો છે તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્તકાण्ड છે. ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, વગેરે સાધારણ ધર્મ કહેવાય છે. જે ચોરેય વર્ણથી પાઠી શકાય છે. અને વેદ ભણવો ભણાવવો, યજ્ઞ કરવો કરાવવો દાન દેવું તથા લેવું આ છ કર્મ બ્રાહ્મણનો અસાધારણધર્મ છે. પૃથ્વીનું પાલન વગેરે ક્ષત્રિયનો અસાધારણ ધર્મ છે. સેતી વાઢી વગેરે કરવાં એ વૈશ્યનો અસાધારણ ધર્મ છે અને ત્રણ વર્ણની સેવા એ શૂદ્રનો અસાધારણ ધર્મ છે. આ રીતે સાધારણ તથા અસાધારણ ધર્મનો અને વૈશ્વદેવાદિક કર્મનો પહેલા અધ્યાયમાં વિચાર કર્યો છે. બીજા અધ્યાયમાં બ્રાહ્મણ વર્ણે પણ આજીવિકાની આપત્તિ આવે ત્યારે સેતીવાઢી કરીને તથા પોતાનાં ક્ષેત્રમાં નિપજતાં કાષ્ઠ વેચીને પણ આજીવિકા કરવી આવો ઉપદેશ આપ્યો છે તથા ચાર આશ્રમોનાં નામ કહીને તે તે આશ્રમોના ધર્મની સૂચના કરી છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં આશૌચનો તથા શ્રાદ્ધવિધિનો વિચાર કર્યો છે. આ રીતે ત્રણ અધ્યાયમાં આચારનો વિચાર કર્યો છે. ચોથા અધ્યાયથી બારમા અધ્યાય સૂધી પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યાં છે.

ચોથા અધ્યાયમાં પ્રકીર્ણ પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યાં છે. કલિયુગમાં ઔરસ પુત્ર ઉપરાંત બીજા પુત્ર કરવા કે નહિ તેનો વિચાર કર્યો છે. તથા પરિવિ-
ત્તિને પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાના પ્રસંગમાં પરિવિત્તિ, પરિવેત્તા તથા પરિવેદનની
સમજણ આપી છે. પાંચમા અધ્યાયમાં અગ્રિહોત્રીને કેવી રીતે દાહ સં-
સ્કાર કરવો તે વિશે કહ્યું છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં મલિનીકરણનાં, સંક-
રીકરણનાં તથા ઉપપાતકનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યાં છે અને અમહાયલાં અન્નની
તથા રસની શુદ્ધિ કહી છે. સાતમા અધ્યાયમાં અવશિષ્ટ દ્રવ્યોની શુદ્ધિ
કહી છે. આઠમા અધ્યાયમાં ગોવધનું સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે.
નવમા અધ્યાયમાં ગાયોનું રોધનાધિક કરતાં મરણ નિપજે તો તેનું પ્રાય-
શ્ચિત્ત કહ્યું છે. દશમા અધ્યાયમાં અગમ્યાગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે.
અગ્યારમા અધ્યાયમાં અભક્ષ્યના ભક્ષણનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. અને બારમા
અધ્યાયમાં બન્ને કાણ્ડનું પરિશિષ્ટ તથા મહાપાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યાં છે.
મુખ્ય મુખ્ય અનુપાતકોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું નથી, રહસ્ય પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત
કહ્યું નથી, સૌમ્ય, પર્ણ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કહ્યાં નથી. તેમ કર્મવિપાક
પણ કહ્યો નથી. પરંતુ તે તે વિષયનો એકદેશ કોઈ કોઈ ઠેકાણે
સૂચનારૂપે કહ્યો છે.

કલિયુગમાં મનુષ્ય યુગકૃત અર્ધર્મને લીધે, પ્રમાદને લીધે તથા આલસને
પ્રાયશ્ચિત્ત વિસ્તારથી લીધે અર્ધર્મમાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરશે, આમ ધારીને
કહેવાનું પ્રયોજન. ભગવાન્ પરાશરે આ શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો વિ-
સ્તારથી વિચાર કર્યો છે. કલિયુગમાં અર્ધર્મની
પ્રવૃત્તિ થનારી છે આમ ભગવાન્ પરાશર જાણતા હતા અને તેમણે જ આ
ધર્મશાસ્ત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં ૩૦ માં શ્લોકથી ત્રણ શ્લોકમાં કલિયુગનું
સામર્થ્ય પણ કહ્યું છે. અને તેમાં પ્રથમ સીદાતા ધર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં તે
કહે છે કે;—

‘જિતો ધર્મો હ્યધર્મેણ સત્યં ચૈવાનૃતેન ચ ।

જિતાશ્ચોરૈશ્ચ રાજાનઃ સ્ત્રીભિશ્ચ પુરુષાઃ કલૌ ॥ ૩૦ ॥

૧ મોટો ભાઈ કુંવારો હોય ને નાનો ભાઈ પરણે તો મોટો ભાઈ પરિવિત્તિ અને નાનો
ભાઈ પરિવેત્તા કહેવાય છે. આ વિષય ચોથા અધ્યાયના ૨૬ માં શ્લોકમાં વર્ણવ્યો છે.

સીદન્તિ ચાગ્નિહોત્રાણિ ગુરુપૂજા પ્રણય્યતિ ।

કુમાર્યશ્ચ પ્રસૂયન્તે અસ્મિન્કલિયુગે સદા ॥ ૩૧ ॥ ’

આ કલિયુગમાં અર્ધમે ધર્મને જિત્યો છે, અસત્યે સત્યને જિત્યું છે, ચોરોણ રાજાને જિત્યા છે અને સ્ત્રીઓણ પુરુષોને જિત્યા છે. અગ્નિહોત્ર સદાય નાશ પામ્યાં છે. ગુરુની પૂજા પણ નાશ પામી છે અને કુમારિકાઓ છોકરાં જણે છે.

આ રીતે સંક્ષેપમાં કલિયુગનું સામર્થ્ય કહીને કલિયુગ અધર્મપ્રધાન યુગ છે આમ સૂચના કરી છે. અને તેથી પાપની વૃદ્ધિ થવાનો પણ સંભવ છે, આમ ધારીને તેમણે પુરુષની શક્તિનો તથા સમયનો વિચાર કરીને આ શાસ્ત્રમાં પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્તો વિસ્તારથી કહ્યાં છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દનો રૂઢીથી તથા યોગથી એમ ઉભયરીતે “ પાપનો નાશ કરનાર ધર્મવિશેષ ” આવો અર્થ થાય છે. શાસ્ત્રવેત્તા પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દનો નિબન્ધકારો કહે છે કે;—પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દ, પાપનો નાશ કરનારાં નૈમિત્તિક કર્મમાં રૂઢ છે. અર્થાત્ પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે પાપનો નાશ કરનારું, નૈમિત્તિક કર્મવિશેષ. અઙ્ગિરા પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દને યૌગિક શબ્દ માને છે ને તેનો નીચે પ્રમાણે અર્થ લખે છે;—

‘ પ્રાયો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્તં નિશ્ચય ઉચ્યતે ।’

તપોનિશ્ચયસંયોગાત્પ્રાયશ્ચિત્તં તદુચ્યતે ॥

‘ પ્રાયશ્ચ સમં ચિત્તં ચારયિત્વા પ્રદીયતે ।

પર્ષદા કાર્યતે યત્તુ પ્રાયશ્ચિત્તામિતિ સ્મૃતમ્ ॥’

બાર વર્ષ સૂધી વ્રતાદિક કરવાથી પાપનો અવશ્ય નાશ થાય છે. આવા વિશ્વાસનું નામ ચિત્ત કહેતાં નિશ્ચય છે; અને તેવા વિશ્વાસપૂર્વક વ્રતાચરણ-રૂપી જે પ્રાયઃ કહેતાં તપશ્ચરણ તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે. અથવા તો પાપીનું ચિત્ત સંતાપ કરવાથી વિષમ થઈ જાય છે તે વિષમચિત્તને બ્રાહ્મણસભા વ્રત કરાવીને પ્રાયશ્ચ કહેતાં અવશ્ય સરખું કરે છે તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે. પાપીની પાસે વ્રત કરાવીને ચિત્તની વિષમતા કરનારાં પાપનો નાશ કરે છે. અથવા તો બ્રાહ્મણસભામાં સર્વેનાં ચિત્ત જે

પ્રમાણે સમાન થાય તે પ્રમાણે એકમતથી વિચાર કરીને પાતકની પાસે જે વ્રત કરાવવામાં આવે છે, તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત. આ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દ યૌગિક છે, અર્થાત્ પ્રાયસ્ અને ચિત્ત આ બે શબ્દોના યોગથી પ્રાય-શ્ચિત્ત શબ્દ થયો છે.

હવે પ્રાયશ્ચિત્ત નિત્ય કર્મ છે, નૈમિત્તિક કર્મ છે કે કામ્ય કર્મ છે તેનો વિચાર કરીએ. કેટલાએક કહે છે કે; પ્રાય-પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિ-શ્ચિત્ત કામ્ય કર્મ છે. કારણ કે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે ત્ત ધર્મ છે. “ પ્રાયશ્ચિત્તૈરપૈત્યેન: ” પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાથી પાપ દૂર થાય છે. ’ વગેરે સ્મૃતિઓમાં પાપક્ષયનું ફલરૂપે વર્ણન કર્યું છે અને તેમાં ફલેચ્છુનો અધિકાર હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કામ્ય કર્મ છે. ઉદાહરણ તરીકે જે વરસાદની કામનાવાળો હોય તે જેમ કારીરી યાગ કરે છે. તેમ જે પાપક્ષયની કામનાવાળો હોય તે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ કરે છે. કેટલાએક પ્રાય-શ્ચિત્તને નૈમિત્તિક કર્મ માને છે. કારણ કે પાપરૂપી નિમિત્તને લઈને પ્રાય-શ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ઘરમાં અગ્નિ લાગે તો ગૃહદાહ-નિમિત્ત જેમ ક્ષામવતી ઇષ્ટિ કરવામાં આવે છે તેમ. ત્યારે કેટલાએક કહે છે કે; પ્રાયશ્ચિત્ત એ નિત્ય કર્મ છે. કારણ કે જેમ સંધ્યાવન્દનાદિ ન કરવાથી દોષ લાગે છે તેમ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ન કરવાથી દોષ લાગે છે. પ્રાય-શ્ચિત્ત ન કરવાથી દોષ લાગે છે તે વિશે મનુ કહે છે કે;—

‘ ચરિતવ્યમતો નિત્યં પ્રાયશ્ચિત્તં વિશુદ્ધયે ।

નિન્યૈર્હિ લક્ષણૈર્યુક્તા જાયન્તેઽનિષ્કૃતૈનસઃ ॥’ મનુ અ.૧૧-૬-૩

પાપની શુદ્ધિને અર્થે નિત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. જેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા નથી તેઓ નિન્દાપાત્ર લક્ષણોવાળા જન્મે છે. ભગવાન્ યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ કહે છે કે;—

‘ પ્રાયશ્ચિત્તમકુર્વાણાઃ પાપેષુ નિરતા નરાઃ ।

અપશ્ચાત્તાપિનઃ કષ્ટાન્નરકાન્યાન્તિ દારુણાન્ ॥’ યા. અ.૩-૨૨-૧.

જે પુરુષો પાપને માટે પશ્ચાત્તાપ કરતા નથી તથા પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા નથી. તે પુરુષો પાપકર્મમાં પરાયણ રહે છે તથા ભયંકર અને દુઃસ્વદાયક નરકોમાં પડે છે.

આ રીતે કહીને પ્રાયશ્ચિત્ત નિત્ય કરવાનું છે આમ જણાવે છે, માટે તે નિત્ય કર્મ છે. પરંતુ खरी રીતે જોતાં તો પ્રાયશ્ચિત્ત નૈમિત્તિક કર્મ છે. કારણ કે પ્રાયશ્ચિત્ત કોઈપણ નિમિત્તને લઈને કરવામાં આવે છે. તેને માટે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે;—‘ ब्रह्महा द्वादशाब्दानि’ યા. ૩-૨૪-૩ બ્રહ્મહત્યા કરનારાએ વારવર્ષ સૂચી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.’ શાસ્ત્રમાં નૈમિત્તિક કર્મનાં પણ ફળ વર્ણવવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી પ્રાયશ્ચિત્ત કામ્ય કર્મ છે આવા ભ્રમમાં પડવાનું નથી. પુત્રજન્મ થયા પછી ઇષ્ટિ કરવામાં આવે છે તે જાતેષ્ટિ કહેવાય છે. અને તે નૈમિત્તિક કર્મ છે. છતાં તેનું પણ શાસ્ત્રમાં શુચિત્વાદિક ફળ કહ્યું છે. પરંતુ તેથી તે કર્મ કંઈ કામ્ય થઈ જતું નથી. કારણ કે તેમાં ફળનું વર્ણન નિયોજ્યના (કર્તાના) વિશેષણરૂપે કર્યું નથી. તેમજ “ ब्रह्महा द्वादशाब्दानि” “ ब्रह्महत्या करनाराए वारवर्ष सूची प्रायश्चित्त करवुं ” इत्यादि વચનોમાં પણ ફળનું વર્ણન નિયોજ્ય (કર્તા) ના વિશેષણરૂપે કર્યું નથી. માટે પ્રાયશ્ચિત્ત, કારીરી વગેરે યાગની પેઠે કામ્ય નથી. કારીરી યાગના પ્રકરણમાં તો ‘ वृष्टिकामो यजेत ’ જેને વૃષ્ટિની કામના હોય તેણે કારીરી યાગ કરવો આમ કહ્યું છે. આ વચનમાં વૃષ્ટિરૂપી ફળનું કર્તાના વિશેષણરૂપે જેમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ ‘ब्रह्महा द्वादशाब्दानि’ એ વચનમાં ફળનું કર્તાના વિશેષણરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. માટે પ્રાયશ્ચિત્ત એ કામ્ય કર્મ નથી. તેમ તે નિત્ય કર્મ પણ નથી. કારણકે; પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવાથી પાપ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી. માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે; જેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા નથી, તેઓની નિષિદ્ધ કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે;—‘पापेषु निरता नराः’ જેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા નથી તેઓ પાપકર્મમાં પરાયણ રહે છે. નૈમિત્તિક કર્મ પણ જો કરે નહિ તો દોષ લાગે; તેને માટે મહાભારત, વૃદ્ધવસિષ્ઠ વગેરેનાં વચનો છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે;—

“ सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति ॥

પ્રહણનાં દર્શન થાય ત્યારે સર્વસ્વ સ્વર્ચી નાસ્ત્રીને પળ શ્રાદ્ધ કરવું. જે પુરુષ પ્રહણ સમયે શ્રાદ્ધ કરતો નથી તે ગારામાં ડુબી ગયેલી ગાયની પેટે પીડા પામે છે. ” શાસ્ત્રમાં નિત્ય કર્મની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે; જ્યાં જીવન અધિકારી પુરુષનું વિશેષણ હોય અર્થાત્ જે કર્મ યાવત્ જીવિત કરવાનું હોય તે કર્મ નિત્ય કહેવાય છે. જેમ કે;—“ યાવજ્જીવમગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ । જીવતાં સૂધી અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરવો ” પ્રાયશ્ચિત્ત યાવત્જીવિત કરવાનું કહ્યું નથી. પરંતુ શાસ્ત્રોક્ત કર્મ થઈ શકે નહિ અથવા તો અજાણતાં અભક્ષ્યભક્ષણ વગેરે થઈ જાય તો તે નિમિત્તને ઉદ્દેશીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, આમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. માટે પ્રાયશ્ચિત્ત એ નૈમિત્તિક કર્મ છે અને શાસ્ત્રકારોએ પણ પ્રાયશ્ચિત્તની નિમિત્તધર્મમાં ગણના કરી છે. કેટલાએક અર્હિ શંકા કરે છે કે; ભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે, પરંતુ અભાવથી કોઈપણ દિવસ ભાવની ઉત્પત્તિ થતી નથી. નિંદિત કર્મ કરવાથી પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે એ તો યોગ્ય છે પરંતુ શાસ્ત્રોક્ત કર્મના અકરણથી (ન કરવાથી) પાપ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? કારણ કે; અકરણ અર્થાત્ ન કરવું એ અભાવરૂપ છે માટે અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ. આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે;—સંધ્યાવન્દન વગેરે શાસ્ત્રોક્ત કર્મનું અકરણ (નહિ કરવું) એ અગ્નિહોત્રાદિક કર્મમાં અનધિકારરૂપ અશુચિપણાનું દ્યોતક છે. અને એ વાત ‘અકુર્વન્પ્રત્યવૈતિ—સંધ્યા કરતો નથી તેને દોષ લાગે છે’ એ વચનવડે કહી છે. અહીં અનુષ્ઠાનના અભાવથી (સંધ્યાવન્દનાદિકના અકરણથી) ભાવરૂપ પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે આમ કહ્યું નથી; પરંતુ સંધ્યાવન્દનાદિક નહિ કરવાં એ અનધિકારિપણને દર્શાવનારું છે અને એ અનધિકારથી પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે આવો તેનો અર્થ છે અને તે અનધિકારિપણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને દૂર કરવું જોઈએ. કેટલાએક કહે છે કે;—‘અકુર્વન્’ એ ઠેકાણે ‘કૃચ્’ ધાતુને લક્ષણ અર્થમાં ‘શત્’ પ્રત્યય થયો છે અને તેનો અર્થ એવો છે કે વિહિતનું જે અકરણ છે તે પૂર્વજન્મનાં નિષિદ્ધાચરણજન્ય પાપનું એક લક્ષણ છે અને તે પ્રાયશ્ચિત્તથી નાશ પામે છે.

ગૌતમ સ્મૃતિમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાવિશે વિચાર કરતાં પ્રથમ એવી

શંકા કરવામા આવી છે કે 'ન કુર્યાત્ નહિ કર્મ ક્ષીયતે' અયાજ્યયાજન, અમધ્યમધ્યજ્ઞ, અવન્ધ્યવન્ધન વગેરે કરવાથી મનુષ્યને પાતક લાગે છે. પણ તે પાતક દૂર થઈ શકતાં નથી માટે તેને દૂર કરવા સારુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાં નહિ. કારણ કે કરેલાં કર્મ ભોગવ્યા વગર નાશ પામતાં નથી. એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. " ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:—

“ નામુક્તં ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોટિશતૈરપિ ।

અવશ્યમેવ ભોક્તવ્યં કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્ ॥

કર્મ ભોગવ્યા વગર કરોડ કલ્પોએ પણ નાશ પામતું નથી. શુભ અથવા તો અશુભ કર્મ કર્યું હોય તો તેને અવશ્યજ ભોગવવું પડે છે. ” કદાચ કોઈ કહે કે; ભોગવ્યા વગર પણ પાપકર્મનો નાશ થાય છે તો પછી પુણ્યનો પણ નાશ થવાનો પ્રસંગ આવશે. આમ કેટલાએક શંકા કરે, પરંતુ તે શંકા નિર્મૂળ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—‘ પુનસ્તોમેનેષ્ટ્વા પુનઃ સવનમાયાન્તિ, અયાજ્યને યાજનાદિક કરાવવાથી બ્રાહ્મણો નિત્યકર્મના અધિકારમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે તે એકાદિક (એક દિવસે થઈ શકે તેવા) નામના યાગથી યજ્ઞ કરીને પાછા નિત્ય કર્મના અધિકારી થાય છે, જો ‘નામુક્તમ્’ એ શાસ્ત્રીય વચ્ચન સંકોચ વગર નિરંકુશપણાથી પ્રવર્તે તો પાતકનો ક્ષય દર્શાવનારી સર્વે શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતિઓ નિર્રથક થઈ પડે. માટે પાપનો ક્ષય કરવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જ જોઈએ અને એમ માનતાં પ્રાયશ્ચિત્ત કદાચ કામ્ય ધર્મ થતો હોય તો તેથી દોષ માનવો નહિ. વાલકનો જન્મ થયા પછી જાતકર્મ અને જાતેષ્ટિ કરવામાં આવે છે આ જાતેષ્ટિ જન્મરૂપી નિમિત્તને લઈને કરવામાં આવે છે. માટે નૈમિત્તિક ધર્મ કહેવાય છે. અને શુચિપણું વગેરે કામનામાટે કરવામાં આવે છે તેથી કામ્ય પણ કહેવાય છે. તેમજ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ જો કામનાથી કરવામાં આવે તો તેને કામ્યધર્મ જાણવો.

ભગવાન્ પરાશરે પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપદેશ આપતાં પહેલાં કલિયુગનાં

પરાશરની
દયાલુતા.

સામર્થ્યનો તથા કલિયુગનાં મનુષ્યોનાં શરીરની શક્તિનો એમ ઉભયનો વિચાર કર્યો છે. તેમણે કલિયુગનાં મનુષ્યોની શક્તિનો વિચાર કરતાં પ્રથમ અધ્યાયમાં કહ્યું

છે કે;—“કલૌ ત્વન્નાદિષુ સ્થિતાઃ કલિયુગમાં મનુષ્યોના પ્રાણ અન્નાદિકને આધારે રહેલા છે. અર્થાત્ મનુષ્યો અન્નના આહાર ઉપર ટકી રહેલા છે. તેઓ આહાર વગર જીવી શકતા નથી.” આમ ધારીને તેમણે કેટલાએક મહાવ્રતોમાં (પ્રાયશ્ચિત્તોમાં) સંકોચ કર્યો છે. એટલે મહાવ્રતોનાં પ્રતિનિધિ વ્રતો કહ્યાં છે. તથા બ્રાહ્મણોના સ્વાધ્યાયાદિક ધર્મમાં પણ સંકોચ કર્યો છે. તથા યુગધર્મને આધીન થવાથી વૈદિક કર્મમાં શિથિલ થયેલા બ્રાહ્મણોનો પક્ષપાત કરીને પ્રથમ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે;—“તેષાં નિન્દા ન કર્તવ્યા યુગરૂપા હિ તે દ્વિજાઃ, બ્રાહ્મણો સંપૂર્ણ વેદ ભળ્યા ન હોય તથા અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ પણ કરતા ન હોય તોપણ તેઓની નિન્દા કરવી નહિ. કારણ કે તેઓ પણ કલિયુગના અધર્મને વશ થઈને કલિયુગના જેવા થઈ ગયા છે.”

આ રીતે દયાલુતા દર્શાવીને પરાશર બ્રાહ્મણોને ઉપદેશ આપે છે કે; બ્રાહ્મણ જો સંપૂર્ણ વેદ ભળી શકે નહિ તો તેણે વેદનો એક ભાગ પણ ભળવો તથા બ્રાહ્મણવૃત્તિથી પોતાની આજીવિકા કરી શકે નહિ તો સ્વેતીવાહી, કાષ્ઠ વિક્રય વગેરે કરીને આજીવિકા કરવી. આમ કહીને સ્વાધ્યાયમાં તથા આજીવિકામાં પણ સંકોચ કર્યો છે. તથા ગોહત્યા કરનારાએ “પ્રાજાપત્યં ગોવધે સ્યાત્” ગોવધ કરનારાએ પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવું.” આમ કહીને ગોહત્યાના વ્રતમાં સંકોચ કર્યો છે, અને ‘બ્રહ્મઘ્ને સેતુર્દર્શનમ્’ બ્રહ્મહત્યા કરનારાએ સેતુનાં (રામને માટે દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપર નહે બાંધેલી પાજનાં) દર્શન કરવાં” આમ કહીને બાર વર્ષસૂધી કરવામાં આવતાં બ્રહ્મહત્યારૂપી મહાપાતકનાં વ્રતનો પણ સંકોચ કર્યો છે અને તે સંકોચ દેશ, કાળ, તથા મનુષ્યનાં સામર્થ્યનો વિચાર કરીને કર્યો છે.

વ્યાસે પરાશર ઋષિને કલિયુગના ધર્મ પૂછ્યા અને પરાશરે તેને કલિયુગના ધર્મ કહ્યા. માટે આ પારાશરસ્મૃતિમાં જે જે સ્મૃતિવિરોધ પરિહાર. ધર્મ કહ્યા છે તે તે સર્વ કલિયુગનાજ ધર્મ જાણવા, આ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રથમ અધ્યાયના ચોવિસમા શ્લોકમાં

છે કે; “કલૌ પારાશરાઃ સ્મૃતાઃ, કલિયુગમાં પરાશર મુનિએ કહેલા

ધર્મ માન્ય ગણાય છે.” આ ઉપરાંત એક કલિવર્જ્ય પ્રકરણ છે. તેમાં કલિયુગમાં અમુક અમુક કર્મ નહિ કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. અને એજ વાત પરાશરસ્મૃતિના ‘શેષ મુનિવિભાષિતમ્, એ વચનથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. હવે પારાશર ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા સૂતકના સંકોચ વગેરેનો તથા મૂલવચનોમાંથી ઉન્નીત થતા—અનુમાનથી જાણવામાં આવતા અગ્નિહોત્રાદિક ધર્મનો કલિવર્જ્ય પ્રકરણમાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

૧ આ નીચે લખેલા શ્લોકો કલિવર્જ્ય પ્રકરણ તરિકે ધર્મશાસ્ત્રના સંગ્રહગ્રંથોમાં લખવામાં આવ્યા છે. હિમાદિ નામના ગ્રંથમાં આ શ્લોકો આદિત્યપુરાણમાં છે એમ કહ્યું છે, મદનપારિજાતમાં આ શ્લોકો સારસંગ્રહના છે એમ કહ્યું છે, કોઈ ઠેકાણે આ શ્લોકોને દેવક ઋષિનાં વચનો તરિકે માનવામાં આવ્યા છે પરંતુ આ શ્લોકો અસ્સલ કયા ગ્રંથમાં છે તેનો નિર્ણય થયો નથી. કલિવર્જ્ય પ્રકરણ આ પ્રમાણે છે;—

બ્રહ્મપુરાણેऽપિ—

‘દીર્ઘકાલં બ્રહ્મચર્યં ધારણં ચ કમણ્ડલોઃ । ગોત્રાન્માતુઃ સપિન્ડાતુ વિવાહો ગોવધ-
સ્તથા ॥ નરા-અશ્વમેધૌ મયં ચ કલૌ વર્જ્યં દ્વિજાતિભિઃ ’ ।

બ્રહ્મપુરાણમાં પણ કહ્યું છે;—

કલિયુગમાં દ્વિજવર્ણે લાંબા કાલસુધી બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવું નહિ, કર્મણ્ડલ ધારણ કરવું નહિ (સંન્યાસ લેવો નહિ), માતાના સગોત્રમાં તથા સપિન્ડમાં વિવાહ કરવો નહિ, (મધુપર્કમાં) ગોવધ કરવો નહિ, નરમેધ તથા અશ્વમેધ કરવો નહિ તથા મયપાન કરવું નહિ.

કતુરપિ;—

‘દેવરાષ્ઠ સ્તોતપત્તિર્દત્તા કન્યા ન દીયતે । ન યજ્ઞે ગોવધઃ કાર્યઃ કલૌ ન ચ કમણ્ડલુઃ’ ॥

કતુપણ કહે છે;—

કલિયુગમાં દેરથી પુત્રની ઉત્પત્તિ કરાવવી નહિ (નિયોગ વિધિ કરવો નહિ,) એકને વાગ્દાન કરેલી કન્યા બીજાને આપવી નહિ, યજ્ઞમાં ગોવધ કરવો નહિ તથા સંન્યાસ પણ લેવો નહિ.

વાયુપુરાણેऽપિ;—

‘ઝઢાયાઃ પુનરુઢ્ધાઈ જ્યેષ્ઠાંશં ગોવધં તથા । કલૌ પશ્ચ ન કુર્વૈત ધ્રાતૃજાયાં કમણ્ડલુમ્’ ॥

વાયુપુરાણમાં પણ કહ્યું છે;—

કલિયુગમાં એકની સાથે વાગ્દાન કરેલી કન્યા બીજાને પરણાવવી નહિ, મોટા ભાઈને શાક્ષોક્ત વધારાનો ભાગ આપવો નહિ, યજ્ઞપ્રસંગે ગોવધ કરવો નહિ, ભાઈની સ્ત્રી સાથે નિયોગ કરવો નહિ તથા સંન્યાસ લેવો નહિ. આ પાંચ વાત કલિયુગમાં કરવી નહિ.

तथा अन्येऽपि धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः सन्ति । यथा—

‘विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् । बालिकाऽक्षतयोन्योश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ॥
कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः । आततायिद्विजात्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ॥
द्विजस्याग्नौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संकृहः । सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञमिश्च गोसवे । सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः ॥
अग्निहोत्रहवण्याश्च लेहो लीदापरिग्रहः । वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः ॥
वृत्त-स्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा । प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
संसर्गदोषः स्तेनाद्यैर्महापातकनिष्कृतिः । वरातिथि-पितृभ्यश्च पशुपाकरणक्रिया ॥
दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः । सवर्णान्याङ्गनादुष्टौ संसर्गः शोधितैरपि ॥
अयोनौ सङ्गृहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ॥
शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा । षड्भूक्तानशनेनान्नहरणं हीनकर्मणः ॥
शद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्राऽर्द्धसीरिणाम् । भोज्याश्रता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः ॥
शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिरिरीता । आपद्वृत्तिर्द्विजात्याणामभस्तनिकता तथा ॥
प्रजार्थं तु द्विजात्याणां प्रजाऽरणिपरिग्रहः । ब्राह्मणानां प्रवासित्वं सुखाग्रिधमनक्रिया ॥
बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसङ्गहो विधिचोदितः । यतेस्तु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः ॥
नवोदके दशाहं च दक्षिणा गुरुचोदिता । ब्राह्मणादिषु शत्रुस्य पचनादिक्रियापि च ॥
भृग्वग्निरपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा । गोतृप्तिमात्रे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ॥
पिता-पुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् । यत्र सायंगृहत्वं च सुरभिस्तत्त्वतत्परैः ॥
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निर्वर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ’ ।

तेम बीजा पण धर्मजाणनारा पुरुषोए कळियुगमां निषिद्ध करेला धर्मो निचे प्रमाणे छे;—

विधवामां प्रजा उत्पन्न करवा माटे दियरनी साथे भाइनी बीनो कळियुगमां नियोग करवो नहि, बाला तथा अक्षतयोनि (जेने पति साथे समागम थयो न होय तेवी ऋतुमती बी) विधवा थइ होय तो तेने बीजा वरनी साथे परणाववी नहि, ब्राह्मण वगेरे द्विजोए परजातिनी कन्या साथे विवाह करवो नहि.

आततायि ब्राह्मणोनी धर्मयुद्धमां हिंसा करवी नहि, द्विज वर्ण वाहाणमां बेसीने समुद्रनी खुसाफरी करे तेने प्रायश्चित्त आपीने शुद्ध कर्या छतां पण ज्ञातिमां लेवो नहि.

घणाए एक यज्ञनी दीक्षा लेवी नहि, संन्यास धारण करवो नहि, महाप्रस्थान (शरीर पढी जाय त्यांसूची चाल्या जवुं ते) करवुं नहि; गोयज्ञमां गवालभ करवो नहि, सौत्रामणि यागमां सुरापान करवुं नहि, अग्निहोत्र होमवाना सरवाने चाटवो नहि, चाटेला सरवानो त्याग करवो, वानप्रस्थाश्रम जे शास्त्रमां कर्हुं छे ते पण धारण करवुं नहि, सदाचार तथा वेदने स्वाध्याय करनाराए सूतकमां संकोच करवो नहि, ब्राह्मणोने मरण करनारुं प्रायश्चित्त आपवुं नहि, चोर वगेरेनी साथे संसर्ग (सहवास) थइ गयो होय तो तेवुं पातक लागे नहि, महापापवुं प्रायश्चित्त कर्या छतां पापनी निवृत्ति

માટે પારાશરસ્મૃતિની અને મુનિઓએ કહેલાં કલિવર્જ્ય પ્રકરણની વચ્ચે વિરોધ થવાનો સંભવ છે. વઢી મનુ બ્રહ્મહત્યાને માટે બાર વર્ષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો ઉપદેશ કરે છે ત્યારે પરાશર તે પાપને માટે સમુદ્ર સેતુનાં દર્શન કરવાનો ઉપદેશ કરે છે. મનુ ગૌહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ત્રણ મહિના સૂધી કરવાનું કહે છે ત્યારે પરાશર તેને માટે પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવાનું

થતી નથી, વરને, અતિથિને તથા શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓને ઉદેશીને પશુનું આલમ્બન કરવું નહિ, ઔરસ તથા દત્તકવિના બીજા પુત્રોને પુત્ર તરિકે ગ્રહણ કરવા નહિ, પોતાની જાતની પરત્ની વ્યભિચારથી દૂષિત થઈ હોય તેને પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ કર્યા છતાં પણ તેનો સંસર્ગ કરવો નહિ, ... ગુરુ પત્ની (માતા વગેરે) નો ત્યાગ કરવો નહિ, (અર્થાત્ તેનું પોષણ કરવું) અસ્થિસંચયન (ચોથે દિવસે થાય છે) થી પેહેલાં સૂતકીને અટકવું નહિ, બ્રાહ્મણે યજ્ઞમાં પશુને મારવાની ક્રિયા કરવી નહિ, સોમ વેંચવો નહિ, છ કાઠ એટલે ત્રણ દિવસના જેને ઉપવાસ થયા હોય તેવા પુરુષે પણ હલકાં કામ કરનારા પુરુષના ઘરમાંથી અન્ન લાવીને ખાવું નહિ, શરદ્રજાતિમાંના દાસ, ગોપાલ, પોતાની કુલની સાથે મિત્રતા ધારાવનારા તથા અર્ધા હઠથી લેતી કરનારા શરદ્રના ઘરનું પણ અન્ન ખાવું નહિ, ગૃહસ્થે અત્યંત દૂર દેશમાં યાત્રાએ જવું નહિ, શિષ્યે ગુરુપત્નીની સાથે ગુરુની પેટે વ્યવહાર કરવો નહિ (અર્થાત્ દૂરથી ચરણ વંદનાદિ કરવાં), બ્રાહ્મણે શાસ્ત્રમાં કહેલી આપત્કાઠની આજીવિકાથી વર્તવું નહિ, રોજ રોજ અન્ન સંપાદન કરીને આજીવિકા કરવી તેનું નામ અશ્વસ્તનિક વૃત્તિ કહેવાય છે તેવી વૃત્તિથી પણ આજીવિકા કરવી નહિ, ... બ્રાહ્મણોએ દૂર દેશમાં પ્રવાસ કરવો નહિ, મુલ્કથી અગ્નિને ધમવો નહિ, બલાત્કાર વગેરેથી જે સ્ત્રી દૂષિત થઈ હોય તેવી સ્ત્રીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને પણ ઘરમાં રાખવી નહિ, સંન્યાસીએ સર્વવર્ણના ઘરમાંથી ભિક્ષા લેવી નહિ, નહું પાણી હોય તેને દશદિવસ સૂધી ગ્રહણ કરવું નહિ, ગુરુ આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે તેને દક્ષિણા આપવી નહિ, (કઠિયુગમાં તેવી દક્ષિણા આપી શકાય નહિ,) શરદ્રે બ્રાહ્મણાદિક વર્ણને માટે રસોઈ વગેરે કરવી નહિ, ષ્ટદ્વ, પાતકી વગેરે પર્વત ઉપરથી અગ્નિમાં પાત વગેરે કરીને આત્મહત્યા કરવી નહિ, એક ગાય ધરાય તેટલા પાણીમાં શિષ્ટ પુરુષોએ આચમન કરવું નહિ, પિતાના તથા પુત્રના કજિયામાં સાક્ષીઓને દંડ કરવો નહિ, તત્ત્વવેત્તા સંન્યાસીઓને જ્યાં સાર્યકાઠ થાય ત્યાં જ ઘર માનીને વિશ્રાંતિ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કઠિયુગમાં સંન્યાસીઓએ કરવું નહિ, મહાત્મા તત્ત્વવેત્તાઓએ લોકોના રક્ષણમાટે કલિના આરંભમાં જ ઉપર કહેલાં કર્મો કરવાનો વ્યવસ્થા પૂર્વક નિષેધ કર્યો છે અને મહાત્માઓએ કરેલો ઠરાવ વેદની પેટે પ્રમાણ ગણાય છે.

કહે છે, આ રીતે મનુસ્મૃતિની તથા પારાશરસ્મૃતિની વચ્ચે પળ વિરોધ ઊભો થવાનો પ્રસંગ આવશે.

આ વિરોધનો પરિહાર આ પ્રમાણે છે:—કલિવર્જ્ય પ્રકરણમાં વિધિપ્રોક્ત અગ્નિહોત્રાદિક ધર્મનો જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે કેવલ સાધનોના અભાવને લીધે કરવામાં આવ્યો છે. જો વિધિપ્રોક્ત ધર્મનો નિષેધ કરવામાં આવે તો વિધિ વચનો નિર્રથક થાય, સાધનનો અભાવ દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ એમ બે પ્રકારનો છે; તેમાં જે કર્મ દૃષ્ટસાધનના અભાવવાળાં હોય તેનું અનુષ્ઠાન અથવા તો અનનુષ્ઠાન નિંદાપાત્ર ગણાતું નથી. જ્યાં અનન્યથા સિદ્ધિને લીધે પ્રતિપ્રસવ વિધિનું ઉન્નયન કરવામાં આવે છે ત્યાં દૃષ્ટસાધનોના અભાવની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

હવે આપણે કેટલાક ઉન્નીત ધર્મનાં ઉદાહરણોનું અવલોકન કરીએ. કલિવર્જ્ય પ્રકરણમાં દૂર દેશમાં યાત્રા કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં જ્યાં અતિથિનું વર્ણન કર્યું છે ત્યાં અતિથિને “ દૂરાધ્વોપગતં શ્રાન્તમ્ ” એવું વિશેષણ આપ્યું છે. ઇટલે જે ઘણા દૂરમાર્ગથી ચાલીને આવ્યો હોય અને ચાલવાથી જે શ્રાન્ત થઈ ગયો હોય તે અતિથિ. આ પરાશરનાં વચનથી કલિમાં પળ દૂર દેશમાં યાત્રા કરવી આમ સિદ્ધ થાય છે.

વઢી કલિવર્જ્ય પ્રકરણમાં કલિયુગમાં સંન્યાસ લેવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ ભગવાન્ પરાશર સંન્યાસીને ભિક્ષા આપવાના સંબંધમાં કહે છે કે “ યતિહસ્તે જલં દદ્યાત્ સંન્યાસીના હાથમાં જલ આપવું.” આ વચનમાં જે સંન્યાસી શબ્દ કહ્યો છે તેની સિદ્ધિ સંન્યાસાશ્રમ વિના થતી નથી. અર્થાત્ કલિમાં સંન્યાસાશ્રમ છે આમ સિદ્ધ કરે છે; માટે અનન્યથાસિદ્ધ એવો સંન્યાસી સંન્યાસાશ્રમનું ઉન્નયન કરે છે. વઢી કલિવર્જ્ય પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે “ કલાવાચન્તયોઃસ્થિતિઃ કલિયુગમાં બ્રાહ્મણ તથા શૂદ્ર એમ બેહ વર્ણની સ્થિતિ છે ” પરંતુ પરાશર ધર્મનો ઉપદેશ કરતાં કહે છે કે;—‘ચાતુર્વર્ણ્યાશ્રમાગતમ્’ હવે હું ચાર વર્ણના તથા ચાર આશ્રમના ધર્મ કહું છું ” આ વચન ઉપરથી ચાર વર્ણની તથા ચાર

આશ્રમની પળ કલિમાં સિદ્ધિ થાય છે. વઢી કલિવર્જ્ય પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે; “બ્રાહ્મણે કલિયુગમાં અગ્નિહોત્ર લેવું નહિ” પરંતુ પરાશર અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ કાર્ય પ્રસંગે પરદેશમાં જાય અને ત્યાં તે મરણ પામે તો તેના શરીરને કેવી રીતે અગ્નિ-સંસ્કાર કરવો ? તે પ્રસંગનું પાંચમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરે છે. જો કલિ-યુગમાં અગ્નિહોત્ર લેવાનો નિષેધ હોય તો પરાશર અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણનાં શરીરને દાહ કરવાની ક્રિયાનો ઉપદેશ કેમ કરે ? માટે અગ્નિહોત્ર ધર્મ પળ પરાશરે કહેલી અગ્નિહોત્રીના શરીરની દાહક્રિયા ઉપરથી ઉત્તીત (સિદ્ધ) થાય છે. “કલિયુગમાં સૂતકનો સંકોચ કરવો નહિ” આમ કલિવર્જ્ય પ્રકરણમાં કહ્યું છે પરંતુ પરાશરે કહ્યું છે કે;—“રાજશ્ચ સૂતકં નાસ્તિ” રાજાને સૂતક લાગતું નથી” તથા “યસ્ય ચેચ્છતિ પાર્થિવઃ” રાજા જેનું સૂતક ઓછું કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેનું સૂતક પળ ઓછું થાય છે” તે ઉપરાંત “યજેત વાશ્વમેધેન” અથવા અશ્વમેધ યાગ કરવો, એ વચન ઉપરથી કલિયુગમાં યજ્ઞ ધર્મની પળ સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતે કેટલાક વિધિપ્રોક્ત ધર્મનો કલિવર્જ્ય પ્રકરણમાં જે નિષેધ કર્યો છે તે દૃષ્ટસાધનના અભાવે કર્યો છે. પરંતુ તેવા ધર્મનું પારાશર ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોથી ઉત્તરયન થાય છે.

પરાશર ઋષિએ બ્રહ્મહત્યા, ગોહત્યા વગેરેને માટે જે અલ્પ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યાં છે તે મનુનાં વચનના નિષેધરૂપે કહ્યાં નથી પરંતુ દેશનું, કાઢનું તથા પુરુષનું સામર્થ્ય જોડને પ્રાયશ્ચિત્તનો સંકોચ કર્યો છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં જે વચનને માટે નિષેધ કિંવા અપવાદ વચન હોય નહિં તેવા સર્વ વચનો પ્રમાણ ગણાય છે. આ પારાશર ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનને માટે બીજા ધર્મશાસ્ત્રમાં કોઈ પળ ઠેકાણે નિષેધ કિંવા અપવાદ વચન જોવામાં આવતાં નથી. માટે પારાશર સ્મૃતિને બીજી સ્મૃતિની સાથે વિરોધ નથી. એક મુનિ એક વ્રતને માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે તેનો બીજો મુનિ નિષેધ કરતો નથી પરંતુ તેને પળ પ્રમાણરૂપે સ્વિકારે છે માટે સર્વ મુનિઓને સર્વ મુનિઓનાં વચન માન્ય છે આમ સિદ્ધ થાય છે. આ પારાશર ધર્મશાસ્ત્રમાં પળ જે જે ધર્મ તથા જે જે વ્રત કહેવામાં આવ્યાં છે તે તે ધર્મને તથા તે તે વ્રતને બીજી સ્મૃતિઓના ધર્મની તથા વ્રતની સાથે વિરોધ નથી. .

ભગવાન્ પરાશરે પળ ધર્મનો ઉપદેશ આપતી વચ્ચે પ્રથમ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે;—

અહમદૈવ તત્સર્વમનુસ્મૃત્ય બ્રવીમિ વઃ ।

“હું હમણાજ તે સર્વ ધર્મશાસ્ત્રને સંભારીને તમને ધર્મનો ઉપદેશ કરું છું.” આ રીતે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને તેમણે પ્રસંગે પ્રસંગે બીજા ઋષિઓનાં મતો દર્શાવીને પોતાની સ્મૃતિનો બીજી સ્મૃતિઓની સાથે અવિરોધ દર્શાવ્યો છે. આ પારાશર ધર્મશાસ્ત્રમાં મનુ, ગૌતમ, વ્યાસ, શંખ, લિખિત, વિષ્ણુ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રપ્રવર્તકોનાં નામનો જે નિર્દેશ છે, તે બીજી સ્મૃતિઓની સાથે આ સ્મૃતિનો અવિરોધ દર્શાવે છે.

ઘડં, કાંગ, કોદરા વગેરે અન્નના આહારથી જેમ તૃપ્તિ થાય છે, અગ્નિહોત્ર, મહાવ્રત કરવાથી વિશ્વજિત્, દર્શપૂર્ણમાસ, અગ્નિષ્ટોમ વગેરે કરવાથી જેમ મહાફલ મળે છે. સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા શાંડિલ્ય, દહરાદિક ઉપાસનાથી જેમ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમજ શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાથી પાપની પળ નિવૃત્તિ થાય છે. પરંતુ કાંગ, કોદરાથી જે તૃપ્તિ થાય છે તેના કરતાં ઘડંથી અધિક તૃપ્તિ થાય છે. તેમજ અગ્નિહોત્રથી પળ સ્વર્ગનો લાભ થાય છે; પરંતુ વિશ્વજિત્, અગ્નિષ્ટોમ વગેરેથી સ્વર્ગમાં અધિક સુખનો લાભ થાય છે; તથા ઉપાસનાના ન્યૂનાધિકપણથી જેમ ન્યૂનાધિક ફલનો લાભ થાય છે તેમ અલ્પ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પાપના એક ભાગનો નાશ થાય છે અને મહાપ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પાપનો ક્ષય થવા ઉપરાંત સ્વર્ગાદિક લોકમાં મહાસુખની પ્રાપ્તિ પળ થાય છે. માટે મનુએ કહેલાં મહાવ્રતો કરવાથી પાપક્ષય ઉપરાંત પુણ્ય ફલનો લાભ પળ થાય છે. માટે જેને પાપક્ષય ઉપરાંત અધિક પુણ્ય સંપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે મહાપ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં.

સમુચ્ચય અથવા જ્યાં એક પાપને માટે બે, ત્રણ, ચાર એમ અધિક પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યાં હોય ત્યાં સમુચ્ચય પક્ષ અથવા તો વિકલ્પ પક્ષ માનવો. એટલે સર્વ વ્રત કરવાં અથવા તો એકજ વ્રત

કરવું. જેમ સ્નાન, દાન, જપ તથા હોમ આ સર્વ ધર્મ, નિમિત્તને લઈને કરવામાં આવે છે તેથી તે નૈમિત્તિક ધર્મ કહેવાય છે; અને તે ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તાનુસાર કરવામાં આવે છે, પરંતુ ગ્રહણને દિવસે તે સર્વ એક સાથેજ કરવામાં આવે છે; તેમજ કોઈવાર એક પાપને માટે એક વ્રત કરવામાં આવે છે અને કોઈ વાર સર્વ વ્રત પળ કરવામાં આવે છે. સર્વ વ્રત કરવાથી કર્તાને પાપનો ક્ષય થવા ઉપરાંત અધિક ફલનો લાભ થાય છે. ઘણાં વ્રતોમાંનું એક વ્રત પાપનો નાશ કરે છે અને બીજાં વ્રત તપરૂપ હોવાથી, સ્વર્ગાદિક લોકનો લાભ આપે છે. ચાંદ્રાયણાદિક વ્રત તપરૂપ છે, માટે તે કરવાથી પાપક્ષય થવા ઉપરાંત સ્વર્ગાદિક લોકનો પણ લાભ થાય છે; પરંતુ ભિક્ષા-ચરણ, બહાર જતી વસ્તુને જેની હત્યા કરી હોય તેનું કપાલ (ખોપરી) હાથમાં ધારણ કરીને બહાર જવું વગેરે વ્રત, તપરૂપ ન હોવાથી તે વિષયમાં કર્તાએ વિકલ્પ સમજવો.

એક મુનિએ એક પાતકને માટે પંચગવ્ય પ્રાશન કરવાનું કહ્યું હોય
 વ્રતનાં અલ્પત્વ અને બીજા મુનિએ તેજ પાતકને માટે મરણાન્તિક
 મહત્વનો વિચાર. પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું હોય અને તે લઘુ પ્રાયશ્ચિત્તને તથા મહા-
 પ્રાયશ્ચિત્તને જો સમવિકલ્પ માનીએ, એટલે તે બન્નેને
 સમાન અથવા તો તેનો વિકલ્પ માનીએ તો મહાસાહસ ગણાય. આવી શંકા
 થવાનો સંભવ છે. આનો પરિહાર આ પ્રમાણે છે:—વ્રતનાં અલ્પત્વમાં તથા
 મહત્વમાં પરિશ્રમ અથવા તો ઇતિકર્તવ્યતા (અંગભૂતક્રિયા) કારણ નથી.
 એટલે જે વ્રત કરવામાં વિશેષ પરિશ્રમ પડે તે વ્રત મહાન્ અને જે વ્રત
 કરવામાં અલ્પ પરિશ્રમ પડે તે વ્રત અલ્પ એવો નિયમ નથી. તેમ જે વ્રતમાં
 ઇતિકર્તવ્યતા (અંગભૂતક્રિયા) વધુ હોય તે વ્રત મહાન્ અને જે વ્રતમાં ઇતિકર્ત-
 વ્યતા (અંગભૂતક્રિયા) અલ્પ હોય તે વ્રત અલ્પ એવો પણ કંઈ નિયમ નથી.
 પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રના કર્તાઓ જે વ્રતને મહાન્ કહે તે વ્રત મહાન્ અને જે વ્રતને
 અલ્પ કહે તે વ્રત અલ્પ (નાનું) કહેવાય છે. જે વ્રત કરતાં અલ્પ પરિ-
 શ્રમ પડે તે વ્રત અલ્પ અને જે વ્રત કરતાં મહાન્ પરિશ્રમ પડે તે વ્રત મહાન્
 આવો કંઈ નિયમ નથી. જો એમ માનવામાં આવે તો સ્વેતી દરનારા સ્વેદુત

લોકો મહાવ્રત કરનારા ગણાય અને સિંહ, વ્યાઘ્ર વગેરેનાં મૂત્ર પંચગવ્ય કરતાં પણ વિશેષ પવિત્ર તથા વ્રતનાં અંગભૂત ગણાય; કારણ કે તે મહા-પરિશ્રમ કરવાથી મળે છે. અથવા તો જેમાં ઇતિકર્તવ્યતા (અંગભૂતક્રિયા) વિશેષ હોય તે મહાવ્રત ગણાતું હોય અને જેમાં ઇતિકર્તવ્યતા અલ્પ હોય તે વ્રત અલ્પ ગણાતું હોય તો જલપ્રવેશ, અગ્નિમાં પાત વગેરે વ્રત અલ્પ ગણાશે. કારણકે તેની ઇતિકર્તવ્યતા અલ્પ હોય છે. પરંતુ તેમ નથી. શાસ્ત્રકર્તા જે વ્રતને મહાન્ કહે તે વ્રતનેજ મહાન્ માનવું અથવા તો જે વ્રતના વિધિમાં કાયકેશ ઘણો હોય તે વ્રતનેજ મહાન્ માનવું અને તેથી ભિન્નને અલ્પ માનવું

કોઈ કહે કે, જેમ મોટી વસ્તુ નાની વસ્તુનો નાશ કરે છે, તેમ નાની વસ્તુ મોટી વસ્તુનો શામાટે નાશ કરે નહિ ? અગ્નિનો તળખો નાનો હોય છે તથાપિ તે તૂળના ઢગને બાઢી નાખે છે; તેમ પ્રાયશ્ચિત્ત અલ્પ હશે તોપણ તે મહાન્ પાતકનો નાશ કરશે. અસ્તુ: અગ્નિનો તળખો તૂળના ઢગને બાઢીને ભસ્મ કરે છે, પરંતુ તે દાહ્યપદાર્થના સંયોગથી વૃદ્ધિ પામીને તૂળના ઢગને બાઢી નાખે છે, તે રીતે કંઈ વ્રતની વૃદ્ધિ થતી નથી. તથાપિ વ્રત પોતાની શક્તિ અનુસાર પાતકના એક ભાગનો નાશ કરે છે તે પ્રમાણે જ મહાવ્રત કર્યું હોય તો તેનો એક ભાગ પાતકનો નાશ કરે છે અને શેષભાગથી સ્વર્ગાદિક લોકની પ્રાપ્તિ કરે છે.

કામનાથી કરેલાં પાતક મહાપાતક ગણાય અને તેને માટે મનુએ કહેલાં વ્રતવ્યવસ્થા શાસ્ત્રાનુસારજ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાં અને અકામનાથી કરેલાં પાતક લઘુ કહેવાય અને તેની શુદ્ધિ માટે પરાશરે કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાં, આમ બુદ્ધિને અનુસરીને વ્રતોની વ્યવસ્થા કરવી નહિ; પરંતુ શાસ્ત્રનાં વચનોને અનુસરીને વ્રતોની વ્યવસ્થા કરવી.

જો બુદ્ધિકૃત વ્યવસ્થાને માન્ય કરવામાં આવે તો પછી “ કપિલો યદિ સર્વજ્ઞઃ કળાદો નેતિ કા પ્રમા ! ” જો કપિલ સર્વજ્ઞ છે તો કળાદ નથી તેમાં

પ્રમાણશું ? એ ન્યાયપ્રમાણે બુદ્ધિકૃત વ્યવસ્થાને માન્ય કરવી જોઈશે અને તેમ કરવાથી અનવસ્થા દોષનો પ્રસંગ આવશે માટે કોઈપણ પાતકની શુદ્ધિમાટે વ્રત—પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું હોયતો શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થાને અનુસરીને કરવું, મનુના અગ્યારમા અધ્યાયના ૭૨ માં શ્લોકમાં બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે; તેના ઉપસંહારમાં કહ્યું છે કે;—

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम् ।
કામતો બ્રાહ્મણવધે નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે ।

“અકામનાથી (અજાણતાં) બ્રહ્મહત્યા કરી હોય તો તેને માટે ઉપર કહેલી શુદ્ધિ કહી છે, પરંતુ કામનાપૂર્વક બ્રાહ્મણનો વધ કર્યો હોય તો તેને (આ) પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન નથી.”

આ વચન કામના વગર બ્રહ્મહત્યા થઈ ગઈ હોય તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે; પરંતુ આ વચન કામનાથી કરેલાં પાપની પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી શુદ્ધિ થતી નથી આમ કહેતું નથી, કારણકે કામનાથી કરેલાં પાપને માટે વમણું, ત્રણગણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાટે બીજાં શાસ્ત્રવચનો પણ છે. બીજી સામાન્ય સ્મૃતિઓ કે જેમાં કામનો અથવા તો અકામનો નિર્દેશ કર્યા વગર સામાન્ય રીતે પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યાં છે, તે સામાન્ય સ્મૃતિ વચનને જ્યાં સૂધી વિશેષ વચન મળે નહિ ત્યાં સૂધી અનુસરવું યોગ્ય છે. ભગવાન પરાશરે જે પાતકને માટે જે વ્રત કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે તે વ્રત કરવાથી તે પાતક નાશ પામે છે આમ માનવું. પરંતુ તેનાં વચન ઉપર મિથ્યા તર્ક કરીને લોકોના મનમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરવો નહિ. અર્થાત્ જ્યાંસૂધી પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત માટે શાસ્ત્રનાં વચનો મળતાં હોય ત્યાં સૂધી બુદ્ધિથી પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યવસ્થા કરવી નહિ.

હવે પારાશર સ્મૃતિ ઉપર કોણે કોણે ટીકા કરી છે અને તે ટીકાઓ માધવીયા ટીકા. કેવી છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ. બુદ્ધદેવ રાજાના પ્રધાન અને કુલગુરુ, પદ, વાક્ય તથા પ્રમાણજ્ઞ, મહાસમર્થ, વિદ્વાન્ માધવાચાર્યે આ પારાશર ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર વિસ્તારથી ટીકા લખી

છે; અને તે ટીકા માધવીયા કહેવાય છે. માધવાચાર્યે પરાશરનાં સૂત્રરૂપ વચનોને શ્રુતિ, સ્મૃતિનાં વચનોથી તથા ઇતિહાસ વગેરેનાં વચનોથી સ્પષ્ટ કર્યો છે; શ્રુતિઓનાં તથા સ્મૃતિઓનાં પ્રમાણો આપીને સંદિગ્ધ વિષયોનો નિર્ણય કર્યો છે; વર્ણધર્મ, આશ્રમધર્મ, વર્ણાશ્રમધર્મ, ગુણધર્મ તથા પ્રાયશ્ચિત્તધર્મનું શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો આપીને વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે તથા શાસ્ત્રનાં વચનોની વિષયાનુસાર યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને પૂર્વા-પરનો વિરોધ પણ દૂર કર્યો છે. આવાં કારણોથી તેમની ટીકાને ભાષ્યની ઉપમા આપીએ તો આપી શકાય. અથવા તો તે ટીકાને ધર્મશાસ્ત્રનો એક સંગ્રહગ્રંથ કહીએ તોપણ કહી શકાય. ભગવાન્ માધવાચાર્ય પારાશર સ્મૃતિના ટીકાકારજ નથી પરંતુ તેમણે વ્યવહારકાંડ પંડે લખીને પારાશર સ્મૃતિનાં ગૌરવમાં વધારો કર્યો છે. તથા પારાશર સ્મૃતિની ટીકાના મિ-ષથી વર્ણધર્મ વગેરે છાંદ ધર્મનો તથા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરુષાર્થનો તથા તેના અધિકારિઓનો વેદ તથા શાસ્ત્રાનુસાર વિચાર કર્યો છે.

નંદ નામના પંડિતે વિદ્વન્મનોહરા નામની ટીકા રચી છે. નંદ વિદ્વન્મનોહરા ધર્માધિકારિના કુલમાં જન્મ્યો હતો. તેનું નામ વિનાયક ટીકા. હતું; ને તેના પિતાનું નામ રામ પંડિત હતું. તેણે પારાશરને ટીકા રચતી વખતે સાયણ માધવની ટીકાનો આશ્રય

લીધો છે અને તે વાત તેણે પોતાની ટીકાના આરંભમાં જ જણાવી છે. તેને માધવાચાર્ય તરફ અને તેણે રચેલી ટીકા તરફ અત્યંત પૂજ્યબુદ્ધિ છે, છતાં તેણે ટીકા લખતી વખતે પોતાનાં શાસ્ત્રીયજ્ઞાનનો યોગ્યરીતે ઉપયોગ કર્યો છે. જ્યાં નંદને માધવાચાર્યનું લખવું શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અથવા તો દેશ કાલ વિરુદ્ધ લાગ્યું છે, ત્યાં તેણે સ્પષ્ટરીત્યા માધવાચાર્યથી ભિન્ન પડીને પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે. ‘ નષ્ટે મૃતે ’ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં માધવાચાર્યે કહ્યું છે કે;—‘યુગાન્તરવિષયોયં.’ પરંતુ નંદપંડિત તે શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં કહે છે કે, માધવનું આ કહેવું યથાર્થ નથી; કારણકે પારાશરે કલિયુગના ધર્મ કહ્યા છે, વીજા યુગના ધર્મ કહ્યા નથી. માટે આ શ્લોક પણ કલિપરત્વેજ હોવો જોઈએ. આ રીતે તેણે કોઈ કોઈ સ્થલે

માધવની ટીકાથી વિરુદ્ધ વિચાર પળ દર્શાવ્યા છે; તથા શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ વગેરેનાં વચનો આપીને પારાશર સ્મૃતિનાં વચનોને ઘણીજ ઉત્તમ રીતે સમજાવ્યાં છે. તથા સામાન્ય વિશેષ વચનોની વ્યવસ્થા પણ દર્શાવી છે.

ત્રીજી ધર્મરત્ન ટીકા છે. આ ટીકા ધરણીધર નામના ધર્મરત્નટીકા, પંડિતે કરીછે અને તે ટીકા ટિપ્પણીરૂપ છે. ટીકાકાર આરંભમાંજ કહે છે કે; મેં વિદ્વન્મનોહરારૂપ સિંધુમાંથી આ ધર્મરત્નનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. આ પ્રમાણે ધરણીધરે વિદ્વન્મનોહરાનો આધાર લીધો છે, પરંતુ કોઈ કોઈ શ્લોક ઉપર સ્વતંત્ર વિચાર પણ આપ્યો છે. ટિપ્પણીરૂપ આ ટીકા મૂલ ગ્રંથનો અર્થ જાણવામાં ઉપયોગી છે.

આર્યોના ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં મનુષ્યોએ કેવી રીતે જીવન ગાળવું તેવિશે

ગુજરાતી ભાષાંતરનું ઉપદેશ આપવામાં આવ્યોછે. માટે તેના પઠન પાઠનથી આર્યોની અવશ્ય ઉન્નતિ થાય અને તેઓ ઉત્તરોત્તર પ્રયોજન. પ્રેય અને શ્રેયના ભાગી થાય પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો

સંસ્કૃત ભાષામાં છે તેથી આર્યપ્રજા તેનો યથાર્થ રીતે લાભ લઈ શકતી નથી. આર્યપ્રજા તેનો લાભ લે એવા હેતુથી વેદશાસ્ત્રસંપન્ન પંડિતશ્રી નથ્યુ-રામજીએ તથા મેં મનુસ્મૃતિનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું છે. આ ભાષાંતર કર્યા પછી જેમાં કલિયુગના ધર્મ વર્ણવ્યા છે એવી આ પારાશર સ્મૃતિનું ભાષાંતર કરવાની મારી ઇચ્છા થઈ હતી. કલિયુગમાં ડગલ ડગલે મનુષ્યોથી પાતક થઈ જવાનો સંભવ છે તથા અનાર્યના સંસર્ગાદિક થતાં તેનાથી અપવિત્ર થવાનો પણ પ્રસંગ આવે છે. ત્યારે કયું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તેનો વિચાર કરવા માટે આ પારાશર ધર્મશાસ્ત્ર અત્યંત ઉપયોગી છે. આવા ઉપયોગી ધર્મશાસ્ત્રનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર સંવત્ ૧૯૨૬ ના વર્ષમાં પંડિત ડાહ્યાભાઈ ઘેલાભાઈ નામના એક વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણે કર્યું હતું. પંડિતજીએ મૂલશ્લોકાનુસાર પ્રથમ ગુજરાતીમાં આ ભાષાન્તર છપાવ્યું હતું અને પાછલા-ભાગમાં પારાશરસંહિતા છપાવી હતી. ભાષાંતરની નિષે મૂલ વિષયના ખુલાસા માટે નાની નાની ટિપ્પણીઓ પણ આપી છે. ‘નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે’ શ્લોક જેને સુધારાવાળાઓ વિષવાવિવાહનું મુખ્ય પ્રમાણ માને છે તે શ્લોક ઉપર

પાંડતજીએ શાસ્ત્રીય વિચાર કર્યોજ નથી; પરન્તુ પોતાના મનસ્વી વિચારો દર્શાવ્યા છે અને સુધારાવાલાને અનુકૂલ મત આપ્યું છે. વિધવાવિવાહ શિવાય બીજા કોઈ વિષય ઉપર તેમણે વિચાર કર્યો નથી. આવી કલિયુગના ધર્મનો ઉપદેશ આપનારી પારાશર સ્મૃતિ, ગુજરાતી ભાષામાં અર્થ સાથે બાહ્ય પડે અને ભગવાન પરાશરે ઉપદેશેલા કલિયુગના ધર્મોનું પ્રાકૃત લોકોને પણ જ્ઞાન થાય, તથા સુધારાવાલાઓ જે જે શ્લોકનો વિપરીત અર્થ સમજી બેઠા છે તેના ઉપર શાસ્ત્રીયવિચાર વાંચીને પોતાનાં મનનો સંદેહ દૂર કરે, તથા વારંવાર કલિયુગમાં યુગપ્રભાવથી, પ્રમાદથી તથા બાલસ્યથી અધર્મ થઈ જતાં તે દૂર કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારાઓ પોતાની ઇચ્છા પાર પાડી શકે આવાં કેટલાંક કારણોથી આ પારાશર ધર્મ શાસ્ત્રનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાની ઘણા દિવસ થયા મારી ઇચ્છા હતી; અને તે ઇચ્છા ગુજરાતીપત્રના અધિપતિ રા. રા. શ્રીયુત ઇચ્છારામ સૂર્ય-રામ દેશાઈને દર્શાવતાં તેમણે પણ કૃતજ્ઞપણાથી અનુમોદન આપ્યું, તે ઉપર-થી મેં આ પારાશર સ્મૃતિનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું છે.

મૂલસંહિતાનો પાઠ શ્રીયુત માધવાચાર્યને અનુસરતો સ્વીકાર્યો છે; ટીપ્પણી-ભાષાંતરનું સ્વરૂપ. ઓનો મોટો ભાગ પણ માધવાચાર્યની ટીકાને અનુસરી-ને જ લખ્યો છે; કોઈ કોઈ ઠેકાણે પંડિત નંદની તથા ધરણીધરની ટીકાનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. ‘નષ્ટે મૃતે’ શ્લોક જેને સુધારાવાલા વિધવાવિવાહનું મુખ્ય પ્રમાણ માને છે તે શ્લોક ઉપર શાસ્ત્રાનુસાર વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે; અને તેનો વિચાર કરવામાં શાસ્ત્રી યજ્ઞેશ્વર ચીમનાજીના “આર્ય વિદ્યાસુધાકર” (પ્રંથ)નો ઘણે ભાગે આધાર લીધો છે. પરાશરને ક્ષેત્રજ પુત્ર માન્ય છે કે નથી તેનો નિર્ણય કરવામાં નંદ પંડિતનું મત દર્શાવ્યું છે. તે ઉપરાંત, જનનાશૌચ મરણાશોચનો વિષય પણ બીજા આશૌચના પ્રંથોમાંથી ટીપ્પણીમાં દાખલ કર્યો છે તથા કેટલાક ધાર્મિક વિષયોને સ્ફુટ કરવામાટે ધર્મસિંધુ નિર્ણયસિંધુ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રના સંગ્રહપ્રંથોમાંથી પણ પ્રમાણો આપ્યાં છે; તથા આ ધર્મશાસ્ત્રની પ્રસ્તાવના લખવામાં શ્રીયુત માધવાચાર્યની ઉપક્રમણિકાનો ઉપયોગ કર્યો છે. તે સર્વનો તથા પ્રંથના કઠિન સ્થલોનો નિર્ણય કરવામાં

વેદશાસ્ત્રસંપન્ન શાસ્ત્રી મહાદેવ ગંગાધર બાક્રેએ સહાયતા કરી છે તેમનો પળ ઉપકાર માનવામાં આવે છે. આ ગ્રંથમાં ભ્રમ તથા પ્રમાદવશથી કોઈ ઠેકાણે સ્વલ્પન થઈ ગયું હોય તો તેને સજ્જનો સુધારીને વાંચશે એવી આશા છે.

મુંબઈ-ગુજરાતીકાર્યાલય.

જ્યેષ્ઠસુદિ એકાદશી

સં. ૧૯૬૭

} શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર.

અનુક્રમણિકા.

— ❦ ❦ ❦ ❦ ❦ ❦ ❦ —

અધ્યાય ૧ લો.

ગ્રંથનો ઉપોદ્ઘાત.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	શ્લોક.
વ્યાસને ઋષિઓનો પ્રશ્ન	૧	૧-૨
વ્યાસનો ઉત્તર	૧-૨	૩-૪
વ્યાસની સાથે ઋષિઓ બદરિકાશ્રમમાં ગયા.	૨	૫
બદરિકાશ્રમનું વર્ણન... ..	૨	૬-૭
પરાશરનું પૂજન.	૩	૮-૯
પરાશરનો ઋષિઓને કુશલ પ્રશ્ન.	૩	૧૦
વ્યાસનો ધર્મવિશે પ્રશ્ન	૩-૪	૧૧-૧૭
સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ ધર્મનાં સ્વરૂપનું વિવેચન.	૫-૬	
પરાશર મુનિએ સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ ધર્મ કહેવાનો આરંભ કર્યો.	૬	૧૮-૧૯
પ્રત્યેક કલ્પમાં બ્રહ્માદિકની તથા ધર્મશાસ્ત્ર રચનારાઓની ઉત્પત્તિ થવાવિશે... ..	૬	૨૦
મહાકલ્પ તથા અવાંતર કલ્પનું લક્ષણ અને ચાર પ્રલયનું વર્ણન.	૭	
વેદ અપૌરુષેય છે	૮	૨૧
ભગવાન વ્યાસે વેદો રચ્યા નથી, વિસ્તાર કર્યો છે.	૮	
યુગ યુગમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ	૮	૨૨
ધર્મના નૂદા નૂદા પ્રકારનો નિર્ણય તથા મેધાતિથિના મતાનુસાર અર્થ	૯	
યુગપરત્વે તપાદિક ધર્મની શ્રેષ્ઠતા	૯	૨૩
તપ, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને દાન આ ધર્મ યુગને અનુસરીને કહેવામાં આવ્યા છે, તે વિશે વિવેચન	૯	
કળિયુગમાં પરાશરે કહેલા ધર્મ મુખ્ય ગણાય છે... ..	૧૦	૨૪
પરાશરે શા માટે પારાશરસ્મૃતિ રચી તે વિશે.	૧૦	
કળિયુગમાં પતિતનો જ ત્યાગ કરવો	૧૦	૨૫
કળિયુગમાં જાતે પ્રાપ્ત કર્મ કરે તો પાતકી થાય છે... ..	૧૧	૨૬
યુગપરત્વે શાપનું બળાબળ	૧૧	૨૭
યુગપરત્વે દાન આપવાની રીત	૧૧	૨૮
ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ દાનનાં લક્ષણ... ..	૧૧	૨૯
હમણાં કેવાં દાન આપવામાં આવે છે તેનું વર્ણન.	૧૧	

વિષય.	પૃષ્ઠ.	શ્લોક.
કળિયુગનું સામર્થ્ય	૧૨	૩૦
ચોરાચેરાળને નિત્યા છે અને સ્ત્રીઓએ પુરુષોને નિત્યા છે વગેરે.	૧૨	
કળિયુગનું સામર્થ્ય	૧૨	૩૧
અગ્નિહોત્રાદિક વૈદિક કર્મ નાશ પામ્યાં છે.	૧૨	
યુગ પરત્વે પ્રાણોની સ્થિતિ	૧૨	૩૨
બ્રાહ્મણો યુગના જેવા હોય છે, તેઓની નિંદા કરવી નહિ. ...	૧૩	૩૩
કળિયુગમાં પરાશરે કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાં	૧૩	૩૪
ચાર વર્ણના આચાર.		
પરાશરની ધર્મ કહેવા માટે પ્રતિજ્ઞા	૧૩	૩૫
આચારની અને ધર્મની વચ્ચે ભેદ.	૧૪	
પરાશરે આ સંહિતા શા માટે રચી?	૧૪	૩૬
આચાર ચારે વર્ણના ધર્મની રક્ષા કરે છે... ..	૧૪	૩૭
આચારબ્રહ્મ પુરુષની દુર્દશાનું વર્ણન	૧૫	
૫૬ કર્મોદિ કરનારો બ્રાહ્મણ દુઃખી થતો નથી	૧૫	૩૮
બ્રાહ્મણાદિક વર્ણનાં ૫૬ કર્મ તથા આપત્તિના સમયે બ્રાહ્મણાદિકે		
કેમ વર્તવું, તેનું વિવેચન	૧૫	
દેવતાની સંખ્યા વિશે અને તેના સ્વરૂપ વિશે વિદ્વગ્ધ શાક-		
લ્પને અને યાજ્ઞવલ્ક્યનો સંવાદ	૧૬-૧૮	
બ્રાહ્મણનાં છ કર્મ	૧૮	૩૯
પાંચ દેવની પૂજામાં છટ દેવને ક્યાં ખેસાડવા અને ખીળ દેવોને		
ક્યાં ખેસાડવા તે વિશે	૧૯	
ઋદ્ધસ્થને નિત્ય લાગનારી પાંચ પ્રકારની હિંસાનું વર્ણન અને		
તે દોષ દૂર કરવા માટે પાંચ મહાયજ્ઞો કરવાનો ઉપદેશ...	૧૯	
અતિથિનું લક્ષણ	૧૯	૪૦-૪૨
અતિથિનો સત્કાર કરવાવિશે	૨૦	૪૩-૪૪
જેવો અતિથિ તેવી સેવા	૨૧	(૧)
બ્રાહ્મણનું મુખ ઉત્તમ ક્ષેત્ર છે	૨૧	(૨)
અતિથિનો સત્કાર ન કરવાથી પાતક લાગે છે	૨૧	(૩)
અતિથિને નિરાશ કરવાથી પિતૃઓ ભોજન કરતા નથી ...	૨૧	૪૫
અતિથિને નિરાશ કરવાથી યજ્ઞ નિરર્થક થાય છે	૨૧	૪૬
સુપાત્રને દાન દેવું	૨૨	૪૭
અતિથિ સર્વ દેવતારૂપ છે	૨૨	૪૮
બ્રહ્મચારીને તથા સંન્યાસીને નિત્ય અતિથિ ગણવા	૨૨	૪૯
વૈશ્વદેવ સમયે આવેલા સંન્યાસીને કેવી રીતે જમાડવા તે વિશે.	૨૨	૫૦
સંન્યાસી અને બ્રહ્મચારી રાધેલા અન્નના અધિકારી છે ...	૨૨	૫૧

વિષય.	પૃષ્ઠ.	શ્લોક.
સંન્યાસી બ્રહ્મચારીમાંના ત્રણને અવસ્થા જમાડવા ...	૨૨	૫૨
સંન્યાસીને ભિક્ષા કરાવવાનો વિધિ ...	૨૩	૫૩
ક્ષાત્રયને પણ અતિથિ જાણવો ...	૨૩	૫૪
રાજાને પણ અતિથિ જાણવો. તેમાં ઈશ્વરનો અંશ છે ...	૨૩	
સંન્યાસી વૈશ્વદેવના દોષને દૂર કરી શકે છે... ..	૨૩	૫૫
વૈશ્વદેવ ન કરવાથી પાપ લાગે છે	૨૪	૫૬-૫૭
વૈશ્વદેવ સમયે જે આવે તે અતિથિ કહેવાય છે	૨૪	૫૮
પાઘડી સાથે, દક્ષિણ દિશા તરફ મુખ કરીને જમવું નહિ ...	૨૪	૫૯
રાજાએ જ્યાં મૂર્ખાઓ ભિક્ષા માંગતા હોય તે ગામનાં મનુષ્યોનો		
હંડ કરવો	૨૪	૬૦
ક્ષત્રિયના ધર્મ	૨૫	૬૧-૬૨
વૈશ્યના ધર્મ	૨૫	૬૩
શૂદ્રના ધર્મ	૨૫-૨૬	૬૪-૬૬
શૂદ્ર કપિલા ગાયનું દૂધ પીયે તો નરકમાં પડે	૨૬	૬૭

અધ્યાય ૨ જો.

પરાશરની ધર્મ કહેવામાંટે પ્રતિજ્ઞા	૨૬	૧
બ્રાહ્મણને ખેતી કરવાની આજ્ઞા	૨૭	૨
તેમાં મનુનું પ્રમાણ	૨૭	.
બ્રાહ્મણે કેવા બળદથી ખેતી કરવી?	૨૭	૩
એક દિવસમાં ક્યાંસૂધી ખેતી કરવી?	૨૭	૪
અપરાહણ કાળમાં જપ, દેવપૂજન વગેરે કરીને સ્નાતક બ્રાહ્મણોને		
જમાડવા	૨૮	૫
સ્નાતક બ્રાહ્મણોનાં લક્ષણો અને તેની સંખ્યા	૨૮	
પાંચ મહા યજ્ઞ કરવા વિષે	૨૮	૬
બ્રાહ્મણે કયા પદાર્થ વેચવા નહિ ને કયા વેચવા?	૨૯	૭
ખેતી કરવામાં દોષ છે.	૨૯	૮
બળ યજ્ઞ કરવાથી તે દોષ દૂર થાય છે	૨૯	૯-૧૧
રાજા, દેવ અને બ્રાહ્મણોને અન્નનો અમુક ભાગ આપવા વિશે.	૩૦	૧૨
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રને પણ ખેતી કરવાની આજ્ઞા ...	૩૦	૧૩
કૃષિ, વાણીજ્ય અને શિલ્પ કળિયુગમાં ચારેય વર્ણ કરી શકે છે.	૩૦	
શૂદ્ર બ્રાહ્મણોની સેવા ન કરવાથી નરકમાં પડે છે	૩૧	૧૪
આપત્કાળમાં કરવા માટે કહેલો ધર્મ પણ સતતાતન કાળનો છે.	૩૧	૧૫

વિષય.

પૃષ્ઠ.

શ્લોક.

અધ્યાય ૩ નો.

જન્મ તથા મરણના સૂતકનો વિચાર.

વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ત્રણ દિવસ સૂતક લાગે છે	૩૧	૧
સપિંડ તથા સમાનોદકને કેટલા દિવસ સૂતક લાગે તેનો વિચાર.	૩૧	
વેદશાસ્ત્ર નહિ બાણેલા મૂર્ખ બ્રાહ્મણને દશ દિવસ સૂતક લાગે.	૩૨	
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રને ક્રમવાર બાર, પંદર અને એક મહિનો સૂતક લાગવા વિશે	૩૨	૨
સૂતકથી સંધ્યાવંદન કરવાવિશે તથા અગ્નિમાં હોમ કરવાવિશે નિર્ણય	૩૨	૩
સૂતકમાં શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મ કરવાવિશે ધર્મસિન્ધુનું મત.	૩૨	
બ્રાહ્મણાદિક ચાર વર્ણને જનનાશૌર્ય કેટલા દિવસ લાગે તેનો નિર્ણય	૩૩	૪
વૃદ્ધિ સૂતકમાં દાન દેવાનો તેમ જ લેવાનો નિષેધ નથી. ...	૩૩	
પરસ્પર સ્પર્શ પણ કરી શકાય છે	૩૫	
વિદ્યાદિક ગુણપરત્વે બ્રાહ્મણાદિકને એણું વતું સૂતક લાગવા વિશે.	૩૪	૫
નામધારી બ્રાહ્મણને દશ દિવસ સૂતક લાગે છે.	૩૪	૬
એક પુરુષની નૂદી નૂદી જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોએ કેવી રીતે સૂતક પાળવું?	૩૪	૭
નૂદી નૂદી જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોનું સાપિંડ્ય ક્યાં સૂધી ગણાય?	૩૪	૮
તેવા પુત્રોએ કેટલું સૂતક પાળવું?	૩૫	૯
કોનું કોનું સૂતક લાગે નહિ?	૩૫	૧૦
દેશાંતર કોને જાણવો.	૩૫	
કેવા પ્રસંગોમાં મરણ નિપજે તો સૂતક લાગે નહિ તે વિશે નિર્ણય. સિંધુકારનું મત	૩૬-૪૪	
સપિંડ, દેશાંતરમાં મરણ પામે તો તેનું સૂતક પાળવા વિશે...	૪૫	૧૧
દેશાંતરમાં કોઈ મરણ પામે તેની મરણતિથિ જાણવામાં ન આવે તો તેને ઉદકદાન, પિંડદાન વગેરે ક્યારે કરવા?	૪૬	૧૨-૧૩
જેને દાંત આવ્યા ન હોય તેનું મરણ પામે અથવા તો મુલેનું જન્મે તો તેને અગ્નિસંસ્કાર વગેરે કરવા નહિ તેમ તેનું સૂતક પણ પાળવું નહિ	૪૬	૧૪
ગર્ભ નાશ પામે અથવા તો પડી જાય ત્યારે કેમ કરવું? ...	૪૬	૧૫
ગર્ભના છાવળી, પાતળી અને પ્રસ્તુતિની સમજણ	૪૬	૧૬
ચૌદ સંસ્કારવાળું બાળક મરણ પામે તો તેનું સૂતક કેટલું લાગે?	૪૬	૧૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.	શ્લોક.
દાંત ઉગ્યા પહેલાં મરણ પામે તો સર્પિડાને કેટલું સૂતક લાગે,		
ચૂડા કર્મ પહેલાં મરણ પામે તો કેટલું સૂતક અને ચૂડા		
કર્મ કર્યા પછી મરણ પામે તો કેટલું સૂતક લાગે ? ...	૪૭	૧૮
અદ્યારી તથા અગ્નિહોત્રીને ક્યારે સૂતક લાગે નહિ ? ...	૪૭	૧૯
જનનાશૌચ અને મરણાશૌચ ક્યારે લાગે ?... ...	૪૭	૨૦
કોને કોને સૂતક લાગતું નથી ?	૪૭	૨૧-૨૩
માતાપિતાને જનનાશૌચ કેટલા દિવસ લાગે ? ...	૪૮	૨૪-૨૫
સુવાવડીનો સંસર્ગ કરે તો પતિને સૂતક લાગે છે ...	૪૯	૨૬
વિદ્વાન બ્રાહ્મણને સુવાવડીનો સંસર્ગ કરવાથી સૂતક લાગે છે ...	૪૯	૨૭
મરણ સૂતક પહેલાં સંકલ્પિત કરેલાં દ્રવ્યનું દાન દેવાનો નિષેધ નથી.	૪૯	૨૮
પ્રથમ સૂતકની સાથે બીજું સૂતક ઉતરી જવા વિશે. ...	૪૯	૨૯
સૂતક કોને લાગે ?	૫૦	૧
જનનાશૌચ એટલે વૃદ્ધિ સૂતક વિશે ...	૫૦	૨
ગર્ભપાત. ...	૫૦	૩
પ્રસવ. ...	૫૦	૪
પ્રસવના વિશેષ નિયમ તથા સર્પિડાદિનો વિચાર...	૫૧	૫
પ્રસૂતાના (જણનારીના) વિશેષ નિયમ. ...	૫૧	૬
મૃતાશૌચ એટલે મરણ સૂતક ...	૫૧	૭
નાળછેદા પહેલાં મરણ. ...	૫૧	૮
નાળછેદા પછી મરણ. ...	૫૧	૯
નામ પાડ્યા પહેલાં મરણ. ...	૫૧	૧૦
નામ પાડ્યા પછી વર્ષ પર્યંતનું મરણ. ...	૫૨	૧૧
દંતોત્પત્તિ એટલે દાંત ઉગ્યા પહેલાં મરણ ...	૫૨	૧૨
દાંત ઉગ્યા પછી ત્રણ વર્ષ સૂક્ષ્મીનું મરણ ...	૫૨	૧૩
ત્રણ વર્ષ સૂક્ષ્મીમાં બાળમોવાળા ઉતરાવેલા બાળકનું મરણ. ...	૫૨	૧૪
ત્રણ વર્ષની ઉપરના પુત્રનું મરણ. ...	૫૨	૧૫
ત્રણ વર્ષ પછી ને વાગ્દાન પહેલાં કન્યાનું મરણ. ...	૫૩	૧૬
વાગ્દાન પછી ને પરણ્યા પહેલાં કન્યાનું મરણ ...	૫૩	૧૭
જનોઈ વગરનો પુત્ર તથા કુમારી કન્યા મરણ પામે તો સોદક વગરને	૫૩	૧૮
સંબંધીઓની ગણતરી. ...	૫૩	૧૯
જનોઈ દીધેલા દીકરાનું સૂતક....	૫૩	૨૦
પરણાવેલી દીકરી મરણ પામે તો. ...	૫૩	૨૧
પિતાને ઘેર દીકરીને સુવાવડ આવે તેનું સૂતક...	૫૩	૨૨
પતિના ઘરમાં સ્ત્રીને પ્રસવ થાય તેનું...	૫૪	૨૩
પતિના ઘરમાં સ્ત્રીનું મરણ ...	૫૪	૨૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.	શ્લોક.
માબાપનું મરણ સૂતક પરણેલી દીકરીને	૫૪	૨૫
પરણેલી કન્યાને દાદા વગેરેનું	૫૪	૨૬
જનોઈ વગરના પુત્ર તથા કુંવારી કન્યાને સૂતક... ..	૫૪	૨૭
બાઈ બેનને પરસ્પરનું સૂતક	૫૪	૨૮
જનોઈ વગરના બાઈનું બેનને... ..	૫૪	૨૯
ઓરમાન બાઈ બેનને પરસ્પરનું	૫૪	૩૦
મામાનું મરણ સૂતક	૫૫	૩૧
મામીનું મરણ સૂતક	૫૫	૩૨
બાણેબેનું સૂતક મામા માશીને	૫૫	૩૩
નાનાનું સૂતક	૫૫	૩૪
દીકરાના દીકરાનું	૫૫	૩૫
માની માનું	૫૫	૩૬
સાસુ સસરાનું	૫૫	૩૭
જમાઈનું સૂતક	૫૬	૩૮
સાળાનું તથા સાળાના છોકરાનું	૫૬	૩૯
સાળીનું	૫૬	૪૦
ફેઈનું	૫૬	૪૧
બાઈના છોકરાનું ફેઈને	૫૬	૪૨
માસીનું સૂતક	૫૬	૪૩
દત્તકનું માતાપિતાને	૫૬	૪૪
દત્તકને માતાપિતાનું	૫૭	૪૫
દત્તકના પુત્રનું તથા પૌત્રનું	૫૭	૪૬
સર્પિડ દત્તકનું એટલે સાત પેઢીમાં લીધેલા દત્તકનું	૫૭	૪૭
આચાર્યદિકનું	૫૭	૪૮
શિષ્યનું ગુરુને	૫૮	૪૯
સહાધ્યાયીનું	૫૮	૫૦
સ્નેહી શ્રોત્રિય જેના ધરમાં મરણ પામે તેને	૫૮	૫૧
સર્વ સર્પિડને જેનું સ્નાન જ લાગે તેવાં મરણ	૫૮	૫૨
અતિક્રાંતાશૌચ	૫૮	૫૩
દશ દહાડામાં જન્મ મરણની ખબર પડે તો	૫૯	૫૪
ત્રણ દિવસના મૃતાશૌચમાં અતિક્રાંતાશૌચ ન લાગે તે વિશે	૫૯	૫૫
માતાપિતાનું દીકરાને અતિક્રાંતાશૌચ	૫૯	૫૬
પતિપત્નીનું પરસ્પર... ..	૫૯	૫૭
સોડ્યનું પરસ્પર	૫૯	૫૮
ઓરમાન માતાનું	૫૯	૫૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.	શ્લોક.
પેટના પુત્રનું	૬૦	૬૦
સપિંડ અથવા તો સન્નતિનું એક દેશમાં	૬૦	૬૧
દેશાંતરમાં સપિંડનું અથવા તો સન્નતિનું મરણ	૬૦	૬૨
સ્ત્રી પુરુષના ગોત્રસંબંધી સૂતક	૬૧	૬૩
અગ્નિહોત્રીનું સૂતક	૬૧	૬૪
અગ્નિહોત્રીનું પ્રવાસમાં	૬૧	૬૫
અગ્નિહોત્રી ન હોય તેવાનું	૬૧	૬૬
રાત્રિમાં જન્મ મરણ થાય તે વિશે	૬૧	૬૭
(એક સૂતકમાં બીજું સૂતક પડે તે વિશે.)	૬૧	
દશ દિવસના મૃતકમાં બીજું મૃતક પડે તે વિશે	૬૧	૬૮
દશ દિવસના જાતકમાં બીજું જાતક પડે તો.	૬૨	૬૯
જન્મ સૂતકમાં મૃત સૂતક પડે તે વિશે	૬૨	૭૦
ત્રણ દિવસના સૂતકમાં દશ દિવસનું પડે તો	૬૨	૭૧
સૂતકમાં સરખું ઓણું જાતક ઉતરે તો	૬૨	૭૨
ઓણા દિવસના સૂતકમાં વધારે દિવસનું જન્મ સૂતક ઉતરે.	૬૨	૭૩
એક સૂતકમાં બીજું સૂતક પડયું હોય પણ પ્રથમનું સૂતક ઉતર્યા પછી જણાય તો	૬૨	૭૪
દશ દિવસનું સૂતક ઉતરતી સમયે તેટલું જ બીજું સૂતક પડે તો.	૬૨	૭૫
ત્રણ દિવસના સૂતકમાં બીજું ત્રણ દિવસનું સૂતક પડે તો.	૬૩	૭૬
સૂતકમાં સૂતક પડવાથી વધારાનું સૂતક પાળતાં વચ્ચે બીજું સૂતક પડે તો	૬૩	૭૭
સપિંડના સૂતકમાં મા, બાપ અને પતિનું સૂતક પડે તો	૬૩	૭૮
માતૃશ્રી સૂતકમાં પિતાનું સૂતક પડે તો	૬૩	૭૯
પિતાના સૂતકમાં માનું સૂતક... ..	૬૩	૮૦
પિતાના સૂતકની છેલ્લી રાતના ચોથે પહોરે માતૃમરણનું	૬૩	૮૧
માતા સતી થાય તો	૬૪	૮૨
ભેળાં સૂતકમાં પ્રથમનાં સૂતક સાથે પડેલું સૂતક કોને ન ઉતરે?	૬૪	૮૩
જન્મ સૂતકમાં અને પ્રેત સૂતકમાં પ્રેતપિંડ તથા જાતકર્મ	૬૪	૮૪
માના વધારાના સૂતકમાં બાપનું એકાદશાહ	૬૪	૮૫
પ્રેત સ્પર્શ, સૂતકી ભોજન, સૂતકી શુદ્ધવાસ	૬૪	૮૬
સંસર્ગાર્શોચમાં કર્માધિકાર	૬૪	૮૭
સંસર્ગ સૂતકીના પદાર્થાદિ	૬૪	૮૮
સ્નેહપૂર્વક સન્નતિના પ્રેતનું વહનાદિ	૬૫	૮૯
ક્રૂંત પ્રેતવહન	૬૫	૯૦
મૂલ્ય લઘુ મુડું ઉપાડવું	૬૫	૯૧

વિષય.	પૃષ્ઠ.	પૃષ્ઠા.
વિભતીય પ્રેતવહનાદિ	૬૫	૬૨
સોદક પ્રેતવહન	૬૫	૬૩
અસપિંડનાં પ્રેતને વસ્ત્રાદિક પહેરાવવાં....	૬૫	૬૪
સર્વર્ણ અનાયનું શબ ઉપાડે તથા તેને બાળે તો.	૬૫	૬૫
સર્વર્ણ માતૃલાદિકનું શબવહન.	૬૬	૬૬
પ્રેતની પાછળ સ્મશાન જવું.	૬૬	૬૭
સમોદ્કૃષ્ટ વર્ણીય પ્રેતની પાછળ જવું.	૬૬	૬૮
હીન વર્ણના પ્રેતની પાછળ જવું	૬૬	૬૯
બ્રહ્મચારીને.	૬૬	૧૦૦
જીવિત ક્રિયા કરનારાને.	૬૭	૧૦૧
વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી તથા પતિત સંબંધી.	૬૭	૧૦૨
સર્વર્ણ તથા ઉચ વર્ણના પ્રેતની ક્રિયા કરનારાને....	૬૭	૧૦૩
હીન વર્ણના પ્રેતની ઉત્તર ક્રિયા.	૬૭	૧૦૪
અગ્નિહોત્રીના અસ્થિનો દાહ તથા પુતલ વિધાન. ...	૬૭	૧૦૫
સાધારણનો અસ્થિદાહ તથા પુતલ વિધાન.	૬૭	૧૦૬
પ્રથમ સૂતક પાળેલું એવાં સ્ત્રી પુત્રને ઉપરના પ્રસંગો. ...	૬૭	૧૦૭
પ્રથમ સૂતક નહિ પાળનારા સપિંડોને....	૬૭	૧૦૮
દશ દિવસ ઉપરાંત અસ્થિ દાહાદિક સંસ્કાર.	૬૮	૧૦૯
રત્ને દર્શનનો નિર્ણય.	૬૮	૧૧૦
વીસ દિવસમાં થનારું રત્નેદર્શન.	૬૮	૧૧૧
બ્રાહ્મણાદિકનું રક્ષણ કરતાં મરણ પામે તેનું સૂતક.	૬૮	૩૦
બે પુરુષો સૂર્યના મંડળને બેઢીને ઉપરના લોકમાં જાય છે. ...	૬૮	૩૧
શૂરવીરની અક્ષય ગતિ થાય છે....	૬૮	૩૨
સૂર્ય સંન્યાસીને જોઇને બય પામે છે.	૬૯	૩૩
બયભીત સૈન્યની રક્ષા કરનારાને યજ્ઞનું ફળ.	૬૯	૩૪
વીર પુરુષનાં વખાણ....	૬૯-૭૦	૩૫-૩૬
અનાયને અગ્નિદાહ દેવાનું ફળ....	૭૦	૪૦
અનાયને સંસ્કાર કરવાથી સૂતક લાગતું નથી.	૭૧	૪૧-૪૨
ડાઘુ તરીકે જવા વિશે.	૭૧	૪૩
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રની પાછળ ડાઘુ તરીકે જનારા બ્રાહ્મણની		
શુદ્ધિનો વિચાર.	૭૧-૭૨	૪૪-૪૭
દ્વિજ લોકોએ શૂદ્રને ત્યાં ક્યારે ખરખરો કરવાને જવું ? ...	૭૨	૪૮

વિષય.

અધ્યાય ૪ થી.

પૃષ્ઠ.

શ્લોક.

આત્મહત્યા કરનારાની ગતિ થવા વિશે.	૭૩-૭૪	૧-૨
પ્રાયશ્ચિત્ત રાખ્તનો અર્થ.	૭૪	
આત્મહત્યા કરનારાનો અગ્નિદાહ કરનારાઓને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા વિશે.	૭૫	૩
ગાયે તથા બ્રાહ્મણે મારેલા વિશે...	૭૫	૪
તેને હપાડનારા તથા બાળનારાને પ્રાયશ્ચિત્ત.	૭૫	૫-૬
તમકૃષ્ણું લક્ષણ.	૭૫	૭-૮
પતિતનો સંસર્ગ કરવા વિશે.	૭૬	૯-૧૩
ઋતુ કાળમાં સ્ત્રી તથા પુરુષ સહવાસ ન કરે તો તેને દોષ લાગે તે વિશે.	૭૭	૧૪-૧૫
પતિનું અપમાન કરનારી સ્ત્રી વિશે.	૭૮	૧૬
પતિની આજ્ઞા વિના વ્રતાદિક કરનારી સ્ત્રી વિશે.	૭૮	૧૭-૧૮
દુરાચારિણી સ્ત્રી વિશે....	૭૮	૧૯
ગર્ભપાત કરનારી સ્ત્રી વિશે.	૭૮	૨૦
કર્મચંડાળ વિશે.	૭૯	૨૧
બીજના ધણીનો અને ક્ષેત્રના ધણીનો વિચાર.	૭૯	૨૨
કુંડ તથા ગોલક પુત્ર વિશે.	૭૯	૨૩
ઔરસ વગેરે પુત્રો વિશે.	૭૯	૨૪
પરિવિત્તિ વગેરે નરકમાં પડે છે... ..	૮૦	૨૫
પરિવિત્તિ વગેરેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત.	૮૦	૨૬
નાના બાળને અમુક પ્રસંગે પરિવેદનનો દોષ લાગતો નથી તે વિશે.	૮૧	૨૭
પરાશરને ઔરસ તથા દત્તક બે જ પુત્ર માન્ય છે તે વિશે.	૮૧	
કેવા પ્રસંગમાં પરિવેદનનો તથા પર્યાધાનનો દોષ લાગતો નથી તે વિશે.	૮૩	૨૮
વડીલ બંધુની આજ્ઞાથી અગ્નિનું આધાન લઈ શકાય. ...	૮૩	૨૯
કેવા પ્રસંગમાં વાગ્દત્તાનો બીજની સાથે વિવાહ થઈ શકે ? ...	૮૩	૩૦
વિધવા વિવાહ રાગપ્રાપ્ત હોવાથી શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. ...	૮૪	
વિવાહનો ઉદ્દેશ.	૮૪	
સ્ત્રી જન્મની સાથી છે.	૮૫	
વિવાહવિધિથી વિધવા વિવાહ વિરુદ્ધ છે.	૮૫	
નિયોગનું સ્વરૂપ.	૮૬	
વિધવા વિવાહને મનુષ્યે પશુધર્મ માન્યો છે.	૮૭	
સપ્તપદી તથા પેછી કન્યાપણું દૂર થાય છે.	૮૯	
પરાશરને પણ વિધવાવિવાહ માન્ય નથી.	૯૧	
વિધવાવિવાહ સદાચાર વિરુદ્ધ છે.	૧૦૦	
બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી વિધવાને સ્વર્ગ મળે છે.	૧૦૩	૩૧

વિષય.	પૃષ્ઠ	શ્લોક.
સતી થવાથી સ્ત્રી સાડાત્રણ કરેડ વર્ષસુધી સ્વર્ગમાં રહે છે ...	૧૦૩	૩૨
સતી સ્ત્રી પતિનો ઉદ્ધાર કરે છે.	૧૦૪	૩૨

અધ્યાય ૫ મો.

કુતરાં વગેરે કરડે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૦૪	૧-૫
કુતરાએ અભડાવેલા પદાર્થની શુદ્ધિ.	૧૦૬	૬
બ્રાહ્મણીને કુતર કરડે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૦૬	૭
ચન્દ્ર દેખાય નહિ ત્યારે તેનાં કેવી રીતે દર્શન કરવાં ? ...	૧૦૬	૮
બ્રાહ્મણને કુતરં કરડે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૦૬	૯
ચંડાળાદિકે મારેલા અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણને અગ્નિદાહ કરવા વિશે.	૧૦૬	૧૦
તેવા અગ્નિહોત્રીને અગ્નિદાહ કરનારાને પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૦૭	૧૧-૧૨
અગ્નિહોત્રી પરદેશમાં મરી જાય તો તેનાં દર્ભમય શરીરને અગ્નિ- દાહ કરવા વિશે	૧૦૭-૧૦૯	૧૩-૧૫

અધ્યાય ૬ ઠો.

જાતજાતનાં પક્ષીઓની હત્યાના પ્રાયશ્ચિત્ત વિશે.	૧૦૯	૧-૧૫
ક્ષત્રિયાદિકની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૧૨	૧૬-૧૮
ચંડાળાદિકની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત... ..	૧૧૩	૧૯-૨૧
ચંડાળાદિકની સાથે બાળણ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૧૩	૨૨
ચંડાળોની સાથે સુવા વગેરેનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૧૩	૨૩
ચંડાળનાં દર્શનનું અને સ્પર્શનું પ્રાયશ્ચિત્ત... ..	૧૧૩	૨૪
ચંડાળનાં અન્ન, પાણી વગેરેનો ઉપયોગ કયો હોય તો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત વિશે	૧૧૩	૨૫-૩૭
બાવડુષ્ટાદિ પદાર્થ ન ખાવા વિશે... ..	૧૧૬	૩૮
અભડાયલાં પાત્રોની શુદ્ધિ	૧૧૬	૩૯
અભડાયલા પદાર્થોને ખાળી નાંખવા તથા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા વિશે.	૧૧૭	૪૦-૪૧
અભડાયલી ભૂમિની શુદ્ધિ વિશે.	૧૧૭	૪૨
ચંડાલોનો સંસર્ગ થતાં તેની શુદ્ધિ વિશે	૧૧૭	૪૩
ઘાબણ વગેરેના સંસર્ગનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૧૭	૪૪-૪૫
બ્રાહ્મણાદિકના ઘરમાં ચંડાલ પેસે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત. ...	૧૧૭-૧૧૯	૪૬-૪૭
બ્રાહ્મણાદિકને ધાર પડે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૧૯	૪૮-૫૦
બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ઠતા.	૧૧૯	૫૧-૫૪
પાતકી ઉપર અનુગ્રહ કરવા વિશે.	૧૨૦	૫૫-૫૮
પાતકી પોતાની મેળે પ્રાયશ્ચિત્ત શોધી લે તેના સંબંધમાં. ...	૧૨૧-૧૨૨	૫૯-૬૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.	શ્લોક.
કીડા વગેરેથી દૂષિત થયેલા અન્નાદિકની શુદ્ધિ વિશે....	૧૨૨	૬૪
ભોજન વખતના નિયમો.	૧૨૨	૬૫-૬૬
અભડાયલાં અન્નની તથા ગોરસની શુદ્ધિ કરવા વિશે.	૧૨૩	૬૭-૭૫

અધ્યાય ૭ મો.

લાકડાનાં પાત્ર વગેરે અનેક જાતના પદાર્થોની શુદ્ધિ વિશે.	૧૨૪	૧-૩
ગૌરી, રેહિણી, કન્યા તથા રજસ્વલાના ભેદ.	૧૨૪	૪
ખારમે વર્ષે કન્યાદાન ન કરનારાને દોષ લાગે છે.	૧૨૫	૫
રજસ્વલા કન્યાને કુંવારી જોઈને માતાપિતા નરકમાં પડે છે.	૧૨૫	૬
વૃષભી (રજો દર્શનવાળી) કન્યાને પરજીનારા વિશે.	૧૨૬	૭-૮
રાત્રે ચંડાલાદિકનો સ્પર્શ કરનારા વિશે	૧૨૬	૯-૧૦
બ્રાહ્મણાદિકની રજસ્વલા સ્ત્રીઓ પરસ્પર અડકે તો તેની શુદ્ધિ વિશે.	૧૨૭	૧૧-૧૪
રજસ્વલા સ્ત્રી ચોથે દિવસે શુદ્ધ થાય છે	૧૨૭	૧૫
રોગી રજસ્વલા સ્ત્રીની શુદ્ધિ વિશે નિર્ણય	૧૨૮	૧૬-૧૭
રજસ્વલા સ્ત્રી ખરી રીતે ક્યારે શુદ્ધ થાય તે વિશે....	૧૨૯	૧૮
માંદા માણસને રજસ્વલા સ્ત્રી વગેરે અડી જાય તો તેની શુદ્ધિ વિશે.	૧૨૯	૧૯
ઉચ્છિષ્ટાદિકના સંસર્ગ વિશે.	૧૨૯	૨૦-૨૧
અભડાયલાં વાસણોની શુદ્ધિ વિશે.	૧૩૦-૧૩૧	૨૨-૨૭
વાંસની મુંડલી, વઢકલ વસ્ત્ર વગેરે વસ્ત્રોની શુદ્ધિ વિશે.	૧૩૧	૨૮-૩૦
મીઠાંડાં વગેરે અભડાતાં નથી.	૧૩૨	૩૧
ઉચ્છિષ્ટાદિકનો અપવાદ.	૧૩૨	૩૨-૩૩
પર્વનથી શુદ્ધ થનારા પદાર્થો	૧૩૨	૩૪
કઢી પાણી નહિ અભડાનારા પદાર્થો.	૧૩૨	૩૫
દેશભંગ વગેરે આપકાળમાં દેહની રક્ષા કરવી.	૧૩૨	૩૬-૩૮

અધ્યાય ૮ મો.

અન્નજાતાં થયેલા ગોવધના પ્રાયશ્ચિત્ત વિશે પ્રશ્ન	૧૩૪	૧
વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને પાપ નિવેદન કરવા વિશે	૧૩૫	૨
નામધારી બ્રાહ્મણો વિશે.	૧૩૫	૩-૪
મૂર્ખ બ્રાહ્મણોએ પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ આપવા વિશે.	૧૩૫	૫-૬
વેદવેતાઓએ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું	૧૩૬	૭- ૮
બ્રાહ્મણની પરિવ્રજાના ઉપદેશથી પાપ નાશ પામે છે...	૧૩૬	૯-૧૦
પરિવ્રજનું (બ્રાહ્મણ સમાધું) ભક્ષણ.	૧૩૭	૧૧-૧૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.	શ્લોક.
નામધારી બ્રાહ્મણો	૧૩૮	૧૬-૧૭
વેદાધ્યયન રહિત બ્રાહ્મણ વિશે	૧૩૮	૧૮
સંસ્કારોની ચિત્રમાં પૂરવામાં આવતા રંગોની સાથે ઉપમા ...	૧૩૯	૧૯
નામધારી બ્રાહ્મણ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે તો નરકમાં પડે... ..	૧૩૯	૨૦
વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોની પ્રશંસા	૧૪૦	૨૧-૨૩
ગાયત્રી રહિત બ્રાહ્મણની નિંદા	૧૪૦	૨૪
બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિની પ્રશંસા	૧૪૧	૨૫
વેદવેત્તા કહે તે ધર્મ.	૧૪૧	૨૬
દશ બ્રાહ્મણોની પર્વદ	૧૪૧	૨૭
તે દશ બ્રાહ્મણો કેવા જોઈએ ?	૧૪૧	
પ્રાયશ્ચિત્ત આપતી વખતે રાજની અનુમતિ લેવી.	૧૪૨	૨૮
રાજ સ્વતંત્રતાથી પ્રાયશ્ચિત્ત આપે તો તેને પાતક લાગવા વિશે. ...	૧૪૨	૨૯
દેવતાઓના મંદિરોમાં પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું તથા આપનારાઓએ		
પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.	૧૪૨	૩૦
પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાનો વિધિ અંગિરા સ્મૃતિમાંથી.... ..	૧૪૩-૧૪૪	
ગોહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૪૫-૧૪૬	૩૧-૩૫
પ્રાજ્ઞપત્ય પ્રતના ચાર વિભાગ.	૧૪૬	૩૬-૪૦
પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી કરવાનું કર્મ.	૧૪૭	૪૧-૪૨

અધ્યાય ૯ મો.

ગોવધનું સ્વરૂપ.	૧૪૮	૧
લાકડી વગેરેથી કહેલા ગોવધનું પ્રાયશ્ચિત્ત... ..	૧૪૯	૨
રોધ, અંધન વગેરે કારણથી ગોવધ થયો હોય તો તેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત. ...	૧૪૯	૩
રોધ, અંધન વગેરે રાજની વ્યાખ્યા.	૧૫૦	૪-૯
દંડનાં લક્ષણ.	૧૫૧	૧૦
કેવી સ્થિતિમાં ગાય બળદ હોય તો તેના વધનું પ્રાયશ્ચિત્ત		
કરવું નહિ ?	૧૫૧	૧૧-૧૨
ગાયના અચેતન ગર્ભની હત્યા કરી હોય તો ગર્ભના પ્રમાણમાં		
તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૫૨	૧૩
પ્રાજ્ઞપત્યનો એક પાદ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારાએ કેટલા કેશ		
ઉતરાવવા તે વિશે.... ..	૧૫૨	૧૪
પ્રાયશ્ચિત્તમાં દક્ષિણા આપવા વિશે.	૧૫૨	૧૫
ગાયના જીવતા ગર્ભની હત્યા કરનારાને પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૫૨	૧૬
ગાયના નૃદ્દા નૃદ્દા અવયવોનો નાશ કરનારાને પ્રાયશ્ચિત્ત. ...	૧૫૩	૧૭-૧૮

વિષય.	પૃષ્ઠ.	શ્લોક.
લાકડી પત્થરા વગેરેથી ગાયનાં શિંગડા હાડકાં વગેરે અવયવો ભાંગી ગયા છતાં ગાય કે બળદ મરે નહિ તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું નહિ.	૧૫૩	૧૯
ગાય અથવા તો બળદને શરીર ઉપર ઘાવ પડે અથવા તો હાડકું ભાંગી જાય તો તેની સેવા કરવા વિશે... ..	૧૫૩	૨૦
સાબળ થયા પછી તેને છોડી દેવા વિશે	૧૫૪	૨૧
સેવા કર્યા છતાં પણ ગાય મરી જાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ...	૧૫૪	૨૨
ગાયને લાકડી, ઢેકાં વગેરેથી મારવામાં આવે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૫૪	૨૩-૨૪
સાંતપન પ્રાણપત્ય વગેરે વ્રત કરનારાએ ગાયનાં દાન આપવા વિશે.	૧૫૪	૨૫
જે પ્રાણીની હિંસા કરી હોય તે જ ને તેણે જ પ્રાણી તેના ઘણીને આપવા વિશે	૧૫૫	૨૬
વગર આંકેલાને ગાડી વગેરેમાં જોડવા વિશે	૧૫૫	૨૭
બળદ વગેરેને આંકવાથી, નાથવાથી તથા તેના ઉપર વધારે ભાર ભરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે... ..	૧૫૫	૨૮
ઉપર કહેલી બાબતો કરી હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૫૫	૨૯
ઘરમાં ચામડાની દોરીથી બળદને બાંધ્યા ને આગ લાગવાથી તે મરી જાય તો બાંધનારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા વિશે	૧૫૬	૩૦
બળદના મરણનાં છ કારણ	૧૫૬	૩૧
હાથ પગ બાંધેલા બળદનું મરણ નિપજે તો બાંધનારાને પ્રાય- શ્ચિત્ત લાગે છે	૧૫૬	૩૨
બળદ કે ગાયને કડાણ દોરડાથી બાંધવાં નહિ	૧૫૬	૩૩
ગાય અને બળદને ક્યાં દોરડાંથી બાંધે તો પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે નહિ ?	૧૫૭	૩૪
દોરડું બળવાથી ગળામાંનું લાકડું બળે ને તેથી ગાય કે બળદ બળી જાય તો બાંધનારાએ કયું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ? ...	૧૫૭	૩૫
ગાયને અને બળદને ભયંકર જગ્યામાં ચારવા લઈ જાય ને તેથી ગાય બળદ મરી જાય તથા જે ગૌમાંસ ખાનારાને ત્યાં ગાય બળદ વેચે તેને ગોહત્યાનું પાતક લાગે છે.	૧૫૭	૩૬
એક બળદ અથવા તો ગાયને સરતમાં દોડાવવામાં આવે અને તેમ કરતાં તેની હત્યા થાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૫૭	૩૭-૩૮
ગોહત્યા ક્યારે ક્યારે ન લાગે ?	૧૫૮	૩૯-૪૦
ઘરના આગાશામાં ખોદેલા ખાડામાં પડવાથી ગોહત્યા થાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૫૮	૪૧
કેવા કેવા સંયોગોમાં ગોહત્યા થયા છતાં તેનું પાપ ન લાગે ?	૧૫૯	૪૨-૪૫
ગૌશાળામાં પૂરતાં કે ઉપચાર કરતાં ગાયોની હત્યા થાય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૫૯	૪૬
ગાયો તથા બળદોને દુઃખી થતા જોઈને તેની ઉપેક્ષા કરનારાને પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૬૦	૪૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.	શ્લોક.
અનેક જાણ્યે કરેલી ગોહત્યામાંથી મુખ્ય અપરાધીને શોધી કાઢવા વિશે.	૧૬૦	૪૮
ઘણાંએ ગોહત્યા કરી હોય તો સર્વેએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા વિશે.	૧૬૦	૪૯
ગાય અથવા તો બળદના રોગની પરીક્ષા વિશે.	૧૬૦	૫૦
ગોહત્યાનું મનુષ્યે કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૬૧	૫૧
પ્રાયશ્ચિત્તમાં કેશ નહિ ઉતરાવનારને પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૬૧	૫૨
કાણે કાણે પ્રાયશ્ચિત્તમાં મુંડન કરાવવું નહિ ?	૧૬૧	૫૩
સ્ત્રી તથા કન્યાનું મસ્તક મુંડન કેવી રીતે કરાવવું તે વિશે. ...	૧૬૧	૫૪
ગોહત્યા કરનારી સ્ત્રીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો વિધિ.	૧૬૨	૫૫-૫૮
ગોહત્યા કરીને તેને છૂપાવનારાની ગતિ વિશે.	૧૬૨	૫૯-૬૧

અધ્યાય ૧૦ મો.

અગમ્યાગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૬૩	૧
ચાંદ્રાયણનો વિધિ.	૧૬૪	૨
ચાંદ્રાયણમાં અન્નનો કેવડો કાળીયો લેવો તે વિશે.	૧૬૪	૩
પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી કરવાનું કર્મ.	૧૬૪	૪
ચાંડાલી વગેરેની સાથે ગમન કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૬૫	૫-૮
ઔરમાન માતા, બહેન, કન્યા વગેરેના ગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત. ...	૧૬૫-૧૬૬	૯-૧૩
પશુ જાતિની સ્ત્રી તથા વેશ્યાદિના ગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત. ...	૧૬૭-૧૬૮	૧૪-૧૫
પોતાની સ્ત્રીની રક્ષા કરવા વિશે તથા સ્ત્રી ચંડાલોની સાથે સંસર્ગ કરે તો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત વિશે.	૧૬૯	૧૬-૨૩
ચંડાળોએ બલાત્કારથી ભોગવેલી સ્ત્રીઓને કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત. ...	૧૬૯	૨૪
એક વાર ચંડાળોએ ભોગવેલી સ્ત્રીને પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૭૦	૨૫
મુરપાન કરનારી સ્ત્રીને તથા તેના પતિને પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૭૦	૨૬
સાંતપન કૃષ્ણનું લક્ષણ.	૧૭૧	૨૭
સ્ત્રી વ્યભિચાર કરીને ગર્ભ ધારણ કરે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૭૧	૨૮
સ્ત્રી પતિને તજ દહને ઘરમાંથી નાશી જાય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત. ...	૧૭૨-૧૭૩	૨૯-૩૫
વ્યભિચારિણી સ્ત્રી પાછી ઘર આવે તો ઘર અશુદ્ધ થવા વિશે.	૧૭૪	૩૬
વ્યભિચારિણી સ્ત્રીએ અભડાવેલાં ઘરની શુદ્ધિ કરવા વિશે ...	૧૭૫	૩૭-૩૯
જપ, હોમ વગેરેનું કળ	૧૭૫	૪૦
આકાશાદિક પદાર્થો નિત્ય શુદ્ધ જ રહે છે.	૧૭૫-૧૭૬	૪૧

અધ્યાય ૧૧ મો.

ગાયનું માંસ વગેરે અમૃત્ય પદાર્થના ભક્ષણનું પ્રાયશ્ચિત્ત ...	૧૭૭	૧-૩
શદ્રનું સૂતકી વગેરેનું અન્ન ખાવામાં આવે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૭૮	૪-૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.	શ્લોક.
બાળક વગેરેએ એકાં કરેલાં અન્નની શુદ્ધિ વિશે	૧૭૮	૬
બ્રાહ્મણોની પંક્તિ જમવા બેઠી હોય ત્યારે વચ્ચેથી કાઢી કઢી		
જય ને ખીજ નમે તો તેઓને પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૭૮	૭-૮
હુધળી, લસણ વગેરે ખાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૭૯	૯-૧૦
દેડકાં વગેરે ખાય તો... ..	૧૮૦	૧૧
ક્ષત્રિયનાં તથા વૈશ્યનાં અન્ન ખાવા વિશે... ..	૧૮૦	૧૨
શૂદ્રનાં ધી, દૂધ, તેલ વગેરે પદાર્થો લેવા વિશે	૧૮૦	૧૩
શૂદ્રના ધરનું રાંધેલું અન્ન નહિ જમવા વિશે તેમાં ઉશસ્તિનું		
આખ્યાન.... ..	૧૮૧	
મધ, માંસ, ખાનારા શૂદ્રનો ત્યાગ કરવા વિશે	૧૮૧	૧૪
મધ, માંસ નહિ ખાનારા શૂદ્રનો સ્વીકાર કરવા વિશે	૧૮૨	૧૫
અન્નભૂતાં સૂતકીનું અન્ન ખાવામાં આવે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત...	૧૮૨	૧૬-૧૮
શૂદ્રના ધરનું કાચું અન્ન લેવા વિશે.	૧૮૩	૧૯
આપતકાળે શૂદ્રના ધરમાં ભોજન કર્યું હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૮૩	૨૦
દાસ, હજમ, ગોવાળીયા વગેરેનું કાચું અન્ન ખાવા વિશે. ...	૧૮૩	૨૧
દાસદિકનાં લક્ષણ.	૧૮૩	૨૨-૨૪
જેઓનું અન્ન ખાઇ શકાય નહિ તેઓનાં વાસણમાં પાણી પીધું		
હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૮૪	૨૫-૨૮
પંચ ગવ્યનો વિધિ.	૧૮૪	
તેમાં કેવી ગાયનો કયો પદાર્થ લેવો તે વિશે.	૧૮૫	૨૯
પંચગવ્યમાંનો અમુક પદાર્થ કેટલો લેવો તે વિશે.	૧૮૫	૩૦-૩૧
કયો મંત્ર ભણીને કયો પદાર્થ લેવો તે વિશે.	૧૮૫	૩૨-૩૩
પંચગવ્યનું કેવી રીતે પાન કરવું?	૧૮૫	૩૪-૩૭
પંચગવ્યના અમુક પદાર્થમાં અમુક દેવનો વાસો છે તે વિશે...	૧૮૬	૩૮-૩૯
પોતાનું એકું પાણી પીવામાં આવે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત. ...	૧૮૬	૪૦
કુવામાં કુતરા વગેરેનું મુડદું, હાડકાં, ચામડાં વગેરે પદ્ધ્યાં હોય		
ને તેનું પાણી પીયે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૮૭	૪૧-૪૪
પરપાકનિવૃત્તાદિકનું અન્ન ખાય તથા તેને દાન આપે તે વિશે.	૧૮૭	૪૫-૪૬
પરપાકનિવૃત્તાદિકનાં લક્ષણ	૧૮૮	૪૭-૪૯
બ્રાહ્મણો યુગના જેવા હોય છે; તેની નિંદા કરવી નહિ. ...	૧૮૮-૮૯	૫૦
બ્રાહ્મણોનો તિરસ્કાર વગેરે કરે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત...	૧૯૦	૫૧-૫૩
અતિકૃદ્ધનું લક્ષણ	૧૯૦	૫૪
ધણાં પાપ એકઠાં થયાં હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૯૧	૫૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.	શ્લોક.
અધ્યાય ૧૨ મો.		
ખોટું સ્વપ્ન આવે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૯૧	૧
અજ્ઞાણતાં મળમૂત્ર ખવાઇ જવાય તો તેનું	૧૯૧	૨-૪
જળાદિકમાં પડીને આત્મહત્યા કરવાને તયાર થાય પણ આત્મ- હત્યા કરી શકે નહિ તો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત વિશે	૧૯૨	૫-૮
મહાપ્રસ્થાન કેણે કરવું તે વિશે	૧૯૩-૧૯૪	
સ્નાનના પાંચ ભેદ	૧૯૪	૯
પાંચ સ્નાનની વ્યાખ્યા... ..	૧૯૪	૧૦-૧૧
પિતૃ તર્પણ કર્યા વગર વસ્ત્ર નિષ્પીડન કરે તો પિતૃઓ નિરાશ થાય છે	૧૯૫	૧૨-૧૩
તલથી તર્પણ કરવાની રીત	૧૯૫	૧૪
દેવ તથા પિતૃનાં કર્મ કરવાને સ્નાન કર્યા છતાં કેવો પુરુષ અયોગ્ય ગણાય છે ?	૧૯૬	૧૫
આચમન કેવી રીતે કરવું ?	૧૯૬	૧૬-૧૭
ક્યારે ખેવાર આચમન કરવું ?	૧૯૬	૧૮
જમણા કાનનો ક્યારે સ્પર્શ કરવો ?	૧૯૬	૧૯-૨૦
સ્નાન કરવાના સમય	૧૯૭	૨૧-૨૨
ચંદ્રગ્રહણ સમયે દાન દેવા વિશે	૧૯૭	૨૩
રાત્રિએ કયા કયા પ્રસંગમાં દાન દઈ શકાય તે વિશે	૧૯૭	૨૪-૨૫
મહાનિશાનું લક્ષણ.	૧૯૮	૨૬
શ્મશાન વગેરેને નહિ અડવા વિશે.	૧૯૮	૨૭
મરનારાની પાછળ નહિ રડવા વિશે.	૧૯૮	૨૮
ગ્રહણ સમયે સ્નાન દાન કરવા વિશે.	૧૯૮	૨૯
સ્નાનમાં તથા દાનમાં દર્બની જરૂર પડે છે તે વિશે.	૧૯૮	૩૦
વૃષલ બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ.	૧૯૯	૩૧
બ્રાહ્મણે વેદનો એક ભાગ પણ અવશ્ય ભણવો જોઇએ.	૧૯૯	૩૨
શૂદ્રનું અન્ન નહિ ખાવા વિશે.	૧૯૯	૩૩-૩૪
શૂદ્રીનું રાંધેલું અન્ન નહિ ખાવા વિશે.	૨૦૦	૩૫
સૂતકી વગેરેનું અન્ન નહિ ખાવા વિશે.	૨૦૦	૩૬-૩૭
શૂદ્રને હોમ હવન કરાવનારા બ્રાહ્મણની ગતિ વિશે... ..	૨૦૦	૩૮
મૌનવ્રત ધારણ કરનારો ભોજન કરતી વખતે ખોલે તો તેણે શું કરવું ?	૨૦૦	૩૯
જમી રહ્યા પહેલાં ભોજનના પાત્રમાં પાણી પીનારા વિશે.	૨૦૧	૪૦
બ્રાહ્મણે જમતા હોય તે સમયે પંક્તિમાંથી ઊઠી જનારો બ્રાહ્મણ કેવો ગણાય ?	૨૦૧	૪૧

વિષય.	પૃષ્ઠ.	શ્લોક.
પતરાવળાં પજ્યાં હોય ને બ્રાહ્મણો સ્વસ્તિવાચન કરે તો ...	૨૦૧	૪૨
સ્નાન, ગાયત્રી, જપ હોમ વગેરે કર્યા વિના ભોજન કરવું નહિ.	૨૦૧	૪૩
ગૃહસ્થે પોષ્ય વર્ગ માટે ન્યાયથી ધન સંપાદન કરવું જોઈએ. ...	૨૦૨	૪૪-૪૫
પવિત્ર પદાર્થોનાં નિત્ય દર્શન કરવાં જોઈએ....	૨૦૨	૪૬
અરણિ વગેરે પદાર્થોને ધરમાં રાખવા. ...	૨૦૩	૪૭
ગોચર્મનું માપ અને તેના દાન દેવા વિશે...	૨૦૩	૪૮-૪૯
દરિદ્ર બ્રાહ્મણને દાન દેવા વિશે...	૨૦૩	૫૦
ભૂમિનું હરણ કરનારાને પ્રાયશ્ચિત્ત. ...	૨૦૩	૫૧
રજસ્વલા સ્ત્રીવિશે. ...	૨૦૩	૫૨
ચંડાળાદિકથી કેટલું દૂર રહેવું તે વિશે. ...	૨૦૪	૫૩-૫૪
વાસણ વગર મુખથી પાણી પીનારા વિશે...	૨૦૪	૫૫
પોતાની સ્ત્રીને માતા, જેન વગેરે કહેનારા પુરુષને પ્રાયશ્ચિત્ત. ...	૨૦૪	૫૬-૫૮
દુરાચારી-વટલી ગયેલા બ્રાહ્મણના ધરનું અન્ન ખાનારને પ્રાયશ્ચિત્ત.	૨૦૫	૫૯-૬૦
ઉલટી, ઝાડા વગેરેથી મરનારાના પુત્રાદિકે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા વિશે.	૨૦૫	૬૧-૬૨
ધન્યાપૂર્વક વીર્ય પાડનારા પુરુષને પ્રાયશ્ચિત્ત ...	૨૦૬	૬૩
બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત... ...	૨૦૬	૬૪
પ્રાયશ્ચિત્તમાં સેતુબંધની યાત્રા કરવા વિશે...	૨૦૬	૬૫-૬૬
રાજ્યે અશ્વમેધ કરવો...	૨૦૭	૭૦
સેતુની યાત્રા કરી આવ્યા પછીનું કર્મ ...	૨૦૭-૨૦૮	૭૧-૭૨
અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણની સ્ત્રીની હત્યા કરવાથી બ્રહ્મહત્યા લાગે છે.	૨૦૮	૭૩
મદિરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત....	૨૦૮	૭૪
સુરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત....	૨૦૮	૭૫
પતિતનો સંસર્ગી ક્યારે પતિત થાય?... ...	૨૦૯	
બ્રાહ્મણના સુવર્ણની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત ...	૨૦૯	૭૬-૭૭
પાપીનું પાપ સંસર્ગીના શરીરમાં કેવી રીતે ઉતરે છે ? ...	૨૧૦	૭૮
સર્વ પાતકનું પ્રાયશ્ચિત્ત... ...	૨૧૦	૭૯
તુલા પુરુષ નામના પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ...	૨૧૦	
આ ધર્મશાસ્ત્રના શ્લોકની સંખ્યા. ...	૨૧૧	૮૦
આ ધર્મશાસ્ત્રના પાઠનું કળ. ...	૨૧૧	૮૧

પારાશર ધર્મશાસ્ત્ર

અથવા

પારાશર સ્મૃતિ.

(મૂલ અને ભાષાન્તર સાથે.)

અધ્યાય ૧ લો.

ઉપોદ્ધાત.

અથાતો હિમશૈલાગ્રે દેવદારુવનાલયે ।

વ્યાસમેકાગ્રમાસીનમપૃચ્છન્નૃષયઃ પુરા ॥ ૧ ॥

પૂર્વે હિમાલય પર્વત ઉપર દેવદારુના વનમાં એકાગ્રચિત્ત કરીને બેઠેલા વ્યાસને ઋષિઓ (આ પ્રમાણે) પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા. ૧

માનુષાણાં હિતં ધર્મં વર્તમાને કલૌ યુગે ।

શૌચાચારં યથાવચ્ચ વદ સત્યવતીસુત ॥ ૨ ॥

હે સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસ ! આ ચાલતા કળિયુગમાં લૌકિક અને પારલૌકિક હિત કરનારો ધર્મ, પાપનો નાશ કરનારાં પ્રાયશ્ચિત્તો અને (સ્નાન, આચમન આદિક) આચાર જેવા હોય, તેવા અમને કહો. ૨.

૨. બીજા શ્લોકમાં આ સ્મૃતિમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવનારા ધર્મની સૂચના કરવામાં આવી છે. આ ગ્રંથનો વિષય ધર્મ છે, ધર્મનો ઉપદેશ કરવો, એ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે, ધર્મનો જિજ્ઞાસુ આ ગ્રંથનો અધિકારી છે અને ધર્મનો પ્રતિપાદક (પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય) ભાવ અને પ્રતિપાદક (પ્રતિપાદન કરનાર) ભાવ અહીં સંબંધ છે. આ ચાર વિષયને શાસ્ત્રકારો અનુગ્રંથ અતુલ્ય કહે છે. આ અનુગ્રંથ અતુલ્યનું ઉપલા શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

તચ્છુત્વા ઋષિવાક્યં તુ સશિષ્યોઽન્યર્કસન્નિભઃ ।

પ્રત્યુવાચ મહાતેજાઃ શ્રુતિસ્મૃતિવિશારદઃ ॥ ૩ ॥

અગ્નિ અને સૂર્યના જેવા તેજસ્વી, પ્રજ્ઞતેજસ્વી મહાન્ તેજવડે દીપી રહેલા, શ્રુતિમાં (વેદમાં) અને સ્મૃતિમાં (ધર્મશાસ્ત્રમાં) કુશળ, શિષ્યોની સાથે બેઠેલા વ્યાસ તે ઋષિઓનું વચન સાંભળીને તેઓના પ્રતિ બોલ્યા:—૩.

૩. ચાર વેદના પ્રવર્તક સુમંતુ, જૈમિનિ, વૈશંપાયન, પૈલ તથા પુરાણના પ્રવર્તક સૂત, આ વ્યાસના શિષ્યો તે સમયે વ્યાસની સાથે હતા.

ન ચાહં સર્વતત્ત્વજ્ઞઃ કથં ધર્મં વદામ્યહમ્ ।

અસ્મત્પિતૈવ પ્રશ્ન્યમિતિ વ્યાસઃ સુતોઽવદત્ ॥ ૪ ॥

હું (ધર્મનાં) સર્વ તત્ત્વોને જાણતો નથી. માટે હું ધર્મનાં તત્ત્વ શી રીતે કહું? માટે મારા પિતાને જ પૂછો, એમ પરાશરના પુત્ર વ્યાસે કહ્યું. ૪.

૪. ‘હું ધર્મનાં સર્વ તત્ત્વોને જાણતો નથી’ એમ જે વ્યાસ કહે છે તે પોતાના પિતાની પ્રશંસા કરવા માટે કહ્યું છે તથા મને પોતાને ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા મારા પિતા વિદ્યમાન છે તો પછી તેમને પૂછવું એ વધારે સારું છે તથા પ્રત્યેક યુગમાં કળિયુગના ધર્મ કહેવા માટે મારા પિતાજી અધિકારી છે, આવો વ્યાસનો ગૃહ અભિપ્રાય છે.

તતસ્ત ઋષયઃ સર્વે ધર્મતત્ત્વાર્થકાઙ્ક્ષિણઃ ।

ઋષિ વ્યાસં પુરસ્કૃત્ય ગતા બદરિકાશ્રમમ્ ॥ ૫ ॥

તે પછી કળિયુગમાં આચરણ કરવા યોગ્ય ધર્મનાં તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છાવાળા તે સર્વે ઋષિઓ ઋષિ વ્યાસને આગળ કરીને બદરિકાશ્રમમાં ગયા. ૫.

નાનાપુષ્પલતાઽકીર્ણં ફલવૃક્ષૈરલઙ્કૃતમ્ ।

નદીપ્રસ્રવણોપેતં પુણ્યતીર્થોપશોભિતમ્ ॥ ૬ ॥

તે બદરિકાશ્રમ અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોથી ભરેલી લતાઓથી ભરપૂર હતો, ફળવાળાં વૃક્ષોથી શોભાયમાન હતો, નદીઓથી અને ઝરણાંઓથી યુક્ત હતો, પવિત્ર તીર્થોથી શોભાયમાન હતો, ૬

મૃગપક્ષિનિનાદાઢ્યં દેવતાયતનાવૃતમ્ ।

યક્ષગન્ધર્વસિદ્ધૈશ્ચ નૃત્યગીતૈરલઙ્કૃતમ્ ॥ ૭ ॥

મૃગોના અને પક્ષીઓના શબ્દોથી ભરપૂર હતો, દેવોનાં મંદિરોથી શોભાયમાન લાગતો હતો, યક્ષોથી, ગંધર્વોથી અને સિદ્ધોથી વસાયેલો

હતો તથા (ગંધર્વાદિકોચે) કરેલાં નૃત્યોથી અને ગીતોથી રમણીય લાગતો હતો. ૭

૬-૭. આ બે શ્લોકમાં આશ્રમની શોભાનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે પરાશરની તપની સિદ્ધિનો ઉત્કર્ષ દર્શાવવામાટે કર્યું છે.

તસ્મિન્નૃષિસભામધ્યે શક્તિપુત્રં પરાશરમ્ ।

સુસ્વાસીનં મહાતેજા મુનિમુખ્યગણાવૃત્તમ્ ॥ ૮ ॥

ત્યાં ઋષિઓની સભામાં મુખ્ય મુનિઓનાં મંડળથી વીંટાયલા, સુખથી બેઠેલા શક્તિના પુત્ર પરાશરને મહા તેજસ્વી એવા વ્યાસે જોયા. ૮.

કૃતાञ्जलिપુટો भूत्वा व्यासस्तु ऋषिभिः सह ।

प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ ९ ॥

તે સમયે વ્યાસે ઋષિઓ સહિત બે હાથ જોડીને, તેમને પ્રદક્ષિણા કરી અને નમસ્કાર કરીને સ્તુતિઓથી તે મહર્ષિની પૂજા કરી. ૯.

ततः संतुष्टहृदयः पराशरमहामुनिः ।

आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनिपुङ्गवः ॥ १० ॥

તે પછી મુનિઓની સભામાં બેઠેલા, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહામુનિ પરાશર મનમાં સંતુષ્ટ થઈને બોલ્યા કે, તમે ભલે આવ્યા; કહો તમારે શું પૂછવું છે? ૧૦.

कुशलं सम्यगित्युक्त्वा व्यासः पृच्छत्यनन्तरम् ।

यदि जानासि भक्तिं मे स्नेहाद्वा भक्तवत्सल ॥ ११ ॥

धर्मं कथय मे तात अनुग्राहोस्म्यहं तव ।

વ્યાસ પોતાની કુશળ વાર્તા સારી રીતે કહીને પછી પૂછવા લાગ્યા કે, હે પિતા! તમે જે મારી ભક્તિને જાણો છો, અથવા તો તમે ભક્તવત્સલ છો; માટે સ્નેહથી મને (કળિયુગમાં કરવા યોગ્ય) ધર્મ કહો. કારણ કે હું તમારી કૃપાનું પાત્ર છું. ૧૧.

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥

गार्गेया गौतमीयाश्च तथा चौशनसाः स्मृताः ।

अत्रेर्विष्णोश्च संवर्त्तादक्षादंगिरसस्तथा ॥ १३ ॥

ઘાતાતપાન્ન હારીતાઘાન્નવલ્ક્યાત્તયૈવ ચ ।

આપસ્તમ્બકૃતા ધર્માઃ શઙ્ખસ્ય લિખિતસ્ય ચ ॥ ૧૪ ॥

કાત્યાયનકૃતાશ્ચૈવ તથા પ્રાચેતસાન્મુનેઃ ।

શ્રુતા હોતે ભવત્પ્રોક્તાઃ શ્રુત્યર્થા મે ન વિસ્મૃતાઃ ॥ ૧૫ ॥

મેં મનુષ્યે કહેલા, વસિષ્ઠે કહેલા તથા કશ્યપે કહેલા ધર્મ સાંભળ્યા છે. ગર્ગે, ગૌતમે અને ઉશનાએ કહેલા ધર્મ પણ સાંભળ્યા છે. વળી અત્રિ, વિષ્ણુ, સંવર્ત્ત, દક્ષ, અંગિરા, શાતાતપ, હારીત અને યાજ્ઞવલ્ક્યની પાસેથી પણ ધર્મ શ્રવણ કર્યા છે. આપસ્તંબ, શંખ, લિખિત અને કાત્યાયને રચેલાં ધર્મશાસ્ત્ર પણ મેં શ્રવણ કર્યાં છે અને *પ્રાચેતસ મુનિએ કહેલા ધર્મ પણ મેં સાંભળ્યા છે તથા તમે કહેલા વેદોક્ત (અગ્નિહોત્રાદિક) ધર્મોને પણ હું વિસરી ગયો નથી. ૧૨-૧૫.

અસ્મિન્મન્વન્તરે ધર્માઃ કૃતે ત્રેતાદિકે યુગે ।

સર્વે ધર્માઃ કૃતે જાતાઃ સર્વે નષ્ટાઃ કલૌ યુગે ॥ ૧૬ ॥

આ ચાલતા મન્વંતરના તથા સત્ય, ત્રેતા અને દ્વાપરયુગના ધર્મ મેં સાંભળ્યા છે. સત્યયુગમાં સર્વે ધર્મ હતા ને મનુષ્યો સર્વ ધર્મનું આચરણ કરતા હતા, પરંતુ તે સર્વ ધર્મ કલિયુગમાં નાશ પામ્યા છે. ૧૬.

ચાતુર્વર્ણ્યસમાચારં કિશ્ચિત્સાધારણં વદ ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં કર્તવ્યં ધર્મકોવિદૈઃ ॥ ૧૭ ॥

બ્રૂહિ ધર્મસ્વરૂપજ્ઞ સૂક્ષ્મં સ્થૂલં ચ વિસ્તરાત્ ।

માટે ચારેય વર્ણના આચાર કહો તથા સંક્ષેપમાં સાધારણ ધર્મ કહો. ચારેય વર્ણના ધર્મ જાણનારા પુરુષોનું કર્તવ્ય કર્મ કહો તથા હે ધર્મના સ્વરૂપને જાણનારા પરાશર! ધર્મનું સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પણ વિસ્તારથી કહો. ૧૭.

૧૭. વિષ્ણુસ્મૃતિમાં સાધારણ ધર્મ આ પ્રમાણે કહ્યા છે:-

ક્ષમા સત્યં દમઃ શૌચં દાનમિન્દ્રિયસંયમઃ । અર્હિસા ગુરુશુશ્રૂષા તીર્થાનુસરણં દયા ॥
આત્મવત્ત્વમલોભત્વં દેવતાનાન્ન પૂજનમ્ । અનભ્યસૂયા ચ તથા ધર્મઃ સામાન્ય ઉચ્યતે ॥

વિ. સ્મૃ. ૨-૧૬-૧૭.

* પ્રાચેતસ એ વાલ્મીકિનું નામ છે, આમ રામાયણાદિક ગ્રંથ જોતાં જણાય છે.

ક્ષમા, સત્યભાષણ, આંતર ઇદ્રિયોના નિગ્રહ, આજ્ઞા શુદ્ધિ, દાન, ઇદ્રિયોના નિગ્રહ, મન, વાણી ને કાયાથી ક્રોધની હિંસા કરવી નહિ, ગુરુસેવા, તીર્થયાત્રા, દયા, આત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું, અલોભપણું, દેવતાઓનું પૂજન અને ક્રોધની પણું ધર્ષા કરવી નહિ તે, આ સર્વે સાધારણ ધર્મ કહેવાય છે.

બૃહસ્પતિ સ્મૃતિમાં અસાધારણ ધર્મ આ પ્રમાણે કહ્યા છે:-

સ્વાધ્યાયોઽધ્યાપનં ચાપિ યજનં યાજનં તથા । દાનં પ્રતિગ્રહશ્ચાપિ ષટ્ કર્મણ્યગ્રજન્મનઃ ॥
 હ્યજ્યાધ્યયનદાને ચ પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ । શસ્ત્રાસ્ત્રધારણં સેવા કર્મણિ ક્ષત્રિયસ્ય તુ ॥
 સ્વાધ્યાયો યજનં દાનં પશૂનાં પાલનં તથા । કુસીદકૃષિવાણિજ્યં વૈશ્યકર્માણિ સપ્ત વૈ ॥
 શૌચં બ્રાહ્મણશુશ્રૂષા સત્યમક્રોધ એવ ચ । શૂદ્રં કર્મ તથા મન્ત્રો નમસ્કારોઽસ્ય નોદિતઃ ॥

વેદ ભણવો અને ભણાવવો, યજ્ઞ કરવો અને કરાવવો, દાન દેવું અને લેવું, આ છ બ્રાહ્મણના અસાધારણ ધર્મ છે. યજ્ઞ કરવો, વેદ ભણવો, દાન દેવું, પ્રજાનું પરિપાલન કરવું, શસ્ત્રોને તથા અસ્ત્રોને ધારણ કરવાં અને બ્રાહ્મણની સેવા કરવી, આ ક્ષત્રિયના અસાધારણ ધર્મ છે. વેદ ભણવો, યજ્ઞ કરવો, દાન દેવું, પશુઓનું પાલન કરવું, વ્યાજનો ધંધો, ખેતીવાડી અને વ્યાપાર કરવો, આ વૈશ્યના સાત અસાધારણ ધર્મ છે. બાહારની ને અંદરની પવિત્રતા, બ્રાહ્મણોની સેવા, સત્ય, ક્રોધનો ત્યાગ તથા સર્વે કર્મો વેદ મંત્રોથી નહિ કરતાં નમઃ એવા પદવડે જ કરવાં, આ શૂદ્રના અસાધારણ ધર્મ છે.

સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારનો ધર્મ છે. જે ધર્મ મંદબુદ્ધિવાળા પૂણ સહજમાં સમજી શકે, તે સ્થૂલ ધર્મ કહેવાય છે. શૌચ, આચમન, સંધ્યાવંદન, વગેરે ધર્મ સ્થૂલ ધર્મ છે. શાસ્ત્રવેત્તા મહાન્ પંડિતો જે ધર્મને જાણી શકે, પરંતુ બીજાઓને જેમાં અધર્મની બ્રાંતિ થાય, તે ધર્મ સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. જેમ કે દ્રૌપદીનો, પાંચ પતિઓની સાથે વિવાહ કરવામાં આવ્યો હતો તથા વૃક્ષની એક કન્યાને પ્રયેતાના દશ પુત્રો પરણ્યા હતા. આ સૂક્ષ્મ ધર્મ છે. યુધિષ્ઠિર રાજા બ્યારે ચારે ભાઈઓ સહિત દ્રૌપદીને પરણવા માટે તયાર થયા ત્યારે દુપદ રાજાને એ અધર્મ જણાવ્યો અને તેણે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું કે:-

“લોકવેદવિરુદ્ધોઽયં ધર્મો ધર્મમૃતાં વર ।

કર્તુમર્હસિ કૌન્તેય કસ્માત્તે બુદ્ધિરીદશી ॥

હે ધર્મવંતોમાં શ્રેષ્ઠ કુંતીપુત્ર! તમે આ લોકાચારથી તથા વેદથી વિરુદ્ધ એવો ધર્મ આચરણ કરવાને યોગ્ય છો? તમારી આવી બુદ્ધિ કેમ થયેલી છે?”

જગતમાં કોઈ પણ સ્ત્રી એ પુરુષને પરણતી હોય એવો વ્યવહાર જોવામાં આવતો નથી. પણ એક ગાયને એ સાંઠ હોતા નથી પણ એક જ હોય છે અને બીજો સાંઠ ગાયના ઉપર આવે છે તો પ્રથમનો સાંઠ તેની સાથે યુક્ત કરે છે. વેદમાં પણ આ પ્રમાણે શ્રુતિ છે: એકસ્ય બહો જાયા ભવન્તિ । નૈકસ્યે બહવઃ સહ પતયઃ ॥

એક પુરુષને ઘણી સ્ત્રીઓ હોય છે, પરંતુ એક સ્ત્રીને એક સાથે જ ઘણા પતિઓ હોતા નથી. તૈ. સં. ૬-૫-૪.

બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે;—“યદેકસ્મિન્ યૂપે દ્વે રશને પરિવ્યયતિ તસ્માદેકો દ્વે જાયે વિન્દતે । યન્નૈકાં રશનાં દ્વયોર્યૂપયોઃ તસ્માન્નૈકા દ્વૌ પતી વિન્દતે ॥ એક યજ્ઞસ્તંભમાં એ રશના—(દોરી) બાંધવામાં આવે છે, તેમ એક પુરુષ એ સ્ત્રીને પરણી શકે છે, પરંતુ એક દોરી એ યૂપોને—યજ્ઞસ્તંભને વિશે બાંધવામાં આવતી નથી, તેમ એક સ્ત્રી એ પુરુષને પરણી શકતી નથી.”

“આવું દુપદનું કહેવું સાંભળીને યુધિષ્ઠિર રાજા, દુપદરાજાની ધર્મસંબંધી બ્રાંતિ દૂર કરવા માટે બોલ્યા;—“સૂક્ષ્મો ધર્મો મહારાજ નાસ્ય વિદ્યો ગતિં વયમ્ । હે મહારાજ ! ધર્મ સૂક્ષ્મ છે. અમે એના સ્વરૂપને જાણતા નથી.”

ધર્મવ્યાધના આખ્યાનમાં પણ ધર્મના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં ધર્મ-વ્યાધ કૌશિક બ્રાહ્મણને કહ્યું છે કે, વિદ્યાભ્યાસ કરતાં પણ માતાપિતાની ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે, અભ્યાસ કર્યા વગર પણ માતાપિતાની ભક્તિથી મને પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થયું છે. આ રીતે શાસ્ત્રમાં ધર્મના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે.

વ્યાસવાક્યાવસાને તુ મુનિમુખ્યઃ પરાશરઃ ॥ ૧૮ ॥

ધર્મસ્ય નિર્ણયં પ્રાહ સૂક્ષ્મં સ્થૂલં ચ વિસ્તરાત્

શૃણુ પુત્ર પ્રવક્ષ્યામિ શૃણ્વન્તુ મુનયસ્તથા ॥ ૧૯ ॥

વ્યાસ બોલી રહ્યા પછી મુનિઓમાં મુખ્ય એવા પરાશર બોલ્યા;— હે પુત્ર ! તથા હે મુનિઓ ! હું તમને વિસ્તારથી વર્ણના ધર્મનો નિર્ણય તથા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ધર્મ વિસ્તારથી કહું છું, તે તું તથા આ મુનિઓ શ્રવણ કરો. ૧૮-૧૯.

કલ્પે કલ્પે ક્ષયોત્પત્ત્યા બ્રહ્મવિણુમહેશ્વરાઃ ।

શ્રુતિસ્મૃતિસદાચારનિર્ણેતારશ્ચ સર્વદા ॥ ૨૦ ॥

પ્રત્યેક કલ્પમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર તથા શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને સદાચારનો નિર્ણય કરનારા ઋષિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા નાશ પામે છે. ૨૦.

૨૦ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના આરંભથી પ્રલય કાળના આરંભ સુધીનો જે કાળ, તેનું નામ કલ્પ કહેવાય છે. કલ્પ બે પ્રકારનો છે. એક મહાકલ્પ અને બીજો અવાન્તરકલ્પ. મૂળ પ્રકૃતિમાંથી જે જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાંથી લઈને બ્રહ્માનાં સો વર્ષ સુધીનો જે કાળ તે મહાકલ્પ અને બ્રહ્માનો એક દિવસ એ અવાન્તરકલ્પ કહેવાય છે. બીજો કલ્પની વચ્ચે જે ક્ષય થાય છે તે ક્ષય ચાર જાતનો છે. નિત્ય, નૈમિત્તિક, પ્રાકૃતિક અને આત્યંતિક. આ ચાર પ્રલયનું કૂર્મ પુરાણમાં આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે.

યોજ્યં સન્દૃશ્યતે નિત્યં લોકે ભૂતક્ષયાસ્તિહ ।

નિત્યઃ સંકીર્ત્યતે નામ્ના મુનિભિઃ પ્રતિસંચરઃ ।

બ્રાહ્મો નૈમિત્તિકો નામ કલ્પાન્તે યો ભાવિષ્યતિ ।

મહદાદિવિશેષાન્તં યદા સંયાતિ સંક્ષયમ્ ।

પ્રાકૃતઃ પ્રતિસર્ગોયં પ્રોચ્યતે કાલચિન્તકૈઃ ।

જ્ઞાનાદાલ્યન્તિકઃ પ્રોક્તો યોગિનઃ પરમાત્માનિ ।

આ જગતમાં નિત્ય પ્રાણીઓનો જે ક્ષય જોવામાં આવે છે, તે પ્રલયને મુનિઓ નિત્ય પ્રલય કહે છે. બ્રહ્માનો દિવસ પૂરો થઈ રહેવારૂપ નિમિત્તથી જે પ્રલય થાય છે તેને નૈમિત્તિક પ્રલય કહે છે. મહત્ત્વાદિક, પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે તથા તેઓનો પ્રકૃતિમાં લય થાય છે. કાળનો નિર્ણય કરનારા મુનિઓ આને પ્રાકૃતિક લય કહે છે અને આત્મજ્ઞાનથી આ જગત મિથ્યા છે આવો નિશ્ચય થાય છે ત્યારે છીપમાં રૂપાનો આરોપ કરવામાં આવ્યો હોય, તે આરોપ જેમ છીપનું જ્ઞાન થતાંવેંત જ નાશ પામે છે તેમ જગતનો પણ નાશ થાય છે. આને આત્યંતિક પ્રલય કહે છે. યોગીનો જ્ઞાનથી પરમાત્માને વિશે જે લય થાય છે, તે આત્યંતિક પ્રલય કહેવાય છે. (કૂ. પુ. ૨-૪૩-૫-૯)

આ શ્લોકમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરના દેહનું આદિપાણું દર્શાવ્યું છે. આદિ પરમાત્મા ત્રણ ગુણની વ્યવસ્થા કરવા માટે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એવાં ત્રણ સ્વરૂપને મહાકલ્પના આરંભમાં ધારણ કરે છે અને મહાપ્રલય સમયે તે ત્રણેય સ્વરૂપનો પાછો લય થાય છે. મૈત્રેય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:- તસ્ય પ્રોક્તા અધ્યાસ્તનવો બ્રહ્મા રુદ્રો વિષ્ણુરિતિ । પરમાત્માની બ્રહ્મા, રુદ્ર અને વિષ્ણુ એ ત્રણ મુખ્ય મૂર્તિ કહી છે. સ વા એકલિધામૂતઃ તે પરમાત્મા એક છે, છતાં ત્રણ ગુણવડે ત્રણ પ્રકારના થયા છે વગેરે વગેરે.

ન કશ્ચિદ્વેદકર્તા, ચ વેદં સ્મૃત્વા ચતુર્મુખઃ ।

તથૈવ ધર્માન્સ્મરતિ મનુઃ કલ્પાન્તરેઽન્તરે ॥ ૨૧ ॥

કોઈ પુરુષ વેદનો કર્તા નથી. બ્રહ્મા કલ્પના આરંભમાં સ્વયંસિદ્ધ વેદોનું સ્મરણ કરીને ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોની રચના કરે છે અને મનુ પોતાના મન્વંતરમાં બ્રહ્માની પાસેથી વેદોનું અધ્યયન કરીને ધર્મશાસ્ત્રની રચના કરે છે. ૨૧.

૨૧. ભગવાન વ્યાસે વેદો રચ્યા નથી, પરંતુ તેનો વિસ્તાર કર્યો છે. વેદો તો સ્વયંસિદ્ધ—અપૌરુષેય છે. તેમ બ્રહ્માએ પણ વેદો રચ્યા નથી, પણ તેને ઇશ્વરે વેદો બણાવ્યા છે. તેમ પરમાત્માએ પણ વેદની રચના કરી નથી, પરંતુ અનાદિકાળથી સ્વયંસિદ્ધ એવા વેદને પરમાત્માએ પ્રસિદ્ધિમાં આપ્યા છે. આ વિશે મીમાંસાના વેદાધિકરણમાં વિસ્તારથી સૌપપત્તિક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અન્યે કૃતયુગે ધર્માસ્ત્રેતાયાં દ્વાપરે યુગે ।

અન્યે કલિયુગે નૃણાં યુગરૂપાનુસારતઃ ॥ ૨૨ ॥

સત્યયુગમાં મનુષ્યના અન્ય ધર્મ હતા, ત્રેતાયુગમાં મનુષ્યના અન્ય ધર્મ હતા, દ્વાપરયુગમાં મનુષ્યના અન્ય ધર્મ હતા અને કળિયુગમાં મનુષ્યના અન્ય ધર્મ છે. યુગના સ્વરૂપ પ્રમાણે મનુષ્યોના ધર્મો હોય છે. ૨૨.

૨૨. આ શ્લોકમાં અન્ય શબ્દ છે તે ધર્મના સ્વરૂપને કહેનારો નથી; પરંતુ ધર્મના પ્રકારને (બેદને) કહેનારો છે. જો અન્ય ધર્મ એટલે યુગપરત્વે બીજા ધર્મ હતા એમ કહે તો પછી યુગભેદ કરીને ધર્મમાં પ્રમાણભૂત એવાં વિધિવચનો પણ જૂદાં જ હોવાનો પ્રસંગ આવે. અમુક વિધિવચનો સત્યયુગમાં બણ્યાં, અમુક વિધિવચનો દ્વાપરમાં બણ્યાં, આવી વ્યવસ્થા નથી. પરંતુ વિધિવચનો તો સર્વ યુગને માટે એક જ છે. ધર્મના જૂદા જૂદા પ્રકારને માટે શાસ્ત્રમાં વચનો મળે છે. આધ્યાયન કહે છે કે,—

યથાકર્થચિન્નિત્યાનિ શત્તયવસ્થાનુરૂપતઃ ।

યેન કેનાપિ કાર્યાણિ નૈવ નિત્યાનિ લોપયેત્ ॥

હરકોઈ કર્માધિકારી પુરુષે પોતાની શક્તિ અને અવસ્થાના પ્રમાણમાં હરકોઈ પણ પ્રકારે નિલકર્મ કરવાં, પરંતુ તેના લોપ કરવો જ નહિ. આ શ્લોકમાં જે ધર્મ કર્મ આજ્ઞાં વધતાં કરવાનું કહ્યું છે, તે પુરુષની શક્તિને અનુસરીને કહ્યું છે અને એટલા માટે જ મૂળમાં નૃણાં મનુષ્યોએ એમચ બહુવન લખ્યું છે.

આ ૨૨ મો શ્લોક, મનુસ્મૃતિમાં અ. ૧ શ્લોક ૮૫ મો છે અને મહાભારતમાં શાંતિપર્વ-મોક્ષધર્મમાં ૨૩૧ મા અધ્યાયમાં ૨૭ મો અને ૨૬૦ મા અધ્યાયમાં ૮ મો છે. મેઘાતિથિ આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે કરે છે:—

કાળના ભેદને લઈને (રેરફારને લઈને) પદાર્થના સ્વભાવમાં પણ ભેદ થવાનો સંભવ છે. અહીં શ્લોકમાં જે ધર્મ શબ્દ છે તે યાગાદિકનો વાચક નથી. પરંતુ પદાર્થના ગુણનો વાચક છે. પ્રત્યેક યુગમાં પદાર્થના ધર્મ અન્ય હોય છે. જેમકે વસંતમાં પદાર્થનો સ્વભાવ અન્ય (ખીન્ને) હોય છે. ગ્રીષ્મમાં તેથી અન્ય હોય છે. વર્ષામાં તેથી અન્ય હોય છે. તેમ પ્રત્યેક યુગમાં પણ પદાર્થના ધર્મ બદલાય છે. તેથી એકદંટ કાર્ય ત્યાગ કરીને અન્ય કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એમ જાણવું નહિ, પરંતુ શક્તિનો ક્ષય થવાથી કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે ઉત્પન્ન થતું નથી એમ જાણવું. એ વાત છેવટે યુગહાસાનુપરૂતઃ એ પદથી દર્શાવી છે. જેમ જેમ યુગનો ક્ષય થતો જાય છે તેમ તેમ પદાર્થના ગુણોમાં પણ હાનિ થતી જાય છે.

તપઃ પરં કૃતયુગે ત્રેતાયાં જ્ઞાનમુચ્યતે ।

દ્વાપરે યજ્ઞમેવાહુર્દાનમેવ કલૌ યુગે ॥ ૨૩ ॥

સત્યયુગમાં તપ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, ત્રેતાયુગમાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, દ્વાપર યુગમાં યજ્ઞને જ શ્રેષ્ઠ કહે છે અને કળિયુગમાં દાનને જ શ્રેષ્ઠ કહે છે. ૨૩.

૨૩. આ શ્લોક મનુસ્મૃતિના અધ્યાય ૧ લાનો ૮૬ મો શ્લોક છે અને મહાભારતના શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મમાં અધ્યાય ૨૩૧ નો ૨૮ મો અને ૨૬૦ મા અધ્યાયનો ૯ મો શ્લોક છે. પાઠમાં કંઈક ફેર છે.

આ શ્લોકમાં પરમ પુરુષાર્થને આપનારા તથા મનુષ્યથી થઈ શકે તેવા ધર્મો યુગાનુસાર દર્શાવ્યા છે. તપ, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને દાન એ ધર્મો સર્વે યુગોમાં અવશ્ય કરવા જોઈએ, આવી વેદની આજ્ઞા છે. તપ સર્વ ધર્મમાં શ્રેષ્ઠ છે અને તેનું ફળ પણ મહાન છે. પરંતુ દીર્ઘ આયુષ્યવાળા અને રોગરહિત પુરુષથી જ તપ થઈ શકે છે. સત્યયુગમાં મનુષ્યોનું આયુષ્ય ચારસો વર્ષનું હતું અને તેઓ શરીરે આરોગ્ય હતા, તેથી તપ કરવાને યોગ્ય કાળ સત્યયુગ છે આમ કહ્યું છે. આત્મજ્ઞાન તપ કરતાં સહેલું હોવાથી તેને માટે ત્રેતાયુગ કહ્યો છે. કારણ કે ત્રેતાયુગનાં મનુષ્યો સત્યયુગના મનુષ્યો કરતાં આયુષ્ય અને આરોગ્યમાં ઉતરતાં હતાં, તેના કરતાં પણ યજ્ઞયાગ કરવામાં ઓછી મહેનત પડે છે, તેથી તેને માટે દ્વાપર યુગનો કાળ દર્શાવ્યો છે અને દાન દેવામાં શરીરને કલેશ પડતો નથી, તેમ

અંતઃકરણનો સંયમ પણ કરવો પડતો નથી. તેથી કલિયુગમાં અલ્પ આયુષ્યવાળા નિર્બળ અને રોગાવિષ્ટ પુરુષને દાન કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે. પરંતુ આમ કહેવાથી તે તે ધર્મો અમુક યુગમાં જ કરવા માટે કહ્યાં છે, એમ સમજવું નહિ. વેદોક્ત ધર્મો સર્વ કાળને માટે એક સરખી રીતે જ અધિકારી પરવે ઉપદિષ્ટ કર્યાં છે. તપ એટલે ચાંદ્રાયણ આદિ વ્રત, જ્ઞાન એટલે બાહ્યરત્ની ઇંદ્રિયોને વશ કરીને પરમાત્માના સ્વરૂપનું દર્શન, ન્યોતિષ્ઠામ વગેરે યજ્ઞ અને સુપાત્રને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ગાય, ભૂમિ વગેરે પર્વ ઉપર આપવાં, તેનું નામ દાન.

કૃતે તુ માનવા ધર્માસ્ત્રેતાયાં ગૌતમાઃ સ્મૃતાઃ ।

દ્વાપરે શક્ષ્વલિખિતાઃ કલૌ પારાશરાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૪ ॥

સત્યયુગમાં મનુએ કહેલા ધર્મ માન્ય ગણાતા હતા, ત્રેતાયુગમાં ગૌતમે કહેલા ધર્મ માન્ય ગણાતા હતા, દ્વાપરયુગમાં શંખ અને લિખિતે કહેલા ધર્મ માન્ય ગણાતા હતા અને કલિયુગમાં પરાશર મુનિએ કહેલા ધર્મ માન્ય ગણાય છે. ૨૪.

૨૪. આ શ્લોકનો ભાવ એવો છે કે, સત્યયુગમાં મનુએ કહેલા ધર્મનો વિશેષ પ્રચાર હતો; તેથી તે સમયે માનવધર્મ શાસ્ત્ર વિશેષ પ્રમાણ ગણાતું હતું. તેમ પરાશરે કલિયુગના ધર્મ વિશેષ કહ્યા છે, તેથી કલિયુગમાં તેની સ્મૃતિનો વિશેષ કરીને આધાર લેવામાં આવે છે. પરંતુ એમ કહેવાથી બીજી સ્મૃતિઓ પ્રમાણરૂપ નથી એમ સમજવાનું નથી. બીજી સ્મૃતિમાં કળિયુગના ધર્મો કહેવામાં આવ્યા નથી. તે ધર્મ કહેવા માટે પરાશરે આ સ્મૃતિ રચીને બીજી સ્મૃતિઓની આકાંક્ષાને પૂર્ણ કરી છે.

ત્યજેદેશં કૃતયુગે ત્રેતાયાં ગ્રામમુત્સજેત્ ।

દ્વાપરે કુલમેકં તુ કર્તારં તુ કલૌ યુગે ॥ ૨૫ ॥

જે દેશમાં પતિત-પાપી (વસતો હોય તે દેશનો) સત્યયુગમાં ત્યાગ કરવો, ત્રેતાયુગમાં જે ગામમાં પતિત રહેતો હોય તે ગામનો ત્યાગ કરવો, દ્વાપરયુગમાં પતિત પુરુષના કુળનો-સાત પેઢીનો) ત્યાગ કરવો અને કલિયુગમાં પતિતનો જ ત્યાગ કરવો. ૨૫.

૨૫. પતિતના કુળનો ત્યાગ કરવો, એટલે તેની સાત પેઢી સૂઢીના પુરુષોની સાથે જમવા જમાડવાનો અને કન્યા લેવા દેવાનો સંબંધ રાખવો નહિ અને પતિતનો ત્યાગ કરવો, એટલે પાપ કરનારા પુરુષની સાથે પ્રીતિપૂર્વક બાષણાદિક કરવું નહિ તે.

કૃતે સમ્ભાષણાદેવ ત્રેતાયાં સ્પર્શનેન ચ ।

દ્વાપરે ત્વન્નમાદાય કલૌ પતતિ કર્મણા ॥ ૨૬ ॥

સત્યયુગમાં પતિત સાથે સંભાષણ કરવાથીજ દોષ લાગે છે, ત્રેતા-યુગમાં પતિતનો સ્પર્શ કરવાથી (અડકવાથી) દોષ લાગે છે, દ્વાપર યુગમાં પતિતનું અન્ન (રાધેલું અન્ન) લેવાથી દોષ લાગે છે અને કળિયુગમાં માત્ર પાપ કર્મ કરવાથી પુરુષ પતિત થાય છે. અર્થાત્ પતિતની સાથે સંભાષણ વગેરે કરવાથી પાતક લાગતું નથી. ૨૬.

કૃતે તાત્કાલિકઃ શાપસ્ત્રેતાયાં દશભિર્દિનૈઃ ।

દ્વાપરે ત્વેકમાસેન કલૌ સંવત્સરેણ તુ ॥ ૨૭ ॥

સત્યયુગમાં (જે સમયે શાપ આપવામાં આવતો) તેજ સમયે શાપ લાગતો હતો, ત્રેતાયુગમાં દશ દિવસે શાપ લાગતો હતો, દ્વાપર-યુગમાં એક મહિના પછી શાપ લાગતો હતો અને કળિયુગમાં (શાપ આપ્યા પછી) એક વર્ષ પછી શાપ લાગે છે. ૨૭.

અભિગમ્ય કૃતે દાનં ત્રેતાસ્વાહૂય દીયતે ।

દ્વાપરે યાચમાનાય સેવયા દીયતે કલૌ ॥ ૨૮ ॥

સત્ય યુગમાં સામે જઈને (દાન લેનારાને) દાન આપવામાં આવતું હતું, ત્રેતા યુગમાં બોલાવીને દાન આપવામાં આવતું હતું, દ્વાપર યુગમાં માગનારાને દાન આપવામાં આવતું હતું અને કળિયુગમાં સેવા કરનારાને દાન આપવામાં આવે છે. ૨૮.

અભિગમ્યોત્તમં દાનમાહૂયૈવ તુ મધ્યમમ્ ।

અધમં યાચમાનાય સેવાદાનં તુ નિષ્ફલમ્ ॥ ૨૯ ॥

દાન લેનારાને ઘેર જઈને દાન આપવું એ ઉત્તમ દાન છે, બોલાવીને દાન આપવું એ મધ્યમ દાન છે, યાચના કરનારાને દાન આપવું એ અધમ દાન છે અને સેવા કરાવીને દાન આપવું, એ નિષ્ફળ દાન છે. ૨૯.

૨૯. હમણા ગૃહસ્થો તરફથી દાન કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે દાન સેવા કરનારાઓને જ આપવામાં આવે છે અથવા તો કીર્તિને માટે દાન કરવામાં આવે છે. આવાં દાનને આ શ્લોકમાં નિષ્ફળ દાન કહ્યું છે. કારણ કે સેવા કરાવીને અથવા તો કીર્તિને માટે કરવામાં આવનારાં દાન આપનારાને સુપાત્ર બ્રાહ્મણ મળવાનો સંભવ ઘણો જ થોડો રહે છે. તેમ તેમાં શ્રદ્ધાનો પણ અભાવ

હોય છે, તેથી તેવાં દાન નિષ્ફળ થાય છે. સુપાત્રને, સંક્રાંતિ વગેરે પવિત્ર સમયમાં શ્રદ્ધાથી ગાય વગેરેનું દાન આપવામાં આવે છે તો તે દાન ઉગી નીકળે છે.

જિતો ધર્મો હ્યધર્મેણ સત્યં ચૈવાનૃતેન ચ ।

જિતાશ્ચોરૈશ્વ રાજાનઃ સ્ત્રીભિશ્ચ પુરુષાઃ કલૌ ॥ ૩૦ ॥

આ કળિયુગમાં અધર્મે ધર્મને જિત્યો છે, અસત્યે સત્યને જિત્યું છે, ચોરોએ રાજાને જિત્યા છે અને સ્ત્રીઓએ પુરુષોને જિત્યા છે. ૩૦.

૩૦. કળિયુગમાં લોકો અધર્મ કરતાં ડરતા નથી, પળે પળે કારણુ વગર પણ જાતું બોલે છે. ચોરો રાજાને ત્રાસ આપ્યા કરે છે તેથી તેઓને ઠેકાણે લાવવા માટે રાજાને મહાપરિશ્રમ વેઠવો પડે છે, માટે ચોરોએ રાજાને જિત્યા છે એમ કહ્યું છે તથા દરેક ધરમાં સ્ત્રીઓનું જ પ્રાધાન્ય જોવામાં આવે છે. સાધારણ કામ અથવા તો મોટું કામ કરવાનું હોય તો પણ ધરધણિયાણીની મરજી અને સલાહ વિના ધણીથી થઈ શકતું નથી. ગૃહસ્થના ધરમાં સ્ત્રીના પ્રીતિપાત્ર જેટલો આગળ વધી શકે છે, તેટલો પુરુષનો પ્રીતિપાત્ર આગળ વધી શકતો નથી.

સીદન્તિ ચામિહોત્રાણિ ગુરુપૂજા પ્રણયતિ ।

કુમાર્યશ્ચ પ્રસૂયંતે અસ્મિન્કલિયુગે સદા ॥ ૩૧ ॥

આ કળિયુગમાં સદાય અગ્નિહોત્ર નાશ પામ્યાં છે, ગુરુ (માતા પિતા, સાસુ સસરા વગેરે) ની પૂજા પણ નાશ પામી છે અને કુમારિકાઓ છોકરાં જન્મે છે. ૩૧.

૩૧. આ કળિયુગમાં કોઈ કોઈ નગરમાં કે ગામમાં અગ્નિહોત્ર કવચિત જ હોમવામાં આવે છે. પરંતુ બહુધા તેનો લોપ થયો છે. પુત્રે માતા પિતાની કે ગુરુની અને વહુઓએ સાસુ સસરાની તથા પતિની સેવા તજી દીધી છે અને કુમારિકાઓ કહેતાં નહિ પરણેલી કન્યાઓ છોકરાં જન્મે છે અને તે કાનીન પ્રજાથી દેશને નુકસાન થવાનો સંભવ છે.

કૃતે ત્વસ્થિગતાઃ પ્રાણાસ્ત્રેતાયાં માંસમાશ્રિતાઃ ।

દ્રાપેરે રુધિરં ચૈવ કલૌ ત્વન્નાદિષુ સ્થિતાઃ ॥ ૩૨ ॥

સત્ય યુગમાં પ્રાણુ હાડકામાં રહેતા હતા, ત્રેતાયુગમાં માંસમાં રહેતા હતા, દ્વાપરયુગમાં રુધિરમાં રહેતા હતા અને કળિયુગમાં અન્નાદિકમાં રહે છે. ૩૨.

૩૨. સત્યયુગમાં પ્રાણ હાડકામાં રહેતા હતા, તેથી ધણાં વર્ષો સુધી ઋષિ મુનિઓ આહાર તજી દઇને તપ કરતાં છતાં પણ તેનાં માંસ સુધિર સુકાઈ જતાં, માથે ઝાડ હિંગી નિકળતાં, પણ તેના પ્રાણનો નાશ થતો નહતો. પરંતુ હમણા પ્રાણ અન્નપાનને આધારે રહેલા છે, તેથી અન્નનો આહાર કરવામાં આવતો નથી તો પ્રાણ નાશ પામે છે.

યુગે યુગે ચ યે ધર્માસ્તત્ર તત્ર ચ યે દ્વિજાઃ ।

તેષાં નિન્દા ન કર્તવ્યા યુગરૂપા હિ તે દ્વિજાઃ ॥ ૩૩ ॥

યુગ યુગના જે ધર્મો છે તેની અને તે તે યુગના બ્રાહ્મણોની નિંદા કરવી નહિ. કારણ કે બ્રાહ્મણો યુગના જેવા હોય છે. ૩૩.

૩૩. બ્રાહ્મણો યુગના જેવા હોય છે એટલે કાળને આધીન હોય છે. કળિયુગમાં સત્યાદિક ધર્મનો નાશ થાય છે અને અધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તેથી બ્રાહ્મણો પણ કળિયુગના જેવા જ જોવામાં આવે છે.

યુગે યુગે તુ સામર્થ્ય શ્રેષ્ઠં મુનિવિભાષિતમ્ ।

પરાશરેણ ચાપ્યુક્તં પ્રાયશ્ચિત્તં વિધીયતે ॥ ૩૪ ॥

પ્રત્યેક યુગમાં મુખ્ય મુનિના કહેતાં બાકી રહેલા યુગના ધર્મો બીજા મુનિઓએ કહ્યા છે. તેમ જ આ કળિયુગને વિશે પણ પરાશરે પ્રાયશ્ચિત્ત ધર્મ કહ્યા છે, તેથી કળિયુગમાં પરાશરે કહેલા પ્રાયશ્ચિત્ત ધર્મ પાળવામાં આવે છે. ૩૪.

૩૪. સત્યયુગમાં મનુએ કહેલા ધર્મ મુખ્ય ગણાય છે. છતાં બીજા સ્મૃતિકારાએ પણ કેટલાએક અધિક ધર્મ કહ્યા છે. તેમ કળિયુગમાં મનુ, ગૌતમ વગેરેએ કહેલા ધર્મ માન્ય ગણાય છે, પરંતુ પરાશરે કળિયુગને માટે ખાસ ધર્મો તથા પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં છે, તેથી કળિયુગમાં પરાશરે કહેલા ધર્મ મુખ્ય મનાય છે.

ચાર વર્ણના આચાર.

અહમદ્યૈવ તત્સર્વમનુસ્મૃત્ય બ્રવીમિ વઃ ।

ચાતુર્વર્ણ્યસમાચારં શૃણ્વન્તુ ઋષિપુણ્દ્રવાઃ ॥ ૩૫ ॥

હું આજે જ તે સર્વ ધર્મને સંભારીને તમને કહું છું. હે મહા-ઋષિઓ! આર્ય વર્ણના આચારોને તમે સાંભળો. ૩૫.

૩૫. વ્યાસાદિકને સંકા થાય કે, મંદણુદ્ધિવાળા અને અલ્પ આયુષ્યવાળા કળિ-યુગના મનુષ્યો સર્વ ગ્રંથોનું જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવી શકે? અને ચાર વર્ણના ધર્મને પણ કેવી રીતે જાણી શકે? તે સંકા દૂર કરવા માટે કહે છે કે, હું હમણા જ તે સર્વ ધર્મને સંભારીને તમને કહું છું. આ શ્લોકમાં ‘આચાર’ શબ્દ છે, તે તે શીલનો વાચક છે. યજ્ઞન યાજ્ઞનરૂપ ધર્મનું નામ આચાર. પરાશરે જ આ અધ્યાયના ૩૭ માં શ્લોકમાં જ આચારનો અને ધર્મનો હેતુ અને હેતુમદ્ભાવ દર્શાવવા માટે કહ્યું છે કે, “આચારો ધર્મપાલકઃ આચાર ધર્મનું પાલન કરનારો (રક્ષણ કરનારો) છે.” શ્રુતિમાં પણ ધર્મને અને આચારને ભિન્ન ભિન્ન કહેલા છે

યથાકારી યથાજ્ઞારી તથા ભવતિ ।

બૃહદારણ્યક-૩૦-૪-૪-૫

પુરુષ જે પ્રમાણે વિધિ નિષેધાત્મક ધર્મ કર્મ કરે છે તથા જે પ્રમાણે આચારણુ કરે છે તેવા પ્રકારનો તે પુરુષ થાય છે. અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, ધર્મ વિધિનિષેધાત્મક તથા નિયત છે અને આચાર અનિયત છે. આચાર વખતપર ન પળાય તો તેને માટે દોષ લાગતો નથી. પરંતુ ધર્મને ન પાળવાથી દોષ લાગે છે.

પરાશરમતં પુણ્યં પવિત્રં પાપનાશનમ્ ।

ચિન્તિતં બ્રાહ્મણાર્યાય ધર્મસંસ્થાપનાય ચ ॥ ૩૬ ॥

પરાશર મુનિએ આ ધર્મશાસ્ત્ર ધર્માનુષ્ઠાનદ્વારા બ્રાહ્મણપણું સંપાદન કરવા માટે તથા ધર્મનો ઉપદેશ આપીને ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે રચ્યું છે. તે પરાશરે રચેલું પુણ્યસ્વરૂપ ધર્મશાસ્ત્ર અર્થપૂર્વક વિચાર કરવાથી પાપનો નાશ કરે છે અને પવિત્ર કરે છે. ૩૬.

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનામાચારો ધર્મપાલકઃ ।

આચારઞ્ચદેહાનાં ભવેદ્ધર્મઃ પરાઽમુખઃ ॥ ૩૭ ॥

આચાર ચારેય વર્ણના ધર્મનું પાલન કરે છે. જેઓનું શરીર આચારથી ભ્રષ્ટ થયેલું છે, તેઓનાથી ધર્મ પરાઽમુખ રહે છે અર્થાત્ ધર્મ તેનાથી દૂર રહે છે. ૩૭.

૩૭. ભગવાન્ મનુષ્યે પણ પ્રથમ અધ્યાયમાં આચારનાં વખાણ કરતાં કહ્યું છે કે:-

“આચારઃ પરમો ધર્મઃ શ્રુત્યુક્તઃ સ્માર્ત્ત એવ ચ ।

શ્રુતિમાં ને સ્મૃતિમાં કહેલો આચાર જ પરમ ધર્મ છે અર્થાત્ આચાર વગર ધર્મની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી.”

“આચારાદ્વિચ્યુતો વિપ્રો ન વેદફલમશ્નુતે ॥

આચારબ્રહ્મ પુરુષને વેદોક્ત કર્યા છતાં પણ તેનાં કૃણ મળતાં નથી.”
મનુષ્યે આગળ વધીને કહ્યું છે કે, આચારબ્રહ્મ પુરુષો લાંબું આયુષ્ય પણ
ભોગવતા નથી. આજકાલ આર્ય પ્રજામાંથી આચારનો સર્વથા નાશ થયો છે.
નાહાયા વિના ખાવું, ગમે તેનું ખાવું, ગમે તે ખાવું, અભક્ષ ભક્ષણ અને અપે-
યપાન કરવું, આ રીતે અનાચારી વર્તનથી ધણા એક યુવકો અકાળે મરણ-
શરણ થાય છે. ત્યારે કેટલાએક પોતાના પવિત્ર આચાર વિચારવાળા અને ધર્મ-
માટે સંકટ સહન કરીને પણ આચારને વળગી રહેલા પોતાના જાતિ ભાષ્યોને
વટલાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. આ ખેદકારક વાર્તા છે.

ષટ્કર્માભિરતો નિત્યં દેવતાતિથિપૂજકઃ ।

હૃતશેષન્તુ મુઝ્જાનો બ્રાહ્મણો નાવસીદતિ ॥ ૩૮ ॥

નિત્ય છ કર્મ કરનારો, દેવતા અને અતિથિનું પૂજન કરનારો તથા
વૈશ્વદેવ કર્યા પછી બાકી રહેલાં અન્નનું ભોજન કરનારો બ્રાહ્મણ દુઃખી
થતો નથી. (દોષપાત્ર થતો નથી.) ૩૮.

૩૮. આમાં બ્રાહ્મણ શબ્દ છે તે ચારેય જાતિનો વાચક છે. કારણ કે વેદાધ્યયન,
વગેરે કર્મ ત્રણ વર્ણનાં જ છે. પરંતુ દાન, વૈશ્વદેવ, અતિથિપૂજન વગેરે કર્મો મંત્ર
જાણ્યા વગર પણ સ્ત્રી તથા શૂદ્રજાતિના પુરુષને પણ કરવાની ધર્મશાસ્ત્રમાં આજ્ઞા છે.
વેદ ભણવો તથા ભણાવવો, યજ્ઞ કરવો તથા કરાવવો, દાન દેવું તથા લેવું, આ છ
કર્મ બ્રાહ્મણનાં છે. તેમાં અધ્યયન, દાન અને યજ્ઞ આ ત્રણ કર્મ બ્રાહ્મણને ધર્મ
અર્થે કરવાં અને અધ્યાપન, પ્રતિગ્રહ તથા યજ્ઞ યાગ કરાવવા, આ ત્રણ કર્મ આજ્ઞ-
વિકાર્યે કરવાં તથા આપત્તિ કાળમાં ક્ષત્રિયની અને વૈશ્યની પાસેથી પણ વેદ અને
શાસ્ત્ર ભણવાં, આમ ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને વેદ ભણવાનો,
દાન દેવાનો તથા યજ્ઞ યાગ કરવાનો અધિકાર તથા આપત્તિ કાળમાં વેદ અને
શાસ્ત્રો પણ જિજ્ઞાસુ અધિકારીને ભણાવવાં, આવી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. બ્રાહ્મ-
ણને અધ્યાપનવૃત્તિ કરવાથી જોટલો દોષ લાગતો નથી—તેટલો દોષ પ્રતિગ્રહ કરવાથી,
દાન લેવાથી લાગે છે. કારણ કે અધ્યાપનનો પ્રસંગ બહુધા સંસ્કારી પુરુષની સાથે
જ પડે છે. પરંતુ પ્રતિગ્રહ કરવાનો પ્રસંગ તો સમય ઉપય પતિતની સાથે પણ
આવી પડે છે. તેથી ધર્મશાસ્ત્રમાં દાન લેવાને માટે સર્વથા નિષેધ કરવામાં આવ્યો
છે અને મનુ કહે છે કે;—“પ્રતિગ્રહસમર્થોઽપિ પ્રસંગં તત્ર વર્જયેત્ બ્રાહ્મણ પ્રતિગ્રહ
કરવાને સમર્થ હોય તો પણ તેણે બનતાં સૂધી દાન લેવું નહિ,” હમણા કેટલા-
એક બ્રાહ્મણો ધનની લાલચથી શૂદ્રોને પણ યજ્ઞયાગ કરાવે છે. તેઓ પડે પણ

દોષના ભાગી થાય છે અને યજ્ઞયાગ કર્તાને કર્મનું ફળ મળતું નથી. દાન વિશે આગળ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

અહીં મૂળ શ્લોકમાં દેવતા શબ્દ છે, તે દેવતા કેટલા છે અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે, તેના બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના અધ્યાય ૩ જામાં વિદગ્ધ શાકલ્ય અને યાજ્ઞવલ્ક્યના સંવાદરૂપે નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. તે મંત્રો આ પ્રમાણે છે:—

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति । स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे । यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदित्योमिति । होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्ध इत्योमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ।

શકલ મુનિના પુત્ર વિદગ્ધે પ્રશ્ન કર્યો કે હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! દેવતા કેટલા છે ? યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; આ નિવિદમાંથી—સંખ્યાને નિવેદન કરનારા મંત્રોમાંથી જ જાણી શકાય છે. જેટલા દેવતા વૈશ્વદેવના નિવિદમાં કહ્યા છે, તેટલા દેવતાઓ આ દેવતાઓની સંખ્યા ત્રણ, ત્રણસો, ત્રણ અને ત્રણ હજારની છે. એટલે ત્રણ હજાર, ત્રણસો અને છત્રી છે. વિદગ્ધે પૂછ્યું; અસ્તુ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! દેવો કેટલા છે. યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો કે; દેવો તેત્રીશ છે. વિદગ્ધે પૂછ્યું; હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! અસ્તુ, દેવો કેટલા છે ? યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; દેવો ૭ છે. વિદગ્ધે પૂછ્યું; હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! દેવો કેટલા છે ? યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; દેવો ત્રણ છે. વિદગ્ધે કહ્યું; અસ્તુ, હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! દેવો કેટલા છે ? યાજ્ઞવલ્ક્યે બોલ્યા; દેવો ૫ છે. વિદગ્ધે પ્રશ્ન કર્યો; હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! અસ્તુ, દેવો કેટલા છે ? યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો કે; એક દેવ છે. વિદગ્ધે પ્રશ્ન કર્યો; હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! અસ્તુ, પરંતુ તમે પ્રથમ કહેલા ત્રણ હજાર, ત્રણસો અને ૭ દેવ કહ્યા, તે કયા કયા તે કહો.

•સહોવાચ મહિમાન एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादशरुदा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशविति ।

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; આ તેઓના મહિમાને માટે કહ્યું છે. પરંતુ ખરી રીતે તો તેત્રીશ દેવો જ છે. વિદગ્ધે પૂછ્યું; આ તેત્રીસ દેવો કયા છે ? યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું;—આઠ વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો અને બાર આદિત્યો છે. આ રીતે સર્વે મળીને એકત્રીસ દેવો થયા. તે ઉપરાંત ઈન્દ્ર અને પ્રજાપતિ નામના દેવો છે. આ સર્વે મળીને તેત્રીશ દેવો છે.

કતમે વસવ इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च यૌश्च चन्द्रमाश्च नक्ष-
ત્રાણિ ચૈતે વસવ એતેષુ હીદં સર્વં હિતમિતિ તસ્માદ્વસવ इति ।

આ આઠ વસુઓનાં નામો ક્યાં છે? યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; અગ્નિ, પૃથ્વી, વાયુ, અંતરિક્ષ, આદિત્ય, સ્વર્ગ, ચંદ્ર તથા નક્ષત્રો. આ વસુઓ કહેવાય છે. આ દેવોમાં સર્વે દેવોનો વાસ હોવાથી તેઓને વસુ કરી કહેવામાં આવે છે.

કતમે रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रा-
મન્યથ રોદયન્તિ તદ્યદ્રોદયન્તિ તસ્માદ્રુદ્રા इति ।

વિદગ્ધ શાકલ્યે પૂછ્યું;—હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! આ ચાર રુદ્રો કહ્યા, તે ક્યા છે? યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો; પુરુષમાં રહેલા દશ પ્રાણ તથા અચ્ચારમે આત્મા છે. મૃત્યુ પછી તેઓ આ શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેઓ રોદયન્તિ કહેતાં રોવરાવે છે, તેથી તે દેવોને રુદ્રો કરીને કહેવામાં આવે છે.

કતમ આदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते ह्रीदं सर्वमाददा-
ના યન્તિ તે યદિદં સર્વમાદદાના યન્તિ તસ્માદાદિત્યા इति ॥

વિદગ્ધ શાકલ્યે પ્રશ્ન કર્યો; હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! આર આદિત્ય ક્યા છે? યાજ્ઞ-
વલ્ક્યે કહ્યું; સંવત્સરના આર માસ, તે આદિત્યરૂપ છે. તેઓ આ સર્વને (કર્મથી ઉત્પન્ન થતાં ફળને તથા મનુષ્યનાં આયુષ્યને) હરણ કરી ગમન કરે છે. આ રીતે આદદાના યન્તિ સર્વને લઇને જાય છે, તેથી તેઓને આદિત્ય કહેવામાં આવે છે.

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयितुर्नरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः
स्तनयितुर्नरित्यज्ञानिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥

શાકલ્યે પ્રશ્ન કર્યો; ઇંદ્ર કોણ છે અને પ્રજાપતિ કોણ છે? યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો; મેઘ ઇંદ્રરૂપ છે અને યજ્ઞ પ્રજાપતિરૂપ છે. શાકલ્યે પ્રશ્ન કર્યો; મેઘ કોણ છે? યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો; મેઘ વિદ્યુતરૂપ છે. શાકલ્યે પ્રશ્ન કર્યો; યજ્ઞ કોણ છે? યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો; યજ્ઞ પશુરૂપ છે.

कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षादित्यश्च यૌश्चૈતે षडेते ह्रीदं सर्वं षडिति । .

શાકલ્યે પ્રશ્ન કર્યો; છ દેવતાઓ ક્યા છે? યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો; અગ્નિ, પૃથ્વી, વાયુ, અંતરિક્ષ, આદિત્ય અને સ્વર્ગ આ રીતે દેવો છે. કારણ કે આ સર્વનો ઉપર કહેલી છ વસ્તુમાં અંતર્ભાવ થઈ જાય છે.

कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवा-
वित्यन्नश्चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्ध इति योऽयं पवत इति ।

શાકલ્યે પ્રશ્ન કર્યો; તમે ત્રણ દેવ કહ્યા, તે ક્યા છે? યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો; આ ત્રણ લોકો ત્રણ દેવતાઓ છે. કારણ કે આ ત્રણ દેવતાઓને

વિશે સર્વે દેવોના અંતર્ભાવ થાય છે. શાકલ્યે પ્રશ્ન કર્યો; હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! તમે બે દેવો કહ્યા તે કયા ? યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો; અન્ન અને પ્રાણ, એ બે દેવતાઓ છે. શાકલ્યે પ્રશ્ન કર્યો; અધ્યર્દ્ધ (દોઢ) દેવ કોણ છે ? યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો; જે દેવ સર્વને પવિત્ર કરે છે તે અધ્યર્દ્ધ દેવ છે.

તદાહુર્યદયમેક इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्द्ध इति यदस्मिन्निदं सर्वमध्याર્धોत्तेनाध्यर्द्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते इति ।

શાકલ્યે કહ્યું; આ વિષયમાં મારી વિરુદ્ધતા છે. કારણ કે જે સર્વ વસ્તુને પવિત્ર કરે છે તે એકરૂપ કેમ થઈ શકે ? તેને અધ્યર્દ્ધ કેમ કહી શકાય ? યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો; સ્થાવર જંગમ સર્વ તેના વિશે રહીને ઋદ્ધિ પામે છે, માટે તેને અધ્યર્દ્ધ કહેવામાં આવે છે. શાકલ્યે પ્રશ્ન કર્યો; એક દેવ કોણ છે ? યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો; એક દેવ પ્રાણદેવ છે અને એ દેવને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે.

बृहदारण्यक उ. ૩-૧-૧-૧.

ટીકાકાર માધવ દેવતાના નિર્ણય કરતાં છેવટ કહે છે કે; દેવતાનું સ્વરૂપ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં આ રીતે સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે:-

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

શ્વેત. ઉ. ૩-૧૧. બ્ર. ઉ. ૩.

અતિથિનું સ્વરૂપ પરાશરે પોતે જ કહ્યું છે. અતિથિના પૂજનનું ધર્મ-શાસ્ત્રમાં ઘણું પુણ્ય કહ્યું છે અને પ્રાચીનકાળમાં અતિથિઓના સત્કાર આર્યા-વર્તમાં ઘણા જ આદરથી કરવામાં આવતો હતો. હજી પણ નાના નાના ગામોમાં અતિથિઓના ભોજનને માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે અને ગામ તરફથી આગંતુક બ્રાહ્મણો, બાવાઓ, સાધુઓ વગેરેને એક બે દિવસનું અન્ન આપીને તેઓના સત્કાર કરવામાં આવે છે. ગામમાં આવેલો અતિથિ ભૂખ્યો રહેવો ન જોઈએ, આવો સનાતન કાળનો ધર્મ હજી ગામડામાં જોવામાં આવે છે.

सन्ध्या स्नानं जपो होमो देवतातिथिपूजनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवं च षट् कर्माणि दिने दिने ॥ ૩૯ ॥

સ્નાન, સંધ્યાવંદન, ગાયત્રીનો જપ, હોમ, દેવતાનું તથા અતિથિનું પૂજન, વૈશ્વદેવનું કર્મ તથા આવેલા અતિથિનો સત્કાર, આ છ કર્મ બ્રાહ્મણાદિક વર્ણ પ્રતિદિવસ કરવાં જોઈએ. ૩૯

૩૯. ગૃહસ્થે શંકર, વિષ્ણુ, ગણપતિ, સૂર્ય અને દેવી આ પાંચ દેવનું નિત્ય પૂજન કરવું જોઈએ. તેમાં જેને જે દેવ ઇષ્ટ હોય, તેને મધ્યમાં બેસાડવા અને બીજા દેવને તેની આસપાસ બેસાડવા. બોપદેવ અને પદાર્થાદર્શ પંચાયતનની સ્થાપના કરવામાટે કહે છે કે; શિવને મધ્યમાં બેસાડવા હોય તો ઇશાન ખૂણાથી લઇને જમણી બાજુથી ચાર ખૂણામાં અનુક્રમે વિષ્ણુ, સૂર્ય, ગણપતિ અને દેવીને સ્થાપવાં, વિષ્ણુને મધ્યમાં રાખવા હોય તો ખૂણાના ઉપરના અનુક્રમે શિવ, ગણેશ, સૂર્ય અને દેવીને સ્થાપવાં, સૂર્યને મધ્યમાં રાખવા હોય તો ખૂણાના અનુક્રમે શિવ, ગણેશ, વિષ્ણુ અને દેવીને સ્થાપવાં, દેવીને મધ્યમાં રાખવાં હોય તો ખૂણાના એ જ અનુક્રમથી વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ અને સૂર્યને સ્થાપવા અને ગણપતિને જો મધ્યમાં સ્થાપવા હોય તો ઉપર કહેલા ખૂણાના અનુક્રમે વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય અને દેવીને સ્થાપવાં. આ રીતે પંચાયતનને ગોઠવવાથી પૂજન કરનારો સુખી થાય છે. પણ વિપરીત રીતે સ્થાપન કરવાથી દુઃખી થાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થને નિત્ય પાંચ પ્રકારની હિંસાનો દોષ લાગે છે, તેને માટે ભગવાન મનુ કહે છે કે;—

કંઢની પેષણી ચુઢી ઉદકુંભી ચ માર્જની । પંચ સૂના ગૃહસ્થસ્ય બધ્યતે યાસ્તુ વાહયન્ ।

ખાંડણીયો, ઘંટી, ચુલો, પાણીયારું અને સાવરણી આ પાંચ વસ્તુનો ગૃહસ્થ નિત્ય ઉપયોગ કરે છે, તેથી ગૃહસ્થને તે દ્વારા પાંચ પ્રકારની હિંસાનો દોષ લાગે છે.

આ પાંચ દોષ દૂર કરવા માટે ગૃહસ્થે નિત્ય પાંચ મહાયજ્ઞ કરવા જોઈએ. એ પાંચ મહાયજ્ઞ મનુસ્મૃતિમાં આ રીતે કહ્યા છે;

અધ્યાપનં બ્રહ્મયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞસ્તુ તર્પણમ્ । દૈવો હોમો બલિમૌતો નૃયજ્ઞોઽતિથિપૂજનમ્ ॥

પોતાનો નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવો તેનું નામ બ્રહ્મયજ્ઞ, પિતૃઓનું જળથી તર્પણ કરવું તેનું નામ પિતૃયજ્ઞ, વિશ્વદેવોને ઉદેશીને અગ્નિમાં હોમ કરવો તેનું નામ વૈશ્વદેવ, ભૂતોને ઉદેશીને બળિ મૂકવા તેનું નામ ભૂતયજ્ઞ અને અતિથિનું પૂજન કરવું તેનું નામ મનુષ્યયજ્ઞ કહેવાય છે. આ પાંચ મહાયજ્ઞમાં વૈશ્વદેવ પણ એક યજ્ઞ છે અને તે દ્વિજ વર્ણના લોકોએ અવશ્ય કરવું જોઈએ. મનુ યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરે, આ પાંચ મહાયજ્ઞ પુરુષે અવશ્ય કરવા અને તેથી સ્વર્ગ લોક મળે છે, એમ કહે છે.

इष्टो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्गमः ॥૪૦॥

પોતાનો મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય, મૂર્ખ હોય કે પંડિત હોય, પરંતુ

વૈશ્વદેવનું કર્મ થઈ રહ્યા પછી જે આવે છે, તે અતિથિ (સત્કાર કરવાથી) સ્વર્ગ આપે છે. ૪૦

૪૦. ધરણીધર નામના ટીકાકારે સ્વર્ગસંક્રમઃ ને બદલે સર્વસંગમઃ આવો પાઠ સ્વીકાર્યો છે અને તેનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, જેના સમાગમથી સત્સંગ આદિ થાય છે. તેમનો આ પાઠ પણ સારો છે. કારણ કે અતિથિ ગુણી હોય તો તેના સમાગમથી સર્વ સત્સંગનો લાભ થાય, એ વાત સંભવે છે.

દૂરાધ્વોપગતં શ્રાન્તં વૈશ્વદેવ ઉપસ્થિતમ્ ।

અતિથિં તં વિજાનીયાન્નાતિથિઃ પૂર્વમાગતઃ ॥ ૪૧ ॥

ઘણો દૂર માર્ગ આલીને આવ્યો હોય અને થાકી ગયો હોય, આવો (બ્રાહ્મણ) વૈશ્વદેવનું કર્મ થઈ રહ્યા પછી આવીને ઉભો રહે તો તેને અતિથિ જાણવો. પરંતુ તેની પહેલાં આવેલો અતિથિ ગણાય નહિ. ૪૧

૪૧. મનુ અતિથિની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે;

एकरात्रं हि निवसन्नातिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । જે બ્રાહ્મણ જાતિનો પુરુષ એક રાત્રિ વાસો કરે, તેને અતિથિ જાણવો.

नैकग्रामीणमतिथिं संगृह्णीत कदाचन ।

अनित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ૪૨ ॥

એક ગામમાં રહેનારા પુરુષને કદી પણ અતિથિ તરિકે સંઘરવો નહિ. પુરુષ એક તિથિ રહેતો નથી, તે માટે તે અતિથિ કહેવાય છે. ૪૨

अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत्स्वागतादिना ।

अर्घ्यासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥ ૪૩ ॥

પોતાને ઘર આવેલા અતિથિની ‘ભલે પધાર્યા’ વગેરે આગતા સ્વાગતા કરીને, અર્ધ આપીને, બેસવામાટે આસન આપીને તથા તેના પગ પખાળીને તેની પૂજા કરવી. ૪૩

श्रद्धया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छन्तं चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेद्गृही ॥ ૪૪ ॥

શ્રદ્ધાપૂર્વક અન્ન જમાડીને, મન ગમતા પ્રશ્નોત્તર કરીને અને તે જાય તે સમયે તેની પાછળ જઈને ગૃહસ્થાશ્રમીએ (અતિથિને) પ્રસન્ન કરવો. ૪૪

(આસનાઽવસથૌ શય્યામનુવ્રજ્યામુપાસનમ્ ।*

ઉત્તમે હ્યુત્તમં કુર્યાદ્દીને દ્વીનં સમે સમમ્ ॥ ૧ ॥

ઘેર આવેલા અતિથિને બેસવા માટે આસન આપવું, સુવા માટે શય્યા આપવી, જાય ત્યારે ઘરના સીમાડા સૂધી તેની પાછળ જવું અને તેની ઉપાસના કરવી-સેવા કરવી. આ સર્વ ઉત્તમ અતિથિને ઉત્તમ રીતે કરવાં, મધ્યમને મધ્યમ રીતે કરવાં અને કનિષ્ઠને કનિષ્ઠ રીતે કરવાં. ૧

બ્રાહ્મણસ્ય મુખં ક્ષેત્રં નિરૂપરમકષ્ટકમ્ ।

વાપયેત્સર્વબીજાનિ સા કૃષિઃ સાર્વકામિકી ॥ ૨ ॥

બ્રાહ્મણનું મુખ ખાર વિનાનું અને કાંટા વગરનું ક્ષેત્ર છે. તે ક્ષેત્રમાં સર્વ બીજ વાવવાં; તે ખેતી સર્વ કામનાને પૂર્ણ કરનારી છે. ૨

નાનુગૃહ્ણાતિ યો વિપ્રો હ્યતિથિં વેદપારગમ્ ।

અદત્વા ચાન્નમાત્રન્તુ મુક્ત્વા મુક્કે તુ કિલ્બિષમ્ ॥ ૩ ॥)

જે બ્રાહ્મણ સંપૂર્ણ વેદ બાણેલા અતિથિને અન્ન આપીને તેના સત્કાર કરતો નથી, પરંતુ પોતે જમે છે તે પાપનું લોજન કરે છે. ૩

અતિથિર્યસ્ય ભગ્નાશો ગૃહાત્પતિનિવર્ત્તે ।

પિતરસ્તસ્ય નશ્યન્તિ દશ વર્ષાણિ પશ્ચ ચ ॥ ૪૫ ॥

પરંતુ જેના ઘરમાંથી અતિથિ નિરાશ થઇને પાછો આવ્યો જાય છે તેના પિતૃઓ પંદર વર્ષ સૂધી લોજન કરતા નથી. અર્થાત્ તેના વંશ-જ્ઞેએ આપેલા પિંડને તેઓ ગ્રહણ કરતા નથી. ૪૫

કાષ્ઠભારસહસ્રેણ ઘૃતકુમ્ભશતેન ચ ।

અતિથિર્યસ્ય ભગ્નાશસ્તસ્ય હોમો નિરર્થકઃ ॥ ૪૬ ॥

અતિથિ જેના ઘરમાંથી નિરાશ થઇને જાય છે તે પુરુષ હજાર લાર કાષ્ઠનો હોમ કરે છે અને સેંકડો ઘડા ધીનો હોમ કરે છે, તોપણ તેનો હોમ નિષ્ફળ થાય છે. અર્થાત્ અતિથિનો તિરસ્કાર કરનારાને હોમનું ફળ મળતું નથી. ૪૬

* માધવે ૧ લા, ૨ જ તથા ૩ જ શ્લોકની દીકા કરી નથી, તેથી તેને મળેલી પ્રતમાં કદાચ આ શ્લોકો નહિ હોય; પરંતુ બીજા દીકાકારોએ આ શ્લોક ઉપર દીકા કરી છે, તેથી આ શ્લોકને અહીં ક્ષેપક તરીકે દાખલ કર્યા છે.

સુક્ષેત્રે વાપયેદ્વીજં સુપાત્રે નિશ્ચિપેદ્નમ્ ।

સુક્ષેત્રે ચ સુપાત્રે ચ શુભં દત્તં ન નશ્યતિ ॥ ૪૭ ॥

સારા ક્ષેત્રમાં બીજ વાવવું અને સુપાત્ર તથા યોગ્ય બ્રાહ્મણને ધન આપવું. કારણ કે સારા ક્ષેત્રમાં વાવેલું બીજ અને સુપાત્રને આપેલું દાન નાશ પામતું નથી. ૪૭

ન પૃચ્છેદ્રોત્રચરણે ન સ્વાધ્યાયં શ્રુતં તથા ।

હૃદયે કલ્પયેદેવં સર્વદેવમયો હિ સઃ ॥ ૪૮ ॥

અતિથિને ગોત્ર તથા શાખા પૂછવી નહિ, વેદનો અભ્યાસ તથા વ્યાકરણાદિક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ પૂછવો નહિ. પરંતુ તેને હૃદયમાં દેવતા કલ્પવો. કારણ કે અતિથિ સર્વ દેવતારૂપ ગણાય છે. ૪૮

અપૂર્વઃ સુવ્રતી વિપ્રો હ્યપૂર્વશ્ચાતિથિસ્તથા ।

વેદાભ્યાસરતો નિત્યં તાવપૂર્વો દિને દિને ॥ ૪૯ ॥

અતિથિ જેમ અપૂર્વ (પૂર્વે નહિ આવેલો) ગણાય છે, તેમ સંન્યાસીના ધર્મને પાળનારો બ્રાહ્મણ પણ (વૈશ્વદેવ સમયે) આવે તો તેને પણ અપૂર્વ અતિથિ માનવો તથા વેદાભ્યાસમાં પરાયણ રહેનારો બ્રહ્મચારી આવે તો તેને પણ અપૂર્વ અતિથિ જાણવો. સંન્યાસી અને બ્રહ્મચારી હરરોજ આવે, તોપણ તેને અતિથિ જાણવા. ૪૯

વૈશ્વદેવે તુ સંપ્રાપ્તે ભિક્ષુકે ગૃહમાગતે ।

ઉદ્ઘૃત્ય વૈશ્વદેવાર્થં ભિક્ષુકં તં વિસર્જયેત્ ॥ ૫૦ ॥

વૈશ્વદેવ કર્યા પહેલા સંન્યાસી ભિક્ષા લેવા માટે આવે તો વૈશ્વદેવને માટે અન્નને જૂદું કાઢી લઈને સંન્યાસીને ભિક્ષા આપીને વિદાય કરવા અને પછી વૈશ્વદેવ કરવો. ૫૦

યતિશ્ચ બ્રહ્મચારી ચ પક્વાન્નસ્વામિનાવૃભૌ ।

તયોરન્નમદત્ત્વા તુ ભુક્ત્વા ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥ ૫૧ ॥

સંન્યાસી તથા બ્રહ્મચારી આ બન્ને રાધેલાં અન્નના અધિકારી છે. તે બન્નેને અન્ન આપ્યા વગર લોજન કરે તો ચાન્દ્રાયણ કરવું. ૫૧

દદ્યાચ્ચ ભિક્ષાત્રિતયં પરિવ્રાઢ્બ્રહ્મચારિણામ્ ।

ઈચ્છયા ચ તતો દદ્યાદ્વિભવે સત્યવારિતમ્ ॥ ૫૨ ॥

સંન્યાસી તથા બ્રહ્મચારીમાંના ત્રણ જણને લિક્ષા આપવી અને તે પછી જે પોતાની પાસે ધન હોય તો ઇચ્છાપૂર્વક, અટક્યા વગર બીજાઓને પણ લિક્ષા આપવી. પર

યતિહસ્તે જલં દદ્યાઙ્ઘૃક્ષ્યં દદ્યાત્પુનર્જલમ્ ।

તઙ્ઘૈક્ષ્યં મેરુણા તુલ્યં તજ્જલં સાગરોપમમ્ ॥ ૫૩ ॥

સંન્યાસીને લિક્ષા આપતી વખતે પ્રથમ સંન્યાસીના હાથમાં જળ આપવું અને પછી લિક્ષા આપવી અને તે પછી પાછું પણ તેના હાથમાં જળ આપવું. આ રીતે આપેલી લિક્ષા મેરુ સમાન થાય છે અને હાથમાં આપેલું જળ સાગર સમાન થાય છે. ૫૩

યસ્ય છત્રં હયશ્ચૈવ કુઙ્ગારોહમૃદ્ધિમત્ ।

એન્દ્રં સ્થાનમુપાસીત તસ્માત્તં ન વિચારયેત્ ॥ ૫૪ ॥

જેને છત્ર તથા ઘોડા છે તેવા ક્ષત્રિય જાતિના પુરુષનો અતિથિ-સત્કાર કરવાથી, જેમાં હાથી ઉપર ચઢવાનું, અમૃતનું પાન તથા અગ્નિ-શાસ્ત્રોનું સેવાસુખ વગેરે મળે છે એવા સમૃદ્ધિવાળા ઇંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે માટે ક્ષત્રિયની જાતિ પૂજ્ય છે કે નથી, તેનો વિચાર કરવો નહિ. ૫૪

૫૪. ક્ષત્રિય પણ વૈશ્વદેવ સમયે પોતાને ઘેર આવે તો તેને પોતાથી ઉતરતી જાતિનો ગણવો નહિ; પરંતુ આ ઇશ્વરની વિભૂતિ છે એવી બુદ્ધિથી તેનું પણ પૂજન કરવું. જે કે તે સંન્યાસીની પેઠે આ જન્મમાં તપસવી નથી, પરંતુ પૂર્વ જન્મમાં તપ કરવાથી તેને રાજ્ય મળ્યું છે, માટે તે શ્રેષ્ઠ છે. ભગવાન ભગવદ્-ગીતામાં કહે છે કે:-

યદ્ યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં.....મમ તેજોશંસંભવમ્ ।

જે જે વિભૂતિમાન પ્રાણી છે તે તે મારા તેજના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, આ રીતે રાજાને પણ ભગવાનની વિભૂતિ માનીને તેનો પણ સત્કાર કરવો.

વૈશ્વદેવકૃતાન્દોષાન્ શક્તો ભિક્ષુર્વ્યપોહિતમ્ ।

નહિ ભિક્ષુકૃતાન્દોષાન્વૈશ્વદેવો વ્યપોહતિ ॥ ૫૫ ॥

વૈશ્વદેવના દોષોને ભિક્ષુક દૂર કરી શકે છે, પરંતુ ભિક્ષુકને લિક્ષા ન આપવાથી જે દોષ લાગે છે, તેને વૈશ્વદેવ નાશ કરી શકતો નથી. ૫૫

૫૫. આ શ્લોકમાં ભિક્ષુક શબ્દ સંન્યાસીનો તથા વિદ્યાર્થીનો બંનેનો વાચક છે.

અકૃત્વા વૈશ્વદેવં તુ ભુજ્જતે યે દ્વિજાધમાઃ ।

સર્વે તે નિષ્ફળા જ્ઞેયાઃ પતન્તિ નરકેડ્ગુચૌ ॥ ૫૬ ॥

જે દ્વિજ જાતિના પુરુષો વૈશ્વદેવ કર્યા વિના ભોજન કરે છે, તેઓને તેના નિત્ય કર્મનું ફળ મળતું નથી અને તેઓ અપવિત્ર એવા નરકમાં પડે છે. ૫૬

વૈશ્વદેવવિહીના યે આતિથ્યેન બહિષ્કૃતાઃ ।

સર્વે તે નરકં યાન્તિ કાકયોનિં વ્રજન્તિ ચ ॥ ૫૭ ॥

જેઓ વૈશ્વદેવ કરતા નથી તથા જેઓ અતિથિઓનો સત્કાર કરતા નથી, તે સર્વે નરકમાં પડે છે અને પછી કાગડાની યોનિમાં જન્મે છે. ૫૭

પાપો વા યદિ ચાણ્ડાલો વિપ્રઃ પિતૃઘાતકઃ ।

વૈશ્વદેવે તુ સંપ્રાપ્તઃ સોડતિથિઃ સ્વર્ગસદ્ગ્રમઃ ॥ ૫૮ ॥

પાપી હોય, ચાંડાળ હોય, બ્રહ્મહત્યા કરનારો હોય અથવા તે પિતાનો મારનાર હોય, છતાં વૈશ્વદેવ સમયે જે આવે છે, તે અતિથિ (સત્કાર કરવાથી) સ્વર્ગ આપે છે. ૫૮

૫૮. આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એ છે કે, વૈશ્વદેવ થઈ રહ્યા પછી ભોજન વેળાએ હરકોઈ પણ આવી ચઢે તો અન્ન આપીને તેનો સત્કાર કરવો.

યો વૅષ્ટિતશિરા ભુજ્જે યો ભુજ્જે દક્ષિણામુખઃ ।

વામપાદે કરં ન્યસ્ય તદ્વૈ રક્ષાંસિ ભુજ્જતે ॥ ૫૯ ॥

જે પુરુષ માથે પાઘડી પહેરીને ભોજન કરે છે, જે દક્ષિણ દિશા તરફ મુખ રાખીને ભોજન કરે છે અને જે પુરુષ ડાબા પગ ઉપર હાથ રાખીને ભોજન કરે છે, તેનું ભોજન રાક્ષસો હરી જાય છે. ૫૯

૫૯. આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એ છે કે, જે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ભોજન કરવામાં આવે છે તો ભોજનનું ફળ તૃપ્તિ, પુષ્ટિ, દીર્ઘ આયુષ્ય વગેરે મળે છે.

અવ્રતા જ્ઞાનધીયાના યત્ર મૈશ્વચરા દ્વિજાઃ ।

તં ગ્રામં દળ્હયેદ્રાજા ચોરમક્તમદો હિ સઃ ॥ ૬૦ ॥

જે ગામમાં બ્રહ્મચર્ય વ્રત નહિ પાળનારા તથા વેદાધ્યયન નહિ કરનારા બ્રાહ્મણો ભિક્ષા માંગતા હોય, તે ગામનાં માણસોનો રાજાએ દંડ કરવો. કારણ કે ગ્રામવાસી લોકો ચોરને ભિક્ષા આપે છે. ૬૦

ક્ષત્રિયો हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् ।

निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥ ૬૧ ॥

ક્ષત્રિયે હાથમાં હથિયાર લઈને પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, દુષ્ટને શિક્ષા કરવી અને શત્રુનાં સૈન્યોને જિતી લઈને ધર્મથી પૃથ્વીનું પાલન કરવું. ૬૧

पुष्पं फलं विचिनयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवाराમે न यथाङ्गारकारकः ॥ ૬૨ ॥

કોયલા કરનારો કળાડી જેમ ઝાડોને મૂળમાંથી ઉખેડી તેને બાળી નાંખીને તેનો નાશ કરે છે, તેમ રાજાએ પણ પોતાની પ્રજાનું સર્વ ધન હરી લઈને તેનો નાશ કરવો નહિ; પરંતુ માળી જેમ વાડીમાં ઉગેલાં વૃક્ષોને પાણી સિંચીને તેનું પોષણ કરે છે અને તેમાંથી પુષ્પોને તથા ફળોને ચુંટે છે, તેમ રાજાએ પણ પોતાની પ્રજાનું પોષણ કરીને તેની પાસેથી પોતાનો કર લેવો. ૬૨

लाभकर्म तथा रत्नं गवां च परिपालनम् ।

कृषिकर्म च वाणिज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहृता ॥ ૬૩ ॥

વૈશ્યે ધનના લાભ માટે વ્યાજનો ધંધો કરવો, મણિ, મોતી વગેરેનો વ્યાપાર કરવો, ગાયોનું પાલન પોષણ કરવું, ખેતી કરવી અને વ્યાપાર કરવો. આ વૈશ્ય જાતિની આજીવિકા કહી છે. ૬૩

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परमो धर्म उच्यते ।

अन्यथा कुरुते किंचित्तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥ ૬૪ ॥

શૂદ્રે દ્વિજવર્ણની સેવા કરવી, આ તેનો ઉત્તમ ધર્મ કહેવાય છે. અન્યથા કરે તો કંઈ કર્મ કરે છે, તે તેનું નિષ્ફળ થાય છે. ૬૪

लवणं मधु तैलं च दधि तक्रं घृतं पयः ।

न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयम् ॥ ૬૫ ॥

(શૂદ્રથી જે સેવા થઈ શકે નહિ તે) તેણે મીઠું, મધ, તેલ, હાલિ, છાસ, ઘી, દુધ આ સર્વનો વ્યાપાર કરવો. આ પદાર્થનો વ્યાપાર કરવાથી શૂદ્ર જાતિના પુરુષોને દોષ લાગતો નથી. ૬૫

વિક્રીણન્મદ્યમાંસાનિ હ્યમધ્યસ્ય ચ મક્ષણમ્ ।

કુર્વન્નગમ્યાગમનં શૂદ્રઃ પતતિ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૬૬ ॥

પરંતુ શૂદ્ર મદ્યનો અને માંસનો વેપાર કરે છે, નહિ ખાવા યોગ્ય પદાર્થનું ભક્ષણ કરે છે તથા અગમ્ય (નહિ જવા યોગ્ય) સ્ત્રીઓની સાથે ગમન કરે છે તો તે જ વખતે તે પાતકી થાય છે. ૬૬

૬૬. શૂદ્રને તાલનું, ફણસનું, દ્રાક્ષનું, મહુડાનું અને ખજૂર વગેરેનું મદ્ય પીવાની મનાહ છે, ગાય વગેરેનું માંસ ખાવાનો નિષેધ છે તથા સગી એન અને પુત્ર, કાકા, મામા, માસી વગેરે સંબંધીઓની પુત્રીઓ અગમ્યા ગણાય છે.

કપિલાક્ષીરપાનેન બ્રાહ્મણીગમનેન ચ ।

વેદાક્ષરવિચારેણ શૂદ્રસ્ય નરકં ધ્રુવમ્ ॥ ૬૭ ॥

ઇતિશ્રી પરાશરસંહિતાયાં ચાતુર્વર્ણ્યાચારો નામ પ્રથમોધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

કપિલા (રાતા તથા પીળા રંગવાળી) ગાયનું દુધ પીવાથી, બ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી અને વેદના મંત્રોનો વિચાર કરવાથી (વેદ ભણવાથી) શૂદ્રને અવશ્ય નરક મળે છે. ૬૭

ઇતિ શ્રી પારાશર ધર્મશાસ્ત્રમાં 'ચાર વર્ણનો આચાર' એ નામનો

અધ્યાય ૧ લો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨ જો.

ગૃહસ્થાશ્રમીના આચાર.

અતઃપરં ગૃહસ્થસ્ય કર્માચારં કલ્હૌ યુગે ।

ધર્મે સાધારણં શક્ત્યા ચાતુર્વર્ણ્યાશ્રમાગતમ્ ॥ ૧ ॥

તં પ્રવક્ષ્યામ્યહં પૂર્વં પરાશરવચો યથા ।

હવે પછી કળિયુગમાં ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષનાં કર્મ, આચાર તથા ચારેય વર્ણનો અનુક્રમથી ઉતરી આવેલો સાધારણ ધર્મ પૂર્વ કલ્પમાં પરાશરે જે પ્રમાણે કહ્યો હતો, તે પ્રમાણે હું (પણ) મારી શક્તિ અનુસાર કહીશ. ૧

૧. આ શ્લોકમાં કર્મ શબ્દ છે તે સાધારણ લૌકિક વ્યાપારને કહેનારો છે અને આચાર શબ્દ છે તે શાસ્ત્રીય વ્યવહારને કહેનારો છે.

આ બીજા અધ્યાયમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રના આચાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે અને આચાર શબ્દનો અર્થ, આજીવિકા માટે કરવામાં આવતાં કર્મ, આવો કર્યો છે. કલિયુગમાં યાજન, અધ્યાપન વગેરેથી બ્રાહ્મણોની આજીવિકા ચાલી શકશે નહિ, આમ ધારીને ભગવાન પરાશર બ્રાહ્મણને ખેતી વગેરે કરવાની આજ્ઞા કરે છે, તેથી કલિયુગમાં ખેતી વગેરેનો આચાર શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

षट्कर्मनिरतो विप्रः कृषिकर्म समाचरेत् ॥ २ ॥

બ્રાહ્મણે પ્રથમ અધ્યાયમાં કહેલાં સંધ્યા, ગાયત્રીનો જપ, હોમ વગેરે છ કર્મ નિત્ય કરવાં અને સેવક એવા શૂદ્રોની પાસે ખેતી કરાવવી. ૨

૨. બ્રાહ્મણની અધ્યાપન, યાજન અને પ્રતિગ્રહ (દાન લેવા)થી જો આજીવિકા ચાલતી ન હોય તો તેણે ખેતીવાડી કરીને પોતાની આજીવિકા ચલાવવી. ભગવાન મનુએ આપત્તિ કાળમાં બ્રાહ્મણે કેવી રીતે આજીવિકા કરવી, એ વાત કહેતાં કહ્યું છે કે; બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિયનાં કર્મ કરીને આજીવિકા કરવી અને તેથી પણ જો જીવિકા ચાલે નહિ તો વૈશ્યનાં કર્મ કરીને એટલે વ્યાપાર કરીને આજીવિકા કરવી. પરંતુ પ્રાણીની હિંસાવાળી અને વરસાદને આધીન હોવાથી પરાધીન એવી ખેતી કરવી નહિ. પરંતુ જો ઉમામ્યામપ્યર્જાવંસ્તુ કથં સ્યાદિતિ ચેદ્ભવેત્ । કૃષિગોરક્ષ્યમાસ્થાય જીવેદ્વૈશ્યસ્ય જીવિકામ્ । ક્ષત્રિયની વૃત્તિથી અને વૈશ્યની વ્યાપાર વૃત્તિથી પોતાની આજીવિકા ચાલે નહિ તો પછી ખેતી અને ગોરક્ષારૂપ વૈશ્યની આજીવિકાથી જીવવું.

મનુસ્મૃ. ૧૦=૮૨.

જો બીજાની પાસે ખેતી કરાવવાની શક્તિ હોય તો તેમ કરવું અને તેવી જાતની શક્તિ ન હોય તો પંડે પણ ખેતી કરવી. દેશ, કાળ તથા શક્તિને અનુસરીને વર્તવું. બ્રાહ્મણે સંકટના સમયમાં પણ વ્યાજ વટંતરના બંધાથી આજીવિકા કરવી નહિ. આવો મનુ, પરાશર વગેરે ધર્મશાસ્ત્રકારોનો મત જણાય છે.

क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दं न योजयेत् ।

हीनाङ्गं व्याधितं क्लीबं वृषं विप्रो न वाहयेत् ॥ ३ ॥

ખેતીના કામમાં ભુખ્યા, તરસ્યા, થાકી ગયેલા, એછા અંગવાળા, રોગી અને નપુંસક એવા બળદને જોડવો નહિ. ૩

स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं सुनर्दं षण्ढवर्जितम् ।

वाहयेद्विवसस्यार्द्धं पश्चात्स्नानं समाचरेत् ॥ ४ ॥

પરંતુ શરીરે હુબટપુબટ, રોગ વિનાના, ભુખ અને તરસ વિનાના, મોટો અવાજ કરનારા, પંઢપણાથી રહિત-(શક્તિમાન) એવા બળદને અર્ધો દિવસ હુળે જોડવો અને પછી સ્નાન કરવું. ૪

૪. મહાભારતમાં તથા બૃહત્પારાશર ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રથમ બળદને સ્નાન કરાવવું એટલે નવરાવવા અને પછી પોતે સ્નાન કરવું આમ લખ્યું છે; પરંતુ આ શ્લોકમાં સ્નાન સમાચરેત્ એ પદનું વિવેચન કરતાં માધવ કહે છે કે, પછી બળદને સ્નાન કરાવવું.

જપ્યં દેવાર્ચનં હોમં સ્વાધ્યાયં ચૈવમભ્યસેત્ ।

एकद्वित्रिचतुर्विप्रान्भोजयेत्स्नातकान् द्विजः ॥ ५ ॥

સ્નાન કર્યા પછી આહ્વાણે જપ કરવો, દેવતાની પૂજા કરવી, વૈશ્વ-દેવ કરવો અને સ્વાધ્યાય (પોતાના વેદનો પાઠ) કરવો તથા એક, બે, ત્રણ અથવા તો ચાર સ્નાતક આહ્વાણોને જમાડવા. ૫

૫. સ્નાતક આહ્વાણોને પોતાનાં પાપ દૂર કરવા માટે જમાડવા. આ સ્નાતક આહ્વાણો તે નવ પ્રકારના ધર્મલિપ્તુક આહ્વાણ બનવા. મનુ નવ લિપ્તુકોની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરે છે;-

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्थपितृमात्रर्थं स्वाध्यायाध्वपतापिनम् ॥

સંતાનને માટે વિવાહની ઇચ્છાવાળો, યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છાવાળો, વાટમાર્ગ, સર્વસ્વ દક્ષિણા નામનો યાગ કરીને નિર્ધન થઈ ગયેલો, ગુરુ, પિતા અને માતાનું પોષણ કરવાની ઇચ્છાવાળો, વેદાધ્યયન કરવાની ઇચ્છાવાળો તથા રોગી, આ નવ ધર્મલિપ્તુક કહેવાય છે અને તેઓને જમાડવાથી અથવા તો દાન આપવાથી પુણ્યનો લાભ થાય છે.

स्वयङ्कुष्ठे तथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्जितः ।

निर्वपेत्પચ્ચ યજ્ઞાન્ન ઋતુદીક્ષાં ચ કારયેત્ ॥ ૬ ॥

પોતે ખેડેલા ક્ષેત્રમાં વાવેલાં ધાન્યોથી તથા પોતાના હાસોએ ખેડીને ઉત્પન્ન કરેલાં ધાન્યોવડે પાંચ મહાયજ્ઞ કરવા તથા અગ્નિષ્ટોમ વગેરે યજ્ઞો કરવા. ૬

૬. અહ્યજ્ઞ, પિતૃજ્ઞ, વૈશ્વદેવ, ભૂતજ્ઞ તથા મનુષ્યજ્ઞ (અતિથિનો સત્કાર) આ પાંચ મહાયજ્ઞ છે.

તિલા રસા ન વિક્રેયા વિક્રેયા ધાન્યતઃ સમાઃ ।

વિપ્રસ્યૈવંવિધા વૃત્તિસ્તૃણકાષ્ઠાદિવિક્રયઃ ॥ ૭ ॥

બ્રાહ્મણે તલ તથા રસ (દુધ, દહી, મધ ઘી વગેરે) વેચવા નહિ અને ધર્મક્રિયાને માટે તલ વેચવા હોય તો તલના સમાન (ભારે ભાર) બીજું ધાન્ય લઈને તલ આપવા તથા ખડ, લાકડાં વગેરે પણ વેચવાં. આ રીતે બ્રાહ્મણની આજીવિકા છે. ૭

૭. બ્રાહ્મણની જે આજીવિકા ચાલતી ન હોય તો તેણે પોતાના ક્ષેત્રનાં લાકડાં, ખડ વગેરે વેચીને પણ પોતાની આજીવિકા ચલાવવી તથા યજ્ઞ યાગ શિવાય બીજા કાઈપણ કામમાં તલ વેચવા નહિ. તેમ દહિ, દુધ, ઘી, તેલ વગેરેના પણ વ્યાપાર કરવો નહિ. હાલમાં કેટલાએક બ્રાહ્મણો દુધ વેચવાનો ધંધો લઈ બેઠા છે એટલું જ નહિ, પરંતુ કેટલાએક વીસીના ધંધો, કેટલાએક જોડા વેચવાનો તથા વસ્ત્રો ધોવાનો પણ ધંધો કરે છે, છતાં પોતાની જ્ઞાતિમાં કુળવાન હોવાનો દાવો કરે છે.

બ્રાહ્મણશ્ચેત્કૃષિં કુર્યાત્તન્મહાદોષમામુયાત્ ।

સંવત્સરેણ યત્પાપં મત્સ્યઘાતી સમાપ્નુયાત્ ॥ ૮ ॥

અયોમુખેન કાષ્ઠેન તદેકાદેન લાંગલી ।

બ્રાહ્મણ જે ખેતી કરે તો તેને મહા દોષ લાગે. માછલાં મારનારો એક વર્ષમાં જેટલું પાપ કરે છે, તેટલું પાપ લોહાનાં મુખવાળા એટલે અણીવાળાં હુળથી જમીનને ખેડનારો ખેડુત એક દિવસમાં પ્રાપ્ત કરે છે. ૮

પાશકો મત્સ્યઘાતી ચ વ્યાધઃ શાકુનિકસ્તથા ॥ ૯ ॥

અદાતા કર્ષકશ્ચૈવ સર્વે તે સમભાગિનઃ ।

પાશ નાંખીને મૃગ વગેરેને પકડનારો, માછલા મારનારો, પારાધી, પક્ષીઓની હિંસા કરનારો તથા ખજામાં માગવા આવનારાઓને ધાન્ય નહિ આપનારો ખેડુત, આ સર્વે સરખા પાપના ભાગી છે. ૯

વૃક્ષં છિત્ત્વા મહીં મિત્ત્વા હત્વા ચ કૃમિકીટકાન્ ॥ ૧૦ ॥

કર્ષકઃ સ્વલયજ્ઞેન સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ।

ખેતી કરનારો ઝાડોને કાપે છે, પૃથ્વીને ખોદે છે તથા નાના અને મોટા જીવોની હત્યા કરે છે. આ સર્વ પાપોમાંથી તે ખલ યજ્ઞ કરીને છૂટે છે. ૧૦

૧૦. સાંપ્રત કાળમાં પણ ગામડાઓમાં નવું ધાન્ય તયાર થાય છે, એટલે તેને સાફ સુક્ર કરીને ખેતરમાં તેના ઢગલાઓ કરવામાં આવે છે; અને સરકારી અધિકારીઓ તેની ઢાળ કરીને પોતાના ભાગ લઈ ગયા પછી ખેડુતો પોતાના અનાજમાંથી યથાશક્તિ આદ્યશોને દાન આપે છે અને તેને ચલચક્ષ કરીને કહેવામાં આવે છે. આ ખલચક્ષના બે સમય હોય છે. એક માર્ગશીર્ષ માસ અને બીજો ચૈત્ર માસ. આ બન્ને સમય ઉપર આદ્યશો પોતાની આસપાસના ગામડાઓમાં માંગણી કરવા માટે ઉતરી પડે છે અને કણબીઓ તેઓને નવાં ધાન્યનું દાન કરે છે.

यो न दद्याद्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागतः ॥ ११ ॥

स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेत् ।

જે ખેડુત ધાન્યના ઢગલા પાસે આવેલા આદ્યશોને ધાન્ય આપતો નથી, તે ચોર અને મહાપાપી છે અને તેને બ્રહ્મહત્યા કરનારો કહેવો. ૧૧

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवानां चैकविंशतिम् ॥ १२ ॥

विप्राणां त्रिंशकं भागं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

રાજાને છઠ્ઠો ભાગ, દેવને એકવીસમો ભાગ અને આદ્યશોને ત્રીસમો ભાગ આપવાથી ખેતી કરનારો ખેતીનાં સર્વ પાપોમાંથી છૂટે છે. ૧૨

क्षत्रियोपि कृषिं कृत्वा देवान्विप्रांश्च पूजयेत् ॥ १३ ॥

वैश्यः शूद्रस्तथा कुर्यात्कृषिवाणिज्यशिल्पकम् ।

ક્ષત્રિયે પણ ખેતી કરવી અને દેવતાઓનું તથા આદ્યશોનું પૂજન કરવું તથા વૈશ્યે અને શૂદ્રે પણ ખેતી, વ્યાપાર અને શિલ્પ કામ (કળાનાં કામ) કરવાં. ૧૩

૧૩. શિલ્પ એટલે સુતાર, સલાટ, કડીયા વગેરેનાં કામ તથા ચિત્ર વગેરે કારીગરિનાં કામ. માધવ કહે છે, કે કળિયુગમાં ખેતીની પેઠે વ્યાપાર અને શિલ્પ પણ ચારેય વર્ણે કરવાં. કારણ કે મૂળ શ્રોકમાં વાણિજ્યશિલ્પકમ્ એમ કહ્યું છે તે ચારેય વર્ણને સાધારણ રીતે આજીવિકા માટે કરવા યોગ્ય છે, આમ દર્શાવવાને કહ્યું છે.

विकर्म कुर्वते शूद्रा द्विजशुश्रूषणोज्झिताः ॥ १४ ॥

भवन्त्यल्पायुषस्ते वै निरयं यान्त्यसंश्रयम् ।

શૂદ્રો જો દ્વિજવર્ણની સેવા તજી દઈને બીજાં કર્મ કરે છે તો તેઓનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે તથા તેઓ અવશ્ય નરકમાં પડે છે. ૧૪

ચતુર્નામપિ વર્ણનામેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૧૫ ॥

इति श्री पाराशरसंहितायां गृहस्थधर्माचारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

આરેય વર્ણનો આ સનાતન ધર્મ મેં તમને કહ્યો. ૧૫

૧૫. આજ દિવસ સૂધીમાં જેટલા કળિયુગો વીતી ગયા છે તેટલા સર્વે કળિયુગોમાં બ્રાહ્મણો આપત્કાળમાં ખેતી વગેરે કરીને જીવિકા કરતા હતા, તેથી ખેતી વગેરે કર્મને સનાતનઃ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. સનાતન ધર્મ એટલે જૂના કાળનો અને પરંપરાથી ચાલતો આવેલો આચાર.

इति श्री पाराशरधर्मशास्त्रमां 'गृहस्थना सनातन धर्म' એ નામનો અધ્યાય ૨ જો સમાપ્ત.

अध्याय ३ जो.

સૂતકાદિકની શુદ્ધિનો વિચાર.

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा ।

दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके ॥ १ ॥

હવે હું જનનાશૌચની એટલે જન્મના સૂતકની તથા મરણશૌચની એટલે મરણના સૂતકની શુદ્ધિ કહું છું. બ્રાહ્મણો મરણના સૂતકમાંથી ત્રણ દિવસે શુદ્ધ થાય છે. ૧

૧. સમાનોદકાને મરણશૌચ ત્રણ રાત્રિ લાગે છે. મનુ કહે છે કે;—“व्यह्यतू-दकदायिनः समानोदकाने त्रणु दिवस मरणु सूतक लागे છે.” સર્પિડ અને સમાનોદકને માટે મનુ લખે છે કે;—

सर्पिडता पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकमावस्तु जन्मनामोर्वेदने ॥

સાતમા પુરુષ સર્પિડપણું રહે છે અને સાત પેઢી પછી સમાનોદકપણું જન્મ અને નામ વિસરી જવામાં આવે ત્યાં સુધી રહે છે. પરંતુ બીજા ધર્મશાસ્ત્રકારો કહે છે કે સમાનોદકમાવસ્તુ નિવર્તેત ચતુર્દશે । સમાનોદકપણું સર્પિડના સાતમા પુરુષ પછી બીજા સાત પુરુષ સુધી રહે છે. અર્થાત્ ચૌદમા પુરુષ પછી પંદરમામાં નિવૃત્ત થાય છે. આ સ્લોકમાં બ્રાહ્મણ મરણના સૂતકમાંથી ત્રણ દિવસે જે શુદ્ધ થાય

છે એમ લખ્યું છે તે સર્પિડના સૂતકમાંથી નહિ, પરંતુ સમાનોદકના સૂતકમાંથી ત્રણ દિવસે શુદ્ધ થાય છે, એમ સમજવું. અથવા તો દેવલના મત પ્રમાણે આહાણુ વગેરેના ગુણોને અનુસરીને તેના સૂતકમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે.

चत्वार्यधीतवेदानामहान्याशौचमिष्यते । वेदामियुक्तविप्रस्य त्र्यहमाशौचमिष्यते ॥

વેદ ભણેલા આહાણુને ચાર દિવસ સૂધી સૂતક લાગે છે અને વેદ ભણેલા તથા અગ્નિહોત્ર હોમનારા આહાણુને ત્રણ દિવસ સૂધી સૂતક લાગે છે.

મનુ પણ કહે છે કે;—न वर्धयेदवाहानि अग्निहोत्री आह्राणु सूतकना द्विवसेमां वृद्धि करवी नहि.” વગેરે ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનો છે, તે ઉપરથી અહીં અગ્નિહોત્રી આહાણુને માટે કહ્યું છે એમ સમજવું; પરંતુ જ્યોત્ષ્ણા અગ્નિહોત્રી નથી તેવા નિર્ગુણ આહાણુ તો દશ દિવસ સૂધી સૂતક પાળવું.

सत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः ।

शूद्रः शुद्धयति मासेन पराशरवचो यथा ॥ ૨ ॥

ક્ષત્રિય ખાર દિવસે શુદ્ધ થાય છે, વૈશ્ય (વાણીયો) પંદર દિવસે શુદ્ધ થાય છે અને શૂદ્ર એક મહિને શુદ્ધ થાય છે, આવું પરાશરનું વચન છે. ૨

उपासने तु विप्राणामङ्गशुद्धिस्तु जायते ।

ब्राह्मणानां विशुद्धौ तु देहस्पर्शो विधीयते ॥ ૩ ॥

આહાણુ વગેરે દ્વિજ વર્ણુને સંધ્યાવંદન કરવા માટે તથા અગ્નિમાં હોમ કરવા માટે તેટલો સમય શરીર શુદ્ધ રહે છે. પરંતુ તે શિવાય બીજે વખતે તેઓનો સ્પર્શ કરવો નહિ. (જનનાશૌચમાં ત્રણે વર્ણુના સૂતકીનો સ્પર્શ કરી શકાય છે.) ૩

૩. ધર્મસિંધુ કર્તા જ્ઞતાશૌચમાં અને મરણશૌચમાં ક્યાં કર્મ કરવાં અને ક્યાં કર્મ ન કરવાં, તે વિશે આ રીતે નિર્ણય આપે છે;—પ્રાણાયામ, મંત્ર ભણ્યા વગર કરવો, માર્જનના મંત્રો મનમાં ભણીને માર્જન કરવું, ગાયત્રી મંત્રનો સ્પષ્ટ રીતે ઉચ્ચાર કરીને સૂર્યને અર્ધ આપવા, ઉપસ્થાન (સૂર્ય પ્રાર્થના) કરવું નહિ, માર્જન કરે અથવા તો ન કરે તોપણ ચાલે, સૂર્યનું ધ્યાન કરીને નમસ્કાર કરવા, ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરવો નહિ તથા અર્ધ પર્યંત મનમાં ઉચ્ચારણ કરીને સંધ્યા કરવી. આવાં ધર્મશાસ્ત્રનાં વચન છે. કોઈ કોઈ ધર્મશાસ્ત્રકર્તા કહે છે કે, મનમાં દશવાર ગાયત્રીનો ઉચ્ચાર કરીને જપ કરવો. વૈશ્વદેવ, અહ્યસ વગેરે પાંચ મહાયજ્ઞ કરવા નહિ, ઔપાસન અગ્નિમાં હોમ અને પિંડપિતૃ-

યમ લિખ ગોત્રીની પાસે કરાવવા. અહીં પરાશર કહે છે કે, શ્રૌત કર્મ કરવું હોય તો તે કર્મ કરવા સૂધી શરીર શુદ્ધ રહે છે. માટે અગ્નિહોત્રમાં જાતે જ હોમ કરવો. ત્યારે બીજાઓ કહે છે કે; બીજાની પાસે કરાવવો. સૂતકમાં જાતે સ્થાલી-પાક સૂતક ઉતરી ગયા પછી કરવો અથવા તો બ્રાહ્મણની પાસે કરાવવો. દર્શ વગેરે શ્રાદ્ધ, સૂતકમાં કરવાં નહિ. સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ, સૂતક ઉતરી ગયા પછી અગ્નિરમે દિવસે કરવું અને તે દિવસે થઈ શકે તેમ ન હોય તો અમાવાસ્યા, વ્યતિપાત વગેરે પર્વને દિવસે કરવું. સ્ત્રી રજસ્વલા હોય તો પિંડપિતૃયજ્ઞ તથા દર્શ શ્રાદ્ધ પણ પાંચમે દિવસે કરવું. અન્વાધાન થયા પછી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો ઇષ્ટિ અને સ્થાલીપાક કરવો. અન્વાધાનની પૂર્વે થાય તો બીજે સમયે કરવાં. વ્રતમાં 'સૂતકનો દોષ નડતો નથી' આવું શાસ્ત્રનું વચન છે, માટે અનંતવ્રત વગેરે વ્રતો બીજાની પાસે કરાવવાં. જળ, દૂધ, દહી, ઘી, મીઠું, ફળ, કંદ તથા દાળીયા ધાણી વગેરે સેકલાં ધાન્ય સૂતકીના ઘરમાં બીજાએ પોતાને હાથે લેવામાં દોષ નથી, પરંતુ સૂતકીને હાથે તે લેવાં નહિ.

જાતૌ વિપ્રો દશાહેન દ્વાદશાહેન ભૂમિપઃ ।

વૈશ્યઃ પચ્ચદશાહેન શૂદ્રો માસેન શુદ્ધયતિ ॥ ૪ ॥

જનનાશૌચ (જન્મ સૂતક) માંથી બ્રાહ્મણ દશ દિવસે, ક્ષત્રિય બાર દિવસે, વૈશ્ય પંદર દિવસે અને શૂદ્ર એક મહિને શુદ્ધ થાય છે. ૪

૪. વૃદ્ધિ સૂતકમાં એટલે જન્મના સૂતકમાં દાનાદિક કરવામાં સૂતકનો બાધ નડતો નથી, તેમ લેનારાને પણ દાન લેવાનો નિષેધ નથી.

શંખ તથા લિખિત લખે છે કે:-

કુમારપ્રસવે નામ્યામચ્છિન્નાયાં ગુહતિલહિરણ્યવસ્ત્રપ્રાવરણગોધાન્યાનાં પ્રતિગ્રહેષ્વદોષઃ । તદહરિત્યેકે । કુમારનો-પુત્રનો જન્મ થાય અને તેના નાલિના નાલનું છેદન કર્યું ન હોય ત્યાં સૂધી ગોળ, તલ, સુવર્ણ, વસ્ત્ર, શાલ દુશાલા, ગાય અને ધાન્યનું દાન લેવામાં દોષ નથી. કેટલાએક કહે છે કે, જે દિવસે જન્મ થયો હોય તે દિવસે જ લેવામાં દોષ નથી. તેમ જન્મસૂતકમાં એક બીજાને અડકવાનો પણ નિષેધ નથી.

एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमान्वितः ।

त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥ ૫ ॥

જે વેદ ભણેલો અને અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ હોય તે એક દિવસે શુદ્ધ થાય છે, કેવળ વેદ ભણેલો બ્રાહ્મણ ત્રણ દિવસે શુદ્ધ થાય છે અને જે

વેદ ભણ્યો નથી, તથા જે અગ્નિહોત્રી પણ નથી, તે દશ દિવસે શુદ્ધ થાય છે. ૫

૫ કોઈ ટીકાકાર કહે છે કે, મૂલ શ્લોકમાં તુ શબ્દ છે તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે, સાંપ્રત કાળમાં સૂતકનો સંકાય કરવો નહિ; પરંતુ જેને જેટલા દિવસ સૂતક પાળવામાટે કહ્યું છે, તેણે તેટલા દિવસ સૂધીજ સૂતક પાળવું.

જન્મકર્મપરિભ્રષ્ટઃ સન્ધ્યોપાસનવર્જિતઃ ।

નામધારકવિપ્રસ્તુ દશાદૃં સૂતકી ભવેત્ ॥ ૬ ॥

જન્મભ્રષ્ટ, કર્મભ્રષ્ટ તથા સંધ્યાવંદન નહિ કરનારા બ્રાહ્મણને નામધારી બ્રાહ્મણ બાણવો અને તેને દશ દિવસનું સૂતક લાગે છે. ૬

૬. જેને ગર્ભાધાન વગેરે સંસ્કાર થયા ન હોય તેને જન્મભ્રષ્ટ બાણવો. જે અગ્નિહોત્ર, પાંચ મહાયજ્ઞ વગેરે નિત્ય કર્મ કરતો ન હોય, તેને કર્મભ્રષ્ટ બાણવો.

एकापिण्डास्तु दायादाः पृथग्दारनिकेतनाः ।

जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेत् ॥ ७ ॥

એક પુરુષથી જૂદી જૂદી જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા સપિંડાએ પિતાના કુળમાં કોઈ મરી જાય અથવા તો કોઈ જન્મે ત્યારે પિતાની જાતિને કહેલું સૂતક પાળવું. પરંતુ તે સપિંડ જો એકઠા રહેતા હોય તો. પરંતુ જૂદા ઘરમાં રહેતા હોય તો તેઓએ પોતાની માતાની જાતિને કહેલું સૂતક પાળવું. ૭

तावत्तत्सूतकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु ।

दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमो वात्मवंशजः ॥ ૮ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં (૭ મા શ્લોકમાં) કહેલું સૂતક ગોત્રના ચાર પુરુષ-સૂધી લાગે છે. (પાંચમા પુરુષને લાગતું નથી.) પાંચમો પુરુષ મૂળ પુરુષના સપિંડ સંબંધમાંથી છૂટો થાય છે. ૮

૮ વૃદ્ધપરાશર સાપિંડ્ય કેટલી પેઢી સૂધી રહે છે તેનો નિર્ણય કરતાં કહે છે કે:-

સપિંડતા તુ પુરુષે સપ્તમે વિનિવર્તતે । સજાતીયેષુ વર્ણેષુ ચતુર્થે ભિન્નજાતિષુ ॥

પોતાની સમાન જાતિની સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષોની વચ્ચે સાતમા પુરુષ સૂધી સાપિંડ્ય રહે છે અર્થાત્ આઠમા પુરુષમાં સપિંડપણું રહેતું નથી અને બીજી જાતિની સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો વચ્ચે ચાર પુરુષ સૂધી સપિંડપણું રહે છે, પાંચમામાં રહેતું નથી.

શાતાતપ પણ કહે છે કે;—

યથેકજાતા બહવઃ પૃથક્ક્ષેત્રાઃ પૃથક્જનાઃ । એકપિન્ડાઃ પૃથક્સૌચાઃ પિન્ડસ્ત્વાવર્તતે ત્રિષુ ॥

એક પુરુષથી જૂદી જૂદી સ્ત્રીઓ અથવા તો એક જાતની અનેક સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષો વચ્ચે ત્રણ પુરુષ સૂધી સર્પિડપાણું રહે છે અને તેઓને સૂતક પણ જૂદી જૂદી રીતે લાગે છે. ચાર પુરુષ સૂધી દશ દિવસનું સૂતક લાગે છે અને તે પછીનાને ઓછા દિવસનું સૂતક લાગે છે, એ વાત હવે પછીના શ્લોકમાં કહે છે.

ચતુર્થે દશરાત્રં સ્યાત્પણિશાઃ પુંસિ પચ્ચમે ।

ષષ્ઠે ચતુરહાચ્છુદ્ધિઃ સપ્તમે તુ દિનત્રયાત્ ॥ ૯ ॥

ઓથા પુરુષને દશ રાત્રિ (દિવસ), પાંચમા પુરુષને છ રાત્રિ (દિવસ), છઠ્ઠાને ચાર દિવસ અને સાતમાને ત્રણ દિવસ સૂતક લાગે છે. ૯

ભૃગ્વાગ્નિમરણે ચૈવ દેશાન્તરમૃતે તથા ।

બાલે પ્રેતે ચ સંન્યસ્તે સઘઃ શૌચં વિધીયતે ॥ ૧૦ ॥

ભૃગુ ઉપરથી કહેતાં પર્વતના શિખર ઉપરથી પડીને કોઈ આત્મહત્યા કરે, અગ્નિમાં પડીને બળી મરે, દેશાંતરમાં મરણ પામે, બાળક મરણ પામે તથા સંન્યાસી મરણ પામે તો સ્નાન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. (તેનું સૂતક લાગતું નથી.) ૧૦

૧૦ કોઈ પુરુષ જાણી જોઈને અગ્નિમાં પડીને અથવા તો પર્વત ઉપરથી પડીને કે જળમાં પડીને આત્મહત્યા કરે છે તો તેનું સૂતક લાગતું નથી. પણ માત્ર સ્નાન જ લાગે છે. પરંતુ જો શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે એક પુરુષ પર્વતના શિખર ઉપરથી અથવા તો જળમાં કે અગ્નિમાં પડીને દેહનો ત્યાગ કરે છે તો તેનું ત્રણ રાત્રિ સૂતક લાગે છે, આમ માધવનો મત છે. મૂળમાં દેશાન્તરે મૃતઃ એટલે પરદેશમાં મરી ગયો હોય તેનું પણ સૂતક લાગતું નથી, એમ જે કહ્યું છે તેમાં દેશાંતર શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં વૃદ્ધ મનુ કહે છે કે;—

મહાનવન્તરં યત્ર ગિરિર્વા વ્યવધાયકઃ । વાચો યત્ર વિભિચન્તે તદ્દેશાન્તરમુચ્યતે ॥

જે જો દેશની વચ્ચે મહાનદીનો અંતરાય હોય, અથવા તો જ્યાં વચ્ચે પર્વત અંતરાય તરિકે પડ્યો હોય, અથવા તો જ્યાં બોલી બદલાતી હોય તે દેશાંતર—બીજો દેશ કહેવાય છે.

મૂળમાં જે બાળક શબ્દ કહ્યો છે, તે જોનું નામ પાડ્યું ન હોય તેને બાળક જાણવો અને તેના મરણનું સર્પિડોને સ્નાન લાગે છે, પણ સૂતક લાગતું નથી.

નિર્ણયસિધુકારે અમુક પ્રસંગે મરણ નિપજતાં સૂતક લાગે કે ન લાગે, તે વિષે આ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો છે:-

હેમાદ્રિમાં પદ્ત્રિંશન્મતનું તથા કૂર્મપુરાણનું વચન છે કે “જે માણસ અગ્નિથી અથવા તો જળ વગેરેથી આત્મધાત કરે, તેનું આશૌચ પાળવું નહિં અને તેનું ઉદકદાન પણ કરવું નહિ.” શબ્દ જોવામાં આવે ત્યાં સૂધી તો આશૌચ લાગે જ છે. કેમકે “જેઓને રાજાએ, ગાય વગેરેએ, બ્રાહ્મણે કે ચંડાલે મારી નાંખ્યા હોય, તેઓનું અને આત્મધાતીઓનું આશૌચ સ્નાન માત્રથી ટળી જાય છે” એવું યાજ્ઞવલ્ક્યનું વચન છે. શુદ્ધિતત્વમાં કૂર્મપુરાણનું વચન છે કે “જેનું શાપથી કે અભિચારથી મરણ થયું હોય, તેનું આશૌચ સ્નાન માત્રથી ઉતરી જાય છે.” ભવિષ્ય પુરાણમાં કહ્યું છે કે “પોતાની ઇચ્છાથી, બ્રાહ્મણથી, શિંગડાંવાળાં પ્રાણીથી, દાઢવાળાં પ્રાણીથી, સર્પ વગેરેથી, અંત્રજથી, વિષથી, ફાંસીથી કે પોતાની મેળે પ્રહાર કરવાથી જેઓનું મરણ થયું હોય તેઓનું, તેમ જ પાખંડમાં મળેલાઓનું, મહાપાપીઓનું, વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓનું અને આરૂઢ પતિતોનું (ઉપર ઉપરના આશ્રમથી બ્રહ્મ થયેલાઓનું) આશૌચ પાળવું નહિ, શ્રાદ્ધ કરવું નહિ, સર્પિંડી શ્રાદ્ધ કરવું નહિ અને એઓનો દાહ પણ કરવો નહિ.” ગૌતમ કહે છે કે “જેઓએ જાણી જોઈને મહાપ્રસ્થાનથી, અશનથી, શસ્ત્રથી, અગ્નિથી, વિષથી, જળથી, ફાંસીથી કે પડતું મૂકીને પોતાનું મરણ કર્યું હોય, તેઓનું આશૌચ પાળવું નહિ.” અંગિરા કહે છે કે “પાપીઓનું મરણ ચંડાલથી, જળથી, સર્પથી, બ્રાહ્મણથી, વીજળીથી, દાઢવાળાંઓથી કે પશુઓથી થાય છે. એવા પ્રેતોને જળ કે પિંડ કંઈ દેવામાં આવે તો સધળું તેઓને પહોંચતું નથી; પણ અંતરિક્ષમાં જ નષ્ટ થઈ જાય છે.” પદ્ત્રિંશન્મતમાં પણ એમ જ કહ્યું છે. બ્રાહ્મપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે “શિંગડાંવાળાં, ડાઢવાળાં, નખવાળાં, ઘેલો હાથી, વિષ, અગ્નિ અને ઉંડું પાણી એઓથી રમતાં મરી ગયો હોય, તેને પણ દૂરથી છોડી જ દેવો. (આશૌચ કે સંસ્કાર આદિ કશું કરવું નહિ.) નાગોનું વિપ્રિય કરતાં જ મરી ગયો હોય, વીજળીથી મરણ પામ્યો હોય, કોઈ સ્થલમાં કે કાળમાં ચોરીના દોષને લીધે રાજાએ પકડવાથી મરી ગયો હોય, પરસ્ત્રીઓનું હરણ કરતાં તે સ્ત્રીઓના પતિઓએ દ્વેષથી મારી નાંખેલ હોય, પોતાના બરોબરીયા ન હોય એવાઓની સાથે કળયો કરતાં તેઓએ મારી નાંખેલ હોય, સંકીર્ણ કે ચાંડાલાદિકની સાથે કળયો થતાં તેઓના હાથથી મરણ પામેલ હોય, ચાંડાલાદિકનો આશ્રિત હોય, શસ્ત્ર દેનાર હોય, અગ્નિ દેનાર હોય, ઝેર દેનાર હોય, પાખંડી હોય, કૂરબુદ્ધિવાળો હોય, જેઓએ ક્રોધને લીધે ઉપવાસથી, અગ્નિથી, વિષથી, શસ્ત્રથી, ફાંસીથી, જળથી, પાહાડ ઉપરથી પડવાથી કે ઝાડ ઉપરથી પડવાથી

આત્મધાત કયો હોય, દુષ્ટ કારીગરીથી જીવનાર હોય, પ્રેતના અલંકારોને ધરનાર હોય, પારકાની ઇંદ્રિયને મુખવડે ચૂસવાથી પુરુષત્વ પામનારા અર્ધા નપુંસકો હોય, આહણુના શાપથી મરણ પામેલા હોય, આહણુના હાથથી મરણ પામેલા હોય અને જેઓ મહાપાપી હોય તેઓ પતિત કહેવાય છે. પતિતોના દાહ, અંત્યેષ્ટિ, અસ્થિસંચય, અશ્રુપાત, પિંડ કે આદ્યાદિક કશું પણ કરવું નહિ. જે મૂઢ માણસ પતિતોનાં એ દાહાદિક કરે છે, તેની એ તમકૃત્ઞ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે; પણ એ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના શુદ્ધિ થતી જ નથી.” એ તમકૃત્ઞરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત જે કહ્યું છે, તે જાણી જોઈને પતિતોની સધળી દાહાદિક ક્રિયાઓ કરી હોય તો તેને માટે છે. સ્નેહથી દાહાદિક ક્રિયાઓ કરી હોય તો માધવીયમાં વસિષ્ઠનું વચન છે કે, “જે દ્વિજ સ્નેહને લીધે, આત્મત્યાગીઓની પ્રેત ક્રિયા કરે, તેણે તમકૃત્ઞ સહિષ્ણુ આંદ્રાયણ કરવું.” પતિતોની અજાણતાં દાહાદિક ક્રિયા કરી હોય તો સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “અમિદાન, જળદાન, સ્નાન, સ્પર્શ, ઉપાડવું, વાતચિત્ત, શયનાં બંધનનું છેદન અને રોદન કર્યું હોય તો તમકૃત્ઞ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. મદન-પારિજાતમાં કહ્યું છે કે “પૂર્વોક્ત અમિદાન આદિ” ક્રિયાઓમાંની એક એક ક્રિયા પણ જાણી જોઈને કરી હોય તો તમકૃત્ઞ કરવું.” સ્પર્શ અથવા રોદન એઓમાંથી એક પણ કરવામાં આવે તો મિતાક્ષરામાં કહ્યું છે કે, “માત્ર શયનો સ્પર્શ કર્યો હોય અથવા માત્ર રોદન કર્યું હોય, પણ ઉપર કહેલાં અમિદાનાદિક ન કર્યાં હોય તો એક રાત ઉપવાસ કરવો.” માધવીયમાં એ મૂળ સંસ્કૃત વચનનું ઉત્તરાર્દ બીજું લખીને કહ્યું છે કે, “માત્ર શયનો સ્પર્શ કર્યો હોય અથવા માત્ર રૂદન કર્યું હોય, પણ ઉપર કહેલાં અમિદાનાદિક કર્યાં ન હોય તો એક રાત ઉપવાસ કરવો.” માધવીયમાં એ મૂળ સંસ્કૃત વચનનું ઉત્તરાર્દ બીજું લખીને કહ્યું છે કે, “માત્ર શયનો સ્પર્શ કર્યો હોય અથવા માત્ર રૂદન કર્યું હોય તો એક રાત ઉપવાસ કરવો, પણ જાણી જોઈને એ સર્વ કર્યાં હોય તો ત્રણ રાત ઉપવાસ કરવો.” સ્પર્શ તથા રૂદન શિવાય બીજાં કૃત્યો કર્યાં હોય તો સંવર્ત કહે છે કે “જે માણસ એઓમાંના કોઈ પ્રેતને ઉપાડે, બાળે અથવા જળ આપે તેણે સાંતપન કૃત્ઞ કરવું.” અજાણતાં કર્યું હોય તો એથી અર્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ‘આ જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે, તે અમિહોત્ર વગરના માણસે કરવું. અમિહોત્રીએ તો કૃત્ઞ જ કરવું’ એમ માધવ કહે છે. મિતાક્ષરામાં કહ્યું છે કે, “આત્મત્યાગીઓની તથા પતિતોની ક્રિયા નહિ કરવી, પણ એઓનાં શયોને એમને એમ ગંગાજળમાં નાંખી દેવાં, એ હિતકારી છે. કોઈ અગ્નિ-વાળો માણસ મહાપાપી થયો હોય તો તેના વિષયમાં હેમાદ્રિએ ભવિષ્યપુરાણના વચનથી કહ્યું છે કે, “જે અમિવાળો માણસ દુરાત્માને લીધે કોઈ મહાપાપથી

સંયુક્ત થયો હોય તો તેના દોષનો ક્ષય થતાં સૂધી તેના પુત્રાદિકે અમિત્યોનું પાલન કરવું. જો એ માણસ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે અથવા કરતો કરતો મરી જાય તો ગૃહાગ્નિને ઠારી નાંખવો, શ્રૌતાગ્નિને સામાન સહિત જળમાં પધરાવી દેવો અને પાત્રો આહ્વાણને આપી દેવાં અથવા જળમાં નાંખી દેવાં.” માધવીયમાં પરાશરનું વચન છે કે, “જો અમિહોત્રી આહ્વાણ ચંડાલના હાથથી મરે અથવા આત્મઘાત કરે તો તે આહ્વાણને આહ્વાણાગ્નિ મંત્રોચ્ચાર નહિ કરતાં જ લાકિકાગ્નિમાં બાળવો. પછી આહ્વાણોની આજ્ઞાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, અસ્થિઓને બાળી પાછાં લઈ દૂધથી ઘોવાં અને તે અસ્થિઓનો પોતાના અમિથી મંત્રપૂર્વક દાહ કરવો.” હેમાદ્રિમાં તો તેઓનાં શબોને શદ્રોના હાથથી કશા વિધિવિના જ બળાવી નાંખવાનું કહ્યું છે. આ આશૌચના અભાવ આદિ જે કહ્યું, તે જો અભિમાન આદિથી મરણ થયું હોય તો તે વિષયમાં લાગુ પડે છે. પરંતુ પ્રમાદથી એવું મરણ થયું હોય તો આશૌચાદિક સર્વ કરવું. કેમ કે અંગિરા કહે છે કે “જો કોઈ માણસ પ્રમાદને લીધે અમિથી કે જળ આદિથી મરણ પામે તો તેનું આશૌચ પાળવું અને જળક્રિયા પણ કરવી.” આહ્વાપુરાણમાં કહ્યું છે કે “દૈવગતિને લીધે પ્રમાદથી નિશ્ચંક બનેલો માણસ કોઈ સ્થલમાં શિંગડાંવાળાંથી, દાઢવાળાંથી, નખોવાળાંથી, ઘેલા હાથી વગેરેથી, વિષથી, વિજળીથી, જળાદિકથી, ચાંડાલના હાથથી કે ચોરોના હાથથી મરણ પામે તો તેનું દાહાદિક કરવું. કેમકે તે પતિત નથી.” પ્રમાદને લીધે એવી રીતે મરણ થયું હોય તો ત્રણ રાતનું આશૌચ પાળવું, એમ શુદ્ધિતત્વ આદિ ગૌડગ્રંથો કહે છે અને દશ દિવસ સૂતક પાળવું, એમ દાક્ષિણાત્ય ગ્રંથો કહે છે.

દાહાદિક ન કરવાનો અપવાદ હેમાદ્રિમાં ભવિષ્ય પુરાણના વચનથી કહ્યો છે કે “પ્રમાદથી અથવા જાણી જોઈને સર્પદંશથી મરણ પામેલ હોય તો નાગપૂજા કર્યા વિના દાહાદિક કરવું નહિ.” બૌધાયન પણ કહે છે કે, “જાણી જોઈને આત્મઘાત કરનારાઓનું અંત્યેષ્ટિ કર્મ જો દાનાદિક કરવામાં ન આવે તો લોપાય છે.” દુર્મરણ થયા બાબત દાનાદિક કરવા વિષે વિશ્વપ્રકાશમાં તથા શ્રાતાતપીયમાં કહ્યું છે કે “વાઘે મારેલ હોય તો આહ્વાણની કન્યાનો વિવાહ કરી દેવો. સર્પદંશથી મરણ થયું હોય તો નાગબલિ કરવો તથા સુવર્ણના સર્પનું દાન કરવું, હાથીએ મારેલ હોય તો સોળ માસાભાર સોનાનો હાથી દેવો, રાજાએ મારેલ હોય તો સુવર્ણનો પુરુષ દેવો, ચોરે મારેલ હોય તો ગાય દેવી, ઘેરીએ મારેલ હોય તો બળદ દેવો, બળદે મારેલ હોય તો યથાશક્તિ સુવર્ણ દેવું, શય્યામાં મરી ગયેલો હોય તો ચાર માસાભાર સોનાના વિષ્ણુ સાથે સોપરકર શય્યા દેવી, શુચિતા નહિ છતાં મરી ગયેલ હોય તો આઠ માસાભાર સોનાની વિષ્ણુની મૂર્તિ દેવી,

સંસ્કાર રહિત મરી ગયેલ હોય તો બ્રાહ્મણના કુમારને ઉપનયન સંસ્કાર કરાવી આપવો, ઘોડાએ મારેલ હોય તો ખાર માસાબાર સોનાનો ઘોડો દેવો, કૂતરાએ મારેલ હોય તો શક્તિને અનુસરી ક્ષેત્રપાળનું સ્થાપન કરવું, સૂવરે મારેલ હોય તો સુવર્ણ સહિત પાડો દેવો, ફીડાથી મરી ગયેલ હોય તો પાંચ ખારી ઘઉં દેવો. (સોળ હજાર ત્રણસો ને ચોરાશી રૂપિયા ભાર તોલ ખારી કહેવાય છે.) ઝાડ પડવાથી કે ઝાડથી પડીને મરી ગયેલ હોય તો વસ્ત્ર સહિત સોનાનું વૃક્ષ દેવું, શિંગડાવાળાંએ મારેલ હોય તો વસ્ત્ર સહિત ખૂંટ દેવો, ગાડાથી મરી ગયેલ હોય તો ઉપસ્કર સહિત કાંઈક દ્રવ્ય દેવું, શિખર ઉપરથી પડતું મેલીને મરી ગયેલો હોય તો ધાન્યનો પર્વત દેવો, અમિથી મરી ગયેલો હોય તો શક્તિને અનુસરી નવાણુ કરાવવું, કાઠથી મરી ગયેલ હોય તો ધર્મને માટે સભા કરવી, શસ્ત્રથી મરી ગયેલ હોય તો દક્ષિણા સહિત લેંસ દેવી, પથરાથી મરી ગયેલ હોય તો વાછરડા સહિત દૂઝણી ગાય દેવી, ઝેરથી મરી ગયેલ હોય તો સુવર્ણની પૃથ્વી દેવી, ફાંસીથી મરી ગયેલ હોય તો સોનાનો વાનરો દેવો, જળથી મરી ગયેલ હોય તો આઠ માસાબાર સોનાની વરુણની મૂર્તિ દેવી, કાલેરાથી મરી ગયેલ હોય તો સો બ્રાહ્મણને મિષ્ટાન્ન જમાડવું, કંઠમાં કોળીઓ રહી જતાં મરી ગયેલ હોય તો ધૃતધેનુ-ધીની ગાય દેવી, ખાંસીથી મરણ પામેલ હોય તો આઠ કૃત્ચરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, ઝાડના દરદથી મરી ગયેલ હોય તો સાવધાન રહી એક લાખ ગાયત્રીમંત્ર જપવો, ડાકણ વગેરે ઝોડ વળગવાથી મરણ પામેલ હોય તો યથાશક્તિ રૂદ્રજપ કરવો, વીજળી પડવાથી મરી ગયેલ હોય તો વિદ્યાદાન કરવું, અંતરિક્ષમાં મરી ગયેલ હોય તો વેદનું પારાયણ કરવું, અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ કરીને મરી ગયેલ હોય તો ધર્મશાસ્ત્રનું પુસ્તક દેવું, પતિત છતાં મરી ગયેલ હોય તો સોળ પ્રાણપત્ય કરવાં અને નિરસંતાન મરી ગયેલ હોય તો નેવું કૃત્ચ્ર કરવાં. આ પ્રમાણે વિધાન કર્યા પછી ઔર્ધ્વદેહિક કરવું.”

શાસ્ત્રોક્ત વિધિપ્રમાણે આત્મધાત કયો હોય તો દોષ નથી. મનુ તથા વૃદ્ધ ગાર્ગ્ય કહે છે કે, “વૃદ્ધ અવસ્થા હોવાથી પવિત્રતા ન રહેતી હોય, વૈદ્યની ક્રિયા ચાલતી ન હોય અને વૈદ્ય ચિકિત્સા કરવાની પણ ના પાડી હોય એવી સ્થિતિનો જે માણસ શિખર ઉપરથી પડતું મેલીને, અમિમાં બળી મરીને, ઉપવાસો કરીને કે જળમાં પડીને આત્મધાત કરે તો તેનું ત્રણ રાત આશીર્વાદ પાળવું, બીજો દિવસે અસ્થિસંચયન કરવું, ત્રીજો દિવસે જળદાન દેવું અને ચોથો દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું.” હેમાદ્રિમાં વિષ્ણુધર્મનું પણ વચન છે કે, “જે માણસ રોગરહિત છતાં આત્મધાત કરે તે અને બીજા પણ જેઓ આત્મધાતીઓ થયા હોય તેઓ અસૂર્ય નામના લોકોમાં જાય છે કે જે લોકો અત્યંત અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા

હોય, જેને વૈદ્ય ચિકિત્સા કરવાની ના પાડી હોય અને પૂરું આયુષ્ય ભોગવ્યું હોય એવા રોગીએ અરિષ્ટોથી પોતાના મૃત્યુકાલને આવેલો જાણીને યુગને અનુસરીને પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરવો. એવા કાળમાં શરીરનો ત્યાગ કરવાથી યથેષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. બ્રાહ્મણે એવું કારણ હોય તો આયુષ્ય પૂરું થયા પહેલાં શરીરનો ત્યાગ કરવો, ક્ષત્રિયે સંત્રામમાં શરીરનો ત્યાગ કરવો અને સ્ત્રીએ પતિ મરી જતાં શરીરનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત છે.” મૂલ સંસ્કૃત વાક્યમાં ગૌડલોકા આ સ્થલે બ્રાહ્મણસ્ય ન એવો પાઠ યોલે છે, પણ તે પાઠ ઉત્તરાર્દથી અસંગત અર્થવાળો છે. અપરાકમાં બ્રહ્મગર્ગનું વચન છે કે, “મહાવ્યાધિથી પીડાયેલો જે માણસ જીવી શકવાનો ન હોય તે માણસ અમિમાં બળી મરે, જળમાં ડૂબી મરે કે મહાપ્રસ્થાન કરે તો તેને કશો દોષ નથી.” આ વિષયમાં કહેલાં અને હવે પછી કહેવામાં આવનારાં વચનો ઉપરથી જણાય છે કે, “અસાધ્ય રોગાદિકથી પીડાયલાઓને પ્રયાગ શિવાયના આત્મઘાતમાં પણ અધિકાર છે.” આ અધિકાર પણ અતિ જીર્ણ થઈ ગયેલા વાનપ્રસ્થને જ છે, એમ વિદ્વાનૈશ્વર તથા દેવયાણિક આદિ ગ્રંથકારો કહે છે. માટે જ મિતાક્ષરા આદિ ગ્રંથોમાં વાનપ્રસ્થને જ શિખરથી પડતું મેલવાનું અને ઉપવાસ આદિ કરવાનું કહ્યું છે. મનુ પણ કહે છે કે, “શોકથી તથા ભયથી મુક્ત થયેલો બ્રાહ્મણ આ મહર્ષિઓની રીતિઓમાંની કોઈ રીતિથી પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે મુક્તિપદને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ કારણથી બીજાં પણ જે જે આત્મઘાત કરવાનાં વચનો છે, તેઓ વાનપ્રસ્થને માટે જ છે. કેમ કે એવો અર્થ લેવાથી મૂળની એકતા થાય છે,” એમ કટલાએક કહે છે, પણ તેઓનું એ કહેવું યોગ્ય છે. કેમ કે વાનપ્રસ્થના મરણમાં આશૌચનો નિષેધ છે. આથી આત્મઘાત કરવાનું વિષ્ણુધર્મ આદિનું વચન ગૃહસ્થાદિકને માટે જ છે. આત્મઘાતમાં સંન્યાસીનો અધિકાર નથી. કેમ કે તેને કામ્ય કર્મમાં અધિકાર નથી. જે આત્મઘાત નૈમિત્તિક હોય તો તેને નિત્યતા પ્રાપ્ત થાય અને તે ન કરવાથી દોષની પ્રાપ્તિ થાય. પ્રયાગમાં તો રોગ વગરનાંઓને અને રોગવાળાંઓને પણ આત્મઘાત કરવાનો અધિકાર છે. “હે રાજા! શૂદ્રો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, અંત્યજને તથા અધમે એઓએ પોતાનાં પ્રાણોને ત્યાગ કરવો, પણ બ્રાહ્મણે કરવો નહિ. બ્રાહ્મણ ત્યાં પડીને મરે તો તેને બ્રહ્મહત્યા તથા આત્મહત્યા પ્રાપ્ત થાય છે” એવું જે વચન છે તે નિર્મૂલ છે, એમ ભટ્ટજી કહે છે. હેમાદ્રિના વ્રતકાંડમાં એ વચન લખેલું છે, માટે તેનું નિર્મૂળપણું વિચારવા જેવું છે. એ વચનનો ઉપક્રમ જ્ઞેતાં શિખર ઉપરથી પડતું મેલવાની બાબતમાં એ વચનને લાગુ પાડવું યોગ્ય જણાય છે. કેમ કે ‘પ્રયાગનું મરણ બ્રાહ્મણને માટે પણ અનુગ્રાહ છે.’ એ વચન કે જે હવે કહેવાશે, તેની સાથે વિરોધ આવે છે. “અથવા જે બ્રાહ્મણ ન હોય તેણે સ્વર્ગ આદિ મોટું ફળ મેળવવાની

અન્નથી અગ્નિમાં કે જળમાં પ્રવેશ કરવો અથવા ઉપવાસો કરવા,” એવું આદિ-ત્યપુરાણનું જે વચન છે, તે પ્રયાગ શિવાયના સ્થલને બાણ પડે છે, એમ કેટલાએક કહે છે. હેમાદ્રિમાં તો એ વચન પછી પ્રયાગવટશાસ્ત્રાપ્રાત્ એમ લખ્યું છે; તેથી બ્રાહ્મણે પ્રયાગમાં પણ આત્મઘાત કરવો નહિ એમ જણાય છે. માધવીયમાં તથા અપરાકમાં આદિપુરાણનું વચન છે કે “જેઓની ચિકિત્સા કરવી બહુ કઠણ છે એવા મહારોગોથી પીડાયલા પુરુષે પણ પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો, ઉપવાસો કરવા, અગાધ જળમાં પડવું, શિખર ઉપરથી પડવું મેલવું, આદરથી હિમાલયમાં મહાપ્રસ્થાન કરવું કે પ્રયાગના વડની શાખાના અગ્નિ ઉપરથી દેહલાગ કરવો. પોતાની મેળે દેહના વિનાશનો સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જે મહાશુદ્ધિમાન પુરુષ ઉપર પ્રભાણે કરે છે, તેને ઉત્તમ લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્મઘાતીપણાનો દોષ લાગતો નથી. એ પુરુષને મહાપાપોનો ક્ષય થવાથી સ્વર્ગમાં દિવ્ય ભોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવી રીતે આત્મઘાત કરવાનો અધિકાર સર્વદા સર્વે વર્ણોમાં તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં સર્વે સ્ત્રીપુરુષોને છે. આવી રીતનું મરણ જે પ્રાણીઓનું ગમે ત્યાં થાય તે પ્રાણીઓનું આશૌચ ત્રણ દિવસનું પાળવું અને વીજળી પડવાથી મરણ પામે તેનું પણ ત્રણ દિવસનું આશૌચ પાળવું. જે માણસ વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવાની ના પાડ્યા પછી કાશીમાં કાઢના કે પાષાણના મધ્યમાં અથવા ગંગાજળના મધ્યમાં રહી કાશીવિશ્વનાથની સામે મુખ રાખી કાશીમાં મરણ પામે તે માણસને સદાશિવ કાનના મૂળમાં પ્રણવરૂપ તારક મંત્રનો ઉપદેશ કરે છે. બીજા કોઈ સ્થલમાં કદી પણ એમ થતું નથી.” હેમાદ્રિમાં પણ એમ જ કહ્યું છે. એ વચનમાં ‘પોતાની મેળે દેહના વિનાશનો સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે’ એમ કહ્યું છે માટે સતી સ્ત્રી કે જે મરણનો સમય પ્રાપ્ત નહિ થયા છતાં બળી મરે છે તેનું પૂરેપૂરું જ આશૌચ પાળવું. પૃથ્વીચંદ્ર તો એવા સતીના મરણમાં પણ ત્રણ રાતનું આશૌચ કહે છે. શુદ્ધિતત્વ આદિ ગૌડમંથોમાં પણ એમ જ કહ્યું છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વૃદ્ધાદિકે મરણ કરવું એ વાત કલિયુગમાં નિષિદ્ધ છે. કેમ કે “શિખર ઉપરથી પડવું મેલીને અથવા અગ્નિમાં પડીને વૃદ્ધાદિકે આત્મઘાત કરવો એ કલિયુગમાં વર્જિત છે” એ વચનથી માધવે તથા પૃથ્વીચંદ્રે એવા મરણને કલિવર્જિતોમાં ગણ્યું છે. એ વચનમાં પૂર્વોક્ત સર્વે આત્મઘાતોનો નિષેધ નથી. કલિયુગમાં વાનપ્રસ્થ આશ્રમનો નિષેધ છે, માટે મરણનો નિષેધ વ્યર્થ છે એમ સંકા કરવી નહિ. કેમકે માધવીય તથા અપરાકમાંના આદિ પુરાણના વચનમાં ‘સર્વે વર્ણોમાં’ એમ કહ્યું છે, માટે વાનપ્રસ્થથી જિજ્ઞાસે પણ તેની પ્રાપ્તિ છે. કલિયુગમાં અમુક કામતાને લીધે પ્રયાગાદિકમાં મરવું હોય તો તે નિષિદ્ધ નથી. કેમ કે ‘જે ધીર પુરુષો દેહને છોડી દે છે’ એ અર્થવાળી મૂલોક્ત શ્રુતિનો સ્મૃતિ

વાક્યથી સંક્રાંત કરવો અયુક્ત છે. એ શ્રુતિ સ્વાભાવિક મૃત્યુને લાગુ પડે છે એમ નથી. કેમ કે તેમાં 'ધીર' પદ કહ્યું છે. માત્સ્યપુરાણમાં તથા ભારતાદિકમાં કહ્યું છે કે “હે તાત ! લોકના વચનથી કે વેદના વચનથી પણ તારે પ્રયાગમરણમાંથી બુદ્ધિ ચલિત કરવી નહિ.” એટલા માટે જ વિષ્ણુધર્મમાં રોગી વજેરેનું મરણ કહીને કહ્યું છે કે “યુગના અનુસારથી પોતાના શરીરનો લાગ કરવો.” કાશીના વિષયમાં પણ મત્સ્યપુરાણમાં શિવે કહ્યું છે કે, “હે સુંદરી ! જ્યો કાશીમાં વિધિપૂર્વક અગ્નિપ્રવેશ કરે છે, તેજો મારા મુખમાં પ્રવેશ કરે છે એ નિસ્સંદેહ છે.” હેમાદ્રિમાં વિવસ્વાનનું વચન છે કે, “સધળી ઇંદ્રિયોથી રહિત થયેલા અને પોતાના શરીરના વ્યાપારમાં પણ અશક્ત થયેલા માણસને અગ્નિપાત તથા મહાપ્રસ્થાનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ઘટ છે. જે બ્રાહ્મણ ધર્મનું સંપાદન કરવામાં અસમર્થ હોય અને પાપયુક્ત થયો હોય, તેને પણ તીર્થમાં પ્રાણુમોચન કરવાની ઘટ છે.” અપરાકમાં પણ એમ જ કહ્યું છે. પતિ મરી જતાં સ્ત્રીએ સહગમન કરવું, એ પણ કલિયુગમાં નિષિદ્ધ નથી. કેમ કે “કલિયુગમાં સહગમન શિવાય સ્ત્રીઓની બીજી કોઈ ગતિ નથી” એમ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં કહ્યું છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં જે મરણાંતિક પ્રાયશ્ચિત્તો કહેલાં છે, તેજો અને કાશી ખંડાદિકમાં ચારે વર્ણને દેહલાગ કરવાના જે વિધિઓ કહ્યા છે તેજો તો યુગાંતરમાં જ લાગુ પડે છે. પ્રયાગના વિષયમાં પણ ત્રિસ્થલીસેતુમાં સ્કંદપુરાણનું વચન છે કે “જે માણસ ગમે તે પ્રકારથી આ તીર્થમાં પ્રાણુલાગ કરે છે તેને આત્મઘાતનો દોષ નથી એટલું જ નહિ, પણ ઇચ્છેલાં સુખોની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે.” પદ્મપુરાણમાં વિષ્ણુનું વચન છે કે, “જે ધીર મનુષ્યો પ્રયાગમાં મારા સમીપમાં દેહલાગ કરે છે તેજો પુનર્જન્મ નહિ પામતાં મારા સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે.” કૃર્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે “જે રોગી, દીન અથવા ક્રોધ પામેલો માણસ ગંગા યમુનામાં આવી પ્રાણુ લાગ કરે તેને ધારેલાં ફળો મળે છે, એમ મહાત્મા મુનિઓ કહે છે. યોગ કરનારાને તથા બ્રહ્મવિદ્યામાં સ્થિતિ કરનારાને જે ગતિ થાય છે, તે ગતિ ગંગાના તથા યમુનાના સંગમમાં પ્રાણુ લાગ કરનારાને થાય છે.” વારાહ પુરાણમાં કહ્યું છે કે, “હે સુંદરી ! જે માણસ પ્રયાગમાં વડના મૂળમાં પ્રાણુનો લાગ કરે છે તે માણસ સધળા લોકોને ઉલ્લેખીને મારા લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. હે સુંદરી ! જે પરમ ગતિની ઇચ્છા હોય તો અકામ કે સકામ ગમે તેવા માણસે વડનાં મૂળોમાં તુરત પ્રાણુને છોડી દેવાં. જે માણસ પાંચ યોજનના વિસ્તારવાળા પ્રયાગના મંડલમાં પ્રાણુ લાગ કરે, તે માણસ પૂર્વની સાત પહેડીનાં તથા પછીની ચૈદ પહેડીનાં સધળાં માણસોને તારે છે.” બ્રાહ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે, “જે માણસ પ્રયાગમાં વિષ્ણુનાં ચરણારવિદનું ધ્યાન કરી, વિષ્ણુમાં જ તત્પર રહી, માધ

માસમાં પ્રયાગમાં દેહત્યાગ કરે છે, તેને મુક્તિ મળવામાં સંશય નથી. દુષ્ટ કર્મો કરનારો, દુરાચરણવાળો અને બ્રહ્મહત્યા આદિ પાપોવાળો માણસ પણ હરિનું ધ્યાન કરી, પ્રયાગમાં દેહનો ત્યાગ કરે છે તો તેને પણ ધણું કરીને મુક્તિ જ મળે છે.” ભવિષ્યોત્તરમાં સામાન્ય ફળ પણ કહ્યું છે કે, “હે રાજા! જળમાં પડી દેહ ત્યાગ કરવાથી સાત હજાર વર્ષ સૂધી, અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી દેહત્યાગ કરવાથી અગ્નીયાર હજાર વર્ષ સૂધી, શિખર ઉપરથી પડતું મેલીને દેહત્યાગ કરવાથી સોળ હજાર વર્ષ સૂધી, મહાસંગ્રામમાં દેહત્યાગ કરવાથી સાઠ હજાર વર્ષ સૂધી અને અને ગાયો પકડાતી હોય તેઓને છોડાવવા માટે દેહત્યાગ કરવાથી એંશી હજાર વર્ષ સૂધી સ્વર્ગવાસ થાય છે. અનશન વ્રત લઈને પ્રાણ ત્યાગ કરવાથી અક્ષય ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.” આ પ્રમાણે બીજા પણ વિધિઓવિષે સમજી લેવું. ‘પ્રયાગ આદિમાં મરવું એ બ્રાહ્મણ શિવાયનાં માણસોને માટે છે’ એમ ગૌડ-લોકોએ કહ્યું છે. “ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મરણ થયું હોય તો તેનું આશૌચ દશ રાતનું પાળવું. કેમકે ત્રણ રાત પાળવાનો જે વિધિ છે, તે વિધિ જેનું કાલ પ્રાપ્ત થયાથી મરણ થયું હોય તેને માટે છે,” એમ ભદ્રજી કહે છે. પણ યોગ્ય તો ત્રણ રાતનું જ આશૌચ છે. દિવોદાસીયમાં પણ ત્રણ રાતનું જ આશૌચ કહ્યું છે. શુદ્ધિત્વમાં પણ કાશ્યપનું વચન છે કે, “ઉપવાસોથી, વીજળી પડવાથી, અગ્નિથી, જળથી, શિખર ઉપરથી પડવાથી, સંગ્રામથી કે દેશાંતરમાં જેઓનું મરણ થયું હોય તેઓનું તથા જેઓને દાંત આવ્યા હોય એવાં બાલકોનું આશૌચ ત્રણ રાતનું પાળવું.” મરણાંત પ્રાયશ્ચિત્તથી મરણ પામેલાનું આશૌચ પણ ત્રણ રાતનું જ પાળવું.

આત્મહત્યા કરનારા વગેરેના શબને દાહ કરવાનો તથા તેનું આશૌચ પાળવાનો જે નિષેધ પ્રથમ કરવામાં આવ્યો છે, તે નિષેધ તે સમયને માટે જ છે. વર્ષને અંતે તો એઓનું સર્વ ઔર્ધ્વદેહિક કરવું. કેમકે “ગાયોએ કે બ્રાહ્મણોએ મારેલાઓનું અને પતિત સ્થિતિમાં મરણ પામેલાઓનું સર્વ ઔર્ધ્વદેહિક વર્ષ પૂરું થયા પછી કરવું,” એવું હેમાદ્રિમાં પદ્મત્રિશ-મતનું વચન છે. જેઓને બીજાઓએ વટલાવીને મ્લેચ્છ કર્યા હોય, તેઓને માટે પણ એ પ્રમાણે જ કરવું તથા ગયાત્રાદ્ પણ કરવું. કેમ કે “બ્રહ્મહત્યા કરનાર, કૃતધ્મ, ગેહત્યા કરનાર કે પાંચ મહાપાપીઓમાંનો મરી ગયો હોય તો પણ ગયામાં પિંડદાન કરવાથી એઓનો ધૃટકરો થાય છે,” એવું અગ્નિપુરાણનું વચન છે. બ્રાહ્મપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે, “કાઈ સમયે દેશધર્મોને પ્રમાણ ગણીને ગયામાં અથવા સૂર્યપદમાં પતિતલોકોનું ત્રાદ્ પણ વિખણું તથા શિવનું સ્મરણ કરીને તે પતિ-તોના બંધુઓ કરે છે.” વર્ષના મધ્યમાં જે કરવાનું છે, તે અપરાકમાં વાયુપુરાણના વચનથી કહ્યું છે કે “એક વર્ષ પૂરું થતાં સૂધીમાં દરએક શુક્લપક્ષની

દ્વાદશીને દિવસે અથવા દરમ્યેક શુક્લપક્ષને પહેલે દિવસે અથવા મરણથી પારમે દિવસે જ શ્રાદ્ધ કરવું.” છાગલેય કહે છે કે, “મનુષ્યોએ લોકમાં નિંદા થવાના ભયથી નારાયણુબલિ કરવા. એ કરવાથી તેઓની શુદ્ધિ થાય છે; નહિતર થતી નથી,” એમ યમે કહ્યું છે. વ્યાસ કહે છે કે “નારાયણુનો અથવા શિવનો ઉદ્દેશ કરીને જે બલિ કરવામાં આવે છે તેથી પતિતાદિકની શુદ્ધિ થાય છે, નહિતર થતી નથી.” એ બલિ આત્મધાતાદિકનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી કરવો. કેમ કે હેમાદ્રિમાં પટ્ટત્રિશન્મતના વચનથી કહ્યું છે કે, “માણુસોએ પ્રથમ ચાંદ્રાયણુ કરીને યથાવિધિ ક્રિયા કરવી. લોકનિંદાના ભયથી નારાયણુબલિ કરવો. પછી પિંડોદક ક્રિયાઓ, વૃષોત્સર્ગાદિક, એકાદિષ્ટો તથા સર્પિડીકરણુ કરવાં.” દિવોદાસીયમાં વૃદ્ધ શાતાતપ તો એમ કહે છે કે “પતિત મરી ગયો હોય તો શુદ્ધિને માટે સોળ આળપલ કરવાં અને નિરસંતાન મરી ગયો હોય તો નેવું કૃત્ચ્છ કરવાં.” આ વૃદ્ધ શાતાતપનું વચન જો પિતા વગેરે મરનાર પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય હોય તો તેના વિષયમાં લાગુ પડે છે. કેમ કે હેમાદ્રિમાં વૃદ્ધ શાતાતપનું જ વચન છે કે, “જેઓ ઇન્દ્રિયોથી રહિત નહિ થયા છતાં મોહથી કે ખેદથી આત્મધાત કરે અથવા જેઓ ચાંડાલાદિકના હાથથી મરે, તેઓના પુત્રપૌત્રોએ દયા લાવીને વિષ્ણુના નામથી શ્રાદ્ધ કરવું.” હેમાદ્રિમાં જ ઐધાયન કહે છે કે “અભિશસ્ત, પતિત, સુરાપાન કરનાર, આત્મભાગી અને બ્રાહ્મણે મારેલા હોય તેઓને માટે પ્રથમ દ્વાદશાષ્ટ અથવા ત્ર્યષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.” ગૃહ્યપરિશિષ્ટમાં તો ‘ચાંડાલાદિકે મારેલા વગેરે’ ઇત્યાદિ બોલીને કહ્યું છે કે, “પ્રેતના શરીરનો દાહ કરી, યત્નથી અસ્થિ-ઓનું સ્થાપન કરી, પુત્રોએ ત્રણ ચાંદ્રાયણુરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.” મદનરત્નમાં બ્રાહ્મપુરાણના વચનથી કહ્યું છે કે, “પ્રમાદને લીધે પણ જો નિસ્શંક થયેલો માણુસ દેવની ગતિથી ચાંડાલોના, ચોરોના કે બ્રાહ્મણોના હાથથી ગમે ત્યાં મરણ પામ્યો હોય તો તેનું દાહાદિક કરવું. કેમ કે એ પતિત નથી. એની શુદ્ધિને માટે ચાંદ્રાયણુ, જે તપ્તકૃત્ચ્છ અથવા પંદર કૃત્ચ્છ કરીને પછી વિંધપૂર્વક દાહ કરવો. જો જાણી જોઇને એ લોકોના હાથથી મરણ પામેલ હોય તો ત્રીશ કૃત્ચ્છ કરવાં.” સ્મૃતિરત્નાવળિમાં તો “આત્મધાતની શુદ્ધિને માટે જે ચાંદ્રાયણુ તથા ચાર તપ્ત-કૃત્ચ્છ અથવા ત્રીશ કૃત્ચ્છ કરવાં અને પછી નારાયણુબલિ કરીને આયુષના અનિત્ય-પણાને લીધે વર્ષ પૂરું થયા પહેલાં પણ યથોચિત દહનાદિક કરવું.” એ વચનથી બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને વર્ષની અંદર જ સર્વ કરી લેવું એમ કહ્યું છે. આ આત્મવધના પ્રાયશ્ચિત્તની સાથે, મરનારની જે જે જાતિ હોય તેના વધનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. એટલા માટે જ ઐધાયને દ્વાદશાષ્ટ અથવા ત્ર્યષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કહ્યું છે. મદનપારિજાતમાં અને સ્મૃત્યર્થસારમાં કહ્યું છે કે “બ્રહ્મહત્યા

કરનારા આદિને જે જે પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ્ય હોય, તે તે કયાં પછી નારાયણ બલિ કરવો.” જેઓએ બીજાઓને વટલાવીને મ્હેન્ટ કર્યા હોય તેઓને માટે પણ એમ જ કરવું. કોઈ ગ્રંથકાર કહે છે કે “પુત્રે કરેલા પ્રાયશ્ચિત્તથી પિતાના પાપનો નાશ થવામાં પ્રમાણ નથી. આત્મઘાતના વિષયમાં તો પુત્રે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું વચન છે; તેથી પુત્રે કરેલા પ્રાયશ્ચિત્તથી પિતાના પાપનો નાશ સ્વીકારી લેવો. પણ મહાપાપના વિષયમાં તેવું વચન નથી; માટે તે વિષયમાં પુત્રથી પ્રાયશ્ચિત્ત કેમ થાય.” આ પ્રમાણે જે ગ્રંથકાર કહે છે તે જ ગ્રંથકાર પોતે આત્મઘાતના પ્રાયશ્ચિત્તને જાતિવધના પ્રાયશ્ચિત્તની સાથે કરવાનું કહે છે. કેમકે ‘જાતિવધનું પ્રાયશ્ચિત્ત પુત્રાએ કરવું, એવું કોઈ સ્પષ્ટ વચન નથી. જો પુત્રે કરેલા પ્રાયશ્ચિત્તથી પિતાના પાપનો નાશ ન થતો હોય તો પુત્રે કરવાનાં સર્વે પ્રાયશ્ચિત્તાદિકને મોટી હાનિ પહોંચે છે અને વળી પ્રથમ કહેવાઈ ગયેલું ઐધાયનનું વચન પણ છે કે જે પુત્ર પિતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું જણાવે છે તે પણ વ્યર્થ થાય. પુત્રાદિકે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તે જેઓ પ્રાયશ્ચિત્તને લાયક હોય તેઓને માટે જ કરવું. જેઓ પ્રાયશ્ચિત્તને લાયક ન હોય, તેઓને માટે તો પતિતોદક માત્ર જ કરવું, એમ કેટલાએક કહે છે.

देशान्तरमृतः कश्चित्सगोत्रः श्रूयते यदि ।

न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा विशुद्ध्यति ॥ ૧૧ ॥

કોઈ સર્પિંડ પુરુષ દેશાંતરમાં—પરદેશમાં મરણ પામ્યો, આમ સાંભળવામાં આવે તો ત્રણ રાત્રિ અથવા તો એક દિવસ અને એક રાત્રિ સૂતક પાળવું નહિ, પરંતુ સ્નાન કરવાથી જ શુદ્ધિ થાય છે. ૧૧

૧૧. માધવ ટીકાકાર કહે છે કે;—સર્પિંડ પરદેશમાં મરી ગયો હોય અને તેનું મરણ એક વર્ષ પછી સાંભળવામાં આવે તો કેવળ સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે, પરંતુ દશ દિવસ પછી અને ત્રણ પક્ષની પહેલાં સાંભળવામાં આવે તો ત્રણ રાત્રિ, છ મહિના પહેલાં સાંભળવામાં આવે તો એક પક્ષિણી એટલે એ દિવસ અને તેની વચ્ચેની રાત્રિ અને એક વર્ષની પહેલાં સાંભળવામાં આવે તો એક દિવસ સૂતક લાગે છે.

देशान्तरगतो विप्रः प्रयासात्कालकारितात् ।

देहनाशमनुप्राप्तस्तिथिर्न ज्ञायते यदि ॥ ૧૨ ॥

कृष्णाष्टमी त्वमावास्या कृष्णा चैकादशी च या ।

उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं च कारयेत् ॥ ૧૩ ॥

કોઈ બ્રાહ્મણ પ્રવાસ કરવા માટે પરદેશમાં ગયો હોય ને ત્યાં કાળને વશ થઈને મરણ પામે અને તેના મરણની તિથિ જે બ્રહ્મવામાં આવી ન હોય તો કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીને દિવસે અથવા તો અમાવાસ્યાએ અથવા તો એકાદશીને દિવસે તેનું ઉદ્ધકદાન, પિંડદાન તથા શ્રાદ્ધ કરાવવું. ૧૨-૧૩

૧૨-૧૩. જે મહિનામાં તેના મરણની વાત સાંભળી હોય, તે મહિનાની અંધારી આઠમ વગેરે બ્રહ્મવી.

અજાતદન્તા યે બાલ્યા યે ચ ગર્ભોદ્વિનિઃસૃતાઃ ।

ન તેષામગ્નિસંસ્કારો નાશૌચં નોદકક્રિયા ॥ ૧૪ ॥

જેને દાંત આવ્યા ન હોય એવું બાળક મરણ પામે તથા જે મુવેલું જ જન્મે, તેને અગ્નિસંસ્કાર તથા ઉદ્ધક દાન કરવાં નહિ, તેમ તેનું સૂતક પણ પાળવું નહિ. ૧૪

યદિ ગર્ભો વિપદ્યેત સ્વતે વાપિ યોષિતઃ ।

યાવન્માસં સ્થિતો ગર્ભો દિનં તાવત્તુ સતકમ્ ॥ ૧૫ ॥

જે સ્ત્રીનો ગર્ભ નાશ પામે અથવા તો સ્ત્રાવ થાય (પડી જાય), તો જેટલા મહિનાનો તે ગર્ભ થયો હોય તેટલા દિવસ સૂધી (તેની માતાએ) જનનાશૌચ-જન્મનું સૂતક પાળવું. ૧૫

આચતુર્થાન્નવેત્સ્ત્રાવઃ પાતઃ પશ્ચમષ્ટયોઃ ।

અતઃ પરં પ્રસૂતિઃ સ્યાદશાહં સૂતકં ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

ચાર મહિના સૂધીનો ગર્ભ બહાર પડે તેને 'સ્ત્રાવ' કહે છે. પાંચમા તથા છઠ્ઠા મહિનાનો ગર્ભ બહાર પડે તેને પાત કહે છે અને એ પછી એટલે સાતમા મહિનાથી પ્રસૂતિ (પ્રસવ) કહેવાય છે. પ્રસૂતિ થાય તો સપિંડોએ દશ દિવસ સૂધી જનનાશૌચ પાળવું. ૧૬

દન્તજાતેઽનુજાતે ચ કૃતચૂડે ચ સંસ્થિતે ।

અગ્નિસંસ્કરણે તેષાં ત્રિરાત્રમશુચિર્ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥

જેને દાંત આવ્યા હોય અથવા તો દાંત આવ્યા ન હોય તથા જેને ચૌદસ સંસ્કાર કર્યો હોય, એવું બાળક મરી જાય અને તેને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવે તો સપિંડોએ ત્રણ દિવસ સૂતક પાળવું. ૧૭

૧૭. છોકરું જન્મ્યા પછી પ્રથમ વર્ષે અથવા તો ત્રીજે વર્ષે તેના બાળમોવાળા ઉતારવામાં આવે છે અને તે સંસ્કારને ચૂડાકર્મ કહે છે.

આ દન્તજન્મનઃ સઘ આ ચૂડાન્નૈશિકી સ્મૃતા ।

ત્રિરાત્રમા વ્રતદેશાદશરાત્રમતઃ પરમ્ ॥ ૧૮ ॥

દાંત ઉઝ્યા પહેલાં બે બાળક મરણ પામે તો સંપિડ તુરત જ શુદ્ધ થાય છે અને દાંત ઉઝ્યા પછી તથા ચૂડાકર્મ કર્યા પહેલાં બે મરણ પામે તો સંપિડાએ એક રાત્રિ સૂતક પાળવું અને ચૂડાકર્મ નામનો સંસ્કાર તથા પછી અને જનોઈ દીધા પહેલાં બાળક બે મરણ પામે તો સંપિડાએ ત્રણ દિવસ સૂતક પાળવું અને જનોઈ દીધા પછી મરણ પામે તો દશ દિવસ સૂતક પાળવું. ૧૮

બ્રહ્મચારી ગૃહે યેષાં દૂયતે ચ હુતાશનઃ ।

સંપર્કે ચેન્ન કુર્વન્તિ ન તેષાં સૂતકં ભવેત્ ॥ ૧૯ ॥

બ્રહ્મચારી તથા અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ બે સૂતકીની સાથે સંસર્ગ રાખતો નથી તો તેને સૂતક લાગતું નથી. ૧૯

૧૯. જે બ્રહ્મચારી જનોઈ દીધા પછી સમાવર્તન નામનો સંસ્કાર થતાં સૂધી બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળે છે તે ઉપકુર્વાણ કહેવાય છે અને જે બ્રહ્મચારી પોતાનું સંપૂર્ણ આયુષ્ય બ્રહ્મચર્ય વ્રતમાં જ ગાળે છે તે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી કહેવાય છે. સંપર્ક એટલે સાથે ઉઠવાબેસવાનો, ખાવાપીવાનો તથા પરસ્પર અડવાનો સંબંધ સમજવો.

સંપર્કાદુષ્યતે વિપ્રો જનને મરણે તથા ।

સંપર્કાચ્ચ નિવૃત્તસ્ય ન પ્રેતં નચ સૂતકમ્ ॥ ૨૦ ॥

જે બ્રાહ્મણ જનનાશૌચમાં તથા મરણશૌચમાં સૂતકીનો સંસર્ગ કરે છે તે સૂતકી થાય છે; પરંતુ જે સંસર્ગ કરતો નથી તેને જનનાશૌચ અને મરણશૌચ લાગતાં નથી. ૨૦

શિલ્પિનઃ કારુકા વૈદ્યા દાસીદાસાશ્ચ નાપિતાઃ ।

રાજાનઃ શ્રોત્રિયાશ્ચૈવ સઘઃશૌચાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૨૧ ॥

શિલ્પીઓ (સુતાર સલાટ વગેરે), કારુઓ (રસોઈઆ વગેરે), વૈદ્યો, દાસીઓ, દાસો, હુળમો, રાજાઓ અને શ્રોત્રિયો (વેદાધ્યયન કરનારા) તુરત જ શુદ્ધ થાય છે. ૨૧

૨૧. આ લોકો બે સૂતક પાળવા બેસે છે તો તેના કાર્યમાં તુકસાન થાય છે, તેથી તેઓને સૂતકના દોષમાંથી છૂટા કર્યા છે.

સવ્રતઃ સત્રપૂતશ્ચ આહિતાગ્નિશ્ચ યો દ્વિજઃ ।

રાજશ્ચ સૂતકં નાસ્તિ યસ્ય ચેચ્છતિ પાર્થિવઃ ॥ ૨૨ ॥

આંદ્રાયણાદિક વ્રત કરનારો, સત્રપૂત—યજ્ઞમાં પવિત્ર થયેલો, અગ્નિ-હોત્રી બ્રાહ્મણ, રાજના અધિકારીઓ તથા રાજા જેને તુરત શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે છે તે (પુરોહિતાદિક) તુરત જ શુદ્ધ થાય છે (તેઓને સૂતક લાગતું નથી). ૨૨

૨૨. યજ્ઞ થઈ રહ્યા પછી યજ્ઞમાન અને યજ્ઞમાનપત્ની અવભૂથ સ્નાન કરવા માટે સમુદ્ર વગેરે તીર્થ ઉપર જાય છે. તે સમયે બીજા લોકો પણ તે પવિત્ર સ્નાનમાં લાગ લેવા માટે સમુદ્ર વગેરે તીર્થ ઉપર જાય છે અને સ્નાન કરનારા યજ્ઞમાનની સાથે સ્નાન કરે છે તે સત્રપૂત કહેવાય છે. રાજનાં પુરોહિત તથા પ્રધાન વગેરે પણ જે સૂતક પાળીને બેસી રહે તો રાજનાં નિત્યનાં શાંતિ પૌષ્ટિકકર્મને તથા રાજકીય કાર્યોને મોટી હાનિ પહોંચે. તેથી તેઓને સૂતક લાગે કે ન લાગે, તે રાજની ઇચ્છા ઉપર મૂકવામાં આવ્યું છે.

ઉદ્યતો નિધને દાને આર્તો વિમો નિમન્વિતઃ ।

તદૈવ ઋષિભિર્દૃષ્ટં યથાકાલેન શુદ્ધયતિ ॥ ૨૩ ॥

શુદ્ધ કરવા માટે તયાર થયેલાને, આપત્તિમાં પડેલાને તથા શ્રાદ્ધમાં નોતારેલાને પોતાનું કાર્ય કરવામાં સૂતક લાગતું નથી, પરંતુ એ શિવાયનાં બીજાં કાર્ય કરવાં હોય તો સૂતકનો સમય પૂરો થયા પછી શુદ્ધ થાય છે, આમ ઋષિઓ કહે છે. ૨૩

૨૩ આપત્તિ એટલે પ્રાણસંકટ વગેરે.

પ્રસવે ગૃહમેધી તુ ન કુર્યાત્સંકુરં યદિ ।

દશાહચ્છુદ્ધયતે માતા ત્વગાણ પિતા શુચિઃ ॥ ૨૪ ॥

જે ગૃહસ્થ પુરુષ જનનાશૌચમાં (વૃદ્ધિસૂતકમાં) પોતાની સુવા-વડી સ્ત્રીનો સંસર્ગ કરતો નથી તો તે સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને બાળકની માતા દશ દિવસે શુદ્ધ થાય છે. ૨૪

૨૪. છોકરું અવતર્યા પછી માતા પિતાને બન્નેને દશ દિવસનું સૂતક લાગે છે આમ કહ્યું છે, પરંતુ આ શ્લોકમાં ભગવાન પરાશર કહે છે કે, પિતા સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને માતા દશ દિવસે શુદ્ધ થાય છે. પિતા સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, એનો અભિપ્રાય એવો છે કે, પિતાને અડી શકાય છે, પરંતુ તે સંખ્યાવંદન વગેરે નિત્ય કર્મ કરી શકતો નથી, માટે પિતાએ પણ જનનાશૌચ દશ દિવસ પાળવું જોઈએ.

સર્વેષાં શાવમાશૌચં માતાપિત્રોસ્તુ સૂતકમ્ ।

સૂતકં માતુરેવ સ્યાદુપસ્પૃશ્ય પિતા શુચિઃ ॥ ૨૫ ॥

મરણના સૂતકમાં સર્વે સર્પિંડોને અડી શકાય નહિ અને જન્મના સૂતકમાં માત્ર માતા પિતાને જ અડી શકાય નહિ, તેમાં પણ પિતા સ્નાન કર્યા પછી શુચિ એટલે સ્પર્શ કરવાને યોગ્ય થાય છે, પરંતુ માતાને દશ દિવસ સૂધી અડી શકાતું નથી. ૨૫

યદિ પત્ન્યાં પ્રસૂતાયાં સંપર્કં કુરુતે દ્વિજઃ ।

સૂતકં તુ ભવેત્તસ્ય યદિ વિપ્રઃ ષડ્ભૂવિત્ ॥ ૨૬ ॥

છ અંગ સાથે વેદ ભણેલો બ્રાહ્મણ પણ બે પોતાની સૂવાવડી સ્ત્રીની સાથે સંસર્ગ કરે છે તો તે તુરંત જ સૂતકી થાય છે. ૨૬

સંપર્કાજ્ઞાયતે દોષો નાન્યો દોષોઽસ્તિ વૈ દ્વિજે ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન સંપર્કં વર્જયેદ્બુધઃ ॥ ૨૭ ॥

બ્રાહ્મણને સંસર્ગ કરવાથી સૂતકનો દોષ લાગે છે, તે માટે વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણે સર્વ પ્રયત્ને કરીને પણ સંસર્ગ કરવો નહિ. ૨૭

વિવાહોત્સવયજ્ઞેષુ ત્વન્તરા મૃતસૂતકે ।

પૂર્વસંકલ્પિતં દ્રવ્યં દીયમાનં ન દુષ્યતિ ॥ ૨૮ ॥

વિવાહનો, ઉત્સવનો (દેવની પ્રતિષ્ઠા વગેરેનો) અને યજ્ઞનો આરંભ થઈ ગયા પછી વચ્ચે મરણ સૂતક આવે તો પ્રથમથી જ દ્રવ્યોનું દાન દેવા માટે સંકલ્પ કરી રાખ્યો હોય, તે દ્રવ્યો આપવાથી દોષ લાગતો નથી. ૨૮

અન્તરા તુ દશાહસ્ય પુનર્મરણજન્મની ।

તાવત્સ્યાદશુચિર્વિપ્રો યાવત્તત્સ્યાદનિર્દશમ્ ॥ ૨૯ ॥

દશ દિવસનું એક મરણ સૂતક ચાલતું હોય, તેટલામાં વચ્ચે બીજું મરણાશૌચ અથવા જનનાશૌચ આવે તો પ્રથમનું સૂતક પૂરું થઈ રહે ત્યાં સૂધી બ્રાહ્મણ અપવિત્ર રહે છે; અર્થાત્ પહેલા સૂતકની સાથે જ બીજાં સૂતકો પણ ઉતરી જાય છે. ૨૯

૨૯. જન્મ મરણ બંધી સૂતક વિશે આ ગ્રંથમાં સંક્ષેપથી કહ્યું છે, તેથી તેના વિશે વિશેષ નિર્ણય થવા માટે અહીં આશૌચ નિર્ણયનો સાર આપવામાં આવ્યો છે.

૧ સૂતક કેને લાગે ?

ગૌતમ કહે છે કે, જનોઈ દીધા પહેલાં કામચાર એટલે મરજીમાં આવે તેમ વર્તે, કામવાદ એટલે ફાવે તેમ જોલે તથા કામબક્ષ એટલે લાવે તે ખાય, એવા બાલકને સૂતક લાગે નહિ. માત્ર જનોઈ દીધા વગરનો બાળક જે માખાપની મરણક્રિયા કરે તેને જ સૂતક લાગે, પણ બીજાને સૂતકનો અધિકાર નથી. તેમ જ બ્રહ્મચારીને પણ જનોઈ દીધા પછી માતાપિતાના અગ્નિ-સંસ્કારાદિ અંત્યકર્મના પ્રસંગ વગર બીજે કોઈ ઠેકાણે સૂતકનો અધિકાર નથી માટે બ્રાહ્મણાદિકા સમાવર્તન સંસ્કાર કર્યા પછી આશૌચ (સૂતક)ના અધિકારી થાય છે.

૨ જનનાશૌચ એટલે વૃદ્ધિસૂતક (ગર્ભસ્નાવ).

ગર્ભિણી સ્ત્રીને ચાર માસ સૂધીમાં કસુવાવડ થાય તો તેને “ગર્ભસ્નાવ” કહે છે. ત્રણ માસપર્યંતના ગર્ભસ્નાવમાં ત્રણ રાત્રિનું અને ચાર માસનો ગર્ભસ્નાવ ચત્તાં ચાર રાત્રિનું તે સુવાવડી સ્ત્રીએ “અટકાવની પેઠ” સૂતક પાળી ક્યાંઈ સ્પર્શ ન કરવો. (ત્રણ દિવસના સૂતકમાં ચોથે દહાડે અને ચાર દિવસના સૂતકમાં પાંચમે દહાડે નહાયાથી શુદ્ધ થાય.) પિતાદિક સાત પેઢીનાને (આરમાન માને) ગર્ભસ્નાવના પ્રસંગે માત્ર સ્નાનથી શુદ્ધિ છે.

૩ ગર્ભપાત.

ગર્ભિણી સ્ત્રીના ગર્ભ પાંચમા કે છઠ્ઠા માસમાં નાશ થાય તો તે “ગર્ભપાત” કહેવાય. પાંચમે માસે ગર્ભપાત થાય તો પાંચ દિવસનું અને છઠ્ઠે માસે થાય તો છ દિવસનું તે સ્ત્રીને અસ્પર્શનું સૂતક લાગે. તેટલા દિવસ તેણીએ ક્યાંઈ અડવું નહિ. પિતાદિક સર્પિડ એટલે સાત પેઢીવાળાઓને (આરમાન માને) ત્રણ રાત્રિનું વૃદ્ધિસૂતક લાગે; મૃતાશૌચ લાગે નહિ. છ માસ સૂધી તમામ વર્ણને સાધારણ સૂતક પ્રથમ કલા પ્રમાણે લાગે; કારણ કે ગર્ભવિશે વય તથા અવસ્થા સર્વને તુલ્ય છે.

૪ પ્રસવ.

ગર્ભિણી સ્ત્રીને સાત માસથી આરંભીને પ્રસવ થાય તો માતાપિતાથી માંડીને સાત પેઢીવાળા સૂધીના બ્રાહ્મણને દશ દિવસનું, ક્ષત્રિયને બાર દિવસનું, વૈશ્ય એટલે વાણીઆને પંદર દિવસનું, શૂદ્રજાતિને એક માસનું અને સતશૂદ્રને એટલે ઊંચા શૂદ્રને અર્ધા માસનું (વૈશ્યના જેટલું) વૃદ્ધિસૂતક લાગે, પણ મૃતાશૌચ લાગે નહિ. અપર મા એટલે આરમાન માને સર્વ ઠેકાણે પિતાની પેઠ સૂતક લાગે.

૫ પ્રસવના વિશેષ નિયમ તથા સર્પિડાદિ વિચાર.

જનનાશૌચ એટલે વૃદ્ધિસૂતકમાં સુવાવડી સ્ત્રીએ દશ દિવસ સૂધી ક્યાંઈ સ્પર્શ ન કરવો. પિતાએ તથા આરમાન માએ સ્નાન કરતાં સૂધી ક્યાંઈ અડકવું નહિ. ન્હાયા પછી સ્પર્શ કરવાનો બાધ નથી. વળી આ વૃદ્ધિસૂતકમાં સાત પેઢીના પિત્રાધ્યાને માત્ર કર્મનો અધિકાર નથી: તેમાં પણ નાલચ્છેદનની પહેલાં જાતકર્મ તથા દાનાદિ કરવાનો પિતાને અધિકાર છે. એ પ્રમાણે પહેલો, છટ્ટો, દશમો એટલા દિવસોમાં જન્મસંબંધી દેવતાનાં પૂજનનો શાસ્ત્રવચનથી પિતાને અધિકાર છે. મૂળ પુરુષને આરંભી સાતમા પુરુષ સૂધીના વંશજોને (૧ થી, ૭) “સર્પિડ” જાણવા. તે પછીના સાત પેઢી લગીનાને (૮ થી ૧૪) “સોદક” જાણવા અને તે પછીના સાત પેઢીવાળાને (૧૫ થી ૨૧) “સગોત્ર” સમજવા. જ્યાં સર્પિડને દશ રાત્રિનું મૃતસૂતક હોય ત્યાં સોદકને ત્રણ રાત્રિનું લાગે ને સગોત્રને સ્નાન માત્ર લાગે.

૬ પ્રસૂતા એટલે જાણનારીના વિશેષ નિયમ.

સુવાવડી સ્ત્રીને દશ દિવસનો અસ્પર્શ મટયા પછી, જે પુત્ર આવેલો હોય તો વીશ દિવસ સૂધી અને કન્યા અવતરેલી હોય તો માસ પર્યંત તેને કર્મનો અધિકાર નથી.

૭ મૃતાશૌચ એટલે મરણસૂતક—મરેલું છોકરું આવે તેનું.

આ મૃતસૂતકમાં સૂતકીને ક્યાંઈ સ્પર્શનો તથા કર્મનો અધિકાર નથી. મૃતબાળક એટલે મુવેલું છોકરું અવતરે તો બધા સાત પેઢીવાળાને દશ દિવસનું વૃદ્ધિસૂતક લાગે, પણ મૃતાશૌચ (મરણસૂતક) લાગે નહિ.

૮ નાલ છેદા પહેલાં મરણ.

નાલછેદન કરવા અગાઉ બાળક મરણ પામે તો માતાને દશ દિવસનું અને પિતાદિક સર્પિડોને (આરમાન માને) ત્રણ રાત્રિનું વૃદ્ધિસૂતક લાગે, પણ મૃતસૂતક લાગે નહિ.

૯ નાલ છેદા પછી મરણ.

નાલ વધાયા પછી બાળક મરે તો સાત પેઢીવાળાને જનનાશૌચ એટલે વૃદ્ધિસૂતક દશ દહાડાનું લાગે, પણ મૃતાશૌચ એટલે મરણસૂતક લાગે નહિ.

૧૦ નામ પાડ્યા પહેલાં મરણ.

દશ દિવસ પછી અને નામ પાડતાં પહેલાં સંતતિનું મરણ થાય તો સાત પેઢીવાળાને સ્નાન માત્ર લાગે. મરનાર પુત્ર હોય તો ત્રણ રાત્રિનું અને કન્યા

હોય તો એક દિવસનું માઆપને સૂતક લાગે. નામ પાડ્યા પહેલાં મુવેલા બાળકને ડાટવાનો જ નિર્ણય છે. સ્મશાનમાં ઉદકદાનાદિ ન આપવું. વસ્ત્રપુષ્પ ચંદનાદિવડે પ્રેતમાત્રને અલંકૃત તો કરવાં જ, (નામ પાડવાનો કાળ આઠાણુને ૧૧ મો દિવસ, ક્ષત્રિયને ૧૩ મો દિવસ, વૈશ્યને ૧૬ મો દિવસ અને શૂદ્રને ૩૧ મો દિવસ ક્રમે કરી જાણવો.)

૧૧ નામ પાડ્યા પછી વર્ષપર્યંતનું મરણ.

નામ પાડ્યા પછીના વર્ષ લગીના બાળકને ડાટે અથવા બાળે, એવા બે પક્ષ છે.

૧૨ દંતોત્પત્તિ એટલે દાંત ઉઘ્યા પહેલાં મરણ.

નામ પાડ્યા પછી અને દાંત કૂટ્યા પહેલાં પુત્ર મરણ પામે ને જો તેને બાળે તો સાત પેઢીવાળાઓને એક દિવસનું મરણ સૂતક લાગે ને ડાટે તો સ્નાન માત્રથી શુદ્ધિ છે. પરંતુ માતાપિતાને તો બેઉ પક્ષમાં, એટલે બાળે અથવા ડાટે, તોપણ ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે. કન્યા મરણ પામેલી હોય તો ત્રણ પેઢીના સંબંધીઓને બેઉ પક્ષમાં સ્નાન માત્રથી શુદ્ધિ અને આપને તો બેઉ પક્ષમાં એક દિવસનું સૂતક લાગે.

૧૩ દાંત ઉઘ્યા પછી ત્રણ વર્ષ સૂધીનું મરણ.

દાંત ઉઘ્યા પછી ત્રણ વર્ષપર્યંત મરણ પામેલા પુત્રને બાળે કે ડાટે તો સાત પેઢીવાળાને એક દિવસનું અને માઆપને ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે અને કન્યામરણમાં ત્રણ પેઢીના સંબંધીઓને સ્નાન માત્ર અને માઆપને ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે.

૧૪ ત્રણ વર્ષ સૂધીમાં કૃતચૂડ (વાળ ઉતરાવેલા) બાળકનું મરણ.

પ્રથમ વર્ષ પછીથી ત્રણ વર્ષની અવધિમાં વાળ ઉતરાવેલા મૃતપુત્રનું પિતાથી આરંભી સાત પેઢીના પુરુષોને તથા (ઓરમાન માને) ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે અને એવા મરેલા બાળકને બાળવો જ એવો નિર્ધાર છે.

૧૫ ત્રણ વર્ષ ઉપરની વયના પુત્રનું મરણ.

વાળ ઉતરાવેલા હોય કે ન હોય, એવો ત્રણ વર્ષ ઉપરાંતનો પુત્ર જનોઈ દીધા પહેલાં મરણ પામે તો માતાપિતાથી માંડીને સાત પેઢીના સર્વને ત્રણ દિવસનું સૂતક લાગે ને તેવા પુત્રને બાળવો જ. ઉદકદાનાદિ બોધ્યાબિના આપવું. વાળ ઉતરાવેલા મૃતપુત્રને તો પૃથ્વી ઉપર મૂંગે મોઢે પિંડદાન દેવું.

૧૬ ત્રણ વર્ષ પછી ને વાગ્દાન (વેસવાળ) પહેલાં કન્યામરણ.

ત્રણ વર્ષ ઉપરાંત અને વાગ્દાન થતાં પહેલાં મરણ પામેલી કન્યાનું ત્રણ પેઢીવાળાને એક દિવસનું અને માળાપને ત્રણ દિવસનું સૂતક લાગે. અગ્નિસંસ્કાર અને ઉદ્ધકદાનાદિ યોગ્યાવિના કરવું.

૧૭ વાગ્દાન પછી ને પરણ્યા પહેલાં કન્યા મરણ.

વિવાહ (વેસવાળ) પછી અને લગ્ન પહેલાં મૃતકન્યાનું સાસરીઆનાં અને પિયરીઆનાં બન્ને કુળમાં પિતાદિ સાત પેઢીના સર્વ સંબંધીઓને ત્રણ દિવસનું સૂતક લાગે તથા દાહ ઉદ્ધકદાનાદિ મૌન રહીને કરવું.

૧૮ જનોઘ વગરનો પુત્ર ને કુંવારી કન્યા મરે તો સોદક વગેરેને.

જનોઘ વગરનો પુત્ર મરે વા કુંવારી કન્યા મરે તો આઠથી ચૌદ પેઢી સુધીના માણસોને સૂતક લાગતું નથી. કિંતુ તેઓએ માત્ર સ્નાન કરવું, (એ જ પ્રમાણે ચૌદ પેઢી ઉપરનાએ પણ સ્નાન કરવું.)

૧૯ સંબંધીઓની ગણતરી.

(ત્રણ પેઢી સુધીનાં માણસોને “ત્રિપુરુષ સર્પિડ” જણાવા, સાત પેઢી સુધીના માણસોને “સર્પિડ,” આઠથી ચૌદ પેઢી સુધીનાં માણસોને ‘સોદક’ અને તે ઉપરાંત પંદરથી એકવીશ પેઢી સુધીનાં “સગોત્ર” સમજવાં.

૨૦ જનોઘ દીધેલા દીકરાનું સૂતક.

ઉપવીત એટલે જનોઘ આપેલા મૃતપુરુષ (મરેલા પુત્ર) નું સર્વ સર્પિડોને એટલે સાત પેઢીના પિત્રાધ્યોને પૂરું સૂતક લાગે. બ્રાહ્મણજાતિને દશ દિવસનું, ક્ષત્રિયને બાર દિવસનું, વૈશ્યવર્ણને પંદર દિવસનું, શૂદ્રને (મરનાર પરણેલો હોય તો) એક મહિનાનું અને ત્રિવર્ણની સેવામાં ઉપયોગી એવા સતશૂદ્રને પખવાડીઆનું સૂતક લાગે. સોદકને ત્રણ રાત્રિનું અને સગોત્રને સ્નાન માત્ર લાગે.

૨૧ પરણ્યાવેલી દીકરી મરે તેનું.

પરણ્યાવેલી કન્યા પિતાને ઘેર મરે તો માતાપિતાને તથા સગાલાઇને ત્રણ રાત્રિનું અને કાકા વગેરે સર્વને એક દિવસનું સૂતક લાગે.

૨૨ પિતાને ઘેર દીકરીને સુવાવડ આવે તેનું.

આપના ઘરમાં બેઠીને પ્રસવ (સુવાવડ) થાય તો માતાપિતાને ત્રણ રાત્રિનું અને સગા લાઇને એક રાત્રિનું જનનાશૌચ એટલે વૃદ્ધિસૂતક લાગે. કાકા વગેરે સર્વને એક દિવસનું લાગે, એમ કેટલાક કહે છે.

૨૩ પતિના ધરમાં સ્ત્રીને પ્રસવ થાય તેનું.

સ્વામીના ધરમાં સ્ત્રીને પ્રસવ થાય (બાળક અવતરે) તો પિતા આદિક પિયરીઆને વૃદ્ધિસૂતક લાગે નહિ.

૨૪ પતિના ધરમાં સ્ત્રીનું મરણ.

પતિ (ધણી) ના ધરમાં સ્ત્રીનું મરણ થાય તો તે સ્ત્રીનાં માઆપને ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે.

૨૫ માઆપનું મરણસૂતક પરણેલી દીકરીને.

માતાપિતાના મરણમાં પરણેલી પુત્રીને જો દશ દિવસમાં બાણવામાં આવે તો ૩ રાત્રિનું અને દશ દિવસ ઉપરાંત કાલાંતરે એક વરસ સૂધીમાં બાણવામાં આવે તોપણ પક્ષિણી એટલે દોઢ (૧૥) દિવસનું સૂતક લાગે. આ ઠેકાણે જ બ્રહ્મ-સ્મૃતિનાં વચનથી અતિક્રાંતાશૌચ એટલે ગયેલું સૂતક છે, બીજો ઠેકાણો નથી.

૨૬ પરણેલી કન્યાને દાદા વગેરેનું.

દાદા વા કાકા વગેરે મરણ પામે તો પરણેલી કન્યાએ સ્નાન કરવું અર્થાત સૂતક લાગે નહિ.

૨૭ જનોઘવગરના પુત્ર તથા કુંવારી કન્યાને સૂતક.

જનોઘવગરનો પુત્ર ને કુંવારી કન્યાને માતાપિતાનું જ પૂરેપૂરું સૂતક લાગે છે. બીજાનું (મામા વગેરેનું) થોડું પણ સૂતક લાગતું નથી.

૨૮ ભાધ યેનને પરસ્પરનું.

ભાધ યેનનું એક બીજાને ઘેર એટલે યેનને ઘેર ભાધનું અને ભાધને ઘેર યેનનું મરણ થાય તો પરસ્પર ત્રણ રાત્રિનું આશૌચ લાગે ને જો પોતપોતાને ઘેર કે બીજો ઠેકાણે મરણ પામે તો એક બીજાને પક્ષિણી (દોઢ દિવસનું) સૂતક લાગે.

૨૯ જનોઘ વગરના ભાધનું યેનને.

જનોઘવગરનો ભાધ મરે તો યેનને સૂતક લાગતું નથી. (માત્ર તેણે સ્નાન કરવું.)

૩૦ આરમાન ભાધ યેનને પરસ્પરનું.

આરમાન ભાધયેનને સગાં ભાધયેનની પેઠું સૂતક લાગે છે, એટલે આરમાન ભાધ આરમાન યેનને ઘેર મરેલ હોય તો તે યેનને ત્રણ દિવસનું ને બીજો ઠેકાણે મરેલ હોય તો યેનને દોઢ દિવસનું સૂતક લાગે. તેમ જ આરમાન યેન

ઔરમાન બાધને ઘેર મરણ પામી હોય તો તે બાધને ત્રણ દિવસનું ને બીજે ઠેકાણે મરણ પામી હોય તો તે બાધને દોઢ દિવસનું સૂતક લાગે. તેમ જ એક બેન મરેલ હોય તો બીજી બેનને પણ ઉપરની પેઠે સમજી લેવું.

૩૧ મામાનું મરણસૂતક.

મામો મરે તો બાણેજીને પક્ષિણી અને જો ઉપકારી મામો મરે તો ત્રણ રાત્રિનું મૃતસૂતક લાગે.

૩૨ મામીનું સૂતક.

મામીના મરણમાં તેની નણુંદનાં છોકરાં એટલે બાણેજી પક્ષિણી સૂતક પાળવાથી શુદ્ધ થાય.

૩૩ બાણેજીનું સૂતક મામા માશીને.

જનોઈ દીઘલો બાણેજ મરે તો મામા તથા માશીને ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે ને જો જનોઈ દીધાવગરનો બાણેજ મરે તો તેમને પક્ષિણીનું સૂતક સમજવું. બાણેજ મરે તો માત્ર સ્નાન કરવું, એમ જણાય છે.

૩૪ માતામહુ એટલે માના બાપ (નાના અથવા વડવા)નું.

માતામહુ એટલે માતૃશ્રીના પિતા મરણ પામે તો દૌહિત્ર એટલે મરનારની દીકરીના દીકરાને ત્રિરાત્રનું આશૌચ લાગે.

૩૫ દીકરીના દીકરાનું.

ઉપવીત એટલે જનોઈ દીધા વગરનો (દૌહિત્ર) દીકરીનો દીકરો મરે તો વડીઆઈ વડવા એટલે માના માબાપને પક્ષિણી (દોઢ દિવસ)નું સૂતક લાગે અને જનોઈ દીઘલો દૌહિત્ર મરે તો તેઓને ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે, એમ કેટલાક કહે છે.

૩૬ વડીઆઈ એટલે માની માનું.

વડીઆઈ અથવા નાની એટલે માની મા મરણ પામે તો તેની દીકરીના દીકરાને પક્ષિણી એટલે દોઢ દિવસનું મૃતસૂતક લાગે.

૩૭ સાસુ સસરાનું.

સાસુ સસરાના મરણકાળે જમાઈ પાસે હોય તો તેને ત્રણ રાત્રિનું. જો પાસે નહિ પણ એ જ ગામમાં હોય તો પક્ષિણી (દોઢ દિવસ)નું અને જો પોતે જમાઈ પરગામ (અહાર ગામ) માં હોય તો માત્ર એક રાત્રિનું સૂતક લાગે.

સ્ત્રી મરવાથી જેઓનો સંબંધ નિવૃત્ત થયો હોય એવાં અને જેઓનો થોડો પણ ઉપકાર ન હોય તેવાં સાસુ વા સસરા મરણ પામે તો જમાઈને દોઢ વા એક દિવસનું સૂતક લાગે, એમ જણાય છે.

૩૮ જમાધનું સૂતક.

જમાધના મરણમાં સાસુ સસરાને સ્નાનમાત્ર લાગે; અથવા તો એક દિવસનું સૂતક પાળવાવિષે પણ એક પક્ષ છે.

૩૯ સાળાનું તથા સાળાના છોકરાનું.

શ્યાલક એટલે સાળો મરણ પામે તો અનેવીને એક દિવસનું સૂતક અને સાળાનો પુત્ર મરે તો સ્નાન માત્ર લાગે.

સ્ત્રી મરવાથી જેનો સંબંધ નિવૃત્ત થયો હોય તેવો સાળો મરણ પામે તો અનેવીએ સ્નાન કરવું, એમ નાગોળબદના ગ્રંથમાં કહેલ છે, (સાળાએ અનેવીનું સ્નાન કરવું.)

૪૦ સાળીનું સૂતક.

સાળી મરે તોપણ સાળાના જેટલું એક દિવસનુંજ સૂતક લાગે, એમ કોઈ કહે છે.

૪૧ ફેાઈનું સૂતક.

ફેાઈ (બાપની બેન) ના મરણ સંબંધી બત્રીજને પક્ષિણી (દોઢ દિવસ) નું સૂતક લાગે.

(આરમાન ફેાઈ મરણ પામે તો સ્નાન માત્ર કરવું)

૪૨ ભાધનાં છોકરાંનું સૂતક ફેાઈને.

ભાધનું છોકરું મરે તો ફેાઈએ માત્ર સ્નાન કરવું.

૪૩ માસીનું સૂતક.

માસીના મરણમાં તેની બેનના પુત્ર (ભાણેજ) ને પક્ષિણી સૂતક લાગે. એવી રીતે આરમાન માની બહેન મરી હોય તોપણ દોઢ દિવસનું સૂતક લાગે. પોતાની ફેાઈના, માસીના તથા મામાના પુત્રને “ આત્મબંધુ ” ગણવા. પિતાની ફેાઈના, માસીના તથા મામાને જે પુત્ર તેમને “ પિતૃબંધુ ” કહેવા. માતાની ફેાઈના, માસીના તથા મામાના પુત્રને “ માતૃબંધુ ” ગણવા. એ ત્રણ પ્રકારના બંધુઓમાંથી કોઈ મરણ પામે તો પક્ષિણી (દોઢ દિવસ) નું સૂતક લાગે.

ઉપર કહેલા બાંધવોમાંની એટલે મામાની, માસી કે ફેાઈની પરણેલી કન્યા મરણ પામે તો માત્ર એક દિવસનું સૂતક લાગે.

૪૪ દત્તકનું માઆપને.

ફેાઈ વગેરે એટલે પોતાની ફેાઈ, માસી ને મામા, પિતાની ફેાઈ, માસી, ને મામા, ને માતાની ફેાઈ, માસી ને મામાની પરણેલી દીકરી મરણ પામે તો

એક દિવસનું સૂતક લાગે ને કુંવારી મરણ પામે તો સ્નાન માત્ર કરવું, એટલે તેનું સૂતક લાગતું નથી.

ઉપર કહેલા ત્રણ જાતના બંધુમાંથી હરકોઈ જનોઈ વગરનો વા નિર્ગુણ મરણ પામે તો એક દિવસનું સૂતક લાગે. (જનોયાળ મરણ પામે તો દોઢ દિવસનું) ને તે જો પોતાને (આપણે) ઘેર મરણ પામ્યો હોય તો ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે.

પોતે મરે તો આત્મબંધુત્રય એટલે પોતાની ફાઈના, માસીના ને મામાના જનોયાળ પુત્રને પણ દોઢ દિવસનું લાગે. કારણ કે સંબંધ સમાન છે (અર્થાત્ બાકી રહેલા પિતૃબંધુ અને માતૃબંધુઓએ માત્ર સ્નાન કરવું.) ઉપર લખેલા આત્મબંધુત્રયમાંથી કોઈ પણ મરણ પામે તો શેઈ વગેરેની પુત્રીઓએ સ્નાન માત્ર કરવું.

દત્તક એટલે બોળે લીધેલા પુત્ર મરે તો જન્મ આપનાર તથા બોળે લેનાર માબાપોને ત્રણ રાત્રિનું સૂતક આવે. બેઉ તરફના સર્પિડ એટલે સાત પેઢીવાળા પિતરાઈઓને એક દિવસનું સૂતક લાગે.

૪૫ દત્તકને માબાપતું.

જો દત્તક પુત્રનાં બેઉ પક્ષનાં માબાપમાંથી કોઈ મરણ પામે તો તે દત્તકને ત્રણ (૩) રાત્રિનું સૂતક લાગે.

૪૬ દત્તકના પુત્ર પૌત્ર એટલે છોકરા તથા છોકરાના છોકરાનું.

દત્તકના પુત્ર તથા પૌત્રનું જન્મ કે મરણ થાય તો સાત પેઢીવાળાઓને ઇદ્દિસૂતક કે મરણસૂતક દિવસનું લાગે.

૪૭ સર્પિડદત્તક એટલે સાત પેઢીમાંથી લીધેલા દત્તકનું.

સર્પિડ મધ્યેનો પુત્ર દત્તક લીધા હોય તો તેના મરણમાં સર્વ સર્પિડોને દશ દિવસનું આશીર્વાદ લાગે.

૪૮ આચાર્યાદિનું.

આચાર્યનું સૂતક શિષ્યને ત્રણ રાત્રિનું ગણાય; અને આચાર્યના સ્ત્રીપુત્ર મરે તો તેઓનું શિષ્યને એક દહાડાનું સૂતક લાગે. ઉપવીત (જનોઈ) ધારણ કરાવી બાણાવે તે “આચાર્ય” કહેવાય, થોડો ઘણો વેદનો ભાગ બાણાવનારને “ઉપાધ્યાય” કહીએ. તે ઉપાધ્યાયના મરણમાં શિષ્યને એક રાત્રિનું મૃતાશીર્વાદ લાગે. (ચુસ્ત પક્ષિણી સૂતક પાળવાનો પક્ષ પણ શુદ્ધિમયૂખમાં છે.)

૪૯ શિષ્યનું ગુરુને.

જનોઈ આપનાર ગુરુને શિષ્યનું ત્રણ રાત્રિ મરણ સૂતક લાગે. પણ જો બીજાએ જનોઈ દીધેલા પોતાકો શિષ્ય મરે તો તેનું ગુરુને એક રાત્રિ મૃતસૂતક લાગે.

૫૦ સહાધ્યાયી એટલે સાથે શીખનારનું.

એક જ ગુરુની પાસે જોડે શીખનાર અને તેમ જ એકઝામીણુ અનુયાન કે શ્રોત્રિય મરે તો એક દિવસનું મૃતાશૌચ જાણવું—“એકઝામીણુ” એટલે એક ગામમાં રહેનાર, “અનુયાન” એટલે અગસહિત વેદનું અધ્યયન કરનાર. “શ્રોત્રિય” એટલે એકલો (અંગવિનાનો) વેદ જાણનાર. “અધ્યયન” એટલે અર્થજ્ઞાન સહિત શીખવું, એ ન્યાય સિદ્ધ છે.

૫૧ સ્નેહી શ્રોત્રિય જેના ધરમાં મરે તેને.

અસર્પિડ એટલે સાતપેઢીમાંનો નહિ એવો કોઈ પણ સ્નેહી વેદસંપન્ન શ્રોત્રિય જેના ધરમાં મરણ પામે તે ધરધણીને એક રાત્રિનું સૂતક લાગે.

૫૨ સર્વ સર્પિડોને જેઓનું સ્નાનમાત્ર લાગે એવાં મરણ.

વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી તથા નપુંસક એમાંનો કોઈ મરે, તેમ જ કોઈ રણ-સંગ્રામમાં મરે તો તેના સર્પિડોને સ્નાન માત્ર લાગે.

૫૩ અતિક્રાંતાશૌચ.

“અતિક્રાંતાશૌચ” એટલે સૂતક લાગવાના દિવસો વીતી ગયા પછી જાણવામાં આવે તે પ્રથમ સંબંધાનુસાર સૂતક પાળવાના કહેલા દિવસ વીત્યા પછી અવતસ્થાના કે મુવાના સમાચાર સાંભળવામાં આવે ત્યારે સૂતક પાળવું કે કેમ, તેનો નિર્ણય.”

તેમાં વૃદ્ધિસૂતક કહેલા દિવસ વીત્યા પછી લાગી શકતું નથી; તોપણ પિતાને સ્નાન લાગે ખરું.

મરણમાં તો જનોઈ દીધાવગરના મરણાદિ નિમિત્ત ત્રિરાત્ર જેવાં સૂતકને તથા જેન મામા આદિકના મરણનિમિત્ત ત્રિરાત્રિ જેવાં સૂતકને અતિક્રાંતાશૌચ લાગે નહિ. (તેમ જ પક્ષિણી કે એક રાત્રના જન્મસૂતકનું પણ અતિક્રાંતાશૌચ ન લાગતાં સ્નાન માત્ર લાગે.) કેમકે અતિક્રાંતાશૌચ એ દશ દિવસ કે તેથી વધતા દિવસના મૃતાશૌચનો વિષય છે.

૫૪ દશ દહાડામાં જન્મમરણની ખબર પડે તો.

દશ દિવસમધ્યે જન્મ અથવા મરણ જાણવામાં આવે તો પુત્રાદિ સર્વ સાત પેઢીવાળાને જાણ્યામાં આવે ત્યારથી બાકી રહેલા દિવસ પાળવાથી શુદ્ધિ છે. જેમ કે (ત્રણ દિવસ થઈ ગયા પછી સાંભળવામાં આવે તો બાકીના સાત દિવસ સૂતક લાગે ઇત્યાદિ.) ક્રિયા તથા અસ્થિપર્ણાદિ સંસ્કાર પણ બાકી રહેલા દિવસથી જ પૂરા કરવા.

૫૫ ત્રણ દિવસના મૃતાશૌચમાં અતિકાંતાશૌચ ન લાગે.

સોદક એટલે સાત પેઢી ઉપરાંત ચૌદ પેઢી મધ્યેના પિત્રાધનું મરણ પ્રથમની ત્રણ રાત્રિમાં જાણવામાં આવે તો ત્રણ રાત્રિ પૂરી થતાં શુદ્ધિ જાણવી ને ત્રણ રાત્રિ વીતી ગયા પછી તો દશ દિવસ મધ્યે જાણ્યામાં આવે તોયે ત્રિરાત્રિવાળા સૂતકીને પછી સૂતક લાગતું નથી, પણ સ્નાનમાત્રથી જ શુદ્ધિ છે. મામા, માશી આદિકનાં જેટલી જગાએ ત્રણ રાત્રનાં સૂતક છે, તેટલી જગાએ ઉપરનો પ્રકાર લાગુ પાડવો, એટલે ત્યાં અતિકાંતાશૌચ ન પાળવું.

૫૬ માતાપિતાનું દીકરાને અતિકાંતાશૌચ.

માતાપિતાના મૃત્યુ સમયે દીકરો પાસે નહિ છતાં દૂર દેશાવર ગયેલો હોય ને વરસ વીતી ગયા પછીથી પણ જો તે પુત્ર માયાપના માતાની ખબર સાંભળે, તો તે દિનથી પાછું ફરી તેને દશ દિવસાદિ પૂર્ણ મૃતસૂતક પાળવું પડે.

૫૭ પતિપત્નીનું પરસ્પર.

પતિપત્ની (સ્ત્રી પુરુષ) માંથી કોઈ મરણ પામે ને તેઓ એક બીજાથી જુદા દેશાંતરમાં હોય ને મુએ વરસ થઈ ગયું હોય તો પણ જાણે તે દિનથી દશ દિવસ આદિનું પૂર્ણ મરણસૂતક પરસ્પર એટલે પુરુષનું સ્ત્રીને અને સ્ત્રીનું પુરુષને લાગે.

૫૮ સપત્ની એટલે શોક્યનું પરસ્પર.

શોક્યના મરણમાં એક બીજાને બરાબર દશ દહાડાનું પૂર્ણ મૃતસૂતક વળગે. એમાં દેશકાળ જોવાની જરૂર નથી.

૫૯ સાપત્ન એટલે આરમાન માનું.

આરમાન માતા મરણની ખબર વરસ પછી પણ દેશાંતરમાં સાંભળ્યામાં આવે તો આરમાન પુત્રને ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે

૬૦ ઔરસ એટલે પેટના પુત્રનું.

ઔરસ પુત્રનું મૃતસૂતક વરસ વીત્યા પછી દેશાંતરમાં પણ માતાપિત-
સાંભળે, તે દિવસથી ત્રણ રાત્રિનું લાગે.

૬૧ જ્ઞાતિ એટલે સાપડ અથવા સન્નતિનું એક દેશમાં.

એક દેશમાં જ્ઞાતિ (સર્પિડ અથવા સન્નતીય)ના સંબંધમાંથી કોઈ મરી
જાય ને દશ દિવસ વીત્યા પછી ત્રણ માસ પૂરા થતાં જાણવામાં આવે તો ત્રણ
રાત્રિનું, છ માસ લગીમાં માલમ પડે તો પક્ષિણી (દોઢ દિવસ)નું, નવ માસ
,સૂધીમાં જાણાય તો એક દિવસનું સૂતક લાગે. તે ઉપરાંત જાણ્યામાં આવે તે
સ્નાનમાત્રથી શુદ્ધિ થાય, એવું “વૃદ્ધ વસિષ્ઠનું” કહેવું છે; પણ વળી
“માધવ” અને “દેવળ” એ બે જોઈ ઋષિઓનું મત એમ છે કે,
દશાહ ઉપરાંત દોઢ માસ સૂધીમાં સાંભળે તો ત્રણ રાત્રિનું, છ માસ
લગીમાં પક્ષિણી (દોઢ દિવસ)નું અને વર્ષ સૂધીમાં જાણ્યામાં આવે તો એક રાત્રિનું
સૂતક લાગે; પછી તે ઉપરાંત સ્નાન માત્ર લાગે. આ ઠેકાણે આપતકાળ કે
અનાપતકાળના વિષયની વ્યવસ્થા જાણવી. (દોઢમાસ લગીમાં એક રાત્રિનું સૂતક
અને પછીથી સ્નાન માત્ર વિષે પણ વચન છે.) “સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતમાં ધણું
કરી દશ દિન વીતી ગયા પછી સાંભળે તો સ્નાન માત્ર કરે છે.”

૬૨ દેશાંતરમાં જ્ઞાતિ એટલે સર્પિડ વા સન્નતિનું મરણ.

દશ દિવસ વીત્યા પછી પરદેશમાં કોઈ સાત પેઢીવાળાનું મરણ જાણ્યામાં
આવે તો ત્રણ પખવાડીયા લગીમાં ત્રણ રાત્રિનું, ચારથી છ માસ સૂધીમાં માલમ
પડે તો અહોરાત્ર (એક દિવસ ને એક રાત્રિ) નું, ત્યારથી વર્ષપર્યંત જાણવામાં
આવે, ને તે જ દિવસે સાંભળે તો સાયંકાળપર્યંત અને રાત્રે સાંભળે તો પ્રાતઃ-
કાળ થતા પર્યંત મૃતાશૌચ લાગે. જે વર્ષાતરે એટલે વરસની આખરે જાણ્યામાં
આવે તો સ્નાનમાત્રથી શુદ્ધિ જાણવી. ઉપર કહેલું આ સર્વ અતિક્રાંતાશૌચ સર્વ
વર્ણને સાધારણ છે. આ પ્રસંગમાં કેટલાકનું મત એમ છે કે, દેશાંતરમાં થયેલા
સર્પિડના મરણ વિષે જ્યારે ખબર પડે ત્યારે સ્નાનમાત્રથી જ શુદ્ધિ છે; પરંતુ આ
આશૌચનિર્ણય કરનાર કહે છે કે, આ રીતે માધવે કહેલી વિષ્ણુસ્મૃતિને આધારે
કેટલાકનું કહેલું અજ્ઞાનવિલસિત છે. વીશ યોજન એટલે એશી ગાઉ ઉપરાંત
બ્રાહ્મણને દેશાંતર, ચોવીશ યોજન એટલે જન્નુ ગાઉ ઉપરાંત ક્ષત્રિયને દેશાંતર,
ત્રીશ યોજન એટલે એકસો વીશ ગાઉ ઉપરાંત વૈશ્ય તથા સતશ્વરને દેશાંતર,
અને સાઠ યોજન એટલે બસો ચાળીશ ગાઉ ઉપરાંત શૂદ્રને દેશાંતર જાણવું.
પક્ષાંતરે જ્યાં જોવા પક્ષ કલો હોય ત્યાં તેવું દેશાંતર ગણાય.

૬૩ સ્ત્રી પુરુષના ગોત્રસંબંધી સૂતક.

એક ગોત્રસંબંધી જે જન્મ મરણના અતિક્રાંતાશૌચ, તે સ્ત્રી પુરુષ બેઉએ પાળવાં; પરંતુ યેન મામા આદિ સંબંધનાં નોખાં નોખાં ગોત્રનાં જેટલાં સૂતક છે, તેટલાં સ્ત્રી પુરુષમાંથી જેનાં સંબંધમાં હોય તે પાળે, એટલે પુરુષનાં સંબંધીનું પુરુષ અને સ્ત્રીનાં સગાંનું સ્ત્રીએ સૂતક પાળવું પણ બેઉને પાળવાની જરૂર નથી.

૬૪ આહિતાગ્નિ એટલે અગ્નિહોત્રીનું.

અગ્નિહોત્રીના મરણમાં પ્રેતને મંત્રપૂર્વક અગ્નિદાહ કરવામાં આવે, તે દિવસથી આરંભી તેના પુત્રાદિકાએ આશૌચ પાળવું.

૬૫ અગ્નિહોત્રીનું પ્રવાસમાં મરણ.

અગ્નિહોત્રી પરદેશ ગયેલો હોય ને ત્યાં મરણ પામતાં તેને ત્યાંસૂધી વિધિ-પૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર ન થાય ત્યાંસૂધી તેના પુત્રાદિકને સૂતક લાગી શકે નહિ, તેમ જ સંધ્યાવંદનાદિ કર્મનો પણ ત્યાંસૂધી આધ નથી.

૬૬ અનાહિતાગ્નિ એટલે અગ્નિહોત્રી ન હોય તેનું.

અગ્નિહોત્ર ન હોય એવાનું સૂતકતો મરણના દિવસથીજ પુત્રાદિકાને પાળવું પડે

૬૭ રાત્રિમાં જન્મમરણ થાય તે વિષે.

જે રાત્રિમાં જન્મ વા મરણ થાય, તે રાત્રિના માનની ઘટિકાના ત્રણ વિભાગ કરી, પ્રથમના બે ભાગમાં જે જન્મ કે મરણ થયેલું હોય તો પૂર્વ દિવસથી અને જે ત્રીજા (છેલ્લા) ભાગમાં જન્મ કે મરણ થાય તો ઉત્તર દિવસથી (બીજા દિવસથી) આરંભી સૂતક પાળવું. અર્ધ રાત્રિના પહેલાં પૂર્વ દિવસ અને અર્ધ રાત્રી પછી ઉત્તર (આવતો) દિવસ ગણાય. વળી સૂર્યોદય થતાં પહેલાં પૂર્વ દિવસ અને સૂર્યોદયની ઉપરાંત ઉત્તર દિવસ એમ પણ ગણાય. દેશાંતરના હેતુથી પક્ષત્રયથી વ્યવસ્થા જાણવી. મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ઉપરના ત્રણ પક્ષમાંનો પહેલો પક્ષ ચાલે છે. “સૌરાષ્ટ્ર” એટલે કાઠીઆવાડના ભાગમાં છેલ્લો પક્ષ ચાલે છે. એટલે શુક્રના તારા શિવાય બીજા કોઈ પણ તારો દેખાય ત્યાંસૂધી પ્રથમનો દિવસ ગણે છે.”

આશૌચસપાત એટલે એક સૂતકમાં બીજું.

૬૮ દશ દવસનાં મૃતકમાં બીજું મૃતક પડે તો.

દશ વસનું મૃતાશૌચ ચાલતું હોય તેમાં બીજું દશ દિવસનું કે તેથી ન્યૂન ગ્રાહ્યું) મૃતસૂતક આવી પડે તો તે પ્રથમના ચાલતા સૂતકના શેષ દિવસ સાથે ઉતરી જાય છે.

૬૯ દશ દિવસના સૂતકમાં બીજું સૂતક પડે તો.

દશ દિવસનું વૃદ્ધિસૂતક ચાલતું હોય તેમાં દશ દહાડાનું કે તેથી ન્યૂન (ઓછું) વૃદ્ધિસૂતક આવી પડે તો તે પૂર્વસૂતકના બાકી દિવસ પૂરા થતાં ઉતરી જાય.

૭૦ જન્મસૂતકમાં મૃતસૂતક પડે તો.

વૃદ્ધિસૂતક ચાલતું હોય તેમાં દશ દિવસનું કે તેથી ઓછું પ્રતસૂતક આવી પડે તો તે પ્રથમના વૃદ્ધિસૂતક સાથે ઉતરે નહિ; પરંતુ તે પ્રથમના અવશેષ વૃદ્ધિસૂતકની, આવી પડેલા પ્રતસૂતકની સાથે સમાપ્તિ કરવી.

૭૧ ત્રણ દિવસના સૂતકમાં દશ દિવસનું પડે તો.

ત્રિદિવસાદિ જેવા મૃતસૂતક કે વૃદ્ધિસૂતકમાં દશ દિવસનું મૃતસૂતક કે વૃદ્ધિસૂતક આવી પડે તો તેની પૂર્વના મૃતસૂતક કે વૃદ્ધિસૂતક સાથે શુદ્ધિ થાય નહિ.

૭૨ સૂતકમાં સરખું ઓછું સૂતક ઉતરે.

દશ દિવસના મૃતસૂતકમાં બેરોબરીનું કે તેથી ઓછું વૃદ્ધિસૂતક આવી પડે તો પૂર્વના મૃતસૂતક સાથે તે ઉતરી જાય.

૭૩ ઓછા દિવસના સૂતકમાં વધારે દિવસનું જન્મસૂતક ઉતરે.

મરણસૂતકમાં મોટું વૃદ્ધિસૂતક આવી પડે તો તે પણ પ્રથમના મરણસૂતક સાથે ઉતરી જાય, એમ શુદ્ધિવિવેકકાર કહે છે.

૭૪ એક સૂતકમાં બીજું સૂતક પડ્યું હોય, પણ તે

પ્રથમનું ઉતર્યા પછી જણાય તો.

પ્રથમ આશૌચ ચાલતું હોય તેમાં બીજું પડે, પણ તે આશૌચ જાણવામાં આવેલું ન હોય ને તે પ્રથમના આશૌચની આખરે જણ્યામાં આવે તો પછી પણ પૂર્ણ પાળવું જામીએ. પહેલા ચાલતા દશ દિવસના સૂતકની છેલ્લી રાત્રિમાં દસ દહાડાનું વૃદ્ધિસૂતક આવી પડે તો બે દિવસ એટલે તે રાત્રિ ને આવતો દિવસ પ્રથમના આશૌચાંતમાં એટલે સૂતકની છેવટમાં વધારવાથી સૂતક ઉતરે.

૭૫ દશ દિવસનું સૂતક ઉતારવાના છેલ્લા પહોરમાં બીજું

તેટલું સૂતક પડે તો.

દશ દિવસના સૂતકની છેલ્લી રાતના ચોથા પહોરમાં દશ દિવસનું બીજું સૂતક પડે તો ત્રણ દિવસ અધિક પાળવાથી સૂતક ઉતરી જાય.

૭૬ ત્રણ દિવસના સૂતકમાં બીજું ત્રણ દિવસનું પડે તો.

ત્રણ દિવસને આદિ લેઈ એવાં સૂતક શેષ રાત્રિએ પરસ્પર આવી પડે તો તે પ્રથમના સૂતક સાથે ઉતરી જાય. આ ઠેકાણે દિવસ વધારવા નહિ.

૭૭ સૂતકમાં સૂતક પડવાથી વધારાનું સૂતક પાળતાં વચમાં બીજું સૂતક પડે તો.

પ્રથમ જે સૂતકમાં જે ત્રણ દહાડા વધારવાના કહેલા હોય તે વધારેલા દિવસ મધ્યે વળી બીજું મોટું સૂતક આવી પડે તો તેની પૂર્વની સાથે શુદ્ધિ થાય નહિ. કારણ ન્યૂન અથવા બરાબરીનાં સૂતક પૂર્વનાં મોટાં સૂતક સાથે ઉતરી જાય; પરંતુ ન્યૂનમાં અધિક પડેલું સૂતક ઉતરે નહિ, તે તો પાળવું પડે જ.

૭૮ સર્પિડના સૂતકમાં માઆપ અને પતિનું સૂતક પડે તો.

સર્પિડ એટલે સાત પેઢીવાળાના ચાલતા સૂતકમાં માતાપિતા કે પતિનું પડેલું મૃતસૂતક ચાલતા સૂતકની સાથે ઉતરે નહિ. “તે તો જૂદું પાળવું પડે.”

૭૯ માતૃગ્રીના સૂતકમાં પિતાનું સૂતક પડે તો.

માતાના મરણ સૂતકમાં પિતાજીનું મરણ સૂતક આવી પડે તો પૂર્વશેષથી એટલે માતાના મરણસૂતકના બાકીના દિવસ સાથે પિતાના મરણસૂતકની શુદ્ધિ એક પક્ષે થાય.

પિતાનું સંપૂર્ણ મૃતસૂતક પાળવાથી શુદ્ધિ છે, એવો બીજો પક્ષ છે. “ઉપરનો વાક્યવિરોધ મટવા માટે ઉપરની વ્યાખ્યામાં કહેલા “શેષ” પદની પૂર્ણ અર્થમાં લક્ષણ કરવી. બાકીનાં બીજાં આવી પડેલાં સૂતક તો માના સૂતક ભેળાં ઉતરી જાય.”

૮૦ પિતાના સૂતકમાં માનું સૂતક.

પિતાના મૃતસૂતકમાં માતૃમરણનું સૂતક આવ્યે છતે પિતાનું પ્રેતસૂતક સંપૂર્ણ પાળીને બીજું પક્ષિણી “દોઢ” દિવસનું વિશેષ પાળવું. “આપના સૂતકમાં પડેલાં બીજાં સૂતક પણ તે ભેળાં ઉતરી જાય.”

૮૧ પિતાના સૂતકની છેલ્લી રાતના ચોથા પહોરે માતૃમરણ.

ઉપરની વ્યાખ્યામાં અધિક પક્ષિણી સૂતક પાળવાનું કહ્યું, તે સૂતકના અશ્વમેદ દિવસની રાત્રિ પહેલાંના પ્રસંગ જાણવો. પરંતુ આપના સૂતકના દશમા દહાડાની છેલ્લી રાત્રીના ચોથા પહોરમાં માતાનું મરણ થાય તો પક્ષિણીને બદલે બે કે ત્રણ દિવસ વિશેષ સૂતક પાળવું.

૮૨ માતૃત્રી જો સતી થાય તો.

જો માતૃત્રી પોતાના મૃતસ્વામી સાથે સતી થાય તો સૂતકમાં કશો વધારો કરવો નહિ, કેમકે પતિના સૂતકની સાથે જ સતી સ્ત્રીનું સૂતક ઉતરી જાય છે.

૮૩ લેળાં સૂતકમાં પ્રથમના સૂતક સાથે પડેલું સૂતક કેને ન ઉતરે.

સૂતિકા એટલે સુવાવડી સ્ત્રી, અગ્નિ એટલે આગ મૂકનાર અને પ્રેતપુત્ર એટલે મરનારના પુત્રો તેઓને લાગેલું સૂતક પ્રથમના સૂતકમાં આવી પડે તે તે પ્રથમના સૂતક સાથે ઉતરે નહિ. તે પછીથી પડેલું સૂતક પણ સંપૂર્ણ પાળવું પડે. આ ઠેકાણે વચનાંતરનો આધ ન લાગવા પ્રેતપુત્રનું પુનર્ગ્રહણ છે.

૮૪ જન્મસૂતકમાં તથા પ્રેતસૂતકમાં પ્રેતપિંડ તથા જાતકર્મ.

વૃદ્ધિ સૂતકમાં મૃત સૂતક પડે તો પણ પિંડદાન દેવાનો આધ નથી. તેમજ મૃતસૂતકમાં વૃદ્ધિ સૂતક પડે તો તેમાં બાળકને જાતકર્માદિ સંસ્કાર તે વખતે અથવા આશૌચતિ એટલે મૃતસૂતક ઉતર્યા પછી કરવા, એવો વિકલ્પ છે.

૮૫ માના વધારાના સૂતકમાં બાપનું એકાદશાહ.

બાપના સૂતકમાં માનું સૂતક પડે તો દોઢ દિવસ વિશેષ પાળવા કહેલું છે, તે દોઢ દહાડામાં બાપનું એકાદશાહ શ્રાદ્ધ સારવાનો આધ નથી.

સંસર્ગાશૌચ.

૮૬ પ્રેતસ્પર્શ, સૂતકી ભોજન, સૂતકી ગૃહવાસ.

શવ (શબ) એટલે મડદાને દિવસે અડકે તો તારાસૂતક લાગે, એટલે રાત્રે તારા જોવાથી શુદ્ધિ થાય ને જો રાત્રે મડદાને સ્પર્શ કરાય તો સવારે સૂર્યનું દર્શન થતાં સૂતક ઉતરી જાય. સૂતકીનું અન્ન જમવાથી તથા તેના ઘરમાં રહેવાથી મરનારના સંબંધી જેટલું આશૌચ એટલે પ્રેતસૂક લાગે. (આવા સૂતકને સંસર્ગાશૌચ કહીએ.

૮૭ સંસર્ગાશૌચમાં કર્માધિકાર.

આ સંસર્ગાશૌચમાં નિત્ય કર્મનો અનધિકાર નથી. (એટલે નિત્ય કર્મ કરવું) પણ સ્પર્શ કરવો નહિ.

૮૮ સંસર્ગસૂતકીના પદાર્થોદિ.

એ સંસર્ગસૂતકવાળાના સ્ત્રી પુત્રાદિને તથા દ્રવ્યાદિ પદાર્થને મરણ સૂતકનો સંબંધ નથી.

૮૯ સ્નેહપૂર્વક સંજાતિના પ્રેતનું વહિનાદ.

સ્નેહવડે પેતાની જાતના પ્રેતને ઉચકે, તેના ધરનું અન્ન જમી અને તેના ધરમાં રહે તો તેને દશ દિવસનું મૃતાશૌચ લાગે. પ્રેતનું અન્ન ન જમી, પણ જ્ઞાન તેના ધરમાં રહે તો ત્રણ દિવસનું સૂતક લાગે.

૯૦ માત્ર પ્રેતવહન (પ્રકત મડદાને ઊંચકવું).

મરનારના ધરમાં ન રહે અને તેનું અન્ન પણ ન જમી, માત્ર તેના પ્રેતને ઉપાડે તો તેને એક જ દિવસનું મૃતાશૌચ લાગે.

૯૧ મૂલ્ય લેઈ મડદું ઉપાડવું.

મૂલ્ય લઈને સર્વાણું એટલે આહાણુ આહાણું પ્રેત ઉચકે અને બાળે તો મરનારની જાતિવાળાને જેટલું મૃતાશૌચ લાગે તેટલું જ તેને પણ લાગે.

૯૨ વિજાતીય પ્રેતવહનાદિ.

વિજાતીય એટલે આહાણુ, ક્ષત્રિયના પ્રેતને ઉચકે તથા બાળે તો તેને પ્રેત (મરનાર)ની જાતિનું સૂતક લાગે. વળી જો કિંમત લેઈને વિજાતિના મડદાને ઉપાડે અને બાળે તો તેને મરનારની જાતવાળા કરતાં બમણું સૂતક લાગે.

૯૩ સોદક પ્રેતવહન.

સોદક એટલે સાત પેઢી ઉપરાંત ચૌદમી પેઢી સુધીના શયને ઉપાડે તો દશ દહાડાનું સૂતક લાગે.

૯૪ અસર્પિડનાં પ્રેતને વસ્ત્રાદિ પહેરાવવાં.

અસર્પિડ એટલે સાત પેઢીમાંનો નહિ એવા પ્રેતને અન્નણુતાં વસ્ત્રાદિ પહેરાવે તો એક દિવસના ઉપવાસથી શુદ્ધિ થાય. કદાપિ ઉપવાસ કરવાને અશક્ત હોય તો સ્નાન માત્ર કરવું; પરંતુ જાણી જોઈને એવા મડદાને અલંકૃત (વસ્ત્રાદિકથી શોભીતું) કરે તો “પાદ્મચૂ” એટલે આહાણુને ૩ ઉપવાસ, ક્ષત્રિયને ૩ દિવસ અથાચિત (માઝ્યા વિના મળે) તો ખાવું, વૈશ્યને ૩ રાત્રીભોજન અને શૂદ્રને ૩ એકભુક્ત વ્રત કરવાથી શુદ્ધિ થાય. (આપસ્તંબ).

૯૫ સર્વાણું અનાથનું શય ઉપાડે તથા તેને બાળે તો.

કોઈ અનાથ (જેનું કોઈ કરનાર નથી એવો) પોતાનો નાતિલો આહાણુ મરી જાય તેના પ્રેતને પરમાર્થ બુદ્ધિએ જે ઉચકે, બાળે અને તેની ક્રિયા કરે તેને અનંત ફળની પ્રાપ્તિ થાય; ને તેની સ્નાનમાત્રથી શુદ્ધિ છે. સ્નાન કર્યા પછી પ્રાણાયામ તથા અગ્નિસ્પર્શ કરવો.

૯૬ સર્વર્ણ માતૃલાદિનું શયપહન.

સર્વર્ણ માતૃલાદિ એટલે મામા, માશી, શેષ વગેરે સંબંધીના અનાથ પ્રેતને ધર્માર્થ ઉપાડે, બાળે અને તેની ક્રિયા કરે, તેને ત્રણ રાત્રિનું મૃતાશૌચ લાગે.

૯૭ પ્રેત પાછળ સ્મશાન જવું.

સર્પિડના પ્રેત પાછળ સ્મશાન જવામાં અને અનાથ એવા અસર્પિડની પાછળ સ્મશાન જવામાં તથા ક્રિયા કરવામાં દોષ નથી.

૯૮ સમોત્કૃષ્ટવર્ણિય પ્રેતાનુગમન.

સમોત્કૃષ્ટવર્ણિય પ્રેતાનુગમન એટલે સમાન વર્ણ કે ઉચ્ચ વર્ણના પ્રેત પાછળ સ્મશાન જવું. એવા પ્રેત પાછળ સ્મશાન જાય તો સ્નાન, અગ્નિસ્પર્શ અને ઘૂતપ્રાશન (ધી ખાવું) કરી ફરીને સ્નાન તથા પ્રાણાયામ કરવાથી શુદ્ધ થાય.

૯૯ હીનવર્ણ પ્રેતાનુગમન.

જો બ્રાહ્મણ પોતાથી ઉતરતા વર્ણના પ્રેત પાછળ સ્મશાનમાં જાય તો તેને સૂતક લાગવાનો પ્રકાર એવો છે કે-ક્ષત્રિયના સખ પાછળ જાય તો એક દિવસનું, વૈશ્યના શય પાછળ જાય તો દોઢ દિવસનું અને શૂદ્રના શય પાછળ જાય તો ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે. શુદ્ધિને સારું પૂર્વવત્ સ્નાનાદિક કરવાં.

૧૦૦ બ્રહ્મચારીને.

બ્રહ્મચારીને સર્પિડવાળાનું પણ સૂતક ન લાગે, તેમ બીજા કોઈનું શય ઉચ્ચકવાનો, અગ્નિદાહ કરવાનો તથા પછીની ક્રિયા કરવાનો તેને અધિકાર નથી.

કદાચ કરે તો ફરીથી જનોઈ દેવું પડે અને કૃત્ચ્રપ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે.

બ્રહ્મચારીને પોતાનાં માતાપિતા, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા માતામહુ એટલે માનો બાપ એટલાનું અન્યકર્મ કરવામાં બાધ નથી. તેમાં દશ દિવસ અસ્પર્શ રહેવું, એ જ આશૌચ (સૂતક) છે.

દશ દિવસ સંધ્યા, અગ્નિકાર્યાદિ કર્મનો અધિકાર છે.

આ ઠેકાણે માધવનું મત એવું છે કે, “માત્ર એક દિવસ સ્પર્શ ન કરવો.

પોતાના માતાપિતાદિકના સૂતકમાં પણ બ્રહ્મચારીએ સૂતકીનું અન્ન ખાવું નહિ; ખાય તો પુનઃ ઉપવીત ધારણ કરવું.

જો બ્રહ્મચારી પોતાના પિતાદિકનું અન્ય કર્મ ન કરે તો તેઓનું મૃતાશૌચ પણ બ્રહ્મચારીને ન લાગે.

ઉપવીત આપ્યા પછી ને સમાવર્તન સંસ્કાર થયા પહેલાં સૂતક પડે તો તે સમાવર્તન સંસ્કાર એટલે બ્રહ્મચર્યવ્રત પૂરું કર્યા પછી પ્રથમ મરી ગયેલાનું આશૌચ (સૂતક) બ્રહ્મચારીએ ત્રણ દિવસ પાળવું.

૧૦૧ જીવતક્રિયા કરનારાને.

જેણે જીવતક્રિયા કરી હોય, તેણે કોઈ સંબંધીનું સૂતક પાળવું નહિ, એમ હુમાદ્રિમાં કહેલું છે.

૧૦૨ વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી અને પતિત સંબંધી.

વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી અને પતિત એ ત્રણ જણાઓએ કોઈનું સૂતક પાળવું નહિ; તેમ તેઓનું સૂતક બીજા કોઈએ પણ પાળવું નહિ.

૧૦૩ સર્વર્ણ તથા ઉચ્ચવર્ણ પ્રેતની ક્રિયા કરનારાને.

સર્વર્ણ પ્રેત સંબંધી અથવા પોતાનાથી ઉચ્ચવર્ણના પ્રેત સંબંધી ઔર્ધ્વદેહિક એટલે ઉત્તર ક્રિયા કરનારાને મરનારની જાતિના સર્પિડ પ્રમાણે સૂતક પાળ્યા પછી ત્રણ કૃત્ચ્છ કરવાથી શુદ્ધિ થાય.

૧૦૪ હીનવર્ણ પ્રેતનું ઔર્ધ્વદેહિક (ઉત્તર ક્રિયા).

પોતાથી ઉતરતી વર્ણના પ્રેતની ઉત્તર ક્રિયા કરનારે સર્પિડ જેટલું સૂતક પાળીને બમણું, ત્રણણું, કૃત્ચ્છત્રય એટલે ૭, નવ વગેરે કૃત્ચ્છ કરવાં, તેથી શુદ્ધિ થાય.

૧૦૫ અગ્નિહોત્રીના અસ્થિનો દાહ તથા પુતલવિધાન.

અગ્નિહોત્રીનાં અસ્થિનો એટલે હાડકાંનો દાહ કરે અથવા હાડકાં ન મળવાથી તેનું પુતલવિધાન કરીને આજે તો તે દિવસથી સર્વ સર્પિડોને દશ દિવસ આશૌચ લાગે.

૧૦૬ સાધારણનો અસ્થિવાહ તથા પુતલવિધાન.

જો અગ્નિહોત્ર વગરનાનો અસ્થિદાહ કરે વા પર્ણશર (પલાશ દર્બાદિ) ને શરીરના આકારમાં ગોઠવીને આજે તો પહેલાં સૂતક પાળ્યું ન હોય એવાં પ્રેતનાં સ્ત્રીપુત્રને તે દિવસથી દશ દિવસનું પૂર્ણ સૂતક લાગે.

૧૦૭ પ્રથમ સૂતક પાળેલું એવાં સ્ત્રીપુત્રને ઉપરના પ્રસંગે.

પ્રથમ સૂતક પાળ્યું હોય તો પણ સ્ત્રીને તથા પુત્રને સંસ્કાર સમયના દિવસથી ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે. સ્વામીને સ્ત્રીના સંસ્કાર સમયે પણ પ્રથમ કલા પ્રમાણે સૂતક લાગે. શોક્યોને પણ પરસ્પર સંસ્કારકાળે એમ જ જાણવું.

૧૦૮ પ્રથમ સૂતક નહિ પાળનારા સર્પિડોને.

પ્રથમ સૂતક પાળ્યું ન હોય એવા બીજા સર્પિડોને પણ અગ્નિહોત્ર વગરના પુરુષના સંસ્કારકાળથી ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે ને જોઆએ પ્રથમ સૂતક પાળ્યું હોય એવા સર્પિડોએ તો સંસ્કારકાળે સ્નાન માત્ર જ કરવું.

૧૦૯ દશ દિવસ ઉપરાંત અસ્થિદાહાદિક સંસ્કાર.

ઉપરનાં ત્રિરાત્રાદિક સૂતક કલાં, તે દશ દિવસ ઉપરાંત અભિ સંસ્કાર કરવામાં આવેલાં જાણવાં. દશ દિવસની અંદરના અભિસંસ્કારમાં તો બાકી રહેલા દિવસો પૂરા થવાથી આશીય ઉતરી જાય છે.

રજેદર્શન નિર્ણય.

૧૧૦ જે સોને વીશ દિવસ ઉપરાંત થતું રજેદર્શન.

ધણું કરીને સ્ત્રી વીશ દિવસ ઉપરાંત રજસ્વલા (અટકાવવાળી) થાય છે. તેવી સ્ત્રીને જે સત્તર દિવસ સુધીમાં ફરી રજેદર્શન થાય તો સ્નાનમાત્રથી શુદ્ધિ થાય. તે ઉપરાંત અઢાર દિવસ સુધીમાં રજેદર્શન થાય તો સ્ત્રીએ એક રાત્ર અસ્પર્શ પાળવો, ઓગણીસમે દિવસે જે દિવસ અને વીશ કે તે ઉપરાંત દિવસોમાં રજસ્વલા થનારી સ્ત્રીએ ત્રણ દિવસ કયાંહી અડકવું નહિ.

૧૧૧ વીશ દિવસની અંદર થતું રજેદર્શન.

હમેશાં ધણું કરીને જે સ્ત્રીને વીશ દિવસની પહેલાં રજેદર્શન થતું હોય તેવી સ્ત્રીએ દશ દિવસ સુધીમાં દેખાય તો સ્નાન માત્ર કરવું, અગિયારમે દિવસે દેખાય તો એક રાત્ર, બારમે દિવસે દેખાય તો બે રાત્ર અને તેરમે દિવસે કે તે ઉપરના દિવસોમાં અટકાવ દેખાય તો ત્રણ રાત્રિ દૂર રહેવું.

બ્રાહ્મણાર્થે વિપન્નાનાં બન્દિગોગ્રહણે તથા ।

આહવેષુ વિપન્નાનામેકરાત્રમશૌચકમ્ ॥ ૩૦ ॥

બ્રાહ્મણોના પ્રાણુની રક્ષા કરવા જતાં, બંદીઓને* તથા ગાયોને કોઈ પકડી જતું હોય ત્યારે તેઓને છોડાવવા જતાં તથા યુદ્ધમાં સામે પગલે આવીને લઢતાં મરણ પામનારાઓનું એક રાત્રિ જ સૂતક લાગે છે. ૩૦

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સૂર્યમણ્ડલભેદિનૌ ।

પરિવાડયોગયુક્તથ રણે ચાભિમુખો હતઃ ॥ ૩૧ ॥

આ જગતમાં યોગ સેવનારો સંન્યાસી તથા યુદ્ધમાં શત્રુની સામે ઉભો રહીને મરણ પામનારો, એમ બે પુરુષો સૂર્યના મંડળને ભેદી નાંખીને પરલોકમાં જાય છે. ૩૧

યત્ર યત્ર હતઃ શૂરઃ શત્રુભિઃ પરિવેષિતઃ ।

અક્ષયૌલ્ભતે લોકાન્યાદિ ક્લીબં ન ભાષતે ॥ ૩૨ ॥

શૂન્વીય પુરુષ શત્રુઓથી ઘેરાઈ જઈને જ્યાં જ્યાં મરણ પામે છે ત્યાં ત્યાં તે અક્ષય (અવિનાશી) લોકોને મેળવે છે. પરંતુ તે જો મરણ સમયે શત્રુની સાથે નપુંસકના (નખખાઈ ભરેલા-મને ખચાવો વગેરે) શબ્દો બોલતો નથી તો. ૩૨

સંયસ્તં બ્રાહ્મણં દૃષ્ટ્વા સ્થાનાચ્છલતિ માસ્કરઃ ।

एष मे मंडलं भित्वा परं स्थानं प्रयास्यति ॥ ૩૩ ॥

સંન્યાસી બ્રાહ્મણને જોઈને સૂર્ય પણ પોતાના સ્થાનમાંથી ચલાય-માન થાય છે. તેનું કારણ એ છે કે, આ સંન્યાસી મારાં મંડળને વિંધીને પરમ સ્થાનમાં જશે, (આવો તેના મનમાં જાય થાય છે). ૩૩

૩૩. સૂર્યનું મંડળ જડ એવાં કિરણોના સમૂહથી બનેલું છે; તેથી તેના બેદાવાથી સૂર્યને કોઈ પણ જાતની વેદના થતી નથી; પરંતુ તેના મનમાં એવો કલેશ થાય છે કે, એક પ્રાકૃત પુરુષ કે જે મારી નીચેના લોકમાં હતો, તે પણ મારી ઉપરના લોકમાં જશે. મનુષ્યો તપશ્ચરણ કરીને ઉપરના લોકમાં જાય, એ વાત દેવતા-ઓને ગમતી નથી. આ વાત શ્રુતિ સ્મૃતિમાં ધણે ઠેકાણે વર્ણવી છે. સૂર્ય સંન્યાસીને જોઈને કંપે છે, આમ જે કહ્યું છે એ અર્થવાદ છે અને તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે, સંન્યાસ આત્રમ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને મોક્ષનું સાધન છે.

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ।

परित्राता यदा गच्छेत्स च क्रतुफलं लभेत् ॥ ૩૪ ॥

સૈન્યો લયથી લંગાણ પાડીને (રણમાંથી) ચોતરફ નાસવા માંડે છે, ત્યારે જે પુરુષ તેની રક્ષા કરે છે, તેને યજ્ઞનું ફળ મળે છે. ૩૪

वस्य छेदक्षतं गात्रं शरमुद्गरयष्टिभिः ।

देवकन्यास्तु तं वीरं हरन्ति रमयन्ति च ॥ ૩૫ ॥

જે શૂરવીરનું શરીર (રણમાં) ખાણુથી, મુદ્ગરથી અથવા તો લાકડીઓથી છિન્નલિન્ન થાય છે, તે પુરુષ જ્યારે મરણ પામે છે ત્યારે દેવકન્યાઓ તે વીરપુરુષને હરી જાય છે (સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે) અને તેને રમાડે છે. ૩૫

देवाङ्गनासहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।

त्वरभाणाः प्रधावन्ति मम भर्ता ममेति च ॥ ૩૬ ॥

રણમાં મરણ પામેલા શૂરવીરને જોઈને હજારો દેવાંગનાઓ ઉતાવળી થઈને તેની સામે દોડે છે અને કહે છે કે, અમારા પતિ થાઓ અમારા પતિ થાઓ! ૩૬

યં યજ્ઞસદ્ધૃસ્તપસા ચ વિપ્રાઃ સ્વર્ગૈષિણો વાત્ર યથૈવ યાન્તિ ।

ક્ષણેન યાન્ત્યેવ હિ તત્ર વીરાઃ પ્રાણાન્સુયુદ્ધેન પરિત્યજન્તઃ ૩૭

સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણો ધણા યજ્ઞ કરીને તથા તપ કરીને જે સ્થાનકમાં જે રીતે જાય છે, તે સ્થાનકમાં વીર પુરુષો ધર્મયુદ્ધમાં પ્રાણો તજીને એક ક્ષણમાં જાય છે જ. ૩૭

જિતેન લભ્યતે લક્ષ્મીર્મૃતેનાપિ સુરાજ્ઞનાઃ ।

ક્ષણવિધ્વંસિનિ કાયેઽસ્મિન્કા ચિન્તા મરણે રણે ॥ ૩૮ ॥

રણમાં શત્રુઓને જિતવાથી લક્ષ્મી મળે છે અને મરવાથી દેવાંગનાઓ મળે છે; તો પછી ક્ષણવારમાં નાશ પામનારી આ કાયાવડે રણમાં મરવામાં શા માટે વિચાર કરવો? ૩૮

લલાટદેશે રુધિરં સ્રવચ્ચ યસ્યાહવે તુ પ્રવિશેચ વક્ત્રમ્ ।

તત્સોમપાનેન કિલાસ્ય તુલ્યં સંગ્રામયજ્ઞે વિધિવચ્ચ દૃષ્ટમ્ ॥ ૩૯ ॥

જે પુરુષને યુદ્ધમાં (ઘા લાગવાથી) લલાટમાંથી લોહી ઝરીને મુખમાં પેસે છે, તે એ પુરુષને સોમપાનના બરાબર સમજવું અને તે યુદ્ધરૂપી યજ્ઞમાં વિધિપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે મુખમાં જવાથી દોષ લાગતો નથી. ૩૯

૩૯. આ નવ શ્લોક યુદ્ધમાં મરણના અર્થવાદ તરિકે પરાશરે કહ્યા છે.

અનાથં બ્રાહ્મણં પ્રેતં યે વહન્તિ દ્વિજાતયઃ ।

પદે પદે યજ્ઞફલમાનુપૂર્વ્યા લભન્તિ તે ॥ ૪૦ ॥

જે બ્રાહ્મણો અનાથ બ્રાહ્મણના શબને ઉપાડીને સ્મશાનમાં લઈ જાય છે, તેઓ પગલે પગલે અનુક્રમે યજ્ઞનું ફળ પામે છે. ૪૦

ન તેષામશુભં કિञ્ચિત્પાપં વા શુભકર્મણામ્ ।

જલાવગાહનાત્તેષાં સઘઃશૌચં વિધીયતે ॥ ૪૧ ॥

અનાથ બ્રાહ્મણનાં શબને ઉપાડનારા શુભ કર્મ કરે છે અને તેઓનું કંઈ પણ અશુભ થતું નથી, તેમ તેને પાપ પણ લાગતું નથી. પરંતુ તેઓ પાણીવડે સ્નાન કરવાથી તુરંતજ શુદ્ધ થાય છે. ૪૧

૪૧. જેને લાઇઓ તેમ જ સંપિડો નહોય, તે અનાથ કહેવાય છે અને તેવા અનાથને દાહ કરવાથી પુણ્ય થાય છે, આતું ધર્મ શાસ્ત્રનું મત છે. મૂળ શ્લોકમાં

અશુભ પદ છે, તેનો અર્થ મુંડન થાય છે. અર્થાત્ અનાથને સંસ્કાર કરનારાને મુંડન કરાવવું પડતું નથી તથા મૂળમાં પાપ શબ્દ છે, તેનો અર્થ સૂતક થાય છે અર્થાત્ અનાથને સંસ્કાર કરનારાને સૂતક પણ લાગતું નથી.

અસગોત્રમબન્ધું ચ પ્રેતીભૂતં દ્વિજોત્તમમ્ ।

વહિત્વા ચ દહિત્વા ચ પ્રાણાયામેન શુદ્ધયતિ ॥ ૪૨ ॥

પોતાનો સગોત્રી તથા બંધુ ન હોય તેવા મરણ પામેલા બ્રાહ્મણને સ્મશાનમાં લઈ જઈને અગ્નિસંસ્કાર કરનારો બ્રાહ્મણ પ્રાણાયામ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૪૨

૪૨. કેવળ સ્નાન અને પ્રાણાયામ જ કરવો નહિ, પરંતુ અગ્નિનો પણ સ્પર્શ કરવો. આ ત્રણ પદાર્થના સેવનથી અનાથને અગ્નિસંસ્કાર કરનારો શુદ્ધ થાય છે. પ્રાણાયામ કેટલા કરવા, એની સંખ્યા લખી નથી; માટે કપિંજલન્યાયે કરી ત્રણ પ્રાણાયામ કરવા. કપિંજલન્યાય આ પ્રમાણે છે. કપિંજલનાલભેત એ વિધિ વાક્યમાં કપિંજલનું આલલન કરવાની વાત લખી છે; પણ કેટલાં કપિંજલ એ સંખ્યા જણાવી નથી, માટે કપિંજલાન એ બહુવચન જેમ ત્રણ કલિંજલની સંખ્યાનો નિર્ધાર કરે છે, તેમ અહીં પણ ત્રણ પ્રાણાયામ જણાવા.

અનુગમ્યેચ્છયા પ્રેતં જ્ઞાતિમજ્ઞાતિમેવ વા ।

સ્નાત્વા સર્વૈલં સ્પૃષ્ઠાગ્નિં ઘૃતં પ્રાશ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૪૩ ॥

સપિંડ અથવા તો અસપિંડ એવા પ્રેતની પાછળ ઈચ્છાથી જનારાએ વસ્ત્રોસાથે સ્નાન કરવું, અગ્નિનો સ્પર્શ કરવો અને ઘીનું પ્રાશન કરવું, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૪૩

ક્ષત્રિયં મૃતમજ્ઞાનાદ્બ્રાહ્મણો યોડનુગચ્છતિ ।

एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥ ૪૪ ॥

જે બ્રાહ્મણ અજ્ઞાતાં, મરણ પામેલા ક્ષત્રિયની પાછળ સ્મશાનમાં જાય છે, તેણે એક દિવસ સૂધી સૂતક પાળવું તથા પંચગવ્યનું પ્રાશન કરવું, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૪૪

૪૪. ગાયનું દૂધ, દહીં, ઘી, મૂત્ર અને છાણ, આ પાંચ ગવ્ય કહેવાય છે.

શવં તુ વૈશ્યમજ્ઞાનાદ્બ્રાહ્મણો હનુગચ્છતિ ।

કૃત્વા શૌચં દ્વિરાત્રં ચ પ્રાણાયામાન્ ષડાચરેત્ ॥ ૪૫ ॥

જે બ્રાહ્મણ અન્નભક્તાં, મરણ પામેલા વૈશ્યની પાછળ સ્મશાનમાં જાય છે, તેણે જે રાત્રિ સૂતક પાળવું અને છ બ્રાણ્યાચાર કરવા, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૪૫

મેતીભૂતં તુ યઃ શૂદ્રં બ્રાહ્મણો જ્ઞાનદુર્બલઃ ।

અનુગચ્છેન્નીયમાનં ત્રિરાત્રમશુચિર્ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

જે મૂર્ખ બ્રાહ્મણ મરણ પામેલા અને સ્મશાનમાં લઈ જવાતા એવા શૂદ્રના શબની પાછળ જાય, તેણે ત્રણ રાત્રિ સૂતક પાળવું. ૪૬

૪૬. ક્ષત્રિય જે અન્નભક્તાં વૈશ્યના શબની પાછળ જાય તો તેણે એક દિવસ સૂતક પાળવું અને શૂદ્રના શબની પાછળ જાય તો બે દિવસ સૂતક પાળવું અને વૈશ્ય જે અન્નભક્તાં શૂદ્રના શબની પાછળ જાય તો તેણે એક દિવસ સૂતક પાળવું.

ત્રિરાત્રે તુ તતઃ પૂર્ણે નદીં ગત્વા સમુદ્રગામ્ ।

પ્રાણાયામશતં કૃત્વા ઘૃતં પ્રાશ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૪૭ ॥

અને ત્રણ રાત્રિ વીતી ગયા પછી બ્રાહ્મણે સમુદ્રમાં મળનારી નદીના તીર ઉપર જવું, ત્યાં સ્નાન કરીને સો બ્રાણ્યાચાર કરવા અને ઘીનું પ્રાશન કરવું (ચાટવું), એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૪૭

વિનિર્વર્ત્ય યદા શૂદ્રા ઉદકાન્તમુપસ્થિતાઃ ।

દ્વિજૈસ્તદાનુગન્તવ્યા ણ્ણ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૪૮ ॥

इतिश्री पाराशरसंहितायां जननमरणसूतकादिशुद्धि-

र्नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः

દ્રો ઉદક ક્રિયા કરીને સૂતકમાંથી મુક્ત થાય ત્યારે દ્વિજ જાતિના પુરુષોએ તેઓની પાસે લૌકિક કરવા માટે જવું. આ સનાતન ધર્મ (આચાર) છે. ૪૮

૪૮. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બ્રાહ્મણને દુઃખી ક્ષત્રિયની પાસે લૌકિક કરવા જવું હોય અને ક્ષત્રિયને દુઃખી વાણીયાની પાસે લૌકિક કરવા માટે જવું હોય તો તેઓએ પરસ્પરનું સૂતક ઉતરી ગયા પછી જ લૌકિક કરવા જવું. જે સૂતકમાં જાય તો તેને સૂતક લાગે છે. પારસ્કર કહે છે કે:-

अस्थिर्ध्वं च यनादर्भाक इदित्वा स्नात्वा माचरेत् । अंतर्दशाहं विप्रस्य उर्ध्वमाचमनं स्मृतम् ॥

અસ્થિ સંખ્યનની પૂર્વે દશ દિવસમાં જો આહારને ઘેર આહાર અથવા તો ક્ષત્રિય જાતને રહન કરે (ખરખરો કરે) તો તેણે સ્નાન કરવું અને દશ દિવસ પછી ખરખરો કરે તેણે માત્ર આચમન કરવું. તેમ ક્ષત્રિયને ઘેર અને વૈશ્યને ઘેર પણ કેટલું સૂતકમાં ખરખરો કરવા માટે જાય તો તેણે વસ્ત્રોની સાથે સ્નાન કરવું અને દશ દિવસ પછી જાય તો કેવળ સ્નાન જ કરવું. પ્રાચીન કાળમાં આહારાદિક ખીજને ઘેર દશ દિવસમાં લૌકિક કરવાને પણ જતા ન હતા ને જતા તો સ્નાન સૂતકાદિક પાળતા હતા. આ વાત આ સ્મૃતિનાં તથા ખીજાં ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ઇતિશ્રી પારાશર ધર્મશાસ્ત્રમાં 'સૂતકાદિકની શુદ્ધિનો વિચાર'

એ નામનો અધ્યાય ૩ જો સમાપ્ત.

***

અધ્યાય ૪ થો.

અથ પ્રાયશ્ચિત્તકાण्डः

આત્મહત્યા વિગેરેના પ્રાયશ્ચિત્તનો વિચાર.

अतिमानादतिक्रोधात्स्नेहाद्वा यदि वा भयात् ।

उद्धर्त्रीयात्स्त्री पुमान्वा मत्तिरेषा विधीयते ॥ ૧ ॥

કોઈ સ્ત્રી અથવા તો પુરુષ, અપમાન થવાને લીધે, અતિ ક્રોધને લીધે, અતિ સ્નેહને લીધે, અથવા તો અતિ લયને લીધે ગળે ફાંસો ઘાલીને મરણ પામે તો તેને આગલા શ્લોકમાં કહેલી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

૧. શ્રી પરાશરે આચારકાંડરૂપ પહેલા, ખીજા અને ત્રીજા અધ્યાયથી વિધિનું તથા નિષેધનું વર્ણન કર્યું. હવે તે વિધિનું અથવા તો નિષેધનું ઉલ્લંઘન કરવાથી પાપ લાગે છે. તે પાપનો નાશ કરવા માટે આ અધ્યાયથી પ્રાયશ્ચિત્ત કાંડનો આરંભ કરે છે. પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દને રૂઢ ગણીને પાપને નાશ કરવામાં સમર્થ એવો નિમિત્ત ધર્મ, આમ શાસ્ત્રકારો તેનો અર્થ કરે છે. પરંતુ યોગિરાએ તેનો યૌગિક અર્થ દર્શાવ્યો છે. તે યૌગિક અર્થ કરતાં કહે છે કે:-

પ્રાયો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્તં નિશ્ચય ઉચ્યતે । તપોનિશ્ચયસંયોગાત્ પ્રાયશ્ચિત્તં તદુચ્યતે ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે ચાંદ્રાયણાદિક તપ અને ચિત્ત એટલે નિશ્ચય. બાર વર્ષનાં વ્રતાદિક કરવાથી પાપનો ક્ષય થાય છે, આવા વિશ્વાસને નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે

અને આંદ્રાયણાદિક વ્રતને તપસ્ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રાયસ્ અને ચિત્તમ્ એ એ શબ્દ એકઠા થઇને પ્રાયશ્ચિત્તમ્ શબ્દ થયો છે. આ પ્રાયશ્ચિત્તને કેટલાએક કામ્ય ધર્મ કહે છે, કારણ કે જેને પાપનો ક્ષય કરવાની ઇચ્છા હોય, તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. જેમ જળની વૃષ્ટિના પ્રતિબંધનરૂપ પાપને દૂર કરવા માટે કારીરી ઇષ્ટિ કરવામાં આવે છે તેમ. કેટલાએક કહે છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્ત ધર્મ છે, કારણ કે પાપને નિમિત્ત કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે. સારે કેટલાએક કહે છે કે, પ્રાયશ્ચિત્ત એ નિલ વિધિ છે અને તેના પ્રમાણમાં મનુના અગ્નારમા અધ્યાયનું વચન દર્શાવે છે કે;—ચરિતચ્ચમતો નિત્યં પ્રાયશ્ચિત્તં વિશુદ્ધયે ॥ માટે શુદ્ધિને અર્થે સર્વેએ નિલ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ.

આ રીતે બીજાનાં મતો દર્શાવીને સાયણુ માધવ કહે છે કે, પ્રાયશ્ચિત્ત કામ્ય પણ નથી તેમ નિલ પણ નથી, પરંતુ નિમિત્ત ધર્મ છે. વેદ તથા શાસ્ત્રમાં જે કર્મ કરવા માટે વિધિ છે તે કર્મ કરે નહિ અને શાસ્ત્રાએ નિંદેલાં કર્મ કરે તથા ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ રાખે નહિ ત્યારે મનુષ્ય પાતકી થાય છે અને તે પાતકી-એ પોતાનાં પાતક દૂર કરવામાટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જ જોઇએ. આવું શાસ્ત્રાનું મત છે. આ અધ્યાયથી પ્રાયશ્ચિત્તકાંડનો આરંભ કરવામાં આવે છે.

માતા, પિતા, પતિ અથવા તો સ્ત્રી વગેરેના તિરસ્કારાદિકથી પુત્રને, સ્ત્રીને અથવા પતિને આપઘાતનો પ્રસંગ આવે છે. પતિ, પુત્ર, મિત્ર વગેરે સ્નેહીજનો પોતાથી પ્રતિકૂળ વર્તે છે સારે ક્રોધ થવાનો સંભવ રહે છે અને તેથી પણ મરણનો પ્રસંગ આવે છે. અતિસ્નેહથી પણ મરણ થાય છે. દ્રોણાચાર્ય પુત્રના અતિ-સ્નેહને લીધે મરણ પામ્યા હતા અને રાજા દશરથ પણ પોતાના પ્રિય પુત્ર રામચન્દ્રના અતિસ્નેહથી મરણ પામ્યા હતા. આવાં મરણથી અઘાગતિ થાય છે. દ્રોણાચાર્ય અને દશરથ જે કે પુત્રના અતિસ્નેહથી મરણ પામ્યા હતા, તોપણ તે શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કરેલા મરણવિધિથી મુલા ન હતા. માટે તેઓ અઘાગતિને પામ્યા ન હતા. ઉપરના શ્લોકનું તાત્પર્ય એવું છે કે, જે કોઈ સ્નેહાદિ નિમિત્તથી શોકગ્રસ્ત થઇને શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કરેલા વિધિથી એટલે ગળે ફાંસો ધાલીને, ઝેર ખાઇને, કે કુવે પડીને મરે છે તો તેની અઘાગતિ થાય છે.

પૂયશોણિતસમ્પૂર્ણે ત્વન્યે તપસિ મજ્જતિ ।

ષષ્ઠીર્વર્ષસહસ્રાણિ નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૨ ॥

પરુ અને લોહીથી સંપૂર્ણ ભરેલા, અંધતામિશ્ર નામના નરકમાં તે (આત્મહત્યા કરનારો) સાઠ હજાર વર્ષ સૂધી બૂડી રહે છે. ૨

નાશૌર્ચં નોદકં નાગ્નિં નાશ્રુપાતં ચ કારયેત્ ।

વોદારોઽગ્નિપ્રદાતારઃ પાશ્ચ્છેદકરાસ્તથા ॥ ૧ ॥

તપ્તકૃચ્છ્રેણ શુદ્ધયન્તીત્યેવમાહ પ્રજાપતિઃ ।

આત્મહત્યા કરનારાને બાળવો નહિ, તેનું સૂતક પાળવું નહિ તથા તેને સંભારીને આંસુ પણ પાડવાં નહિ. તેનું ઊઠકદાન એટલે પાણીવડે તર્પણુ વગેરે કરે છે તે કરવું નહિ. એવાને બાળવાસારુ ઉપાડી જનારા, અગ્નિદાહ કરનારા અને તેનો ફાંસો કાપનારા તપ્તકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે ત્યારે શુદ્ધ થાય છે, એમ પ્રજાપતિ કહે છે. ૩

૩. તપ્તકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત બાર દિવસે પૂરુ થાય છે. એના બે પ્રકાર છે. જેમાં પાણી, દૂધ અને ઘી બેનાં પીવાનો વિધિ છે, તેનું નામ તપ્તકૃચ્છ્ર છે અને ફાંસો પીવાના વિધિને શીતકૃચ્છ્ર કહે છે.

ગોભિર્હતં તથોદ્ભદ્ધં બ્રાહ્મણેન તુ ઘાતિતમ્ ॥ ૪ ॥

સંસ્પૃશન્તિ તુ યે વિપ્રા વોદારશ્ચાગ્નિદાશ્ચ યે ।

અન્યે યે વાનુગન્તારઃ પાશ્ચ્છેદકરાશ્ચ યે ॥ ૫ ॥

તપ્તકૃચ્છ્રેણ શુદ્ધાસ્તે કુર્યુર્બ્રાહ્મણભોજનમ્ ।

અનદુત્સહિતાં ગાં ચ દદ્યુર્વિપ્રાય દક્ષિણામ્ ॥ ૬ ॥

ગાયે મારેલાને, ગળે ફાંસો ઘાલીને મુવેલાને અને બ્રાહ્મણે શાપા-દિકથી મારેલાને જે બ્રાહ્મણો અડકે છે, જે બ્રાહ્મણો ઉપાડે છે, જે બ્રાહ્મણો અગ્નિદાહ કરે છે, જેઓ તેની પાછળ જાય છે અને જેઓ તેનો ફાંસો કાપે છે, તેઓએ તપ્તકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ થવું અને બ્રાહ્મણુ લોજન કરાવવું તથા બળદ સહિત ગાયો બ્રાહ્મણોને દક્ષિણામાં આપવી. ૪-૬

ત્ર્યહમુષ્ણં પિબેદ્વારિ ત્ર્યહમુષ્ણં પિબેત્પયઃ ।

ત્ર્યહમુષ્ણં પિબેત્સર્પિર્વાયુમક્ષો દિનત્રયમ્ ॥ ૭ ॥

ત્રણ દિવસ બેનું પાણી પીવું, ત્રણ દિવસ બેનું દૂધ પીવું, ત્રણ દિવસ બેનું ઘી પીવું અને ત્રણ દિવસ કેવળ વાયુનું ભક્ષણ કરીને રહેવું, તેનું નામ તપ્તકૃચ્છ્ર. ૭

ષટ્પલં તુ પિબેદમ્ભસ્ત્રિપલં તુ પયઃ પિબેત્ ।

પલ્લમેકં પિબેત્સર્પિસ્તપ્તકૃચ્છ્રં વિધીયતે ॥ ૮ ॥

તસકૃત્ષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારાએ પાણી છ પળ, દૂધ ત્રણ પળ અને ઘી એક પળ, એ વજન પ્રમાણે પીવાં. ૮

૮. એક પળ એટલે ચાર રૂપિયા બાર.

ये वै समाचरेद्विप्रः पतितादिष्वकामतः ।

पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमपि वा ॥ ९ ॥

मासार्द्धं मासमेकं वा मासद्वयमपि वा ।

अब्दार्द्धमब्दमेकं वा तदूर्ध्वं चैव तत्समः ॥ १० ॥

જે બ્રાહ્મણ, પતિત વિગેરેની સાથે અળણુતાં પાંચ દિવસ, દશ દિવસ, બાર દિવસ, પંદર દિવસ, એક મહિના, બે મહિના, છ મહિના કે એક વર્ષ સૂધી સંસર્ગ રાખે છે તે બ્રાહ્મણ પતિત થાય છે. એટલે તેને પતિતનું પાપ લાગે છે અને તેથી વધારે વખત સૂધી સંસર્ગ રાખનારો બ્રાહ્મણ તેના સમાન જ થાય છે. ૯-૧૦

૯-૧૦. પતિત એટલે પાપથઈ બ્રહ્મ થયેલો. મૂળ શ્લોકમાં પતિતાદિષુ એવું પદ છે તેમાં આદિ શબ્દ છે તે ઉપરથી તેના પુત્રાદિકને પણ ગ્રહણ કરવા. વસિષ્ઠ પતિતના પુત્રની નિંદા કરતાં કહે છે કે “પતિતોત્પન્નઃ પતિતો ભવતિ પતિતથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પણ પતિત જ જન્મે છે. અન્યવ્રત્ત્રિયઃ પરંતુ તેની કન્યા પતિત થતી નથી. તામરિક્યામુપેયાત્, તેની કન્યાને તેના પિતા તરફની પહેરામણી લીધા તથા પરણવી. મૂળમાં અકામતઃ એટલે અનિચ્છાથી એવું પદ છે, માટે જે જાણી જોઈને પાપ કર્યું હોય તો બ્રાહ્મણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।

तृतीये चैव पक्षे तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ ११ ॥

પતિતનો સંસર્ગ કરનારા પુરુષે શુદ્ધ થવા સારુ પહેલા પક્ષને માટે ત્રણ અપવાસ, બીજા પક્ષને માટે કૃત્ષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત અને ત્રીજા પક્ષને માટે સાન્તપન કૃત્ષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૧

૧૧. પક્ષ એટલે ભેદ પ્રકાર. અથવા અહીં પાંચ દિવસ એ પહેલો પક્ષ છે અને દશ દિવસ એ બીજો પક્ષ છે એમ જાણવું. કૃત્ષ્ઠ એટલે બ્રાહ્મપત્યવ્રત. સત્ત્વ બ્રાહ્મપત્યનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહે છે.

ज्यहं प्रातः ज्यहं सायं ज्यहमद्यादयाचितम् । ज्यहं परं तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः ॥

બ્રાહ્મપત્ય વ્રત કરનારાએ ત્રણ દિવસ પ્રભાતમાં, ત્રણ દિવસ સાયંકાળે અને ત્રણ દિવસ માઝા વિના ભોજન કરવું અને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવો.

સાંતપન કૃદ્ધનું લક્ષણ યાગવદ્કય આ પ્રમાણે કહે છે:-

ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં વધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ ।

જગ્ધ્વા પરેન્દ્રુપવસેત્ કુદ્ધં સન્તપનં ચરન્ ॥

ગોમૂત્ર, ગોમય, ગાયનું દૂધ, દહીં, ઘી તથા કુશોદક આ ચક્રકું છ દિવસ સૂધી ખાધને રહેવું અને સાતમે દિવસે અપવાસ કરવો, એટલે સાન્તપન કૃદ્ધ થાય છે.

ચતુર્યે દશરાત્રં સ્યાત્પરાકઃ પશ્ચમે મતઃ ।

કુર્યાન્નાન્દ્રાયણં ષષ્ઠે સપ્તમે ત્વૈન્દવદ્વયમ્ ॥ ૧૨ ॥

એથા પક્ષને માટે દશ રાત્રિ ઉપવાસ, પાંચમા પક્ષને માટે પરાક પ્રાયશ્ચિત્ત, છઠ્ઠા પક્ષને માટે આન્દ્રાયણ અને સાતમા પક્ષને માટે જ આન્દ્રાયણ કરવાં. ૧૨

૧૨. બાર દિવસ અપવાસ કરવા, તેને પરાક પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

શુદ્ધયર્થમષ્ટમે ચૈવ ષષ્ઠાસાન્કુચ્છ્રમાચરેત્ ।

પક્ષસંખ્યાપ્રમાણેન સુવર્ણાન્યપિ દક્ષિણા ॥ ૧૩ ॥

આઠમા પક્ષને માટે છ મહિના સૂધી કૃદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને આ સર્વે પ્રાયશ્ચિત્તોમાં સુવર્ણની દક્ષિણા આપવી. ૧૩

૧૩. પહેલા પક્ષના પ્રાયશ્ચિત્તમાં સોળ માસા સોનું આપવું, બીજા પક્ષનાં પ્રાયશ્ચિત્તમાં બીસ માસા આપવું, આમ ટીકાકાર કહે છે.

ઋતુસ્નાતા તુ યા નારી ભર્તારં નોપગચ્છતિ ।

સા મૃતા નરકં યાતિ વિધવા ચ પુનઃ પુનઃ ॥ ૧૪ ॥

ઋતુકાળમાં સ્નાન કર્યા પછી જે સ્ત્રી ભર્તારની પાસે જતી નથી, તે મરણ પછી નરકમાં જાય છે અને પુનઃ પુનઃ વિધવા થાય છે. ૧૪

૧૪. ખરી રીતે જ્ઞેતાં તો આ સ્ત્રીકોનો અને આ પછીના સ્ત્રીકોનો અહીં સંબંધ નથી, પરંતુ પાપના પ્રાયશ્ચિત્તનો વિચાર ચાલ્યો છે, તેમાં આ પણ એક પાપનો પ્રકાર કહ્યો છે.

ઋતુસ્નાતાં તુ યો ભાર્ય્યા સન્નિધૌ નોપગચ્છતિ ।

ઘોરાયાં ભ્રૂળહત્યાયાં યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૫ ॥

જે પુરુષ ઋતુકાળે સ્નાન કરનારી ભાર્ય્યાની પાસે જતો નથી, તેને અતિ ભયંકર ભ્રૂળહત્યાનું (ગર્ભહત્યાનું) પાપ લાગે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૫

દરિદ્રં વ્યાધિતં મૂર્ખં ભર્તારં યાઽવમન્યતે ।

સા શુની જાયતે મૃત્વા સૂકરી ચ પુનઃ પુનઃ ॥ ૧૬ ॥

જે સ્ત્રી, દરિદ્રી, રોગી અથવા તેા મૂર્ખ એવા પોતાના પતિની અવજ્ઞા કરે છે, તે મરણ પછી કુતરી જન્મે છે; અને પુનઃ પુનઃ હુકરી પણ થાય છે. ૧૬
૧૬. પતિની સેવા છોડી દેઇને બીજાં વ્રતો તથા દેવદર્શનાદિક કરે છે, તેને આ દોષ લાગે છે; પરંતુ પતિની આજ્ઞાથી વ્રતાદિક કરનારીને દોષ લાગતો નથી.

પત્યૌ જીવતિ યા નારી ઉપોષ્ય વ્રતમાચરેત્ ।

આયુષ્યં હરતે ભર્તુઃ સા નારી નરકં વ્રજેત્ ॥ ૧૭ ॥

પતિ જીવતાં છતાં જે સ્ત્રી અપવાસ કરીને વ્રત કરે છે, તે પોતાના પતિનું આયુષ્ય હુરે છે અને મરણ પછી નરકમાં પડે છે. ૧૭

અપૃષ્ઠા ચૈવ ભર્તારં યા નારી કુરુતે વ્રતમ્ ।

સર્વં તદ્રાક્ષસાન્નાચ્છેદિત્યેવં મનુરબ્રવીત્ ॥ ૧૮ ॥

જે સ્ત્રી પોતાના પતિને પૃષ્ઠા વગર જ વ્રત કરે છે, તે વ્રતનું સર્વ ફળ રાક્ષસોને મળે છે, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૧૮

બાન્ધવાનાં સજાતીનાં દુર્વૃત્તં કુરુતે તુ યા ।

ગર્ભપાતં ચ યા કુર્યાન્ન તાં સંભાષયેત્કચિત્ ॥ ૧૯ ॥

જે સ્ત્રી પોતાની જાતના બાંધવોનું ખરાબ કરે અને જે સ્ત્રી ગર્ભપાત કરે તે સ્ત્રીની સાથે કદી પણ ભાષણ કરવું નહિ. ૧૯

૧૯. વિષપ્રયોગ વિગેરે કરીને બાંધવોને મારે તે. બ્રાહ્મણ જાતિનો ગર્ભ પાડનારી સ્ત્રીને પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, એટલે આલોકમાં તેની સાથે અનવ્યવહાર કરવા જેવી તેની શુદ્ધિ કરનારું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. મન્વાદિક ઋષિઓએ એવી સ્ત્રીને જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે, તે નરકની નિવૃત્તિ કરનારું છે; પરંતુ આલોકમાં તેની સાથે વ્યવહાર કરવાની યોગ્યતા આણુવા માટે કહ્યું નથી.

યત્પાપં બ્રહ્મહત્યાયાં દ્વિગુણં ગર્ભપાતને ।

પ્રાયશ્ચિત્તં ન તસ્યાસ્ત્યાત્તસ્યાસ્ત્યાગો વિધીયતે ॥ ૨૦ ॥

બ્રહ્મહત્યાનું જે પાપ છે, તેનાથી બમણુ પાપ ગર્ભપાતનું છે. ગર્ભપાત કરનારી સ્ત્રીને પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, એટલે પાપમાંથી છૂટવાનો ઉપાય નથી; તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. ૨૦

૨૦. સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. એટલે તેને ધરની પડોશમાં દૂર રાખવી.

ન કાર્યમાવસથ્યેન નાગ્નિહોત્રેણ વા પુનઃ ।

સ ભવેત્કર્મચાણ્ડાલો યસ્તુ કર્મપરાઙ્મુખઃ ॥ ૨૧ ॥

જે બ્રાહ્મણ સ્વધર્મ કર્મવિષે પરાઙ્મુખ હોય છે, તેને કર્મચાણ્ડાલ કહ્યો છે અને તેને આવસથ્ય લેવાનું કિંવા અગ્નિહોત્ર કરવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. ૨૧

૨૧. આવસથ્ય એટલે સ્માર્તાગ્નિ, તે એક જ હોય છે; અને અગ્નિહોત્ર એટલે શ્રૌતાગ્નિ, તે દક્ષિણાગ્નિ, ગાર્હપત્યાગ્નિ અને આહવનીયાગ્નિ, એમ ત્રણ હોય છે. વેદોક્ત અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મ કરવાથી ચાણ્ડાલને કંઈ પણ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. કર્મપરાઙ્મુખ એટલે વેદશાસ્ત્રોએ કહેલાં કર્મ ખોટાં માનનારો નાસ્તિક.

ઓઘવાતાહતં बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

સ સેત્રી લભતે बीजं न बीजी भागमर्हति ॥ ૨૨ ॥

જળના પ્રવાહથી અથવા તો વાયુના વેગથી ખેંચાઈ આવેલું બીજ જેના ખેતરમાં ઊગે છે, તેનું ફળ તે ખેતરના ધણીને મળે છે; પરંતુ જેનું બીજ આવેલું હોય છે, તેને તેનો ભાગ મળતો નથી. ૨૨

तद्वत्परिस्त्रियाः पुत्रौ द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

પત્યૌ જીવતિ કુણ્ડસ્તુ મૃતે ભર્તરિ ગોલકઃ ॥ ૨૩ ॥

તે પ્રમાણે પરપુરુષથી પરસ્ત્રીનેવિષે બે પ્રકારના પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે; એક કુંડ અને બીજો ગોલક. એ બંને પુત્ર જેની સ્ત્રી હોય છે તેના પુત્ર ગણાય છે. પતિ જીવતાં પરપુરુષથી ઉત્પન્ન થાય તે કુંડ અને પતિ મરણ પામ્યા પછી પરપુરુષથી ઉત્પન્ન થાય તે ગોલક. ૨૩

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः ।

દયાન્માતા પિતા વા યં સ પુત્રો દત્તકો ભવેત્ ॥ ૨૪ ॥

ઔરસ, ક્ષેત્રજ, દત્ત અને કૃત્રિમ એમ ચાર જાતના પુત્રો છે. માતા અથવા તો પિતા પ્રીતિથી જળવડે સંકલ્પ કરીને જે પુત્રને આપે, તે પુત્ર દત્તક ગણાય. ૨૪

૨૪. મનુષ્યે બાર જાતના પુત્રો કહ્યા છે:-

ઔરસઃ ક્ષેત્રજશ્ચૈવ દત્તઃ કૃત્રિમ એવ ચ । ગૂહોત્પન્નોઽપવિદ્વશ્ચ હાયાદા બાન્ધવાશ્ચ ષટ્ ॥
કાનીનશ્ચ સહોદશ્ચ ક્રીતઃ પૌનર્ભવસ્તથા । સ્વયંદત્તશ્ચ શૌદ્રશ્ચ ષડ્દાયાદબાન્ધવાઃ ॥

ઔરસ (પોતાની સ્ત્રીમાં પંડથી ઉત્પન્ન થયેલો), ક્ષેત્રજ (મરણ પામેલા, નપુંસક અથવા તો પતિતની સ્ત્રીમાં દીપર વગેરેએ નિર્વાજ વિધિથી ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર), દત્ત (માતાપિતાએ આપતિના સમયમાં સંકલ્પપૂર્વક બીજને આપેલો પુત્ર), કૃત્રિમ (પોતાની જાતિના ગુણવાન બાળકને કરી લીધેલો પુત્ર), ગૃહ ઉત્પન્ન (પોતાના ઘરમાં છુપી રીતે સ્ત્રીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો), અપવિદ્ધ (માતાપિતાએ અથવા તો બેમાંથી એકે લાગ કરી દીધેલો) આ છ પુત્રો દાયાદ (ભાગીદારો) તથા બાંધવો (પિંડ ઉદ્ધક આપનારા) કહેવાય છે અને કાનીન (કન્યામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો), સહોદ (પરણતી વખતે સ્ત્રીના ગર્ભમાં હોય તે) ક્રીત (વેચાતો લીધેલો), પૌનર્ભવ (ધરધરણીની સ્ત્રીમાંથી થયેલો), સ્વયંદત્ત (માતાપિતા વિનાના જે પોતે જાતે આવીને પુત્ર થયો હોય તે) અને શૌદ્ર (શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો) આ છ પુત્રો દાયાદ પણ ગણાતા નથી તેમ બાંધવ પણ ગણાતા નથી. છતાં પણ પૂર્વ પૂર્વના પુત્રના અભાવમાં તેની પછી પછીના પુત્રને પિંડ મૂકવાનો અને ધનના ધણી થવાનો હ્રસ્વ ધર્મશાસ્ત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે. ભગવાન પરાશર આ બાર પુત્રોમાંથી ઔરસ, ક્ષેત્રજ, દત્ત અને કૃત્રિમ આ ચાર પુત્રનાં નામ કહે છે તેથી તેને બીજા પુત્ર ઇષ્ટ નથી એમ જણાય છે.

परिवितिः परिवेत्ता च यया च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ २५ ॥

પરિવિત્તિ, પરિવેત્તા, પરિવેદિની, પરિદાતા અને પાંચમો પરિયાજક આ સર્વે નરકમાં જાય છે. ૨૫

૨૫. મોટો ભાઈ કુંવારો છતાં નાનો ભાઈ પરણે તો મોટો ભાઈ પરિવિત્તિ કહેવાય, મોટો ભાઈ કુંવારો છતાં નાનો ભાઈ પરણે તો તે પરિવેત્તા કહેવાય, પરિવેત્તાની સાથે લગ્ન કરે તે કન્યા પરિવેદિની કહેવાય, પરિવેત્તાને કન્યાદાન કરે તે પરિદાતા કહેવાય અને પરિવેત્તા અને પરિવેદિની એએને પરણાવનાર ગેર તે પરિયાજક કહેવાય છે. તે સર્વે નરકના ભાગી થાય છે.

द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्र एव च ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ दाता तु होता चान्द्रायणं चरेत् ॥ २६ ॥

પરિવિત્તિએ જે કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાં, પરિવેદિની કન્યાએ એક કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, પરિદાતાએ કૃચ્છ્રાતિકૃચ્છ્ર, અને પરિયાજકે ચાન્દ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૨૬

૨૬. વીસ દિવસ સુધી દૂધ પીને જ રહેવું તેને કૃચ્છ્રાતિકૃચ્છ્ર કહે છે.

કુન્જવામનષ્ઠેષુ ગદ્ગદેષુ જડેષુ ચ ।

જાત્યન્ધબધિરે મૂકે ન દોષઃ પરિવિન્દતઃ ॥ ૨૭ ॥

પરંતુ કુખડો, ઠીંગણો, નપુંસક, જેની વાણી સ્પષ્ટ ન હોય તેવો, મૂર્ખ, જન્માન્ધ, બહેરો અથવા તો મૂંગો એવો મોટો ભાઈ કુંવારો હોય અને નાનો ભાઈ પરણે તો તેને પરિવેદનનો દોષ લાગતો નથી. ૨૭

૨૭ મોટો ભાઈ કુંવારો છતાં નાનો ભાઈ લગ્ન કરે છે, તે લગ્નને પરિવેદન કહેવામાં આવે છે.

ચોવીસમા શ્લોકની ટીકા યંત્ર ઉપર ગયા પછી પંડિત ધરણીધરની અને પંડિત નંદની ટીકા મારા જ્ઞેવામાં આવી. તેમાં કળિયુગમાં કેટલા પુત્ર કરવા યોગ્ય છે, એ વિશે વિવેચન જ્ઞેવામાં આવ્યું. તે મૂળ ગ્રંથને અનુકૂલ તથા શાસ્ત્રાનુસાર હોવાથી અહીં પુરવણી તરિકે આપવામાં આવે છે. ધરણીધર ૨૪ મા શ્લોક ઉપર વિવેચન કરતાં કહે છે કે તર્હિં બીજી કઃ પુત્રઃ સારે બીજથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર કોને કહેવો? આવી શંકા કરીને કહે છે કે, ક્ષેત્રજ એવો ઔરસ અર્થાત્ પોતાની પરણેલી ક્ષેત્રરૂપ સ્ત્રીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર તે બીજ પુત્ર અને બીજે પુત્ર દત્તક તે કેવો કે કૃત્રિમઃ કહેતાં કરી લીધેલો, કેટલાએક કૃત્રિમ પુત્રને ત્રીજા પુત્ર તરિકે ગણે છે, પરંતુ તેને પણ અહીં ગણવો નહિ; કારણ કે તેનો પણ કળિયુગમાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. નંદપંડિત ૨૪ મા શ્લોક ઉપર વિવેચન કરતાં કહે છે કે; સારે બીજીનો ઉત્પાદકનો મુખ્ય પુત્ર કોને માનવો, આવું ૨૪ મા શ્લોકનું અવતરણ કરીને કહે છે કે; પોતાના સંસ્કાર કરેલા ક્ષેત્રમાં (પરણેલી સ્ત્રીમાં) ઉત્પન્ન થયેલા ઔરસ પુત્રને મુખ્ય માનવો અને તે પુત્ર બીજીનો મુખ્ય પુત્ર ગણાય છે. મતુ કહે છે કે;—

સ્વક્ષેત્રે સંસ્કૃતાયાં તુ સ્વયમુત્પાદિતશ્ચ યઃ । તમૌરસં વિજાનીયાત્પુત્રં પ્રાથમકાલ્પિકમ્ ॥

પોતાની પરણેલી પોતાનાં ક્ષેત્રરૂપ ગણાતી સ્ત્રીમાં પોતે ઉત્પન્ન કરેલો જે પુત્ર, તેને ઔરસ પુત્ર જાણવો અને તે પુત્ર મુખ્ય પુત્ર ગણાય છે.

કોઈ કહે કે ક્ષેત્રજ પુત્રને જૂદો શા માટે ગણવો નહિ; કેમકે, બીજા સ્મૃતિઓમાં ક્ષેત્રજને પણ પુત્ર તરિકે ગણ્યો છે અને આ શ્લોકમાં પણ ક્ષેત્રજશ્ચૈવ એવો પાઠ છે. આની શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે કે, કળિયુગમાં નિયોગ કરવો નહિ, આવો બૃહસ્પતિસ્મૃતિ, મહાભારત વગેરેમાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. માટે ક્ષેત્રજ પુત્રનો અહીં પ્રસંગ નથી. જે ઔરસ પુત્ર નહોતો તો દત્તક પુત્ર લેવો. માતા, પિતામાંથી એકે અથવા તો બન્નેએ આપેલો પુત્ર દત્તક પુત્ર કહેવાય છે. આ દત્તક પુત્ર પોતાના ભાઈના પુત્રને જ લેવો અને તે મનુના એક શ્લોક ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. મતુ કહે છે કે;—માતૃજામેકજાતાનામેકશ્વેત્રવાન્ ભવેત્ । સર્વે તે તેન પુત્રેણ પુત્રિણોમનુરબ્રવીત્ ॥ એક પિતાથી જન્મેલા ભાઈઓમાં એક ભાઈ પણ જે પુત્રવાળો હોય તો તે પુત્રવડે સર્વે ભાઈઓ પુત્રવાળા ગણાય છે, એમ મનુએ કહ્યું છે.

આ મનુનાં વચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે ભાધને પુત્ર હોય તો બીજાના પુત્રને દત્તક લેવો નહિ. વળી જેને એક પુત્ર હોય, તે પુત્રને દત્તક તરિકે લેવો પણ નહિ તેમ દેવો પણ નહિ. આવો ધર્મશાસ્ત્રમાં જે નિષેધ છે તે, ભાધના એક પુત્રને દત્તક લેવામાં લાગતો નથી. કારણ કે મૂળ શ્લોકમાં તેન એમ એક વચન કહેવામાં આવ્યું છે. તે એમ દર્શાવે છે કે, ભાધને એક પુત્ર હોય તોપણ તેને દત્તક લેવો. પરંતુ જે ભાધને પુત્ર ન હોય તો નજીકના સંબંધીમાંથી પુત્ર લેવો. બીજાના પુત્રને પણ દત્તક લેવો, આવો મત મનુના વચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તે વચન આ પ્રમાણે છે;—ગોત્રરિકથે જનયિતુર્ન મજેદ્દત્તિમઃસુતઃ॥ દત્તક પુત્રે પોતાના જનકનાં એટલે પિતાનાં ગોત્રને અને વારસાનાં ધનને સેવવાં નહિ. અર્થાત્ દત્તક પોતાને લેનારાના ગોત્રનો અને ધનનો ભાગી થાય છે, તેથી તેનો પોતાના જનક પિતાના ધન ઉપર તથા ગોત્ર ઉપર હક રહેતો નથી. આ શ્લોકથી સિદ્ધ થાય છે, કે બીજાના ગોત્રમાંથી પણ દત્તક લઈ શકાય છે ખરો, પરંતુ પોતાનો સર્પિઝ મળે ત્યાં સૂધી બીજાના ગોત્રમાંથી દત્તક લેવો નહિ. દત્તક પુત્રથી ગ્રહીતા—દત્તક લેનારના અને જનકના એમ બન્ને પિતાના ગોત્રમાં પરણી શકાય નહિ. દત્તકનું ત્રણ પુરુષ પર્યંત સાર્પિઝ ગણાય છે અને પંડે ચોથો ગણાય છે. પાંચમા પુરુષથી સાર્પિઝની નિવૃત્તિ સમજવી. જે દત્તક મળે નહિ તો કૃત્રિમ પુત્રને ગ્રહણ કરવો. પંડે બીજાના ગણવાન સન્નતીય પુત્રને ‘તું મારો પુત્ર થા’ એમ કહીને પુત્ર તરિકે કરી લેવો, તેનું નામ કૃત્રિમ પુત્ર. આ રીતે બીજાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોમાં દત્તક તથા કૃત્રિમ બે પુત્ર જ ઉત્તમ છે, આવો પરાશરનો અભિપ્રાય છે અને તેણે પંડે તે મૂળ શ્લોકમાં દર્શાવ્યો છે. તેમાં પણ કળિમાં દત્તક પુત્ર ઉત્તમ છે. આવા અભિપ્રાયથી ૨૪ મા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં દયાન્માતાપિતા વાપિ એમ કહીને દત્તકનું લક્ષણ કહ્યું છે. તેથી જણાય છે કે પુત્રના બીજા જે પ્રતિનિધિઓ કહ્યા છે, તેમાં દત્તક પુત્ર મુખ્ય છે અને તે શિવાયના બીજા પુત્ર જેવા કે, કાનીન, પૌનર્ભવ, ગૂહોત્પન્ન ને સહોદજ—આ પુત્ર વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તેથી પરાશરે તેને ગણાવ્યા નથી. પુત્રિકાપુત્ર (દાહિતરો), ક્ષીત (ખરીદેલો), ઉત્સૃષ્ટ (લાગ કરી દીધેલો), આ પુત્રો જે કે વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી, પરંતુ તેઓમાં પણ એક એક જાતનો દોષ રહેલો છે, તેથી તેઓને પણ પુત્ર પ્રતિનિધિ તરિકે ગણાવ્યા નથી. પુત્રિકા પુત્ર (દાહિતરો)ને પુત્ર પ્રતિનિધિ તરિકે લેવામાં ફળની પ્રત્યાવૃત્તિ થાય છે. જેમ એકને દાનમાં ગાય આપીને તેના બદલામાં તેની પાસેથી ધન કે દુધ લેવું, એ ફળની પ્રત્યાવૃત્તિ થઈ ગણાય. તેમ કન્યાને દાનમાં આપીને પછી દાનમાં આપેલી કન્યાના પુત્રને પુત્ર તરિકે લેવો, એ પણ ફળની પ્રત્યાવૃત્તિ થાય છે. વસિષ્ઠ આવી રીતની ફળની પ્રત્યાવૃત્તિની નિંદા કરતાં કહે છે કે;—અબ્રાતૃકા પુંસઃ પિતૃનમ્બેતિ પ્રતિચીનં ગચ્છતિ પુત્રત્વમ્ જે કન્યાને ભાઈ હોતો નથી તેવી કન્યાનું પુત્રિકાકરણ કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ તેના પુત્રને પુત્ર તરિકે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને તે કન્યા પરણ્યા પછી પોતાના પતિ

તરફથી પુત્રસ્વરૂપે અથવા તો કુળદ્વારા પિતા તરફ પાછી જાય છે. આવી રીતે વિપરીત રીતે પુત્રપણુને પામે છે, તેથી તે ઉત્તમ ગણાતી નથી. ક્રીત પુત્ર વેચાતો લીધેલો હોવાથી ઉત્તમ ગણાતો નથી. પુત્રોત્પત્તિને માટે પૈસા આપીને પરણેલી ભાર્યાની પણ શાસ્ત્રમાં નિંદા કરવામાં આવી છે તો પછી પ્રત્યક્ષ ધન આપીને વેચાતો લીધેલો પુત્ર કેવી રીતે ઉત્તમ ગણાય ? શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, કચ્ચક્રીતા ચ યા નારી ન સા પત્ન્યભિધીયતે ॥ કન્યાનાં માતાપિતાને પૈસા આપીને પરણેલી સ્ત્રી પત્ની કહેવાતી નથી. ઉત્સૃષ્ટ પુત્ર (લાગ કરી દીધેલો) પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે માતાપિતા તેનો લાગ કરી દે છે તેથી તેનામાં દોષ હોવાનો સંભવ છે. માટે બીજાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોમાં માત્ર એ જ પુત્ર ઉત્તમ ગણાય છે:— દક્ષક અને કૃત્રિમ. એમાં પણ પુત્રપ્રતિનિધિઓમાં દક્ષક પુત્ર જ મુખ્ય ગણાય છે. તે જ નહિ તો જ પછી કૃત્રિમ નામનો પુત્ર કરવો; પરંતુ તે દક્ષકના જેવો નથી.

પેતૃવ્યપુત્રઃ સાપત્રઃ પરનારીસુતસ્તથા ।

દારાગ્રિહોત્રસંયોગે ન દોષઃ પરિવેદને ॥ ૨૮ ॥

કાકાનો પુત્ર, આરમાન ભાઈ તથા દત્તકાદિક એવો મોટો ભાઈ કુંવારો હોય અને નાનો ભાઈ લગ્ન કરે અથવા તો અગ્નિહોત્ર લે તો તેને પરિવેદનનો અને પર્યાધાનનો દોષ લાગતો નથી. ૨૮

૨૮ મોટા ભાઈની કિંવા બાપની પહેલાં અગ્નિહોત્ર લેવું, તેનું નામ પર્યાધાન.

એષ્ઠોત્રાતા યદા તિષ્ઠેદાધાનં નૈવ કારયેત્ ।

અનુજ્ઞાતસ્તુ કુર્વીત શશ્વસ્ય વચનં યથા ॥ ૨૯ ॥

અગ્નિહોત્ર લેવાને અધિકારી મોટો ભાઈ જીવતો હોય તો નાના ભાઈએ અગ્નિહોત્ર લેવું જ નહિ. પરંતુ તેની આજ્ઞા મળે તો લેવું, એવું, શંખ મુનિનું વચન છે. ૨૯

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્લીબે ચ પતિતે પતૌ ।

પશ્ચસ્વાપ્ત્સુ નારીણાં પતિરન્યો વિધીયતે ॥ ૩૦ ॥

ખોવાઈ જાય, (પરદેશમાં જવા વિગેરેથી પતિના સમાચાર ન મળે) મરણ પામે, સંન્યાસી થઈ જાય, નપુંસક નિકળે અથવા તો પતિત એટલે બ્રહ્મહત્યાદિ પાપે કરીને ભ્રષ્ટ થઈ જાય, આ પાંચ પ્રકારમાંની કોઈ એક આપત્તિ આવે ત્યારે નારીઓને બીજો પતિ કરવાનો વિધિ છે. ૩૦

૩૦ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે અનેક કારણોને લીધે મનુષ્યોની અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. તે સર્વ પ્રવૃત્તિ સ્વે-વિધવાવિવાહ રાગપ્રાપ્તિ ઝામૂલક હોય છે. તેને માટે શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા હોવાનો સંભવ નથી. શાસ્ત્ર તો અલૌકિક કર્મની જ આજ્ઞા કરે છે. અલૌકિક એટલે લૌકિક કોઈ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકતાં ન હોય તેવાં કર્મ; જેમ કે સંધ્યાવંદન, પંચ મહાયજ્ઞ, અગ્નિહોત્ર આદિ ધર્મકર્મ અલૌકિક કર્મ કહેવાય છે. આ સર્વ કર્મ વેદના તથા શાસ્ત્રનાં પ્રમાણથી જ સિદ્ધ છે અને શાસ્ત્ર તે કર્મ કરવામાટે આજ્ઞા કરે છે. વિંહિતકર્મનો ઉપદેશ કરવો અને નિષિદ્ધ કર્મથી વારણ કરવું, આ શાસ્ત્રનું કર્તવ્ય છે. જેને ક્ષુધા લાગે છે, તે કોઈની પણ પ્રેરણા વગર ભોજન કરે છે; જેને તૃષ્ણા લાગે છે, તે સ્વયં જળપાન કરે છે. આવાં કર્મ લૌકિક કર્મ કહેવાય છે અને તેવાં લૌકિક કર્મમાં મનુષ્યો કોઈની પણ કેરણા વગર સ્વયં પ્રવૃત્ત થાય છે. તેને માટે ધર્મશાસ્ત્ર આજ્ઞા કરતું નથી; પરંતુ ત્યાં પદાર્થો બદલ્ય છે તથા ક્યા પદાર્થ અબદલ્ય છે, તેનો નિર્ણય શાસ્ત્ર કરે છે, અંતરના ઉપદેશ આપવામાં જ શાસ્ત્રની કૃતાર્થતા છે. વિધવાવિવાહ ધર્મકર્મ નથી, પરંતુ લૌકિક કર્મ છે; કારણ કે તે રાગથી એટલે કામનાથી પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રી તથા પુરુષ પોતાની ઉત્કટ કામશાંતિ માટે પુનર્લગ્ન કરે છે, પણ ધર્માચરણનો તેમાં જરા પણ ઉદ્દેશ હોતો નથી. વિધવાવિવાહનો ઉદ્દેશ કામોપભોગ શિવાય બીજો કોઈ પણ જાતનો નથી. આ રીતે રાગમૂલક હોવાથી વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, તેથી તેને માટે વેદ તથા શાસ્ત્ર કદી પણ આજ્ઞા કરે જ નહિ.

આર્યોના સોળ સંસ્કારોમાં વિવાહસંસ્કાર વિશેષ મહત્વ ધરાવનારો છે. અગ્નિહોત્રાદિક ધર્મકૃત્ય કરવા માટે તથા પિતૃના ઋણમાંથી વિવાહનો ઉદ્દેશ. મુક્ત કરનારી ધર્મ્ય પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે શાસ્ત્રમાં સ્ત્રી પરણવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. પુરુષ સ્ત્રી વિના અગ્નિહોત્રાદિક ધર્મનો અધિકારી થઈ શકતો નથી. પરંતુ વિવાહ કર્યા પછી સ્ત્રીની સહાયતાથી ધર્મકૃત્ય કરી શકે છે. બાર્યા પુરુષનું અર્ધ અંગ ગણાય છે. અર્ધ માર્યા મનુષ્યસ્ય। બાર્યા પુરુષનું અર્ધ અંગ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. અર્ધાંગના તરિકે બાર્યા પુરુષની સાથે રહીને ધર્માચરણ કરે છે, તેથી તેને પત્ની, સહધર્મચારિણી વગેરે નામોથી વર્ણવી છે. પુરુષનો પોતાનો તથા પોતાના પૂર્વજોના ઉદ્ધારનો આધાર સ્ત્રીના ઉપર રહેલો છે, તેમ સ્ત્રીની રક્ષાનો બાર પુરુષના ઉપર છે. ભગવાન મનુ કહે છે કે, “સ્વાં પ્રસૂતિ ચરિત્રં ચ કુલમાત્માનમેવ ચ। સ્વં ચ ધર્મં પ્રયત્નેન જાયાં રક્ષન્ હિ રક્ષતિ। પોતાની જાયાનું-પોતાને સંતાન તરિકે જેને વિશે ઉત્પન્ન થવાનું હોવાથી જાયા તરિકે ગણાતી સ્ત્રીનું-જે પુરુષ પ્રયત્નથી રક્ષણ કરે છે, તે પુરુષ પોતાની પ્રજાનું, પોતાનાં ચરિત્રનું, પોતાનાં કુળનું, પોતાના પંડનું અને પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરે છે, એમ જાણવું.” બ્રહ્મચર્ય આશ્રમથી જેમ વીર્યની રક્ષા દર્શાવી છે, તેમ વિવાહ

સંસ્કારથી ક્ષેત્રની રક્ષા દર્શાવી છે. સ્ત્રી ધર્માંચરણ કરવામાં અસ્વતંત્ર છે. તેણે પતિની પાંખમાં રહીને ધર્માંચરણમાં પતિને સહાયતા કરવાની છે અને તેના ધર્મમાંથી પોતાનો ભાગ ગ્રહણ કરવાનો છે તથા પંડે ધર્માંચરણ કરીને પતિનો ઉદ્ધાર પણ કરવાનો છે. પુરુષ ધર્મકૃત્ય કરવામાં સ્વતંત્ર છે; પરંતુ તેને પણ ધર્માંચરણમાં સ્ત્રીની સહાયતાથી સ્વર્ગાદિક મેળવવાનાં છે. આ વિષયનું વિવેચન કરતાં ભગવાન મનુ કહે છે કે;—અપત્યં ધર્મકાર્યાણિ સુશ્રૂષા રતિરુત્તમા । દારાધીનસ્તથા સ્વર્ગઃ પિતૃણામાત્મનસ્તથા ॥

અમ ૯-૨૮.

ધર્મ્ય પ્રજાની ઉત્પત્તિ, અગ્નિહોત્ર આદિક ધર્મકૃત્યો, આવ્યા ગયા અતિથિની સેવા, ઉત્તમ સુખ અને સત્પુત્રોદ્ધાર પિતૃઓને તથા પોતાને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, આ સર્વ કાર્ય સ્ત્રીના આધીન છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, પુરુષને પરલોક મેળવવા માટે ધર્માંચરણમાં સ્ત્રીની સહાયતાની જરૂર છે અને દૈવયોગથી સ્ત્રી મરણ પામે છે તો પુરુષને ફરીને વિવાહ કરવા માટે પણ શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરવામાં આવી છે. કારણ કે સ્ત્રી વિના તેનાથી ધર્મકૃત્ય થઈ શકતાં નથી. આ સર્વ કારણથી સ્ત્રીને શાસ્ત્રમાં ધર્મપત્ની, સંઘધર્મચારિણી વગેરે નામેથી વર્ણવી છે.

પતિ સ્ત્રીનો ગુરુ છે અને સ્ત્રી તેની શિષ્યા છે. સ્ત્રીને પતિથી છૂટા પડીને સ્ત્રી જન્મની સાથી છે. યજ્ઞ, વ્રત, ઉપવાસ વગેરે કરવાનો અધિકાર નથી; પરંતુ પતિની સહચારિણી થઈને જ ધર્મકૃત્ય કરવાનાં છે અને એમ કરવાથી જ તેનાં વ્રતાદિક સફળ થાય છે. પરંતુ (પતિથી છૂટા પડીને કરવાથી) સફળ થતાં નથી. ગુરુને અનેક શિષ્યો કરવાનો અધિકાર છે, પરંતુ શિષ્યને શાસ્ત્રીય દીક્ષાગુરુ એક જ હોય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, ‘પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણાં’ । સ્ત્રીઓનો એક પતિ જ ગુરુ છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ વિવાહસમયે સ્ત્રી પોતાના પતિની સાથે આધ્યાત્મિક સંબંધથી બંધાય છે, જે સંબંધ પતિ મરણ પામ્યા પછી પણ જેવો ને તેવો જ જળવાઈ રહે છે. પતિ મરણ પામે છે, તોપણ તેનો સંબંધ નાશ પામતો નથી; કારણ કે આયોમાં પુનર્જન્મની સંસ્થા માનવામાં આવે છે. એટલા માટે જ, સ્ત્રીએ વિધવા થયા પછી પણ ધર્માંચરણ કરીને પોતાના પતિનો ઉદ્ધાર કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. પતિની સાથે ધર્માંચરણ કરીને તેના ધર્મની અર્ધી ભાગિયણ થનારી સ્ત્રી, અગ્નિની સમક્ષમાં, મન, વાણી અને કાયાથી પતિ તરિકે એક પુરુષને વર્યા પછી, તેનું મરણ થાય, તોપણ બીજા પતિને કેમ વરી શકે ?

શાસ્ત્રના સ્વરૂપને નહિ જાણનારા કેટલાએક કહે છે કે, કલિયુગના ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરનારા પરાશર ઋષિએ પારાશર ધર્મશાસ્ત્રમાં વિવાહવિધિથી વિધવા-વિધવાના વિવાહ કરવાની આજ્ઞા આપી છે અને તેનું વચન આ પ્રમાણે છે:—

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્લીબે ચ પતિતે પતૌ । પશ્ચસ્ત્રાપત્સુ નારીણાં પતિરન્યો વિધીયતે ॥

પતિ ખોવાઈ જાય, મરી જાય, સંન્યાસી થઈ જાય, નપુંસક નિકળે અથવા તો પતિત થઈ (વટલી) જાય, આ પાંચ આપત્તિઓમાંની કોઈ પણ આપત્તિ આવે સારે નારીઓને બીજને પતિ કરવામાં આવે છે.

આ શ્લોક પૂર્વે મનુસ્મૃતિમાં હતો એમ કૃટલાક કહે છે. નારદ સ્મૃતિમાં પણ પ્રોષિતભર્તૃકાના પ્રકરણમાં આ શ્લોક ગણવામાં આવ્યો છે તથા આ સ્મૃતિમાં પણ આ અધ્યાયમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. આ શ્લોક વિધવાવિવાહનો વિધાયક છે કે નથી, તેનો નિર્ણય કરતા પહેલાં વેદમાં વિવાહવિધિમાં વિધવાવિવાહ કહ્યો છે કે નથી કહ્યો, તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો આવશ્યક છે. ભગવાન મનુએ સ્ત્રીઓના આપદ્ધર્મમાં પ્રથમ નિયોગનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે અને પછી તેનું અશાસ્ત્રીયત્વ તથા વિધવાવિવાહનું અશાસ્ત્રીયત્વ અને અધર્મત્વ દર્શાવતાં કહે છે કે:—નોદ્વાદિકેષુ મંત્રેષુ નિયોગઃ કીર્ત્યતે ક્વચિત્ । ન વિવાહાધિવાતુકં વિધવાવેદનં પુનઃ ॥

મનુએ વિવાહવિધિના મંત્રોમાં કોઈ પણ ઠેકાણે નિયોગ કહ્યો નથી, તેમ વિવાહ વિધિમાં વિધવાના પુનર્વિવાહને માટે પણ કહ્યું નથી.

નિયોગવિધિને અશાસ્ત્રીય કહ્યો છે; કારણ કે વિવાહવિધિમાં તેનું વિધાન

કરવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ તેને ધર્મરૂપ કહ્યો નથી. અધર્મરૂપ નિયોગનું સ્વરૂપ.

શ્રાદ્ધાદિક ધર્મકર્મના લોપ ન થાય, તેટલા માટે પુત્રોત્પત્તિ

કરવા માટે મનુએ પડે નિયોગનો વિધિ કહ્યો છે, નિયોગ વિધિનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં

ભગવાન મનુ કહે છે કે, નિયોગને માટે ગુરુજનની આજ્ઞા જોઈએ, નિયુક્ત પુરુષે

શરીર ઉપર ઘી ચોપડવું જોઈએ, વાણીને વશમાં રાખવી જોઈએ, પ્રત્યેક ઋતુમાં

એકવાર જ ગમન કરવું જોઈએ, પુત્રોત્પત્તિ થયા પછી નિયોગ કરનારા પુરુષે તથા

સ્ત્રીએ પરસ્પર ગુરુની પેઠે અને સ્તુષા (પુત્રવધૂ)ની પેઠે વર્તવું જોઈએ. નિયોગ

કરનારો દીયેર અથવા સગોત્રી હોવો જોઈએ; વગેરે નિયોગને માટે વિધિ કહેવામાં

આવ્યો છે ને તેનો ઉદ્દેશ માત્ર પુત્રપ્રાપ્તિનો જ હોય છે; વગેરે કારણોને લીધે,

નિયોગને ધર્મરૂપ કહેવામાં આવ્યો છે. છતાં તેને માટે વિવાહવિધિના મંત્રોમાં

કોઈ પણ ઠેકાણે કોઈ પણ જાતનું વચન મળતું નથી. માત્ર ધર્મશાસ્ત્રમાં તેને

માટે વિધિ જોવામાં આવે છે અને મનુએ જ નિયોગનો વિધિ દર્શાવીને

નોદ્વાદિકેષુ મંત્રેષુ નિયોગઃ કીર્ત્યતે ક્વચિત્ । એમ કહીને નિયોગનું અશાસ્ત્રીયત્વ પ્રતિ-

પાદન કર્યું છે; અને નિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને ધર્મતઃ પ્રસવશ્ચ સઃ । તે પુત્ર

ધર્મપ્રમાણે ક્ષેત્રસ્વામીનો પુત્ર ગણાય છે. આમ કહીને ક્ષેત્રજ પુત્રને ધર્મ પુત્ર તરિકે

માન્ય કર્યો છે તથા બાર પુત્રોમાંથી પ્રથમના છ પુત્રને દાયાદ અને બાંધવ ગણ્યા

છે. તેમાં ક્ષેત્રજને બીજને ગણ્યો છે.

પરંતુ વિધવાવિવાહ અશાસ્ત્રીય અને અધર્મરૂપ, એમ ઉભયરૂપ હોવાથી તેને પશુધર્મ કહીને તેની નિંદા કરે છે. કારણ કે વિધવાવિવાહ વિધવાવિવાહને મનુષ્યે પશુધર્મ માન્યો છે. સ્વચ્છંદપણાથી તથા કામવાસનાથી કરવામાં આવે છે, ગુરુજનની આજ્ઞા વગેરે નિયોગવિધિનું તેમાં ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે છે, તેથી તે ધર્મવિરુદ્ધ છે.

હવે વિવાહવિધિના મંત્રોમાં શું કહ્યું છે, તેનું આપણે અવલોકન કરીએ. વિવાહ વખતે વર અને કન્યા અગ્નિના સમક્ષમાં ઉભાં રહે છે અને કન્યાનો ભાઈ સુપડામાંથી લુગ્ગેલી શાળ કન્યાના ખોખામાં આપે છે અને કન્યા તેના અગ્નિમાં હોમ કરે છે. આ હોમને લાળહોમ કહેવામાં આવે છે. તે લાળહોમ કરતી વખતે નીચે પ્રમાણે એક મંત્ર બોલવામાં આવે છે:—

“અર્યમણં નુ દેવં કન્યા અગ્નિમયક્ષત । સનો અર્યમા દેવઃ પ્રેતો મુચ્ચતુ મા પતેઃ સ્વાહા ॥

કન્યાએ અગ્નિરૂપ અર્યમા નામના તેજસ્વી દેવનું યજન કર્યું છે. તે અર્યમાદેવ પરણીને અમારા કુળમાં આવેલી આ કન્યાને તેના પિતાના કુળમાંથી છોડીને અમારા વરના કુળમાં જોડો.”

આ મંત્ર બોલી રહ્યા પછી વરે હાથથી ગ્રહણ કરેલી કન્યા, પોતાના હાથમાં રહેલી ડાંગરની ધાણીનો—લાળનો—અગ્નિમાં હોમ કરે છે. આ મંત્રમાં કન્યા એવું જે પદ બોલવામાં આવ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે, લાળહોમ કરવાનો અધિકાર માત્ર કન્યાને જ છે, વિધવા સ્ત્રીને નથી. માટે આ મંત્રનો વિધવા સ્ત્રીના સંબંધમાં વિનિયોગ થઈ શકતો નથી.

આ ઉપરાંત એક બીજો મંત્ર પણ વિધવાવિવાહથી વિરુદ્ધ જાય છે. વિવાહ વખતે વર, વહુને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે મંત્ર બોલે છે;—“સોમઃ પ્રથમો વિવિદે ગંધર્વો વિવિદ ઉત્તરઃ । તૃતીયો અમિષ્ઠે પતિસ્તુરીયસ્તે મનુષ્યજઃ ॥ સોમ તારો પ્રથમ પતિ હતો, ગંધર્વ તારો બીજો પતિ હતો, અગ્નિ તારો ત્રીજો પતિ હતો અને હું મનુષ્ય જાતિનો પુરુષ તારો ચોથો પતિ છું.” આ મંત્રમાં પ્રથમના જે ત્રણ પતિ કહ્યા છે, તે કન્યાના શરીરમાં બળ્યે વર્ષ રહીને કન્યાનું રક્ષણ કરનારા ત્રણ અધિષ્ઠાતા દેવતા છે. તેઓ ઉત્તરોત્તર તે કન્યાનું મનુષ્ય જાતિના પુરુષને વધૂ તરિકે દાન કરે છે. આ મંત્રને જ મળતો બીજો એક મંત્ર ઋગ્વેદમાં આ પ્રમાણે બોલવામાં આવે છે:—સોમોઽદદગંધર્વાય ગંધર્વોઽદદમયે । રયિં ચ પુત્રાંશ્વાદાદમિર્મહ્યમથો હમામ્ ॥ આ મંત્રનો અર્થ પણ ઉપરના મંત્રને જ મળતો છે. આ બંને મંત્રના અર્થનો વિચાર કરતાં વિધવાવિવાહ સિદ્ધ થતો નથી; કારણ કે મંત્રના ચોથા ચરણમાં કહે છે કે;—અમિર્મહ્યમથો હમામ્ । અગ્નિએ આ કન્યા મને અર્પણ કરી છે; અર્થાત્ આ મંત્રમાં ચોથો વર મનુષ્ય જાતિનો હોવો જોઈએ એમ દર્શાવ્યું છે. હવે વિધવાને પરણનારો ચોથો થશે નહિ, પરંતુ પાંચમો, છઠ્ઠો અથવા તો ગમે તેટલામો થશે. વળી કન્યાનું દાન અગ્નિની પાસેથી જ લેવું જોઈએ, આમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. અગ્નિએ તો મનુષ્ય જાતિના પુરુષને

દાન કરીને પ્રથમ લગ્ન સમયે, પૌતાનું સ્વત્વ ઉઠાવી લીધું છે અને તેના ઉપર મનુષ્ય જાતિના પુરુષનું સ્વામિત્વ થયું છે. તે પતિ મરણ પામ્યા પછી તે વિધવાનું દાન કોણુ કરે? સ્ત્રીના ઉપર સ્વામિત્વ ધરાવનારો પતિ તો મરણ પામ્યો છે, માટે તેના સ્વામિત્વ તળે રહેલી વસ્તુનું ખીજાને દાન કરવાનો અધિકાર કેમ હોય? આ ઉપરાંત એક ખીજા પણ આપત્તિ નડે છે. તે એ કે, વિધવાના વિવાહ વખતે તેના હાથને ગ્રહણ કરવો કે તેના ખીજા કોઈ અવયવને? વિધવાવિવાહનો પક્ષ કરનારા કહેશે કે, વિધવાવિવાહ સમયે વિધવાના પાણિને (હાથને) ગ્રહણ કરવો. પરંતુ તેના પાણિનું (હાથનું) તો પ્રથમ વિવાહ સમયે જ દાન કરવામાં આવ્યું છે. એક દાન કરેલી વસ્તુનું તેના સ્વામી વિના ખીજાને દાન કરવાનો અધિકાર નથી; અને ખીજા અવયવને ગ્રહણ કરવાનું કોઈ વિવાહમંત્રમાં કહ્યું જ નથી. વિવાહમાં પાણિ-ગ્રહણ સમયે વર, કન્યાનો જમણો હાથ ગ્રહણ કરીને નીચેનો મંત્ર બોલે છે;—“ગૃન્નામિ તે સૌમગત્વાય હસ્તમ્ । મહ્યં ત્વાદુર્ગાર્હપત્યાય દેવાઃ । દેવોએ ગાર્હપત્ય અગ્નિનીની સેવા કરવા માટે તને, મને અર્પણ કરી છે. (મારે સ્વાધીન આપી છે.) હું ધર્મકર્મનાં સુખ ભોગવવા માટે તારા પાણિને (જમણા હાથને) ગ્રહણ કરું છું.”

આ મંત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે, જમણા હાથનું દાન થવાથી તે અંગ ઉચ્છિદ્ધ થઈ જાય છે અને ખીજા કોઈ પણ અંગનાં દાનમાટે વિવાહવિધિમાં વચન જ નથી. આ રીતે વિવાહવિધિના મંત્રોના અર્થનો વિચાર કરતાં કોઈ પણ રીતે વિધવા-વિવાહ વિવાહવિધિના મંત્રોથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી અને તેજ અભિપ્રાયથી ભગવાન મનુ આઠમા અધ્યાયના ૨૨૫ માં શ્લોકમાં કહે છે કે;—

“પાણિગ્રહણિકા મંત્રા કન્યાષ્વેવ પ્રતિષ્ઠિતાઃ । નાકન્યાસુ ક્વચિન્નૃણાં હ્રસ્વધર્મક્રિયા હિ તાઃ ॥

પાણિગ્રહણના મંત્રો કન્યાઓને વિશે જ સંભવે છે; પરંતુ જેઓમાં કન્યા-પણાનો અભાવ છે એટલે જેઓ કન્યા રહી નથી—વિધવા છે, તેઓને માટે પાણિ-ગ્રહણના મંત્રો નિરૂપયોગી છે.” કારણ કે જેઓ કન્યા નથી તેઓમાંથી દાન દેવારૂપી તથા દાન લેવારૂપી ધર્મક્રિયાનો નાશ થઈ જાય છે; તેથી કન્યાના પાણિગ્રહણને માટે બોલેલા મંત્રો, કન્યાધર્મથી રહિત થયેલી વિધવા સ્ત્રીને માટે નિરૂપયોગી છે. કન્યાની કન્યાપણાની હાનિ ક્યારે થાય છે, તેને માટે મનુ લખે છે કે;—

પાણિગ્રહણિકા મંત્રા નિયતં દારલક્ષણમ્ । તેષાં નિષ્ઠા તુ વિજ્ઞેયા વિદ્વદ્भिઃ સત્તમે પદે ॥

પાણિગ્રહણના મંત્રોથી કન્યાને સંસ્કાર કર્યા પછી, કન્યામાંથી કન્યાપણું દૂર થાય છે અને નિયમપૂર્વક દારાપણું—ભાર્યાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તે વિવાહ-વિધિના મંત્રોની ખરી સંપૂર્ણતા તો સાતમે પગલે એટલે સજ્ઞા સત્પદી મ્બ । સા મામનુવ્રતા મ્બ । તું સાત પગલા મારી સાથે ચાલીને મારી સખા થા અને મારા ધર્મકૃત્યમાં મને અનુસરનારી થા, ઇત્યાદિ મંત્રથી સાતમું પગલું ભર્યા પછી જ થાય છે, આમ વિદ્વાનોએ જાણવું.

સપ્તપદીની ક્રિયા વખતે વચ્ચે જો વિધિ આવે અને સાત પગલાં પૂર્ણ સપ્તપદી થયા પછી કન્યા- થાય નહિ તો પરણવા બેઠેલી કન્યાનું કન્યાપણું ખંડિત થતું પણ દૂર થાય છે. નથી અને તે કન્યાનો વિવાહ થઈ શકે છે.

વિધવાવિવાહને પ્રતિપાદન કરનારાઓ, વિવાહવિધિ ઉપર જ આધાર ન રાખતાં, વિધવાવિવાહ વૈદિક મંત્રોથી સિદ્ધ થાય છે, એમ દર્શાવવા માટે એક વેદના મંત્રનું પ્રમાણ આપે છે. એ બ્રાહ્મણ ગ્રંથનો મંત્ર આ પ્રમાણે છે;—
‘તસ્માદેકસ્ય બદ્વયો જાયા ભવન્તિ । નૈકસ્યૈ બહવઃ સહ પતયઃ ॥ એક પુરુષને ધણી સ્ત્રીઓ હોય છે, પરંતુ એક સ્ત્રીને ધણા પતિઓ હોતા નથી, તેમ સહ કહેતાં એક સાથે પણ ધણા પતિઓ હોતા નથી.’ આ મંત્રમાં સહ શબ્દ છે, તેનો આધાર લઈને વિધવાવિવાહના પક્ષપાતીઓ કહે છે કે, પુરુષની પેઠે સ્ત્રીને એક સાથે ધણા પતિઓ કરવાનો અધિકાર નથી; પરંતુ ક્રમે ક્રમે કરવાનો અધિકાર છે. મૂળ મંત્રમાં સહ શબ્દ છે તેનો ન ની સાથે અન્વય નહિ કરતાં વગર સમજણ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કલ્પના ઉભી કરે છે. પરંતુ તેવી કલ્પના કરવા જતાં વિવાહવિધિના મંત્રોની સાથે અને ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોની સાથે વિરોધ ઉભો થાય છે. આવી વિરોધ ઉપજાવનારી કલ્પના કરવી ઉચિત નથી. પાંચ પાંડવો દ્રૌપદીને પરણવા માટે એક સાથે બેઠા. તે સમયે દ્રુપદ રાજાની અને યુધિષ્ઠિરની વચ્ચે, ધર્મનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ વિશે વિચાર ચાલ્યો હતો. એ પ્રસંગ મહાભારતમાં છે. તેના ઉપર ટીકાકાર નીલકંઠે વિચાર કરતાં, ઉપરના વેદમંત્રનો ઉપન્યાસ કરીને તે વિશે વિચાર કર્યો છે. યુધિષ્ઠિર રાજા પાંચ પાંડવોને સાથે લઈને દ્રૌપદીને પરણવામાટે તૈયાર થયા. તે સમયે દ્રુપદ રાજાએ યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું કે;—“લોકવેદવિરુદ્ધોયં ધર્મો ધર્મમૃતાં વર । કર્તુ-મર્હસિ કૌન્તેજ કસ્માન્તે બુદ્ધિરિદ્ધશી ॥ હે ધર્મવંતોમાં શ્રેષ્ઠ કુંતીપુત્ર ! આં વિવાહધર્મ લોકવિરુદ્ધ અને વેદવિરુદ્ધ છે. તેવો વિવાહ કરવાને તમે યોગ્ય છો? તમારી આવી બુદ્ધિ કેમ થઈ છે?” તેના ઉત્તરમાં યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે;—“સૂક્ષ્મો ધર્મો મહારાજ નાસ્ય વિદ્યો વયં ગતિમ્ । હે મહારાજ ! ધર્મનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ છે; અમે તેની ગતિને (સ્વરૂપને) જાણતા નથી.” યુધિષ્ઠિરનાં આ વચનની વ્યાખ્યા કરતાં નીલકંઠે નૈકસ્યૈ એ મંત્રનું ઉદાહરણ આપ્યું છે અને દર્શાવ્યું છે કે, પુરુષની પેઠે સ્ત્રીને અનેક પતિ કરવાનો અધિકાર નથી; પરંતુ સ્ત્રીને તો એક પતિ જ હોવો જોઈએ. આ શ્રુતિનો આ પ્રમાણે અર્થ છે કે એકસ્યૈ બહવઃ પતયો ન । એક સ્ત્રીને ધણા પતિઓ હોતા નથી, તેમ સહ પતયો ન । એક સાથે પણ ધણા પતિઓ હોતા નથી. છતાં દ્રૌપદીએ પાંડવોની સાથે કરેલો વિવાહ એક અપવાદરૂપ વિવાહ હતો, આવો નીલકંઠેનો મત છે. વળી નૈકસ્યૈ બહવઃ સહ પતયઃ આ શ્રુતિનો એવો તાત્પર્ય છે કે, જેમ એક વિશાળ ઘર, ક્ષેત્ર, બાગ, બગીચા વગેરે એક સમયે એક પુરુષને અથવા તો અનેક પુરુષને દાનમાં આપી શકાય છે, તેમ કન્યાનું દાન પણ એક સમયે એકને અથવા તો અનેકને થઈ શકે કે કેમ? આવી શંકાનો નિવેધ કરવા માટે નૈકસ્યૈ બહવઃ સહ પતયઃ એ શ્રુતિ કહેવામાં આવી છે.

આ બ્રાહ્મણ શ્રુતિના જેવી જ એક બીજી શ્રુતિ પણ છે. તેની સાથે ઉપરની શ્રુતિનો સંબંધ યથાર્થ રીતે ઘટી શકે છે અને તેથી પરસ્પર વિરોધ ઉભો ન થતાં બંનેનું સાર્થક્ય થાય છે. તે શ્રુતિ આ પ્રમાણે:-

“યદેકસ્મિન્યુપે દ્વે રશને પરિવ્યયતિ તસ્માદેકો દ્વે જાયે વિન્દેત । યન્નૈકાં રશનાં દ્વયોર્યુગયોઃ પરિવ્યયતિ તસ્માન્નૈકા દ્વૌ પતી વિન્દેતે । જેમ એક યજ્ઞના સ્તંભ ઉપર રશના (દોરી)ને વિટાળવામાં આવે છે; તેમ એક પુરુષ બે સ્ત્રીને પરણી શકે છે. પરંતુ જેમ એક રશના બે યુગ-યજ્ઞસ્તંભ ઉપર વિટાળવામાં આવતી નથી; તેમ એક સ્ત્રી બે પતિઓને પણ પરણી શકતી નથી.”

એક યજ્ઞમાં એક યજ્ઞસ્તંભના ઉપર વિટાળેલી રશના (દોરી) બીજે સમયે કરવામાં આવેલા યજ્ઞમાં, યજ્ઞના સ્તંભ ઉપર વિટાળવામાં આવતી નથી; કારણ કે પ્રથમના યજ્ઞમાં તેનો ઉપયોગ કરવાથી તે ઊઝિછટ થાય છે અને ઊઝિછટ થયેલી રશનાનો પુનઃ યુગમાં ઉપયોગ થઈ શકતો નથી; તેમ એકવાર વિધિપૂર્વક જે સ્ત્રીને પરણાવવામાં આવી હોય તેના પતિ મરણ પામ્યા પછી, ફરીને તે વિધવાનું દાન થઈ શકતું નથી. કારણ કે તેનામાં કન્યાપણું રહેતું નથી.

શ્રુતિરહસ્યવેત્તા ભગવાન મનુ કહે છે કે;—“સકૃદંશો નિપતતિ સકૃત્કન્યા પ્રદીયતે । સકૃદાહ દદાનીતિ ત્રીણ્યેતાનિ સતાં સકૃત્ ॥ ભાઈઓ પોતાના પિતાના ધનનો ભાગ એક વાર જ પાડી શકે છે, કન્યાનું દાન પણ એક વાર જ થઈ શકે છે અને ‘હું આપું છું’ આમ કહીને કોઈ પણ વસ્તુનું દાન પણ એકવાર જ કરવામાં આવે છે. આ ત્રણ કાર્ય ધર્મના માર્ગઉપર ચાલનારા સત્પુરુષો એકવાર જ કરે છે.” આ રીતે કન્યાનું વાઙ્માન પણ એક વાર જ કરવાનું છે અને તે પછી વિધવાના વિવાહનું ખંડન કરતાં કહે છે કે;—ન વિવાહવિધાવુક્તં વિધવાવેદનં પુનઃ । વિવાહના વિધિમાં વિધવાના પુનર્વિવાહનો વિધિ કલ્પો નથી. આ રીતે વિધવા-વિવાહનું ખંડન કર્યા પછી તેના ઉપસંહારમાં કહે છે કે;—ન દત્ત્વા કસ્યાચ્કન્યાં પુનર્નર્દયાદિચક્ષણઃ । દત્ત્વા પુનઃ પ્રયચ્છન્ હિ પ્રાપ્નોતિ પુરુષાનૃતમ્ ॥ ધર્મવેત્તા કુશળ પુરુષો એકને કન્યાનું દાન કર્યા પછી, ફરીથી બીજાને કન્યાનું દાન કરવું નહિ. જે પુરુષ એકને કન્યાનું દાન કર્યા પછી બીજાને કન્યાનું દાન કરે છે, તેને મનુષ્યહરણનો દોષ લાગે છે.

મેધાતિથિ, કુલ્લુકભટ્ટ વગેરે આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહે છે કે, દાન કરવાના ગુણ દોષને જાણનારા પુરુષે, એક પુરુષને પોતાની કન્યાનું વાઙ્માન કર્યા પછી બીજાને દાન કરવું નહિ; કારણ કે એકને કન્યાનું દાન કર્યા પછી બીજાને કન્યાનું દાન કરનારા પુરુષને મનુષ્યહરણનો દોષ લાગે છે. આ વચનનો સાર એ છે કે, એકને વાઙ્માન કર્યા પછી, કારણ વગર બીજાને કન્યાનું દાન કરવામાં દોષ લાગે છે. શાસ્ત્ર વાઙ્માનને ફેરવવા માટે પણ નિષેધ કરે છે તો પછી વિધવાવિવાહને તો અવકાશ જ ક્યાંથી હોય? સમપદી થયા પૂર્વે જો વર મરણ પામે તો વિવાહક્રિયા સંપૂર્ણ થયેલી ગણાતી નથી અને તેવી કન્યાને બીજા વરની સાથે પરણાવી શકાય છે. આમ મનુએ સ્પષ્ટ કર્યું છે અને તેના આવા અભિપ્રાયને પ્રગટ કરતાં વચ્ચે

કહે છે કે;—‘અદ્વિર્વાચા ચ દત્તાયાં મ્રિયેતાદૌ વરો યદિ । ન ચ મંત્રોપનીતા સ્યાત્કુમારી વિતુરેવ સા ॥ કન્યાનું વાણીથી તથા જળથી દાન કર્યા પછી જો તેનો પતિ સમ-પદીની પહેલાં મરણ પામે અને તેને સમપદીની સંપૂર્ણ ક્રિયા કરવામાં આવી ન હોય તો તે કન્યા પિતાની જ ગણાય છે.’ યમ પણ કહે છે; ‘નોદકેન ન વા વાચા કન્યાયાઃ પતિરુચ્યતે । પાણિમ્રહ્ણસંસ્કારાત્પતિત્વં સપ્તમે પદે ॥ સંકલ્પપૂર્વક જળવડે દાન કરવાથી અથવા તો વાગુદાન કરવાથી પુરુષ કન્યાનો પતિ થઈ શકતો નથી; પરંતુ પાણિમ્રહ્ણ સંસ્કાર કર્યા પછી સમપદીને સાતમે પગલે પુરુષનું (કન્યા ઉપર) પતિપણું ઉત્પન્ન થાય છે.’

પરંતુ આ મનુનાં વચનને કાલ્યાણનના એક વચનની સાથે વિરોધ આવશે. આવી કોષ્ટને શંકા થાય, પરંતુ તે શંકા નિર્મૂળ છે. કાલ્યાણનનું વચન આ પ્રમાણે છે;—સ તુ યથ્યજાતીયઃ ક્લીબઃ પતિત એવ વા । વિકર્મસ્થઃ સગોત્રો વા દાસો દીર્ઘમયોપિ વા ॥ ઉદાપિ દેયા સાન્યસ્મૈ સદ્દામરણભૂષણા ॥ જેની સાથે કન્યા વરાવેલી હોય, તે વરજો બીજા જાતનો, નપુંસક, પતિત, અધર્મ કરનારો, સગોત્રી, દાસ અથવા તો લાંબા કાળનો રોગી નિકળે, તો તેને વરાવેલી હોય તો પણ, આભરણો તથા બીજાને પરણાવવી.

આ કાલ્યાણનના વચનમાં ‘ઉદાપિ’ એ પદમાં ઉદા અને અપિ એવાં બે પદ છે. તેમાં અપિ શબ્દનો પ્રયોગ સંભાવનાના અર્થમાં છે. એટલે ઉદા કહેતાં પરણેલી નહિ, પરંતુ પરણવાને તયાર થયેલી હોય તોપણ તે કન્યા તેને નહિ પરણાવતાં બીજાને પરણાવવી. લોકવ્યવહારમાં પણ ઘણીવાર સંભાવનારૂપે કહેવામાં આવે છે કે ‘અનુત્તમો રસો હ્યેષ પ્રમીતમપિ ચેતયતે । આ રસ (માત્રા) એવો તો સારો છે કે, મરણ પામેલાને પણ જીવતા કરે છે.’ આ વાક્યમાં પ્રમીત શબ્દ મરણ પામેલાનો વાચક નથી; પરંતુ મૃતપ્રાય મૂર્છિત થયેલાનો વાચક છે. કારણ કે, મૂર્છિતને ફરી ઉઠવાનો સંભવ હોય છે, પરંતુ મરણ પામેલાને ફરીને જીવતો થવાનો સંભવ હોતો નથી. તેમ જ કાલ્યાણનના વચનમાં પણ જે ઉદા શબ્દ છે, તે જેને સંપૂર્ણ વિવાહ સંસ્કાર થયો ન હોય એવી વાજ્ઞતા કન્યાનો વાચક છે પરંતુ જે કન્યાનો વિવાહ સંસ્કાર સંપૂર્ણ થયો હોય તેવી કન્યાનો વાચક નથી. જેમ મરી ગયેલાને કરેલો રસનો પ્રયોગ નિરર્થક થઈ પડે છે, તેમ ઉદા ને એટલે પરણેલી કન્યાને પણ વિવાહવિધિ નિરર્થક થઈ પડે છે. આ રીતે વિધવાવિવાહ મનુને સર્વથા માન્ય નથી.

હવે પરાશરને વિધવા વિવાહ માન્ય છે કે નથી, તેના આપણે વિચાર કરીએ.

પરાશર પોતાની સંહિતામાં કળિયુગના ધર્મ નિરૂપણ કરે છે. પરાશરને પણ વિધવા-વિવાહ માન્ય નથી. તેમાં કહે છે કે;—નષ્ટે મૃતે પ્રજાજિતે ક્લીબે ચ પતિતે પતૌ ।

પદ્મસ્વાપ્સુ નારીણાં પતિરન્યો વિધીયતે ॥ પતિ ખોવાઈ

જાય, મરણ પામે, સંન્યાસી થઈ જાય, નપુંસક નિવડે અથવા તો પતિત થઈ જાય (વટલી જાય), આ રીતે પાંચ આપત્તિઓમાંની કોઈ પણ આપત્તિ આવે ત્યારે નારીઓનો બીજો પતિ કરવામાં આવે છે.

કેટલાએક કહે છે કે, પરાશરે આ શ્લોકમાં વિધવાવિવાહની આજ્ઞા આપી છે. પરંતુ એમ કહેવું એ સર્વથા મિથ્યા છે. પરાશરે નિયોગનું પણ ખંડન કર્યું છે, તે વિધવાવિવાહને કેવી રીતે સંમતિ આપે? નષ્ટે મૃતે એ શ્લોકનો વિચાર કરતાં પ્રહેલાં હંમેશા યાદ રાખવું જોઈએ કે; જ્યાં શ્રુતિનાં અને સ્મૃતિના વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ પડે, ત્યાં શ્રુતિનાં વચનને શ્રેષ્ઠ માનીને નિર્ણય કરવો. મનુ કહે છે કે;— ‘ધર્મે જિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ । ધર્મે જાણવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને શ્રુતિઓ પરમ પ્રમાણુ છે.’ કારણ કે સ્મૃતિઓનું મૂળ શ્રુતિઓ છે. વેદ-વેત્તા ઋષિઓએ શ્રુતિમાં કહેલા ધર્મોનું સ્મરણ કરીને સ્મૃતિગ્રંથો રચ્યા છે. વિવાહવિધિના મંત્રોનું અવલોકન કરતાં કોઈ પણ રીતે વિધવાવિવાહ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. એ વાત મનુએ વૈદિક મંત્રોનો ઉદાહરણ કરીને સિદ્ધ કરી આપી છે, છતાં મનુનાં વચનને અપ્રમાણુ માનીને જે કન્યા વિવાહવિધિથી પરણીને ભાર્યા થઈ હોય, અને પછી વિધવા થયેલી હોય એવી સ્ત્રીને પરાશર મુનિ પુનર્વિવાહ કરવાની કદી પણ આજ્ઞા આપે જ નહિ. કદાચ કોઈ કહે કે, પરાશરે આ વચન અવૈદિક વિવાહને માટે કહ્યું છે, પરંતુ તેમ માનીએ તો પરાશર-સંહિતા વેદવિરુદ્ધ અશાસ્ત્રીય ઉપદેશ કરવાથી અપ્રમાણુ થઈ પડે તેનો કેવી રીતે ઉદ્ધાર કરવો? માટે પરાશરનું નષ્ટે મૃતે વચન વિધવાવિવાહની આજ્ઞા કરે એમ માનવું એ સર્વથા ભૂલ ભરેલું છે.

હવે પરાશર સંહિતાના ટીકાકરો, આ શ્લોકનું કેવી રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે, તે આપણે જોઈએ. સાયણુ માધવ આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહે છે કે;— ‘અયં ચ પુનરુદ્વાહો યુગાન્તરવિષય इति कलौ नानुष्ठेयः । तथाचादित्यपुराणम् । ऊढायाः पुनरुद्वાહો જ્યેષ્ઠાંશો ગોવધસ્થા । કલૌ પચ્ચ ન કુર્વાંત માતૃજાયાં કમણ્ડલુમ્ ॥ આ શ્લોકમાં પરાશરે વિધવાનો પુનર્વિવાહ કહ્યો છે, તે બીજા યુગને માટે કહ્યો છે (માટે કલિયુગમાં કરવો નહિ). આદિત્ય પુરાણમાં કહ્યું છે કે;—પરણેલી સ્ત્રીનો પુનર્વિવાહ, જ્યેષ્ઠ ભાઈને આપવામાં આવતો અધિક ભાગ, ગોવધ, ભાઈની સ્ત્રી સાથે નિયોગ અને સંન્યાસ આ પાંચ કર્મ કળિયુગમાં કરવાં નહિ.”

માધવની આ વ્યાખ્યા ભ્રમભરેલી છે; કારણ કે પરાશર સ્મૃતિમાં કેવળ કળિયુગના ધર્મનો જ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે અને એ વાર્તા આ સંહિતાના પ્રથમાધ્યાયના ઉપોદ્ધાત ઉપરથી તથા સંહિતાના ઉપસંહાર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. માટે બીજા યુગના ધર્મ આ સ્મૃતિમાં કહ્યા છે, આવી કલ્પના કરવી એ ભ્રમ છે.

નંદપંડિત આ શ્લોકની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે; ‘વાગ્દાનાન્તરં પાણિગ્રહણ-ત્પ્રાકૃપતૌ ઉત્પત્ત્યમાનપતિત્વવાતિ પૂર્વાસ્મિન્ વરે નષ્ટે દૂરદેશગમનેનાપરિજ્ઞાતવૃત્તાન્તે મૃતે સ્ત્રીકાન્તરં ગતે પ્રવ્રજિતે, ક્લીબે વા સતિ એવંવિધાસુ આપત્તિષુ નારીણાં કન્યાનાં અન્યઃ પતિર્વિધીયતે । વાગ્દાન થઈ ગયા પછી, અને પાણિગ્રહણની પૂર્વે, ભવિષ્યમાં પતિ થનારો ગૌણપતિ પરદેશમાં જવાથી તેનો વૃત્તાંત જાણવામાં આવે નહિ, મરણ

પામે એટલે પરલોકમાં જાય, સંન્યાસી થઈ જાય, અથવા તો નપુંસક નિવડે આવી રીતની આપત્તિ આવે ત્યારે, નારીઓનો એટલે કન્યાઓનો ખીન્ને પતિ કરવામાં આવે છે.’

આ વચનને મળતાં જ નારદે પણ વચનો કહ્યાં છે;—

‘પરિગૃહ્ય તુ યઃ કન્યાં વરો દેશાન્તરં વ્રજેત્ । ત્રીનૃતૂન્ સમતિક્રમ્ય કન્યાન્યં વરયેદ્વરમ્ ॥
સ્ત્રીપુંસયોસ્તુ સંબંધાદ્વરણં પ્રાગ્વિધીયતે । વરણાદ્ગ્રહણં પાણેઃ સંસ્કારોઽપિ વિચક્ષણૈઃ ॥
તયોરનિયતં પ્રોક્તં વરણં દોષદર્શનાત્ ॥

“જે વર વાગ્દાનવડે કન્યાનો સ્વીકાર કરીને પરદેશ ગયો હોય તેને માટે કન્યાએ ત્રણ ઋતુ એટલે છ મહિના સૂધી વાટ જોવી; અને પછી ખીજ વરને વરવું. પરંતુ તે વર જે કન્યા આપવાના બદલામાં આપવાનું ધન તથા સ્રીધન આપીને ગયો હોય તો કન્યાએ એક વર્ષ સૂધી વાટ જોવી અને તે પછી ખીજ વરને વરવું. કારણ કે સ્ત્રી તથા પુરુષની વચ્ચે વિવાહ સંબંધ થાય છે, ત્યારે ત્રણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે:—પ્રથમ વર કન્યાનું વરણ (ભાર્યા માટે પ્રાર્થના) કરે છે; તે પછી કન્યાનો પિતા કન્યાનું વાગ્દાન કરે છે અને તે પછી પાણિગ્રહણ તથા સપ્ત-પદીનો વિધિ કરવામાં આવે છે. તેમાં પાણિગ્રહણ અને સપ્તપદી પતિ પત્નીના સંબંધને સ્થિર કરનારા છે, પરંતુ વરણવિધિ અનિયત અને અનિયામક છે, આમ ધર્મવેત્તાઓ કહે છે. એક વરની સાથે એક કન્યાનું વરણ કર્યા છતાં પણ તેને તોડી શકાય છે. પરંતુ પાણિગ્રહણાદિક ક્રિયા થયા પછી પતિનો સંબંધ ટાળી શકાતો નથી; કારણ કે પાણિગ્રહણ અને સપ્તપદીના સંસ્કારો કન્યામાં ભાર્યાત્વ લાવનારા છે. માટે જ મનુએ કહ્યું છે કે;—‘પાણિગ્રહણિકા મન્ત્રા નિયતં દારલક્ષણમ્ । તેષાં નિષ્ઠા તુ વિજ્ઞેયા વિદ્વદ્भिઃ સપ્તમે પદે ॥ પાણિ ગ્રહણુના મંત્રોથી સંસ્કાર થયા પછી કન્યામાં નિશ્ચયપણાથી દારાપણું (ભાર્યાપણું) આવે છે; અને તે વિવાહના મંત્રોત્તરી સમાપ્તિ વિદ્વાનોએ સપ્તપદીનું સાતમું પગલું ભર્યા પછી જાણવી.’

આ સર્વે વચનની છેવટે વરણ તોડી નાંખવાનો હેતુ દર્શાવતાં નારદ કહે છે કે, દોષદર્શનાત્ । જે વરમાં દોષ જોવામાં આવે તો કન્યાને ટાળવી; નહિતર વરણ તોડાય નહિ. વસિષ્ઠ પણ કહે છે કે;—અદ્વિર્વાચા ચ દત્તાયાં મ્રિયેતાદૌ વરો યદિ । ન ચ મંત્રોપનીતા સ્યાત્કુમારી પિતુરેવ સા । સંકલ્પપૂર્વક જળથી તથા વાણીથી કન્યા-દાન કર્યા છતાં પણ જે વિવાહ પહેલાં વર મરણ પામે અને વિવાહ મંત્રોથી તેના સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો ન હોય તો તે કન્યા પિતાની જ ગણાય છે. યમ પણ કહે છે કે;—‘નોદકેન ન વા વાચા કન્યાયાઃ પતિરુચ્યતે । પાણિગ્રહણસંસ્કારાત્પતિત્વં સપ્તમે પદે ।

સંકલ્પપૂર્વક જળવડે દાન કરવાથી અથવા તો વાણીવડે દાન કરવાથી વર કન્યાનો પતિ કહેવાતો નથી; પરંતુ પાણિગ્રહણુનો સંસ્કાર થયા પછી સાતમે પગલે વરમાં પતિપણું ઉત્પન્ન થાય છે.’ મનુ પણ કહે છે કે—પાણિગ્રહણિકા મંત્રા નિયતં દારલક્ષણમ્ । તેષાં નિષ્ઠા તુ વિજ્ઞેયા વિદ્વદ્भिઃ સપ્તમે પદે । શ્લોકાર્થ સ્પષ્ટ છે.

હવે આપણે પરાશરના વિવાદસ્ત શ્લોક ઉપર પુનઃ વિચાર કરીએ. નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્લીબે ચ પતિતે પતૌ ॥ આ પરાશરના શ્લોકમાં ચક્રાર બણેલો છે, તેથી આ ઉપરાંત બીજાઓનું પણ અહીં સંભવે છે અને તેથી જ કાત્યાયન કહે છે કે;—સ તુ યથન્યજાતીયઃ ક્લીબઃ પતિત એવ વા । વિકર્મસ્થઃ સગોત્રો વા દાસો દીર્ઘાયોપિ વા ॥ ઉઢાપિ દેયા સાન્યસ્મૈ સદ્દામરણભૂષણા ॥

આ શ્લોકમાં ઉઢાપિ એ વાક્યમાં અપિ શબ્દ છે, તે કૌમુતિકન્યાયે કરીને વાગ્દત્તાનું જ બીજાને દાન કરવાનું કહે છે; પરંતુ ઉઢાનું એટલે પરણેલી કન્યાનું દાન કરવાનું કહેતો નથી. જે પરણેલી કન્યાનું બીજા વરને દાન કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય તો કોઈ પુરુષ અજ્ઞાતા સગોત્રની કન્યાને પરણે અને તેને પાછળથી તે કન્યા સગોત્રી છે આમ જાણવામાં આવે તો તે કન્યાને બીજાની સાથે પુનર્વિવાહ કરવાનો દોષ નડે નહિ. પરંતુ સગોત્રની કન્યા પણ અજ્ઞાતા પરણાઈ ગઈ હોય તો તે કન્યા બીજાને પરણાવી શકાતી નથી પણ પરણનારાએ જ તે કન્યાનું જીવતાં સૂધી માતાની પેઠે પોષણ કરવું, આમ ધર્મ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. તે વચન આ પ્રમાણે છે;—‘મોગતસ્તાં પરિત્યજ્ય પાલયેજ્જનનીમિવ ॥ સગોત્રની કન્યા સાથે વિવાહ થઈ જાય અને પાછળથી તે કન્યા સગોત્રા છે એમ જાણવામાં આવે, તો તેની સાથે સંભોગ કરવો નહિ; પરંતુ જનેતાની પેઠે તેનું પાલન કરવું.’ જે વિધવાના પુનર્વિવાહ શાસ્ત્રસંમત હોય તો સગોત્રા કન્યાને પરણનારાએ તેનું જનેતાની પેઠે પાલન કરવું, એમ શાસ્ત્ર શા માટે કહે? પરંતુ એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રસંમત નથી. વળી નષ્ટે મૃતે એ શ્લોકમાં પશ્ચાદ્ શબ્દ છે તે પ્રસિદ્ધ એવી પાંચ સંખ્યાના અનુવાદ માત્ર છે. પરંતુ પરિસંખ્યારૂપ નથી, એટલે પાંચ જ આપત્તિમાં વાગ્દાન કરેલી કન્યાને બીજા વરની સાથે પરણાવવી એવા અર્થમાં નથી. જે તેમ હોય તો ઐધાયન સ્મૃતિના વચનની સાથે વિરોધ આવશે. તે વચન આ પ્રમાણે છે;—વાચા દત્તા મનોદત્તાર્મિપરિગતા સત્તમં પદં નીતા મુક્તા ગૃહીતગર્ભા પ્રસૂતા ચેતિ સત્તવિધા પુનર્મૃત્તાં ગૃહીત્વા ન પ્રજાં ધર્મં વિન્દેત ।

વાગ્દત્તા, મનોદત્તા, અગ્નિની સાક્ષીએ દત્તા, સાતમું પગલું ભરી રહેલી, મુક્તા (ભોગવેલી), ગૃહીતગર્ભા અને પ્રસૂતા, આ રીતે સાત પ્રકારની પુનર્ભૂ છે. તેને પરણ્યાથી પુરુષને ધર્મનો લાભ થતો નથી, તેમ તેવી સ્ત્રીથી થયેલી પ્રજા પણ પોતાની ગણાતી નથી.

આ વચનમાં વાગ્દત્તા કન્યાને પરણનારાને માટે પણ દોષ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તેથી પરાશરના નષ્ટે મૃતે એ વચનને જે તમે વાગ્દત્તાપર માનશો તો તેમાં પણ જેવો ને તેવો જ દોષ આવી ઉભો રહેશે. આમ કાંઈને શંકા થવાનો સંભવ છે; પરંતુ અહીં ઐધાયને વાગ્દત્તા કન્યાના સમ્બંધમાં જે કહ્યું છે; તે નિર્દોષ વરને દીધેલી કન્યાને ટાળીને, જે બીજાને પરણાવવા આવે તો તેને માટે કહ્યું છે. નારદે પણ ઉપરના જ અર્થને અનુસરતું કહ્યું છે;—

‘ક્ષતાં ન્યાયેન યઃ કન્યાં વરાય ન દદાતિ ચ । અદુષ્ટચ્છેદ્વરો રાક્ષા સ દણ્યસ્તત્ર ચોરવત્ ॥

જે પુરુષ ન્યાયપૂર્વક એક વરને કન્યાનું દાન કર્યા પછી તે વરમાં દોષ ન હોય તોપણ તે વરને કન્યા ન પરણાવે તો રાક્ષસે તેને ચોરના જેવો દંડ કરવો.’

આ રીતે વાઙ્માન કર્યા પછી પણ એક કન્યા કારણ વગર ખીજા વરને આપવાનો નારદે નિષેધ કર્યો છે; તો પછી વિધવાના પુનર્વિવાહની આજ્ઞા તો નારદ કેમ જ આપે ! આ સર્વ ઉહાપોહ ઉપરથી નષ્ટે મૃતે શ્લોક વાઙ્માન કન્યાના વિવાહનું વિધાન કરે છે. વિધવાના વિવાહનું વિધાન કરતો નથી. બદ્ધો દીક્ષિતે પણ ચતુર્વિંશતિમત નામના ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં, નંદપંડિતને મળતું જ વ્યાખ્યાન કરીને નષ્ટે મૃતે એ શ્લોક વાઙ્માન કરેલી કન્યાના સંબંધમાં છે, આમ સિદ્ધ કર્યું છે અને તેવી કન્યાને જો એ શ્લોકમાં દર્શાવેલી કાષ્ટપણુ આપત્તિ આવે તો તેને ખીજા વરની સાથે પરણાવવી, આમ સિદ્ધ કર્યું છે.

પારાશરસ્મૃતિમાં કેવળ કળિયુગના ધર્મોનું જ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. માટે કળિયુગના ધર્મને કહેનારાં જે જે પુરાણનાં વચનો પરાશર સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ જતાં હોય, તે તે વચનોને પ્રમાણ માનવાં નહિ. કારણ કે સ્મૃતિવચનોની અને પુરાણવચનોની વચ્ચે વિરોધ પડે, ત્યારે પુરાણનાં વચનો અપ્રમાણ ગણાય છે; કારણ કે પુરાણનાં વચનો સ્મૃતિના વચનો કરતાં ઉતરતાં છે. કેટલાએક પુરાણનાં વચનોના નિર્વાહ (બચાવ) કરવા માટે કહે છે કે; પુરાણનાં વચનો સામાન્ય રીતે પુનર્વિવાહનો નિષેધ કરે છે; માટે પુરાણનાં એ કળિવર્ણ્ય વચનોને સામાન્ય ગણવાં અને પરાશરનું વચન તો પરિગણિત એવી પાંચ આપત્તિમાં જ પુનર્વિવાહનું વિધાન કરે છે માટે નષ્ટે મૃતે એ વચન સામાન્ય રીતે પુનર્વિવાહનો નિષેધ કરનારાં પુરાણવચનોના અપવાદરૂપ છે, તેથી પુરાણ વચનોને બાદ કરશે. આ રીતે પ્રલાપ કરનારાઓની કલ્પના સર્વ શ્રુતિ સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ જવાથી ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. કેટલાએક કહે છે કે, પુનર્વિવાહનો કળિયુગમાં જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તે કેવળ પુરાણમાં જ કરવામાં આવ્યો છે; અર્થાત્ ધર્મશાસ્ત્રમાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી. આમ કહેવું એ પણ મિથ્યા છે. ક્રતુસ્મૃતિમાં કળિયુગના ધર્મ કહેતાં કહ્યું છે કે;—

‘દેવેણ સુતોત્પત્તિર્દત્તા કન્યા ન દાયતે । ન યજ્ઞે ગોવધઃ કાર્યઃ કલૌ ન ચ કમણ્ડલુઃ ॥

કળિયુગમાં દેવરદ્વારા પુત્રોત્પત્તિ કરવી નહિ, (નિયોગ કરવો નહિ) એકને આપેલી કન્યા કારણ વગર ટાળીને ખીજાને આપવી નહિ, યજ્ઞમાં ગવાલંબ કરવો નહિ તથા સંન્યાસ લેવો નહિ.’ આ રીતે ક્રતુસ્મૃતિમાં પણ વાઙ્માન કન્યાનું વેશવાળ તોડવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી વિધવાવિવાહનો નિષેધ સમજ લેવો.

મનુસ્મૃતિમાં તથા યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિમાં પુનર્ભૂને ફરીથી સંસ્કાર કરવાનું કહ્યું છે. તે ઉપરથી કેટલાએકને બ્રાંતિ થાય છે કે, વિધવાને પણ પુનઃ સંસ્કારો હશે. પરંતુ એ કેવળ બ્રાંતિ જ છે. મનુસ્મૃતિમાં પુનર્ભૂના સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે;—

‘સા ચેદક્ષતયોનિસ્સ્યાદ્રતપ્રત્યાગતાપિ વા । પૌનર્મવેન મર્ત્ત્રા સા પુનઃસંસ્કારમર્હતિ ॥

પતિએ ત્યાગ કરેલી અથવા તો વિધવા સ્ત્રી, જે રજસ્વલા થઈ ન હોય તો તે સ્ત્રી ખીજ પતિની સાથે સંસ્કાર કરવાને યોગ્ય ગણાય છે; તથા પિતાએ બાળક વરને કન્યા પરણાવી હોય અને તે કન્યા કાઈ ખીજ પુરુષના ધરમાં જઈને બેઠી હોય અને તે કન્યા રજેદર્શનની પહેલાં પરણેલા વરની પાસે પાછી આવે તો તે વરની સાથે તે કન્યાનો પુનઃ સંસ્કાર કરવો. આ મનુનું વચન છે તથા અક્ષતા મૂયઃ સંસ્કૃતા પુનર્મૂઃ । જેને રજેદર્શન થયું નથી એવી સ્ત્રીને ફરીને સંસ્કાર કરવામાં આવે તો તે પુનર્મૂ કહેવાય છે. આ વિષ્ણુનું વચન છે; તથા અક્ષતા ચ ક્ષતા ચૈવ પુનર્મૂઃ સંસ્કૃતા પુનઃ । રજેદર્શન વિનાની અથવા તો રજેદર્શનવાળી સ્ત્રીને ફરીને સંસ્કાર કરવામાં આવે તો તે પુનર્મૂઃ કહેવાય છે, આ યાજ્ઞવલ્ક્યનું વચન છે; આ ઉપરાંત ખીજનું વચનો પણ વિધવાને પુનઃ સંસ્કાર કરવાનો ઉપદેશ કરે છે. આ વચનો વિધિવચનો નથી; પરંતુ સાધારણ વચનો છે અને તેના પ્રામાણ્યનો આધાર શ્રુતિવચનોના ઉપર રહે છે. શ્રુતિ વચનોનો શ્રુતિ વચનોની સાથે જે વિરોધ આવે, તો સ્મૃતિવચન અપ્રમાણ ગણાય છે; કારણ કે સ્મૃતિ સ્વતઃ પ્રમાણ ગણાતી નથી. આ એક સમાધાન છે. ખીજનું સમાધાન એ છે, કે જે આપણે ઉપરનાં સ્મૃતિવચનોને પ્રમાણ માનીએ તો વિવાહવિધાયક મંત્રો, જેઓ કન્યાઓને જ સંસ્કાર કરવાનું વિધાન કરે છે, તેઓ નિર્રથક થઈ પડે અને તેમ થવાથી સંસ્કાર વિધિનાં લોપનો પણ પ્રસંગ નહિ આવે. અને સંસ્કારો લુપ્ત થઈ જાય તો પુનઃ સંસ્કાર પણ સિદ્ધ થઈ શકે આમ ઉત્તરોત્તર અનર્થ થવાથી વિધવાનાં પુનઃ સંસ્કાર વિધાયક વચનો યથાર્થ નથી.

અહીં કાઈ એવી શંકા કરે કે, ગાંધર્વ વિવાહમાં પ્રથમ પ્રીતિથી સ્ત્રી પુરુષનો સમાગમ થાય છે અને તે પછી સ્ત્રીને વિવાહના સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. તેમ પુનર્ભૂ વગેરેને પણ વિવાહના સંસ્કારો કરવામાં શો દોષ છે ! આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે, ગાંધર્વવિવાહથી જેડાયેલી કન્યાને એકવાર પણ સંસ્કાર થયો નથી, તેમ શાસ્ત્ર વિધિથી તેનું દાન પણ કરવામાં આવ્યું નથી તેથી તે કન્યા લુપ્તધર્મક્રિયા ગણાતી નથી, તેથી જ તે વિવાહના સંસ્કારને યોગ્ય ગણાય છે. પરંતુ વિધવા લુપ્તધર્મક્રિયા હોવાથી તેનામાં વૈદિકમંત્રોથી વિવાહ થઈ શકતો નથી, તેથી જ પૂર્વાચાર્યોએ કલ્પસ્મૃત્ર વગેરે સંસ્કારના ગ્રંથોમાં એક મનુષ્ય બ્રહ્મ થઈ ગયો હોય તો તેને પુનઃ ઉપનયન સંસ્કાર કરવા માટે ઉપદેશ કર્યો છે; પરંતુ તેઓએ વિધવાના પુનઃવિવાહને માટે ઉપદેશ કર્યો નથી.

અહીં પુનઃસંસ્કારમર્હતિ એ વચનમાં સંસ્કાર શબ્દ છે તે પ્રાયશ્ચિત્તનો વાચક છે. અને તે પ્રાયશ્ચિત્ત સંસ્કાર અક્ષતાને કરવો આવો મનુનો મત છે. સારે યાજ્ઞવલ્ક્ય અક્ષતા તથા ક્ષતા બન્નેને સંસ્કાર કરવાનું કહે છે. કેટલાએક, જેને રત્નેદર્શન થતું હોય તેવી સ્ત્રીને ક્ષતા કહે છે સારે કેટલાએક પતિસમાગમવાળી સ્ત્રીને ક્ષતા કહે છે. બાર પ્રકારના પુત્રોમાં ઉત્તર છ પુત્રો કાનીન, સહોદજ, ક્રીત, પૌ નર્મવ, સ્વયંદત્ત અને શૌદ્ર આ છ ને અદાયાદ અને અબાંધવ કહ્યા છે. તેમાં પૌનર્મવનું સ્વરૂપ દર્શાવવા માટે યા પત્યા વા પરિત્યક્તા વિધવા વા સ્વયેચ્છયા । ઉત્પાદયેતુપનર્મ્ભવા સ પૌનર્મવ ઉચ્યતે ॥ પતિએ ત્યાગ કરી દીધેલી સ્ત્રી અથવા તો વિધવા સ્ત્રી પુનર્વિવાહ કરીને જે પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે તે પૌનર્મવ પુત્ર કહેવાય છે. આ રીતે વ્યવહારમાં વારસાના પ્રસંગમાં પૌનર્મવ પુત્રનું લક્ષણ કહ્યું છે અને તે પ્રસંગે પુનર્ભૂને ગ્રહણ કરનારાએ કેવી રીતે પુનર્ભૂનો સ્વીકાર કરવો તે દર્શાવવા માટે પુનર્ભૂને પુનઃ સંસ્કાર એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કહ્યું છે. પારકી વસ્તુ કે જે વાપરેલી હોય અથવા તો ન વાપરેલી હોય તેનો સ્વીકાર કરતાં પહેલાં તેને સંસ્કાર કરવાનું અહીં કહ્યું છે. આ આચારનો વિષય નથી પણ વ્યવહારનો વિષય છે તેથી અહીં વિવાહસંસ્કારને સંબંધ નથી પરંતુ પારકા સ્વત્વવાળા પદાર્થને લેતાં પહેલાં સંસ્કાર કરવાની (પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની) આજ્ઞા આપી છે.

નષ્ટે મૃતે આ સ્મૃતિવચન વાગદતા વિષયક છે એમ આપણે ઉપર સિદ્ધ કરી ગયા. પરંતુ આ વચન નારદસ્મૃતિમાં પણ પ્રોષિતભર્તૃકા (જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તેવી સ્ત્રી) ના પ્રકરણમાં બહુવામાં આવ્યું છે તેથી પાછો જોવો ને તેવો જ દોષ આવીને ઉભો રહેશે. આમ કેટલાએકને શંકા થવાનો સંભાવ છે. તે વચન આ પ્રમાણે છે:—

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્લીબે ચ પતિતે પતૌ । પંચસ્વાપસ્ય નારીણાં પતિરન્યો વિષીયતે ॥
અષ્ટૈર્વર્ષાણ્યુદીક્ષેત બ્રાહ્મણી પ્રોષિતં પતિમ્ । અપ્રસૂતા તુ ચત્વારિ પરતોન્યં સમાશ્રયેત્ ॥
ક્ષત્રિયા ષટ્ સમાસ્તિષ્ઠેદપ્રસૂતા સમાશ્રયઃ । વૈશ્યા પ્રસૂતા ચત્વારિ દ્વે વર્ષે ત્વિતરા વસેત્ ॥
ન શૂદ્રાયાઃ સ્મૃતઃ કાલઃ એષ પ્રોષિતયોષિતામ્ । જીવતિ શ્રૂયમાણે તુ સ્યાદેષ દ્વિગુણોઽવધિઃ ॥
અપ્રવૃત્તૌ તુ મૃતાનાં દષ્ટિરેષા પ્રજાપતેઃ ॥

પતિ ખોવાઈ જાય, મરણ પામે, સંન્યાસી થઈ જાય, નપુંસક નિવડે, અથવા તો વટલી જાય, આ પાંચ આપત્તિઓમાં સ્ત્રીઓનો ખીજો પતિ કરવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રીએ પોતાનો પતિ પરદેશ જાય સારે આઠ વર્ષ સૂધી તેની વાટ જોવી અને પોતાને પ્રસવ થયો ન હોય તો ચાર વર્ષ સૂધી વાટ જોવી, અને પછી ખીજ પતિનો આશ્રય કરવો, ક્ષત્રિય જાતિની સ્ત્રીએ છ વર્ષ સૂધી અને તે જો પ્રસૂતા થઈ ન હોય તો ત્રણ વર્ષ સૂધી વાટ જોવી, વૈશ્ય જાતિની સ્ત્રીએ ચાર વર્ષ સૂધી અને તે જો પ્રસૂતા થઈ ન હોય તો એ વર્ષ સૂધી વાટ જોવી અને શૂદ્રા સ્ત્રીને માટે

કોઈ જાતનો કાળ નિર્માણ કરવામાં આવ્યો નથી. આ પ્રેષિતભર્તૃકા સ્ત્રીઓનો ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે. પરંતુ જે પતિ જીવતો છે આમ સાંભળવામાં આવે તો જાતિવાર દર્શાવેલા સમય કરતાં બમણા સમય સુધી તે તે જાતિની સ્ત્રીએ એસી રહેવું. પરંતુ પતિના જીવવા વિશેના સમાચાર મળે નહિ તો પછી બીજા પતિનો આશ્રય કરવો આવો પ્રજાપતિનો મત છે.

મનુસ્મૃતિના નવમા અધ્યાયમાં જ્યાં પ્રેષિતભર્તૃકાના આપદ્ધર્મ કહ્યા છે. ત્યાં ૭૬ માં શ્લોક ઉપર વિવેચન કરતાં મહાત્મામાંસક મેધાતિથિએ ટીકામાં નષ્ટે મૃતે શ્લોક ઉપર પણ વિચાર કર્યો છે અને ત્યાં પતિરન્યો વિધાયતે એ ૫૬ ઉપર વિવેચન કરતાં કહે છે કે;—પતિશબ્દોહિ પાલનનિમિત્તકો ગ્રામપતિઃ સેનાપતિરિતિ । આત્મનોજીવનાર્થે સૈરિંદ્રીકરણાદિકર્મણાન્યમાશ્રયેત ” નષ્ટે મૃતે શ્લોકમાં જે પતિ શબ્દ છે તે પાલનક્રિયા કરનારના અર્થમાં છે. જેમકે ગ્રામનો પતિ, સેનાનોપતિ વગેરેમાં પતિ શબ્દ પાલન અર્થમાં છે તેમ અહીં પણ પાલનઅર્થમાં છે. માટે નષ્ટે મૃતે વચનમાં કહેલી આપત્તિમાંથી કોઈપણ આપત્તિ સ્ત્રીના ઉપર આવે તો તેણે પોતાની આજીવિકાને માટે ચાકરડી વગેરેનાં નિર્દોષ કર્મ કરવા માટે બીજા પાલક પતિનો આશ્રય કરવો.

આ પ્રેષિતભર્તૃકાનું પ્રકરણ વિધવાવિવાહને પ્રતિપાદન કરનારું છે આવો ફટલાએકને ભ્રમ થાય છે. પરંતુ આ પ્રકરણના ઉપક્રમ તથા ઉપસંહાર જોતાં આ પ્રકરણમાં વિધવાવિવાહનો અંશ પણ નથી પરંતુ નિયોગનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. પ્રકૃત પ્રકરણના આરંભમાં નારદ કહે છે કે;—

અજ્ઞાતદોષેણોઢા યા નિર્દોષા નાન્યમાશ્રિતાઃ બંધુમિઃ સા નિયોક્ત્વા નિર્બંધુઃ સ્વયમાશ્રયેત્ ॥

એક પુરુષ કે જેના દોષ જાણવામાં આવ્યા ન હોય તે એક સ્ત્રીને પરણ્યો હોય અને તે નિર્દોષ સ્ત્રીએ બીજા કોઈપણ પુરુષનો આશ્રય કર્યો ન હોય તો તેના સંબંધીઓએ તે સ્ત્રીના નિયોગ કરવો. જે તે સ્ત્રીને સંબંધી ન હોય તો તેણે પંડે નિયોગ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું. આ રીતે નિયોગ પ્રકરણનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે, અને તે પછી નષ્ટે મૃતે એ વચનથી નિયોગ વિધિનાં નિમિત્ત કહ્યાં છે, અને તે પછી અષ્ટૌ વર્ષાણિ એ વચનથી ફટલાં વર્ષો વાટ જોઈને નિયોગ કરવો એ વાત કહી છે; અને તે પછી અપ્રવૃત્તૌ તુ મૃતાનાં એ અર્ધાં શ્લોકથી પતિના સમાચાર સર્વથા આવે જ નહિ તો નિયોગ કરવો આમ કહ્યું છે અને તે પછી દૃષ્ટિરેષા પ્રજાપતેઃ એ વચનથી નિયોગવિધિમાં પ્રજાપતિની સંમતિ દર્શાવી છે. કોઈને શંકા થાય છે કે પ્રસૂતા સ્ત્રીને નિયોગનો અધિકાર છે અને અહીં મૂલ વચનમાં તો પ્રસૂતા ૫૬ છે તેથી આ વચન નિયોગવિધિથી વિરુદ્ધ જશે. તેનું સમાધાન એવું છે કે એક સ્ત્રી પ્રસૂતા હોય તોપણ જેને પુત્ર નથી એવી સ્ત્રીને નિયોગનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહિ પરંતુ મનુ લખે છે કે; દ્વિતીયમેકે પ્રજનં મન્યન્તે સ્ત્રીષુ તદ્વિદઃ ॥ નિયોગ ધર્મને જાણનારા ફટલાએક ધર્મવેત્તાએ,

સ્ત્રીઓને વિશે બીજા પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનું પણ માન્ય કરે છે. આ રીતે નષ્ટે મૃતે એ સ્મૃતિવચનને નારદે નિયોગના પ્રકરણમાં લખ્યું છે. પરંતુ કળિયુગના ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા પરાશરે કળિયુગમાં નિયોગનો નિષેધ કર્યો છે અને પુત્રોની ગણના કરતી વખતે પણ ઔરસઃ ક્ષેત્રસ્ત્રૈવ દતઃ કૃત્રિમકઃ સુતઃ એ સ્મૃતિ વચનમાં એવ કાર લખીને એવો નિયમ કર્યો છે કે પોતાનાં ક્ષેત્રરૂપ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઔરસ પુત્રને જ ક્ષેત્રજ પુત્ર ગણવો પરંતુ નિયોગવિધિથી થયેલા પુત્રને ક્ષેત્રજ પુત્ર ગણવો નહિ. આદિત્યપુરાણમાં પણ કલિવર્ણ્ય પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે “દત્તારૈસતેરેષાં તુ પુત્રત્વે ન પરિગ્રહઃ દત્તક તથા ઔરસ પુત્ર વિના બીજાઓને કળિયુગમાં પુત્ર તરિકે ગ્રહણ કરવા નહિ.” બૃહસ્પતિએ પણ કળિયુગમાં નિયોગનો નિષેધ કરતાં કહ્યું છે કે:-

ઉક્તો નિયોગો મનુના નિષિદ્ધઃ સ્વયમેવ તુ । યુગહ્રાસાદશકયોયં કર્તુમન્યૌર્વિધાનતઃ॥

તપોજ્ઞાનસમાયુક્તાઃ કૃતત્રેતાદિકે નરાઃ । દ્વાપરે ચ કલૌ નૃણાં શક્તિહાનિર્હિ નિર્મિતા ।

અનેકધા કૃતાઃ પુત્રા ઋષિભિર્યે પુરાતનૈઃ । ન શક્યાસ્તેષ્ઠુના કર્તુ શક્તિહીનૈરિદન્તનૈઃ॥

મનુએ પંડે નિયોગ કહ્યો છે અને પંડે જ તેનો પાછો નિષેધ કર્યો છે. કારણ કે યુગના વહેવાની સાથે શક્તિરહિત થયેલા પુરુષો વિધિપ્રમાણે નિયોગ કરી શકશે નહિ. આમ તેણે જણવું હતું. સત્ય, ત્રેતા અને દ્વાપરયુગમાં મનુષ્યો તપસ્વી તથા જ્ઞાની હતા, પરંતુ કળિયુગમાં શક્તિહીન થઈ ગયા છે. પુરાતન કાળના ઋષિઓએ નિયોગવિધિથી અનેક પ્રકારના પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા પરંતુ હમણાના શક્તિહીન પુરુષો નિયોગવિધિથી તેવા પુત્રોને ઉત્પન્ન કરી શકે તેવા નથી.

કોઈ કહેજે પરાશરે નષ્ટે મૃતે એ વચનને પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રકરણમાં લખેલું છે, માટે તેને વાગ્દત્તાના અર્થમાં માનવું એ યોગ્ય ગણાય નહિ. પરંતુ તેમ કહેનારાઓ આ વચનને સર્વ શ્રુતિ સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ એવા વિધવાવિવાહ વિધાયક માને છે એમ માનવું એ પણ અયોગ્ય છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે પરિવેદનનો દોષ દૂર કરવા માટે જ્યેષ્ઠ ભાઈને કન્યા અર્પણ કરીને પછી કનિષ્ઠ ભાઈએ તે કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો જોઈએ આમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે માટે પ્રસંગવશાત્ કન્યાના પુનર્વિવાહ પ્રાપ્ત થયા તે સમયે કેવા કેવા પ્રસંગમાં વાગ્દત્તા કન્યાના પુનર્વિવાહ કરવા એની આજ્ઞાને માટે પરાશરે નષ્ટે મૃતે શ્લોક કહ્યો છે. આમ જો આ શ્લોકની સંગતિ મેળવવામાં આવે તો એમાં અમને જરા પણ વાંધો નથી. વિદ્વન્મનોહરા નામની ટીકામાં નંદ પંડિત નષ્ટે મૃતે એ શ્લોકનું અવતરણ લખતાં કહે છે કે; નન્વસ્તુ પરિવેદને કન્યાયા જ્યેષ્ઠસમર્પણાનન્તરં પુનસ્તેનૈવ વિવાહો વાગ્દાનાનન્તરમનિષ્પન્ને વિવાહે તુ વરવૈગુણ્યે જ્ઞાતે કથમિત્યાહ । પરિવેદનના વિષયમાં કન્યા જ્યેષ્ઠ ભાઈને સમર્પણ કર્યા પછી નાનાભાઈએ તેની સાથે પરણવું. પરંતુ વાગ્દાન થઈ ગયા પછી અને વિવાહ થયા પહેલાં જો વરના દોષ જાણવામાં આવે તો શું કરવું તેના ઉત્તરમાં પરાશરે નષ્ટે

મૃતે શ્લોક કહ્યો છે. માટે વાઙ્મન થઇ ગયા પછી પણ જે નજે મૃતે શ્લોકમાં દર્શાવેલા દોષ વરમાં જેવામાં આવે તો કન્યાને ખીળ વરની સાથે પરણાવવી.

આ રીતે શાસ્ત્રમાં વાઙ્મતા કન્યાનો પુનર્વિવાહ કહ્યો છે, પરંતુ જેને સપ્તપદી સૂધીના સર્વે સંસ્કારો થઇ ગયા હોય એવી વિધવાના પુનર્વિવાહને માટે શાસ્ત્રમાં કોઇ પણ ઠેકાણે આજ્ઞા આપવામાં આવી નથી.

કેટલાએક શાસ્ત્રનાં તાત્પર્યને નહિ જાણનારાઓ કહે છે કે; પાંડુની સ્ત્રી કુંતીએ નિયોગવિધિથી પાંડવોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા, નાગના વિધવાવિવાહ સદા-
ચારવિરુદ્ધ છે. રાજા મહાત્મા ઐરાવતે પોતાના પુત્રને ગરુડે મારી નાખવાથી તેની સ્ત્રી વિધવા થઇ હતી અને તેને કંઇ સંતાન ન હતું તેથી તેણે પણ પોતાના પુત્રની વહુ અર્જુનને અર્પણ કરી હતી અને અર્જુનને તે સ્ત્રીને વિશે નિયોગવિધિથી ધરાવાન નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો, અને તેને તેની માતાએ નાગલોકમાં ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો, અને તે પુત્ર ધરાવાન મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુનને સહાયતા કરતાં બીજમની રક્ષા કરનારાઓના હાથથી મરણ પામ્યો હતો. અહીં મુખ્ય વક્તવ્ય એ છે કે અર્જુનને નાગરાજના પુત્રની વહુમાંથી ધરાવાનને ઉત્પન્ન કર્યો હતો, દેવતાઓએ પાંડુની સ્ત્રી કુંતીમાંથી પાંડવોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા અને વેદવ્યાસે વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીઓમાં નિયોગ કરીને ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ તથા વિદુરને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. જગવાન વેદવ્યાસ તથા નાગરાજની વહુ સાથે નિયોગ કરનારો અર્જુન જગતમાં શિષ્ટ પુરુષ (સાધુ પુરુષ) ગણાય છે તેથી તેના આચારને સદાચાર-શિષ્ટાચાર ગણીને ધર્મમાં પ્રમાણ ગણવો જોઇએ; જગવાન મનુષ્ય સદાચારને ધર્મમાં પ્રમાણ ગણે છે અને કહે છે કે આચારૈર્ધ સાધૂનામ્ મહાત્મા પુરુષોના આચારને ધર્મમાં પ્રમાણ માનવો જોઇએ. માટે અર્જુનની અને વેદવ્યાસની પેઠે નિયોગ કરવાથી અથવા તો ઘોરકળિના પ્રજાવને લીધે પુનર્વિવાહ કરવાથી દોષ લાગશે નહિ. અહીં પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે શિષ્ટો-સત્પુરુષો કેને કહેવા અને તેના કેવા આચારને ધર્મમાં પ્રમાણ ગણવા ? આ વિષય ઉપર મહાભીમાંસક કુમારિલભટ્ટે તંત્રવાર્તિક નામના ગ્રંથમાં સદાચારપ્રામાણ્ય લખતાં તેના ઉપર વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. સદાચારવિશે વિચાર કરતાં તે કહે છે કે; સદાચારેષુ હિ દૃષ્ટો ધર્મવ્યતિકરઃ સાહસઞ્ચ। પ્રજાપતીન્દ્ર-વસિષ્ઠવિશ્વામિત્રયુધિષ્ઠિરકૃષ્ણદ્વૈપાયનમીષ્મધૃતરાષ્ટ્રવાસુદેવાર્જુનપ્રમુતીનાં બહુનામયતનાનાં ચ। નહુષ રાજા ઈન્દ્રના પદ ઉપર હતો ત્યારે તેણે ઈન્દ્રાણીની સાથે વ્યભિચારની ઈચ્છા કરી હતી, વસિષ્ઠ પુત્રના શોકથી આતુર થઇ પાણીમાં પડીને આત્મહત્યાનું સાહસ કર્યું હતું, વિશ્વામિત્રે ચંડાળને યાગ કરાવ્યો હતો, વેદવ્યાસે વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીઓમાં નિયોગથી પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા, બીજમ આશ્રમના ધર્મનો ભાંગ કરીને રહ્યા હતા, ધૃતરાષ્ટ્રે આંધળા છતાં પાંડવનાં ધનથી યજ્ઞો કર્યા હતા, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન સંપાદન કરેલી દ્રીપદીને પરણ્યા હતા, તથા મહાભારતના યુદ્ધમાં આહાણુ જાતિના

તથા પોતાના ગુરુ એવા દ્રોણનો વધ કરાવવા માટે અસલ યોધ્યા હતા, અર્જુને સંન્યાસીનો વેશ ધારણ કરીને પોતાના મામાની પુત્રી સુભદ્રાનું હરણ કર્યું હતું, આ રીતે પ્રાચીન કાળના તથા આધુનિક સમયના મહાત્મા પુરુષોના આચાર પણ અધર્મથી તથા સાહસથી દૂષિત થયેલા છે. તથા કેટલાએક આધુનિક સત્પુરુષોના આચારો પણ દેશભેદે કરીને, જાતિભેદે કરીને, કુળભેદે કરીને એમ અનેક રીતે અધર્મ તથા સાહસથી દૂષિત થયેલા જોવામાં આવે છે. માટે અહીં એવો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે:-

કે શિષ્ટા યે સદાચારાઃ સદાચારાશ્ચ તત્કૃતાઃ । इतीतरेतराधीननिर्णयत्वादनर्णयः ॥

શિષ્ટ કોને કહેવા? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જે સદાચારી પુરુષ હોય તે, ત્યારે સદાચાર કોને કહેવો તો કે શિષ્ટોના આચારોને । આમ શિષ્ટોના અને આચારના નિર્ણયનો આધાર એક બીજાના આધીન હોવાથી બેમાંથી એકનો પણ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. મનુ વગેરેએ પણ સદાચારને પ્રમાણ તરિકે ગણ્યો છે. પરંતુ સદાચાર કોને માનવો આ એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે અને તેનો ઉત્તર એટલો જ છે કે:-

“स्वयमज्ञातमूलाश्च शिष्टाचारप्रमाणताम् । वदन्तोपि न शोभन्ते स्मृतिकारास्ततोऽधिकाः ॥

શિષ્ટાચાર પ્રમાણ છે આમ કહેનારાઓને પોતાને પણ શિષ્ટાચારનાં મૂળની ખબર નથી તેથી તેઓનું કહેવું યુક્તિયુક્ત નથી, માટે સ્મૃતિરચનારાઓ તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. માટે જ “સ્મૃતિકારવચનાર્થો हि शिष्टैराचरितव्यः शिष्टत्वायान्यथा हि तदनपेक्षाः स्वातन्त्र्येण व्यवहरमाणा दुष्टा भवेयुर्न शिष्टाः शिष्टोऽपि शिष्टपणुं संपादन કરવામાટે સ્મૃતિકારનાં વચનો પ્રમાણે વર્તવું યોગ્ય છે. ધર્મશાસ્ત્રની દરકાર નહિ કરીને સ્વતંત્રતાથી વર્તનારાઓ શિષ્ટ કહેવાતા નથી; પરંતુ તેઓ દુષ્ટ ગણાય છે.” શાસ્ત્રપરિમિત છે એટલે અમુક સંખ્યાનાં છે અને તેમાં સદાચારને કોઈ ટુકાણે શાસ્ત્રતરિકે ગણવામાં આવ્યો નથી તેમ સદાચાર જાતે પણ શાસ્ત્ર નથી. તેનો આધાર શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના ઉપર છે તેનું દર્શન અથવા તો અનુશાન સ્વતંત્ર રીતે નથી. પરંતુ શાસ્ત્રના આધીન છે. એટલા માટે જ ધર્મસૂત્રકારોએ આચારને ધર્મમાં પ્રમાણ તરિકે માન્ય ગણ્યો નથી. વળી આચારો જોઈને સ્મૃતિની રચના કરવામાં આવી નથી. પરંતુ સ્મૃતિઓમાંથી આચારો ઉત્પન્ન થયા છે અને સ્મૃતિઓ શ્રુતિમાંથી રચવામાં આવી છે. માટે સ્મૃતિઓ પરિમિત અર્થને કહેનારી અને સમૂલ ગણાય છે ત્યારે આચારો દેશાદિકના ભેદે કરીને, અનંત છે, અને તેમાં પણ કેટલાએક સમૂલ છે ત્યારે કેટલાએક અંધપરંપરાથી પણ ઉતરી આવેલા છે. તેથી સર્વે આચારો સ્વતંત્ર રીતે ધર્મમાં પ્રમાણ ગણાતા નથી. આ જ અભિ-પ્રાયથી ભગવાન મનુ કહે છે કે:-

आचारः परमोर्धमः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।

વેદમાં તથા ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા આચારને જ પરમ ધર્મ જાણવો જોઈએ. મહાત્માઓનો આચાર પણ જો વેદથી તથા ધર્મશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ હોય તો તે સદાચાર ગણાતો નથી.

પૂર્વમીમાંસાકારે પણ સદાચારનાં પ્રામાણ્ય ઉપર વિચાર કરતાં કહ્યું છે કે, અપિ વા કારણાગ્રહણે પ્રયુક્તાનિ પ્રતીયેરન્ । લોભાદિકનાં કારણો વગર ધર્મશુદ્ધિથી જે આચરણો કરવામાં આવે તેઓને ધર્મમાં પ્રમાણ તરિકે માનવાં. તંત્રવાર્તિકકાર કુમારિલભટ્ટ આ સૂત્ર ઉપર વાર્તિક લખતાં કહે છે કે:-

દૃષ્ટકારણહીનાનિ યાનિ કર્માણિ સાધુભિઃ । પ્રયુક્તાનિ પ્રતીયેરન્ ધર્મત્વેનેહ તાન્યપિ ।
શરીરસ્થિતયે યાનિ સુસ્વાર્થે વા પ્રયુજંતે । અર્થાર્થ વા ન તેષ્વસ્તિ શિષ્ટાનામેવ ધર્મધીઃ ॥

સત્પુરુષો જગતમાં જે નિષ્પ્રયોજન આચરણ કરે છે, તે આચરણ ધર્મરૂપ ગણાય છે. પરંતુ પોતાના શરીરની સ્થિતિ માટે અથવા તો શરીરનાં સુખાર્થે અથવા તો ધનને માટે જે આચરણ કરે છે તેઓનાં તે આચરણોમાં શિષ્ટાને ધર્મશુદ્ધિ થતી નથી.

પૂર્વ મીમાંસાકાર જૈમિની આચારપ્રામાણ્ય દર્શાવતાં કહે છે કે; શિષ્ટાકોપેઽવિરુદ્ધમ્ । શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં કરેલી આજ્ઞા સાથે જે આચારને વિરોધ આવતો ન હોય તેવા આચારને શિષ્ટાચાર જાણવો. આ સૂત્ર ઉપર વિવેચન કરતાં કુમારિલ ભટ્ટ કહે છે કે:-

શિષ્ટં યાવચ્છ્રુતિસ્મૃત્યોસ્તેન યન્ન વિરુદ્ધયતે । તચ્છિષ્ટાચરણં ધર્મે પ્રમાણત્વેન ગમ્યતે ।

યદિ શિષ્ટસ્ય કોપસ્સ્યાત્ વિરુદ્ધયત પ્રમાણતા । તદકોપાત્તુ નાચારપ્રમાણત્વં વિરુદ્ધયતે ॥

શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં ઉપદેશ કરેલા આચારથી જે આચાર વિરુદ્ધ ન હોય તે શિષ્ટાચાર અને તે ધર્મમાં પ્રમાણ મનાય છે. આચાર જો શાસ્ત્રાજ્ઞાથી વિરુદ્ધ જતો હોય તો તે ધર્મમાં પ્રમાણ ગણાતો નથી. પરંતુ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના ઉપદેશની સાથે અનુકૂલતાવાળો આચાર પ્રમાણ ગણાય છે.

વ્યાસ અને અર્જુન સત્પુરુષ હતા, પરંતુ તેમણે કરેલો નિયોગ રાગમૂલક હતો. અને તેઓનું તે આચરણ અશાસ્ત્રીય હતું તેથી તેના તે આચારને સદાચાર ગણવામાં આવ્યો નથી અને તેથી જ હજારો વર્ષ વીસ્યા છતાં પણ તેઓના તે આચારને કોઈએ પણ સદાચાર તરિકે સ્વીકાર્યો નથી. તો પછી કેવળ કામવાસનાથી જ કરવામાં આવતો વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ તથા અધર્મરૂપ ગણાય એમાં તો આશ્ચર્ય જ શું ? વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે અને ભગવાન મનુ તેને પશુધર્મ કહે છે.

વિધવાવિવાહ જેમ સદાચારવિરુદ્ધ છે તેમ લોકોમાં પણ ધિક્કારપાત્ર ગણાય છે. તે વાત લોકવ્યવહાર ઉપરથી આપણા જાણવામાં તથા જ્ઞેવામાં આવે છે.

જેઓની જ્ઞાતિમાં વિધવાવિવાહ કરવામાં આવે છે તેવા પુરુષો પણ પ્રથમ વિધવાવિવાહ કરવામાં અશુભ-પાપ સમજે છે. અને ગમે તેટલા પૈસા ખર્ચીને

પણ પ્રથમ કુંવારી કન્યાની સાથે પરણે છે. માંગલિક પ્રસંગમાં પણ પરણેલી સ્ત્રીના હાથથી જ બહુધા શુભ કર્મનો આરંભ કરાવવામાં આવે છે, પરંતુ પુનર્લેખની સ્ત્રીને ઝાઝો સમાદર આપવામાં આવતો નથી. કેટલાએક કુલીન પુરુષો પોતાની જાતિમાં પુનર્લેખની સંસ્થા ચાલુ હોવા છતાં પણ પોતાના કુટુંબમાં કોઈ સ્ત્રી વિધવા થાય છે તો તેનાં પુનર્લેખ કરતા નથી એટલું જ નહિ પણ એવાં કુટુંબોને અકુલીન ગણીને તેમની કન્યાને પોતાનાં કુટુંબમાં સંધરતા પણ નથી. પરંતુ યાવત જીવિત પોતાની વિધવા પુત્રીઓની પાસે વિધવાધર્મ પળાવે છે. આવાં ઘણાં કુટુંબો અત્યારે ગુજરાતમાં અને કાઠિયાવાડમાં વિદ્યમાન છે. ભગવાન યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે:-અસ્વર્ગ્ય લોકવિદ્વિષ્ટં ધર્મ્યમપ્યાચરેન્નતુ । જે ધર્મકૃત્ય તરફ લોકોને તિરસ્કાર હોય તેવું ધર્મનું કૃત્ય પણ કરવું નહિ કારણ કે તે સ્વર્ગ આપતું નથી. અર્થાત્ ધર્મકૃત્ય પણ જે લોકોમાં દ્રેષપાત્ર થઈ પડ્યું હોય તો તે કરવું યોગ્ય નથી તો પછી વિધવાવિવાહ જેવું શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અધર્મકૃત્ય તો કેમ જ કરી શકાય ? વિધવાવિવાહ કરનારાઓ પણ વિધવાવિવાહને ધર્મકર્મ માનતા નથી અને તેથી તેઓ પ્રથમ વિધવાવિવાહ કરતા નથી. માટે શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ, અધર્મરૂપ વિધવાવિવાહ આયોજ્ય સર્વથા સ્વીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

મૃતે ભર્તેરિ યા નારી બ્રહ્મચર્યવ્રતે સ્થિતા ।

સા મૃતા લભતે સ્વર્ગં યથા તે બ્રહ્મચારિણઃ ॥ ૩૧ ॥

પતિના મરણ પછી જે સ્ત્રી બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળે છે તે મરણ પામ્યા પછી બ્રહ્મચારીઓની પેઠે સ્વર્ગમાં જાય છે. ૩૧

૩૧ વાગ્દાન થયા પછી અને વિવાહની પૂર્વે પતિ મરણ પામે તો બીજા વરની સાથે કન્યાને પરણાવવી, પરંતુ વિવાહ થઈ ગયા પછી પતિ મરણ પામે તો આ સ્ત્રીલોકમાં કહેવા પ્રમાણે સ્ત્રીએ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું. ભગવાન યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્ત્રીના ધર્મ કહેતાં કહે છે કે; “મૃતે જીવતિ વા પત્યૌ યા નાન્યમુપગચ્છતિ । સેહ કીર્તિમવાપ્નોતિ મોદતે ચોમયા સહ ॥ જે સ્ત્રી પતિના જીવતાં તથા તેના મરણ પછી બીજા પુરુષને સેવતી નથી તે આ લોકમાં કીર્તિને પામે છે અને મરણ પછી ઉમાની સાથે સ્વર્ગમાં આનંદ કરે છે.” મનુ પણ કહે છે કે; કામં તુ ક્ષપયેદ્દેહં પુષ્પમૂલ-ફલૈઃ શુભૈઃ । ન તુ નામાપિ ગૃહ્ણીયાત્ પત્યૌ વ્રતે પરસ્ય તુ ॥ પતિ મરણ પામ્યા પછી વિધવા સ્ત્રીએ સત્વગુણી જ્ઞાનોના અને પુષ્પોનો આહાર કરીને પોતાનાં શરીરને ક્ષીણ કરી નાખવું તથા પરપુરુષનું નામ પણ લેવું નહિ.

તિસ્રઃ કોટ્યોર્દ્ધકોટી ચ યાનિ લોમાનિ માનુષે ।

તાવત્કાલં વસેત્સ્વર્ગે ભર્તારં યાનુગચ્છતિ ॥ ૩૨ ॥

જે સ્ત્રી મરણ પામેલા પતિની સાથે સહુગમન કરે છે (સતી થાય છે) તે સ્ત્રી માણસના શરીરમાં જે સાડા ત્રણ કોટી રૂવાડાં છે તેટલાં વર્ષ સુધી સ્વર્ગમાં રહે છે. ૩૨

૩૨ સ્વર્ગના કરતાં પણ વિશેષ લોકની ઇચ્છા હોય તો સ્ત્રીએ અનુગમન કરવું. (સતી થવું) એમ આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે. જે સ્ત્રી ગર્ભિણી હોય તથા જેની પ્રજા બાળક હોય, તેવી સ્ત્રીને શાસ્ત્રમાં અનુગમનનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात् ।

एवं स्त्री पतिमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते ॥ ૩૩ ॥

इति श्रीपाराशरसंहितायां प्रायश्चित्तकाण्डे उद्धन्धनादिमृतशुद्धिर्नाम

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

સાપ પકડનારો વાદી જેમ મંત્રનાં સામર્થ્યથી દરમાંથી સર્પને બાહાર કાઢાડે છે તેમ (સહુગમન કરનારી) સ્ત્રી પોતાના પતિનો પાપમાંથી ઉદ્ધાર કરીને તેની સાથે જ (સ્વર્ગમાં) આનંદ પામે છે. ૩૩

૩૩ અનુગમન કરનારી સ્ત્રી પોતાનો જ ઉદ્ધાર કરતી નથી, પરંતુ નરકમાં પડેલા પોતાના પતિનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે અને તેની સાથે સ્વર્ગમાં રહીને અવશેષ રહેલાં પુણ્યનાં ફળનો ઉપભોગ કરે છે.

ઇતિ શ્રીપારાશર ધર્મશાસ્ત્રમાં “આત્મહત્યા વગેરેનાં પ્રાયશ્ચિત્તનો વિચાર”
એ નામનો અધ્યાય ૪ થો સમાપ્ત.

अध्याय ५ मो.

कुतरां विगेरेना करडवानुं प्रायश्चित्त.

वृकश्वानशृगालाद्यैर्दष्टो यस्तु द्विजोत्तमः ।

स्नात्वा जपेत्स गायत्रीं पवित्रां वेदमातरम् ॥ ૧ ॥

જે બ્રાહ્મણને નહાર, કુતરો, શિયાળ, ગધેડું, વાનર, ડુક્કર વગેરે કરડ્યાં હોય તેણે સ્નાન કરીને પવિત્ર એવી વેદની માતા ગાયત્રીનો એકસો ને આઠ વાર જપ કરવો. ૧

૧. આ પ્રાયશ્ચિત્ત, નાભીની નીચે કરડ્યો હોય તો કરવું; અને ઉપરનાં ભાગમાં કરડ્યો હોય તો એનાથી બમણું કરવું.

गवां शृङ्गोदकैः स्नानान्महानद्योस्तु सङ्गमे ।

समुद्रदर्शनाद्वापि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ॥ ૨ ॥

જેને કુતરો કરજ્યો હોય તે ગાયના શૃંગોદકવડે સ્નાન કરવાથી, અથવા તો મહાનદીઓના સંગમમાં સ્નાન કરવાથી અથવા તો સમુદ્રનાં દર્શન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨

૨. આ પ્રાયશ્ચિત્ત ક્ષત્રિયાદિને માટે છે. બ્રાહ્મણોને માટે પ્રથમના શ્લોકમાં કહ્યું છે. ગાયનું શૃંગોદક એટલે જે પાણી જીવતી ગાયના શિંગડાં ઉપર રેડીને ત્રીલી લીધેલું હોય તે અને તે પાણી એકસોને આઠ ગાયત્રી મંત્રોથી અભિમંત્રિત (મંત્રેલું) હોવું જોઈએ.

વેદવિદ્યાવ્રતસ્નાતઃ શુના દષ્ટો દ્વિજો યદિ ।

સહિરણ્યોદકૈઃ સ્નાત્વા ઘૃતં પ્રાશ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૩ ॥

વિદ્યાસ્નાત તથા વ્રતસ્નાત એવા દ્વિજને જો કુતરો કરડે તો તેણે પાણીમાં સુવર્ણ નાંખીને તે પાણીથી સ્નાન કરવું અને ઘીનું પ્રાશન કરવું એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૩

૩. જનોઈ દે તે દિવસથી બ્રાહ્મણે વેદ બણવાનો પ્રારંભ કરવો, અને વેદ બણી રહ્યા પછી સમાવર્તન (એટલે જનોઈ દેતી વખતે જે મુંજનો કંદોરો બ્રહ્મચારીની કડે બાંધવામાં આવે છે તે વેદ બણી રહ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થતી વખતે છોડવાનો જે વિધિ કરે છે તે) કરવું એટલે તે બ્રાહ્મણ વેદવિદ્યાસ્નાત (વેદવિદ્યાથી નાહાએલો) કહેવાય છે; અને જનોઈ દીધ પછી સૌમ્ય તથા પ્રાજ્ઞપત્ય નામનાં વ્રતો કરીને છેવટે જે સમાવર્તન કરે છે તે વ્રતસ્નાત (એટલે વ્રતથી નાહાએલો) કહેવાય છે; અને જે વેદવિદ્યા તથા વ્રત બંને પરિપૂર્ણ કરીને સમાવર્તન કરે છે તે વિદ્યાસ્નાત તથા વ્રતસ્નાત કહેવાય છે.

સવ્રતસ્તુ શુના દષ્ટો યસ્ત્રિરાત્રમુપાવસેત્ ।

ઘૃતં કુશોદકં પીત્વા વ્રતશેષં સમાપયેત્ ॥ ૪ ॥

વ્રતધારી દ્વિજને કુતરું કરડે તો તેણે ત્રણ દિવસ અપવાસ કરવો અને ઘી તથા કુશોદક એટલે દહીં તથા જળ એકઠાં કરીને તેનું પ્રાશન કરીને બાકી રહેલું વ્રત સમાપ્ત કરવું. ૪

૪. દ્વિજ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય.

અવ્રતઃ સવ્રતો વાપિ શુના દષ્ટો ભવેદ્વિજઃ ।

પ્રણિપાતાઙ્ગવેત્પૂતો વિપ્રૈશ્ચક્ષુર્નિરીક્ષિતઃ ॥ ૫ ॥

ગૃહસ્થ અથવા તો બ્રહ્મચારી એવા દ્વિજ વર્ણને જો કુતરું કરડે તો તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરવા; અને બ્રાહ્મણ તેના સામી પ્રસન્ન દષ્ટિ કરે એટલે તે પવિત્ર થાય છે. ૫

શુના ઘ્રાતાવલીઢસ્ય નસૈર્વિલિખિતસ્ય ચ ।

અગ્નિઃ પ્રક્ષાલનં પ્રોક્તમગ્નિના ચાવઘૂલનમ્ ॥ ૬ ॥

કુતરાએ જે પદાર્થને સુંઘેલો, ચાટેલો કે નખથી ખોતરેલો હોય તેને પાણીથી ધોવો અને અગ્નિમાં તપાવવો એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૬

શુના તુ બ્રાહ્મણી દષ્ટા જંબુકેન વૃકેણ વા ।

ઉદિતં ગ્રહનક્ષત્રં દૃષ્ટ્વા સઘઃ શુચિર્ભવેત્ ॥ ૭ ॥

બ્રાહ્મણીને કુતરો, શિયાળ કે નહાર કરડે તો તેણે ઉદય પામેલાં ગ્રહ તથા નક્ષત્ર જોવાં એટલે તે તત્કાળ શુદ્ધ થાય છે. ૭

કૃષ્ણપક્ષે યદા સોમો ન દૃશ્યેત કદાચન ।

યાં દિશં વ્રજતે સોમસ્તાં દિશં ચાવલોકયેત્ ॥ ૮ ॥

અંધારીયામાં કદાચ ચંદ્ર દેખાય નહિ ત્યારે ચંદ્રનાં દર્શન કરવાં હોય તો જે દિશાએ ચંદ્ર જાય છે તે દિશા તરફ જોઈને ચંદ્રનાં દર્શન કરવાં. ૮

અસદ્બ્રાહ્મણકે ગ્રામે શુના દષ્ટો દ્વિજોત્તમઃ ।

વૃષં પ્રદક્ષિણીકૃત્ય સઘઃ સ્નાત્વા શુચિર્ભવેત્ ॥ ૯ ॥

જે ગામમાં બ્રાહ્મણ ન હોય એવા ગામમાં દ્વિજને કુતરું કરડે તો તેણે બળદને પ્રદક્ષિણા કરીને તત્કાળ સ્નાન કરવું એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૯

ચાણ્ડાલેન શ્વપાકેન ગોભિર્વિપ્રોહતો યદિ ।

આહિતાગ્નિર્મૃતો વિપ્રો વિષેનાત્મહતો યદિ ॥ ૧૦ ॥

દહેત્તં બ્રાહ્મણં વિપ્રો લોકાગ્રૌ મન્ત્રવર્જિતમ્ ।

ચાણ્ડાલે, શ્વપાકે, ગાયે અથવા તો બળદે અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણને માર્યો હોય અથવા તો તેણે વિષ ખાઈને આત્મહત્યા કરી હોય તો કોઈ સંપિંડ બ્રાહ્મણે તે મરનારા અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણને મંત્રસંસ્કાર કર્યા વગરજ લૌકિકાગ્નિમાં બાળવો. ૧૦-૧૧

૧૦-૧૧ ગમે ત્યાંથી આવેલો અગ્નિ. અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ નહિ તે. ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં આત્મહત્યા કરનારાને બાળવો નહિ એમ નિષેધ કર્યો હતો તે, અગ્નિહોત્રી સિવાયના બીજાઓને માટે જાણવો.

સ્પૃષ્ઠા વોદ્વા ચ દગ્ધ્વા ચ સપિંડેષુ ચ સર્વદા ॥ ૧૧ ॥

પ્રાજાપત્યં ચરેત્પશ્ચાદ્વિપ્રાણામનુશાસનાત્ ।

મસ્તકને ઠેકાણે રાખવાં, એક સો કંઠને ઠેકાણે મૂકવાં, બે બાહુને ઠેકાણે પાંચ પાંચ, બે હાથની આંગળીઓને ઠેકાણે પાંચ પાંચ, જઘનના ભાગમાં એકસો, પેટને ઠેકાણે બસો, વૃષણને ઠેકાણે આઠ, શિશનને ઠેકાણે પાંચ, સાથળના ભાગમાં એકવીશ, ગોઠણ અને જંઘાને ઠેકાણે એક સો એક સો અને બે પગની આંગળિયોને ઠેકાણે છ મૂકવાં. એ પ્રમાણે પુરુષની આકૃતિ કર્યો પછી તેના ઉપર યજ્ઞનાં પાત્રો મૂકવાં. ૧૫-૧૮

શમ્યાં શિશ્રે વિનિશ્લિપ્ય અરણિં મુષ્કયોરપિ ।

જૂહું ચ દક્ષિણે હસ્તે વામે તૂપમૃતં ન્યસેત્ ॥ ૧૯ ॥

કર્ણે ચોલૂર્ચલં દદ્યાત્પૃષ્ઠે ચ મુસલં ન્યસેત્ ।

ઉરસિ શ્લિપ્ય દૃષદં તંડુલાજ્યતિલાન્મુખે ॥ ૨૦ ॥

શમ્યા ઉપરથી ઈન્દ્રિયને ઠેકાણે મૂકવી, બન્ને અંડને ઠેકાણે અરણીનું લાકડું મૂકવું, જમણા હાથને ઠેકાણે, જુહુ, ડાબા હાથને ઠેકાણે ઉપભૂત, અને પીઠને ઠેકાણે ઉલૂખલ તથા મુસળ મૂકવાં. છાતીને ઠેકાણે દૃષદ^૧ મૂકવો, ચોખા, ધી તથા તલ મુખમાં મૂકવા. ૧૯-૨૦

૧૯-૨૦ શમ્યા, જુહુ, ઉપભૂત, ઇલાદિ અગ્નિહોત્રનાં પાત્રો છે. દૃષદ એટલે યજ્ઞમાં ઉપયોગી એક પત્થર.

શ્રોત્રે ચ પ્રોક્ષણીં દદ્યાદાજ્યસ્થાલીં ચ ચક્ષુષોઃ ।

કર્ણે નેત્રે મુખે ગ્રાણે હિરણ્યશકલં ન્યસેત્ ॥ ૨૧ ॥

અગ્નિહોત્રોપકરણમશેષં તત્ર નિશ્લિપેત્ ।

દદ્યાત્પુત્રોઽથવા ભ્રાતાઽપ્યન્યો વાપિ ચ બાન્ધવઃ ॥ ૨૨ ॥

અસૌ સ્વર્ગાય લોકાય સ્વાદૈત્યેકાહુતિં સકૃત્ ।

બે કાનને ઠેકાણે પ્રોક્ષણી પાત્ર મૂકવું, બે નેત્રને ઠેકાણે આન્ય-સ્થાલી એટલે ધીનું પાત્ર મૂકવું, કાન, આંખ, મુખ અને નાકને ઠેકાણે સોનાના કટકા મૂકવા અને અગ્નિહોત્રનો બીજો સર્વ ઉપકરણ તેના દેહ ઉપર સ્થાપન કરવો. તે પછી તેના પુત્રે કિંવા બંધુએ કિંવા બીજા કોઈ બાંધવે ' અસૌ સ્વર્ગાય લોકાય સ્વાદ્વા ' એ મંત્ર લણીને અગ્નિમાં ધીની એક આહુતિ આપવી. ૨૧-૨૨

યથા દહનસંસ્કારસ્તથા કાર્યં વિચક્ષણૈઃ ॥ ૨૩ ॥

ઈદંશં તુ વિધિં કુર્યાદ્બ્રહ્મલોકગતિઃ સ્મૃતા ।

દદન્તિ ચે દ્વિજાસ્તં તુ તે યાંતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૨૪ ॥

તે પછી દહન ક્રિયા કરવામાં કુશળ એવા પુરુષોએ ખાખરાના ડીંટીયાના દેહને ખીજા પ્રેતસંસ્કાર પ્રમાણે દહનસંસ્કાર કરવો. આવો વિધિ કરવાથી મરનારને બ્રહ્મલોકની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને જે દ્વિજ તેને ખાળે છે તે પણ ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૨૩-૨૪

अन्यथा कुर्वते कर्म त्वात्मबुद्ध्या प्रचोदिताः

भवन्त्यल्पायुषस्ते वै पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ २५ ॥

इति श्रीपाराशरसंहितायां प्रायश्चित्तकाण्डे श्वादिदष्टशुद्धिर्नाम

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

જે પુરુષ શાસ્ત્રવિધિને છોડી દહને પોતાની બુદ્ધિથી અન્યથારીતે કર્મ કરે છે તેનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે અને તે અપવિત્ર એવાં નરકમાં પડે છે. ૨૫

इति श्रीपाराशर धर्मशास्त्रां कुतरां वगेरेये करोलानी शुद्धि ये नामने।

अध्याय ५ मे। समाप्त.

अध्याय ६ द्वो.

साधारण प्राणीओनी हत्यानું प्रायश्चित्त.

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासु निष्कृतिम् ।

पराशरेण पूर्वोक्तां मन्वर्येपि च विस्तृताम् ॥ १ ॥

હવે પૂર્વે થઈ ગયેલા કલિયુગમાં વૃદ્ધ પરાશરે કહેલું તથા મનુષ્યે રચેલાં ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ વિસ્તારથી કહેલું પ્રાણીઓની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત હું કહું છું. ૧

क्रौंचसारसहंसांश्च चक्रवाकं च कुकुटम् !

जालपादं च शरभं हत्वाहोरात्रतः शुचिः ॥ २ ॥

કૌંચ, સારસ, હંસ, ચક્રવાક, કુકડો, જાલપાદ* અને તીડ એ પક્ષીઓને મારનારો અહોરાત્ર અપવાસ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.† ૨

* જળ જેવા પગવાળું પક્ષી.

† મન્વાદિ સ્મૃતિકારોએ આ પાપની શુદ્ધિ સાર ગોઠાવેલું કહ્યું છે, તે જે ઉપવાસ કરવાને અશક્ત હોય તેને માટે કહ્યું છે.

बलाकाटिट्टिभौ वापि शुक्रपारावतावपि ।

अहिनक्रविघाती च शुद्ध्यते नक्तभोजनात् ॥ ३ ॥

બગલી, ટીટોડી, પોપટ, પારેવાં, સર્પ અને ગુડ એએને મારનારો નક્તલોજન કરવાથી એટલે આખો દિવસ ભુખ્યો રહીને રાત્રે જમવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૩

वृककाककपोतानां सारीतित्तिरिघातकः ।

अन्तर्जल उभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ ४ ॥

વરુ, કાગડો, કપોત, મેના અને તેતર એએને મારનારો બે સંધ્યા કાળે એટલે પ્રાતઃકાળે તથા સાયંકાળે પાણીમાં બેસીને પ્રાણાયામ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૪

गृध्रश्येनशशादानामुलूकस्य च घातकः ।

अपक्वाशी दिनं तिष्ठेत्रિકालं मारुताशनः ॥ ५ ॥

ગીધ, શકરો, શશાદ (શશલાને ખાનારું પક્ષી) અને ઘુડ એએને મારનારાએ એક દિવસ કાચાં કંદ મૂળ ખાધને રેહેવું અને ડાઢ દિવસ વાયુનું લક્ષણ કરીને રેહેવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. ૫

૫ આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને અશક્ત હોય તેણે અહોરાત્ર અપવાસ કરીને ધાન્યનું દાન કરવું એમ કસ્યપસ્મૃતિમાં કહ્યું છે.

बल्गुलीटिट्टिभानां च कोकिलाखञ्जरीटयोः ।

लाविकारक्तपक्षाणां शुद्ध्यते नक्तभोजनात् ॥ ६ ॥

વાગોલ, ટીટોડી, કોયલ, ખંજરીટ, લાવા અને જેએની પાંખ રાત્રી હોય છે તેવાં પક્ષીએને મારનારો નક્તલોજન (રાત્રીલોજન) કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૬

कारण्डवचकोराणां पिङ्गलाकुररस्य च ।

भारद्वाजादिकं हत्वा शिवं संपूज्य शुद्ध्यति ॥ ७ ॥

અતક, ચકોર, પિંગલા (રાત્રી આંખવાળું પક્ષી), કુરર અને ભારદ્વાજાદિક પક્ષીએને મારનારો શિવનું પૂજન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૭

भेरुंडचाषभासाँश्च पारावतकपिञ्जलौ ।

पक्षिणां चैव सर्वेषामेकरात्रमभोजनम् ॥ ८ ॥

ભેરુંડ, ચાષ, ભાસ, કપ્પુતર, કપિંજલ ઇત્યાદિક પક્ષીઓ તથા એ શિવાયનાં બીજાં સર્વ પક્ષીઓમાંથી એકનો વધ કર્યો હોય તો એક રાત્રિ ઉપોષણ કરવું.* ૮

હત્વા મૂષકમાર્જારસર્પાજગરહુણ્ડુભાન્ ।

કૃસરં મોજયેદ્વિપ્રાલ્લોહદણ્ડશ્ચ દક્ષિણા ॥ ૯ ॥

ઉંદર, મીઠડું, સર્પ, અજગર અને હુણ્ડ (સર્પની એક જાત.) એઓને મારનારાએ ત્રણ પ્રાદ્યણને તલ અને ચોખાની ખિચડી ખવરાવવી અને લોઢાનો દંડ દક્ષિણામાં આપવો એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૯

શિશુમારં તથા ગોધાં હત્વા કૂર્મં ચ શલ્યકમ્ ।

વૃન્તાકફલભક્ષી ચાપ્યહોરાત્રેણ શુદ્ધયતિ ॥ ૧૦ ॥

શિશુમાર (સુસવાટ), ઘો, કાચબો અને શાહુડી એઓને મારનારો રીંગડું ખાધને અહોરાત્ર રહેવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦

વૃકજમ્બૂકઋક્ષાણાં તરક્ષુશ્વાનઘાતકઃ ।

તિલપ્રસ્યં દ્વિજે દધાદ્વાયુભક્ષો દિનત્રયમ્ ॥ ૧૧ ॥

નહાર, શિયાળ, રીંછ, તરસ અને કુતરાંને મારનારાએ પ્રાદ્યણને એક પ્રસ્થ તલ આપવા; અને ત્રણ દિવસ વાયુનું લક્ષણ કરીને રહેવું એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૧૧

૧૧ પ્રસ્થ એટલે એક શેર.

ગજસ્ય ચ તુરંગસ્ય મહિષોષ્ટ્રસ્ય ઘાતને ।

પ્રાયશ્ચિત્તમહોરાત્રં ત્રિસન્ધ્યમવગાહનમ્ ॥ ૧૨ ॥

હાથી, ઘોડો, પાડો, અથવા ઊંટ એઓને મારનારાએ દિવસમાં ત્રણવાર સ્નાન કરવું અને અહોરાત્ર ઉપવાસ કરવો. ૧૨

કુરૂં વાનરં સિંહં ચિત્રં વ્યાઘ્રં ચ ઘાતયન્ ।

શુદ્ધયતે સ ત્રિરાત્રેણ વિપ્રાણાં તર્પણેન ચ ॥ ૧૩ ॥

* પક્ષીઓની અસંખ્ય જાતિ છે. માટે જેઓની હત્યાવિષે આ સ્મૃતિકારે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું ન હોય ત્યાં એક દિવસ ઉપવાસ કરવો અને બીજાં કૃમિકીટકાદિકનો જેણે વધ કર્યો હોય તેણે ત્રણ દિવસ જવની રાખડી પીવી એમ બીજી સ્મૃતિઓમાં લખ્યું છે.

કુરંગ (એક જાતનું હરણુ), વાનર, સિંહ, ચિત્તો અને વાઘ એઓને મારનારાએ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા અને ત્રણ પ્રાહ્ણને જમાડવા. ૧૩

મૃગરોહિવરાહાણામવેર્વસ્તસ્ય ઘાતકઃ ।

અફાલકૃષ્ટમશ્ત્રીયાદહોરાત્રમુપોષ્ય સઃ ॥ ૧૪ ॥

મૃગ, રોહ, હુકર, ઘેટો અને બકરો એઓને મારનારાએ અહોરાત્ર (એક દિવસ ને એક રાત્રિ) અપવાસ કરવો તથા ખેડ્યા વગર પાકેલું અન્ન ખીજે દિવસે ખાવું. ૧૪

एवं चतुष्पदानां च सर्वेषां वनचारिणाम् ।

અહોરાત્રોષિતસ્તિષ્ઠેજ્જપેદૈ જાતવેદસમ્ ॥ ૧૫ ॥

આવી રીતે જ સર્વ ચોપગાં વનચારીઓને મારનારાએ પણ અહોરાત્ર ઉપવાસ કરીને ‘જાતવેદસે સુતુવામ સોમમ્’ એ મંત્રનો ઉભા રહીને જપ કરવો. ૧૫

शिल्पिनं कारुकं शूद्रं स्त्रियं वा यस्तु घातयेत् ।

પ્રાજાપત્યદ્વયં કૃત્વા વૃષૈકાદશ દક્ષિણા ॥ ૧૬ ॥

શિલ્પી (ચિતારા વગેરે), કારુક (રસોધ્યા વગેરે), સ્વધર્મ નહિ પાળનારો શૂદ્ર તથા ગુણદોષ રહિત સ્ત્રી, એઓને મારનારાએ બે પ્રાજાપત્ય કરીને એક બળદ તથા દશ ગાયો દક્ષિણામાં આપવી. ૧૬

वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि निर्दोषं यस्तु घातयेत् ।

સોપિ કૃચ્છ્રદ્વયં કુર્યાદ્દોર્વિંશદક્ષિણાં દદત્ ॥ ૧૭ ॥

નિર્દોષ એવા વૈશ્યને અથવા તો ક્ષત્રિયને મારનારાએ બે કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને વીશ ગાયો દક્ષિણામાં આપવી. ૧૭

वैश्यं शूद्रं क्रियासक्तं विकर्मस्यं द्विजोत्तमम् ।

હત્વા ચાન્દ્રાયણં તસ્ય ત્રિંશદ્વાઞ્ચૈવ દક્ષિણામ્ ॥ ૧૮ ॥

નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરનારો વૈશ્ય અથવા તો શૂદ્ર અને મહાપાતક કિંવા ઉપપાતક કરનારો દ્વિજ, એઓને મારનારાએ ચાન્દ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ત્રીશ ગાયો દક્ષિણામાં આપવી. ૧૮

૧૮ નિર્દોષ દ્વિજને માર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત બારમા અધ્યાયમાં કહેશે. અહીં દ્વિજ શબ્દમાં પ્રાહ્ણ અને ક્ષત્રિય એ બેનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું.

ચળ્દાલં હતવાન્કશ્ચિદ્વાહ્મણો યદિ કશ્ચન ।

પ્રાજાપત્યં ચરેત્કૃચ્છ્રં ગોદ્રયં દક્ષિણાં દદત્ ॥ ૧૯ ॥

કોઈ બ્રાહ્મણ, ચણ્ડાલનો વધ કરે તો તેણે પ્રાજાપત્ય નામનું કૃચ્છ્ર વ્રત કરવું અને બે ગાયો દક્ષિણામાં આપવી. ૧૯

ક્ષત્રિયેનાપિ વૈશ્યેન શૂદ્રેણૈવેતરેણ વા ।

ચળ્દાલસ્ય વધે પ્રાપ્તે કૃચ્છ્રાર્દેન વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૦ ॥

ક્ષત્રિયે, વૈશ્યે, શૂદ્રે અથવા તો બીજા કોઈએ ચણ્ડાલનો વધ કર્યો હોય તો તે અર્ધકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૦

૨૦ આ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પહેલાં પાદોનકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને શ્લોકમાં કહેલો અર્ધકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પાદકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, એમ લૌગાક્ષિ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે.

ચૌરઃ શ્વપાકચાંડાલૌ વિપ્રેનાપિ હતૌ યદિ ।

અહોરાત્રોષિતઃ સ્નાત્વા પશ્ચગવ્યેન શુદ્ધયતિ ॥ ૨૧ ॥

શ્વપાક બતિના ચોરને અથવા ચાણ્ડાલ બતિના ચોરને બે બ્રાહ્મણે પશુ માર્યો હોય તો તેણે એક દિવસ અને એક રાત્રિ ઉપવાસ કરવો અને સ્નાન કરીને પંચગવ્યનું પ્રાશન કરવું. ૨૧

શ્વપાકં વાપિ ચળ્દાલં વિપ્રઃ સંભાષતે યદિ ।

દ્વિંસમ્ભાષણં કુર્યાત્સાવિત્રીં તુ સકૃજ્જપેત્ ॥ ૨૨ ॥

શ્વપાકની કિંવા ચણ્ડાલની સાથે બે બ્રાહ્મણ બાષણ કરે તો તેણે તેના પ્રાયશ્ચિત્તને માટે સારા વેદવેત્તા બ્રાહ્મણની સાથે બાષણ કરવું, અથવા તો ગાયત્રી મંત્રનો એકવાર જપ કરવો. ૨૨

ચળ્દાલૈઃ સહ સુપ્તે તુ ત્રિરાત્રમુપવાસયેત્ ।

ચળ્દાલૈકપયં ગત્વા ગાયત્રીસ્મરણાચ્છુચિઃ ॥ ૨૩ ॥

બે કોઈ ચણ્ડાલોની સાથે સુવે તો તે ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને જે માર્ગે ચણ્ડાલ જ જતા હોય, તેવે માર્ગે જાય તો મનમાં ગાયત્રી મંત્રનું સ્મરણ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૩

ચળ્દાલદર્શને સઘ આદિત્યમવલોકયેત્ ।

ચળ્દાલસ્પર્શને ચૈવ સચૈલં સ્નાનમાચરેત્ ॥ ૨૪ ॥

અણ્ડાલ નજરે પડે તો તત્કાળ સૂર્યનાં દર્શન કરવાં અને તેનો સ્પર્શ થઈ જાય તો વસ્ત્રસહિત સ્નાન કરવું. ૨૪

ચણ્ડાલસ્વાતવાપીષુ પીત્વા સલિલમગ્રજઃ ।

અજ્ઞાનાદેકભક્તેન ત્વહોરાત્રેણ શુદ્ધયતિ ॥ ૨૫ ॥

અણ્ડાલે ખોદાવેલાં કુવા, તળાવ વિગેરેમાંથી અળણે પાણી પીનારો બ્રાહ્મણ એક દિવસ એકવાર જન્મવાથી શુદ્ધ થાય છે, પરંતુ બાણીજેઘને તેવું પાણી પીનારો એક દિવસ અને એક રાત્રિ ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૫

ચણ્ડાલભાણ્ડસંસ્પૃષ્ઠં પીત્વા કૂપગતં જલમ્ ।

ગોમૂત્રયાવકાહારત્તિરાત્રાચ્છુદ્ધિમાપ્નુયાત્ ॥ ૨૬ ॥

જે કુવાનાં પાણીનો અણ્ડાલનાં વાસણે સ્પર્શ કર્યો હોય એવા કુવાનું પાણી પીવામાં આવે તો ફક્ત ગોમૂત્રમાં જવનો લોટ મેળવીને ત્રણ દિવસ ખાવો, એટલે શુદ્ધિ થાય છે. ૨૬

ચણ્ડાલઘટસંસ્થં તુ યત્તોયં પિબતિ દ્વિજઃ ।

તત્ક્ષણાત્ક્ષિપતે યસ્તુ પ્રાજાપત્યં સમાચરેત્ ॥ ૨૭ ॥

જે દ્વિજ અણ્ડાલના ઘડાનું પાણી અળણુતાં પીએ ને તે જ ક્ષણે તેને ઓકી નાંખે, તો તે પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૭

ઃ યદિ ન ક્ષિપતે તોયં શરીરે યસ્ય જીર્યતિ ।

પ્રાજાપત્યં ન દાતવ્યં કૃચ્છ્રં સાન્તપનં ચરેત્ ॥ ૨૮ ॥

પરંતુ તે (દ્વિજ) જે અર્પાવત્ર જળને ઓકી નાખે નહિ અને તે તેના શરીરમાં પચી જાય તો તેણે પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવું નહિ, પરંતુ સાન્તપન કૃચ્છ્ર કરવું. ૨૮

ચરેત્સાન્તપનં વિપ્રઃ પ્રાજાપત્યમનન્તરઃ ।

તદર્ધં તુ ચરેદ્વૈશ્યઃ પાદં શૂદ્રસ્તદાચરેત્ ॥ ૨૯ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા પાપમાંથી છૂટવા માટે બ્રાહ્મણે સાન્તપન, ક્ષત્રિયે પ્રાજાપત્ય, વૈશ્યે પ્રાજાપત્યનું અર્ધ અને શૂદ્રે પ્રાજાપત્યનો ચતુર્થાંશ, એ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૨૯

માણ્ડસ્થમન્યજાનાં તુ જલં દધિ પયઃ પિબેત્ ।

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ શૂદ્રશ્ચૈવ પ્રમાદતઃ ॥ ૩૦ ॥

ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु निष्कृतिः ।

शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तिः ॥ ૩૧ ॥

અંત્યજના વાસણું પાણી, દૂધ અથવા તેા દહીં અનાણુતાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર પીએ તેા તેણે બ્રહ્મકૂર્ચ કરીને અપવાસ કરવો, એટલે દ્વિજોની શુદ્ધિ થાય છે અને શૂદ્રની તેા ઉપવાસ કરવાથી તથા યથાશક્તિ દાન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. ૩૦-૩૧

૩૦-૩૧ ધર્મશાસ્ત્રકાર અંત્યજની ગણતરી આ પ્રમાણે કરે છે;—રજકશ્વર્મકાર-શ્ચ નટો બુરુડ એવ ચ । કેવર્તમેદામિદ્ધાશ્ચ સસૈતે ચાંત્યજાસ્મૃતાઃ ॥ ધોળી, મોળી, નટ, ઢેડ, કેવર્ત (મચ્છિમાર, ઢિમ્મર વગેરે), મેદ અને મિદ્ધને શાસ્ત્રકાર અંત્યજ કહે છે.

બ્રહ્મકૂર્ચનું લક્ષણ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે છે;—

अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । पञ्चगव्यं पिबेत्प्रातर्ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतम् ॥

વિશેષે કરીને પૂર્ણિમાએ દિવસે તથા રાત્રિએ ઉપવાસ કરે અને પ્રભાતમાં પંચ-ગવ્યનું પાન કરે, તેને ધર્મશાસ્ત્રમાં બ્રહ્મકૂર્ચ કહે છે.

मुङ्गेऽज्ञानाद्विजश्रेष्ठश्चण्डालान्नं कथञ्चन ।

गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ૩૨ ॥

બ્રાહ્મણ જે જાણતાં કોઈ પણ રીતે ચણ્ડાલનું અન્ન ખાય તેા તે ગોમૂત્રમાં બાફેલો જવનો લોટ દશ દિવસ સૂધી ખાવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૩૨ તે ખાવાની રીત આ પ્રમાણે છે:

एकैकं ग्रासमश्रीयाद्गोमूत्रयावकस्य च ।

दशाहं नियमस्थस्य व्रतं तच्च विनिर्दिशेत् ॥ ૩૩ ॥

ગોમૂત્રમાં બાફેલા યવના લોટનો એક એક કોળિયો દશ દિવસ સૂધી ખાવો અને નિયમમાં રહેવું, એટલે ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. ૩૩

अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेश्मनि तिष्ठति ।

विज्ञाते तूपसन्नस्य द्विजाः कुर्युरनुग्रहम् ॥ ૩૪ ॥

કોઈ દ્વિજવરના ઘરમાં ચણ્ડાલ કોઈ જાણી શકે નહી તેવા વેશમાં આવીને રહ્યો હોય, અને પાછળથી તે ચણ્ડાલ છે એવું જણાય કે તુરત તેને બહાર કાઢી મૂકવો; અને પછી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂછવા માટે આવેલા પુરુષને બ્રાહ્મણોએ પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને તેનો અનુગ્રહ કરવો. ૩૪

મુનિવક્ત્રોદ્ગતાન્ધર્માન્ગાયન્તો વેદપારગાઃ ।

પતન્તમુદ્ધરેયુસ્તં ધર્મજ્ઞાઃ પાપસંક્રાત્ ॥ ૩૫ ॥

પરાશરાદિકે ઋષિના મુખમાંથી નિકળેલાં ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરનારાઓ તથા વેદપારંગત ધર્મ જાણનારા બ્રાહ્મણોએ પાપીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને પતન પામનારા પાપીનો પાપના સમુદાયમાંથી ઉદ્ધાર કરવો. ૩૫

૩૫ મૂળમાં પાપસંકર શબ્દ છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે, ચંડાલના સહવાસથી તો એક જ પાપ લાગે છે પરંતુ તેના સહવાસમાં નિત્ય નૈમિત્તિક જે કર્મો કર્યા હોય તે સર્વ નિષ્ફળ નિવડે છે અને તેનું પણ પાતક લાગે છે, તેમાંથી પણ તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું.

દધ્ના ચ સર્પિષા ચૈવ ક્ષીરગોમૂત્રયાવકમ્ ।

મુઙ્ગીત સહ મૃત્યૈશ્ચ ત્રિસન્ધ્યમવગાહનમ્ ॥ ૩૬ ॥

અજાણતાં ચંડાલની સાથે રહેનારા ધરધણીએ દુધ, દહીં અને ઘીની સાથે યવના લોટને ગોમૂત્રમાં મેળવીને પોતાનાં માતા, પિતા તથા બાળકો અને ચાકરો એ સર્વની સાથે તેનું ભક્ષણ કરવું અને દિવસમાં ત્રણવાર સ્નાન કરવું. ૩૬

૩૬ ધરનો મુખ્ય ધણી હોય તેણે પૂર્વાહ્ન અને ઉત્તરાહ્ન પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને બીજાઓએ તો આ શ્લોકમાં કહેલી રીતે તૈયાર કરેલો યવનો લોટ તથા ગોમૂત્ર વગેરે ખાવાં.

ત્ર્યહં મુંગીત દધ્ના ચ ત્ર્યહં મુંગીત સર્પિષા ।

ત્ર્યહં ક્ષીરેણ મુંગીત એકૈકેન દિનત્રયમ્ ॥ ૩૭ ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારા પુરુષે ત્રણ દિવસ દહિંની સાથે, ત્રણ દિવસ ઘીની સાથે અને ત્રણ દિવસ દૂધની સાથે ગોમૂત્ર સહિત યવનો લોટ ખાવો અને તે પછીના ત્રણ દિવસમાં એક દિવસ દુધ સાથે, એક દિવસ દહીં સાથે ને એક દિવસ ઘીની સાથે યવનો લોટ ખાવો, એમ બાર દિવસે પ્રાયશ્ચિત્ત પૂર્ણ કરવું. ૩૭

ભાવદુષ્ટં ન મુઙ્ગીત નોષ્ઠિષ્ઠં કૃમિદૂષિતમ્ ।

જે પદાર્થને જોઈને મનમાં તેના વિશે દોષની ભાવના ઉપજે તેને ભાવ દુષ્ટ પદાર્થ જાણવો (જેમ પંડારાં જોઈને મનમાં સર્પની ભાવના થાય છે) અને તેનું ભક્ષણ કરવું નહિ; જે ઉચ્છિષ્ટ હોય તથા જેમાં કીડા પડ્યા હોય, તે પદાર્થનું પણ ભક્ષણ કરવું નહિ.

દધિક્ષીરસ્ય ત્રિપલં પલમેકં ઘૃતસ્ય તુ ॥ ૩૮ ॥

દહીં અને દૂધ એ એ ત્રણ ત્રણ પળ અને ઘી એક પળ લેવું. ૩૮
૩૮. ૩૬ તથા ૩૭મા શ્લોકમાં ગોમૂત્રની સાથે જવનો લોટ દહીં, દૂધ અને ઘી નાંખીને ખાવાવિષે કહ્યું છે, પરંતુ તેમાં દહીં, દુધ ને ઘી કેટલાં લેવાં તે આ શ્લોકમાં કહ્યું છે. જવનો લોટ એક ગ્રાસ એટલે કુકડાના ઈંડા જેટલો લેવો.

ભસ્મના તુ ભવેચ્છુદ્ધિરુભયોસ્તામ્રકાંસ્યયોઃ ।

જલશૌચેન વસ્ત્રાણાં પરિત્યાગેન મૃળમયમ્ ॥ ૩૯ ॥

કાંસાની અને ત્રાંખાની રાખથી શુદ્ધિ થાય છે, વસ્ત્રોની પાણીથી શુદ્ધિ થાય છે અને માટીનાં વાસણ અભડાઈ ગયાં હોય તો તેમને તો કહાડી જ નાંખવાં જોઈએ. ૩૯

કુસુમ્ભગુડકાર્પાસલવણં તૈલસર્પિષી ।

દ્વારે કૃત્વા તુ ધાન્યાનિ દદ્યાદ્વેશ્મનિ પાવકમ્ ॥ ૪૦ ॥

કસુંખાનાં ખી, ગોળ, કપાસીયા, મીઠું, તેલ, ઘી અને અનાજ આ સર્વને ઘરના બારણામાં મૂકીને તે ઘરને આગ લગાડવી. ૪૦

૪૦ જેના ઘરમાં ચણડાલ છૂપા વેશથી આવીને ઘણા દિવસ રહ્યો હોય, તેને માટે ૩૯ મા તથા ૪૦ મા શ્લોકમાં શુદ્ધિ કહી છે.

एवं शुद्धस्ततः पश्चात्कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।

विंशतिं गा वृषं चैकं दद्याद्वિપ્રेषु दक्षिणाम् ॥ ૪૧ ॥

ઉપર કહેલી રીતે ઘરની શુદ્ધિ કરીને શુદ્ધ થયા પછી એકવીસ બ્રાહ્મણને જમાડીને તેઓને વીસ ગાયો તથા એક બળદ દક્ષિણા આપવી. ૪૧

पुनर्लेपनखातेन होमजप्येन शुद्ध्यति ।

आधारेण च विप्राणां भूमिदोषो न विद्यते ॥ ૪૨ ॥

ચંડાળના રહેવાથી ભૂમિ અભડાઈ ગઈ હોય તો તે દોષ ફરીને લીંપ્યાથી, ખોદ્યાથી, હોમ કર્યાથી, વેદમંત્રનો જપ કર્યાથી અને બ્રાહ્મણોના ખેસવાથી જતો રહે છે. ૪૨

चण्डालैः सह सम्पर्के मासं मासार्द्धमेव च ।

गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यति ॥ ૪૩ ॥

એક મહિનો કે પંદર દિવસ સૂધી જેને ચણડાલોની સાથે સંસર્ગ થયો હોય તેણે અનુક્રમે એક મહિનો કે પંદર દિવસ સૂધી ગોમૂત્રમાં ખાફેલો જવનો લોટ ખાધને રહેવું એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૪૩

૪૩ સ્વપાક અને પુલકસ એ ભેદ પણ ચણકાલના જ છે. એઓના સંસર્ગ થાય તોપણ એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. પંદર દિવસ સૂધી જેને સંસર્ગ થયો હોય તેણે પંદર દિવસ અને એક મહિના સૂધી જેને સંસર્ગ થયો હોય તેણે એક મહિના સૂધી જવનો લોટ ગોમૂતની સાથે ખાશીને ખાવો.

રજકી ચર્મકારી ચ લુબ્ધકી વેણુજીવિની ।

ચાતુર્વર્ણ્યસ્ય તુ ગૃહેષ્વવિજ્ઞાતા તુ તિષ્ઠતિ ॥ ૪૪ ॥

જ્ઞાત્વા તુ નિષ્કૃતિં કુર્યાત્પૂર્વોક્તસ્યાર્દ્ધમેવ હિ ।

ગૃહદાહં ન કુર્વોત શેષં સર્વં ચ કારયેત્ ॥ ૪૫ ॥

ઘોખણુ, મોચણુ, પારધણુ, અને વાંસના ટોપલા વિગેરે કરીને આજીવિકા કરનારી ઢઢડી એઓ ને બ્રાહ્મણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા તો શૂદ્રના ઘરમાં વેશપાલટો કરીને વાસ કરે અને પાછળથી તેને જાણવામાં આવે તો પૂર્વે (૩૬ મા તથા ૩૭ મા શ્લોકમાં) કહેલા પ્રાયશ્ચિત્તથી અર્ધું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. પરંતુ ઘરને અગ્નિથી આળવું નહિ, બાકીનું સર્વ પ્રાયશ્ચિત્ત તેની પાસે બ્રાહ્મણોએ કરાવવું. ૪૪-૪૫

ગૃહસ્યાભ્યંતરં ગચ્છેચ્છંડાલો યદિ કસ્યચિત્ ।

તમગારાદ્દિનિઃસાર્ય મૃદ્ધાણં તુ વિસર્જયેત્ ॥ ૪૬ ॥

જે કોઈના ઘરની અંદર ચણકાલ એકવાર પેસે તો તેને બહાર કાઢાડી મૂકવો અને માટીનાં વાસણુને બહાર નાંખી દેવાં તથા ઘરને ઘોધને શુદ્ધ કરવું. ૪૬

રસપૂર્ણં તુ યદ્દાણં ન ત્યજેત્તુ કદાચન ।

ગોમયેન તુ સંમિશ્રૈર્જલૈઃ પ્રોક્ષેદ્ગૃહં તથા ॥ ૪૭ ॥

પરંતુ ઘી, ગોળ, તેલ વગેરે રસથી સંપૂર્ણ-મોઢા સૂધી ભરેલાં માટીનાં વાસણુને કદી પણ નાંખી દેવાં નહિ; પરંતુ જળથી પ્રોક્ષણ કરીને શુદ્ધ કરવાં અને છાણુમાં પાણી નાંખીને તેનાથી સર્વ ઘરને લીંપવું. ૪૭

બ્રાહ્મણસ્ય વ્રણદ્વારે પૂયશોણિતસંભવે ।

કૃમિરુપદ્યતે યસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તં કથં ભવેત્ ॥ ૪૮ ॥

જે બ્રાહ્મણના શરીરમાં ઘારું પડે ને તેમાં લોહી તથા પરુ ભરાય તથા તેમાં કીડા પડે તો તેણે કેવું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું? ૪૮

ગવાં મૂત્રપુરીષેણ દધ્ના ક્ષીરેણ સર્પિષા ।

ત્ર્યહં સ્નાત્વા ચ પીત્વા ચ કૃમિદુષ્ટઃ શુચિર્ભવેત્ ॥ ૪૯ ॥

જેના શરીરમાં ધારું પડ્યું હોય તે મનુષ્યે ગોમૂત્ર, ગાયનું છાણ, અને ગાયનાં દહીં, દુધ તથા ધીવડે ત્રણ દિવસ સ્નાન કરવું અને તે જ પંચગવ્યનું ત્રણ દિવસ પાન કરવું એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૪૯

૪૯ જે નાભિની નીચે ધારું પડ્યું હોય તો આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, નાભિની ઉપર પડ્યું હોય તો મનુષ્યે કહેલું છ રાત્રનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને માથે ધારું પડ્યું હોય તો પ્રાણપલ્ય વ્રત કરવું.

ક્ષત્રિયોપિ સુવર્ણસ્ય પંચ માષાન્પ્રદાય તુ ।

ગોદક્ષિણાં તુ વૈશ્યસ્યાપ્યુપવાસં વિનિર્દિશેત્ ।

શૂદ્રાણાં નોપવાસઃ સ્યાચ્છૂદ્રો દાનેન શુદ્ધયતિ ॥ ૫૦ ॥

તેવાં ક્ષત્રિયે પણ એક ઉપવાસ કરીને પાંચ માસા સોનાનું દાન આપવું, વૈશ્યે એક ઉપવાસ કરીને એક ગાય દક્ષિણામાં આપવી અને શૂદ્રે ઉપવાસ કર્યા વગર એક ગાય આપવી તેથી તે શુદ્ધ થાય છે. ૫૦

અચ્છિદ્રમિતિ યદ્વાક્યં વદન્તિ સિતિદેવતાઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા ગ્રાહ્યમગ્નિષ્ઠોમફલં હિ તત્ ॥ ૫૧ ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી તારું પ્રાયશ્ચિત્ત પરિપૂર્ણ થયું છે, એવું જે વાક્ય આદ્યજ્ઞો બોલે છે, તેમનાં તે વાક્યને નમસ્કાર કરીને શિરસા માન્ય કરવું. કારણ કે તેમ કરવાથી અગ્નિષ્ઠોમ યજ્ઞનું ફળ મળે છે. ૫૧

જ્ઞમચ્છિદ્રં તપચ્છિદ્રં યચ્છિદ્રં યજ્ઞકર્મણિ ।

સર્વે ભવતિ નિશ્ચિદ્રં બ્રાહ્મણૈરુપપાદિતમ્ ॥ ૫૨ ॥

જપમાં, તપમાં અને યજ્ઞકર્મમાં જે અપૂર્ણતા રહે છે, તે સર્વ આદ્યજ્ઞોનાં વચનથી સંપૂર્ણ થાય છે. ૫૨

વ્યાધિવ્યસનિનિ શ્રાન્તે દુર્મિષ્ણે ઢામરે તથા ।

ઉપવાસો વ્રતં હોમો દ્વિજસંપાદિતાનિ વા ॥ ૫૩ ॥

જો કોઈ વ્યાધિગ્રસ્ત હોય, દુઃખી હોય, પંથ વગેરે કરવાથી કે માતા પિતાની સેવા વગેરે કરવાથી થાકી ગયો હોય, કિંવા દુકાળ વિગેરેથી કે શત્રુ રાજાના ઉપદ્રવથી પીડાયેલો હોય, તેના તરફથી આદ્યજ્ઞ ઉપવાસ, વ્રત અથવા તો હોમ કરે, તો તેનું ફળ તે કરાવનારાને મળે છે. ૫૩

અથવા બ્રાહ્મણાસ્તુષ્ઠાઃ સર્વે કુર્વન્વ્યનુગ્રહમ્ ।

સર્વાન્ કામાનવાપ્નોતિ દ્વિજસંપાદિતૈરિહ ॥ ૫૪ ॥

અથવા તો આદ્યજ્ઞો સંતુષ્ટ થઈને કહે કે, તું પાપમાંથી મુક્ત થયો

છે. તો પણ પાતકી પાપમાંથી મુક્ત થાય છે તથા બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદોથી મનુષ્ય આ લોકમાં સર્વ કામનાઓને પામે છે. ૫૪

दुर्बलेऽनुग्रहः कार्यस्तथा वै बालवृद्धयोः ।

ततोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः ॥ ૫૫ ॥

દુર્બળ ઉપર, બાળક ઉપર તથા વૃદ્ધ ઉપર અનુગ્રહ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. પરંતુ તે વિના બીજાઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવાથી દોષ લાગે છે. માટે તેવાઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવો નહિ, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૫૫

૫૫ જેની પાસે વિદ્યા, ધન અને કુટુંબનાં મનુષ્યો ન હોય તેને શાસ્ત્રમાં દુર્બળ કહ્યો છે, સોળ વર્ષની અંદરના પુરુષને બાળક કહ્યો છે અને સિત્તેર વર્ષથી વધારે વયનાને વૃદ્ધ કહ્યો છે.

स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोपि वा ।

कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति ॥ ૫૬ ॥

સ્નેહથી, લોભથી, ભયથી અથવા તો અજ્ઞાનથી જેઓ પાપીના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે, એટલે પાપીને ઓછું પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે, તો તે પાપીનું પાપ અનુગ્રહ કરનારાઓને લાગે છે. ૫૬

જે શરીરે બળવાન હોય અને પ્રાયશ્ચિત્તના નિયમ પાળવાને સમર્થ હોય તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવાથી જેમ દોષ લાગે છે તેમ અનુગ્રહ કરવા યોગ્ય. દુર્બળ શરીરવાળા પુરુષ જે તેની શક્તિ કરતાં વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે, તેને પણ પાપ લાગે છે તે વાત કહે છે;—

शरीरस्यात्यये प्राप्ते वदन्ति नियमं तु ये ।

महत्कार्योपरोधेन न स्वस्थस्य कदाचन ॥ ૫૭ ॥

એક મનુષ્ય રોગાદિકથી મરવા પડેલો હોય તેને અંતકાલ સમયે પરમાત્માનું સ્મરણ કરવાનો સમય હોય તે સમયે જેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના નિયમો અતાવીને દેવતાના સ્મરણમાં વિદ્ય કરે છે, તેને માંદા મનુષ્યનું પાપ લાગે છે. પરંતુ આરોગ્ય પુરુષને પ્રાયશ્ચિત્તના નિયમો કહેનારાને કોઈ પણ દિવસ તેનું પાપ લાગતું નથી. ૫૭

स्वस्थस्य मूढाः कुर्वन्ति वदन्त्यनियमं तु ये ।

ते तस्य विघ्नकर्तारः पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ૫૮ ॥

જે પુરુષ આરોગ્ય હોય તેને જે મૂઢ બ્રાહ્મણો અનુગ્રહબુદ્ધિથી કહે છે કે, તારે નિયમ પાળવાની જરૂર નથી, તારાવતી અમે નિયમ પાળશું

આમ કહીને તેના પ્રતિનિધિ તરિકે પંડે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે તેઓ તેના પાપનો નાશ કરવારૂપી પ્રાયશ્ચિત્તમાં વિશ્વ કરે છે અને તેઓ અપવિત્ર એવા નરકમાં પડે છે. ૫૮

स्वयमेव व्रतं कृत्वा ब्राह्मणं योऽवमन्यते ।

वृथा तस्योपवासस्यान्न स पुण्येन युज्यते ॥ ૫૯ ॥

જે પાતકી, બ્રાહ્મણનું અપમાન કરીને જાતે જ પ્રાયશ્ચિત્ત શોધી લઈને કરે છે, તેનું ઉપવાસરૂપી પ્રાયશ્ચિત્ત વૃથા થાય છે અને તેને મતના પુણ્યનું ફળ મળતું નથી. ૫૯

स एव नियमो ग्राह्यो यद्येकोपि वदेद्विजः ।

कुर्याद्वाक्यं द्विजानां तु अन्यथा भ्रूणहा भवेत् ॥ ૬૦ ॥

એક બ્રાહ્મણ પણુ જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે તે પાળવું અને બ્રાહ્મણોના કહ્યા પ્રમાણે કરવું. બ્રાહ્મણોનાં વચ્ચનોનું અપમાન કરવાથી ગર્ભહત્યાનું પાપ લાગે છે. ૬૦

ब्राह्मणा जंगमं तीर्थं तीर्थभूता हि साधवः ।

तेषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः ॥ ૬૧ ॥

બ્રાહ્મણો જંગમ તીર્થ છે. કારણ કે સત્પુરુષો તીર્થરૂપ ગણાય છે અને તેઓના વાક્યરૂપી જળથી જ પાપી લોકો શુદ્ધ થાય છે. ૬૧

૬૧ આ શ્લોકમાં જે બ્રાહ્મણ પદ છે, તે શાસ્ત્ર ભણેલા બ્રાહ્મણનું વાચક છે.

ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ।

सर्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा ॥ ૬૨ ॥

વેદવેત્તા બ્રાહ્મણો જે ભાષણ કરે છે તેને દેવતાઓ માન્ય કરે છે. કારણ કે વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોમાં સર્વ દેવતાઓનો વાસો હોય છે અને તેથી તેનું વચન મિથ્યા થતું નથી. ૬૨

૬૨ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “યાવતીર્વેદવેતાસ્તાઃ સર્વા વેદવિદિ બ્રાહ્મણે વસન્તીતિ । જેટલા દેવતાઓ છે તે સર્વે વેદવેત્તા બ્રાહ્મણને વિશે વાસ કરે છે. આ શ્રુતિને અનુસરીને પરાશરે ઉપરનો વિચાર દર્શાવ્યો છે.

उपवासो व्रतं चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ।

विप्रैः सम्पादितं यस्य संपूर्णं तस्य तत्फलम् ॥ ૬૩ ॥

બ્રાહ્મણ જેના તરફથી ઉપવાસ, વ્રત, તીર્થમાં સ્નાન, તીર્થયાત્રા, જપ અને તપ કરે છે, તેનાં તે ઉપવાસાદિકનાં સંપૂર્ણ ફળ કરાવનારાને મળે છે. ૬૩

અન્નાગ્રે કીટસંયુક્તે મક્ષિકાકેશદૂષિતે ।

તદંતરા સ્પૃશેન્નાપસ્તદન્નં ભક્ષના સ્પૃશેત્ ॥ ૬૪ ॥

રાંધેલાં અન્નમાં જીવડા, માખી અથવા તો કેશ પડે અને તેનાથી અન્ન અભડાઈ જાય ત્યારે જીવડા વગેરેને કાઢી નાંખવા અને તે અન્નમાં પાણી રેડવું તથા ભસ્મથી તે અન્નનો સ્પર્શ કરવો એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૬૪

૬૪ આ શ્લોકમાં દર્શાવેલું અન્ન જો થોડું હોય તો નાખી દેવું અને ઘણું હોય તો જળથી તથા ભસ્મના સ્પર્શથી તેની શુદ્ધિ કરવી.

મુજ્જાનશ્ચૈવ યો વિપ્રઃ પાદં હસ્તેન સંસ્પૃશેત્ ।

સ્વમુચ્છિષ્ટમસૌ મુઢ્ઢે પાણિનાઽમુક્તભાજને ॥ ૬૫ ॥

જે બ્રાહ્મણ (ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય) ભોજન કરતાં કરતાં ડાબા હાથ-વતી પગનો સ્પર્શ કરે છે અથવા તો ડાબા હાથથી ભોજનનાં વાસણને પકડીને ભોજન કરે છે, તેને પોતાનાં ઉચ્છિષ્ટ ભોજન જમવાનો દોષ લાગે છે. ૬૫

પાદુકાસ્યો ન મુજ્જીત ન પર્યદ્ઙ્કસ્થિતોપિ વા ।

શ્વાનચાષ્ટાલદૃષ્ટૌ ચ ભોજનં પરિવર્જયેત્ ॥ ૬૬ ॥

પગમાં પાદુકા (ચાંખડી) પહેરીને ભોજન કરવું નહિ, પલંગ ઉપર બેસીને ભોજન કરવું નહિ, તેમ કુતરાંની અને ચંડાલની નજર પડતી હોય તેમ પાણુ ભોજન કરવું નહિ. ૬૬

યદન્નં પ્રતિષિદ્ધં સ્યાદન્નશુદ્ધિસ્તથૈવ ચ ।

યથા પરાશરેણોક્તં તથૈવાહં વદામિ વઃ ॥ ૬૭ ॥

હવે પરાશર ઋષિએ જે અન્ન ખાવાનો નિષેધ કર્યો છે તથા અપ-વિત્ર થઈ ગયેલાં અન્નની શુદ્ધિ કરવા માટે જે પ્રમાણે દ્રવ્યની શુદ્ધિ કહી છે, તે પ્રમાણે હું તમને કહું છું. ૬૭

શૃતં દ્રોણાઢકસ્યાન્નં કાકશ્વાનોપઘાતિતમ્ ।

કેનેદં શુદ્ધયતે चेति ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥ ૬૮ ॥

એક દ્રોણભાર અથવા તો એક આઢક ભાર રાંધેલાં અન્નને કાગડાએ અથવા તો કુતરાંએ મુખ ઘાલીને અપવિત્ર કર્યું હોય તો બ્રાહ્મણોની પાસે જઈને નિવેદન કરવું કે રાંધેલાં અન્નને કાગડાએ અથવા તો કુતરાંએ મુખ ઘાલીને અભડાવ્યું છે, માટે તેને કેવી રીતે શુદ્ધ કરવું? ૬૮

કાકશ્વાનાવલીઢં તદ્રોણાન્નં ન પરિત્યજેત્ ।

એટલે પ્રાણીઓએ તેને ઉત્તર આપવો કે, દ્રોણ ભર અથવા તો આઠક ભર રાંધેલું અન્ન કાગડાએ અથવા તો કુતરાંએ મોઢાથી ચાટેલું હોય તો પણ તેને નાખી દેવું નહિ, પરંતુ વેદ ભણેલા પ્રાણીઓની પાસે વેદના મંત્રો ભણાવીને તેને પવિત્ર કરાવવું અને ઉપરનો થોડો ભાગ કાઢીને નાખી દેવો. ૬૯

વેદવેદાંગવિદ્વિષ્ણુર્ધર્મશાસ્ત્રાનુપાલકૈઃ । ૬૯ ॥

પ્રસ્થા દ્વાત્રિંશતિર્દ્રોણઃ સ્મૃતોદ્વિપ્રસ્ય આઠકઃ ॥

તતોદ્રોણાઠકસ્યાન્નં શ્રુતિસ્મૃતિવિદો વિદુઃ ॥ ૭૦ ॥

વેદ તથા વેદનાં છ અંગ જાણનારા અને ધર્મશાસ્ત્રને જાણનારા વિદ્વાન્ પ્રાણીઓ કહે છે કે, બત્રીસ પ્રસ્થનો એક દ્રોણ થાય છે અને બે પ્રસ્થનો એક આઠક થાય છે. તેટલું અન્ન કુતરાં વગેરેએ મુખ ધાલીને અભડાવ્યું હોય તો તેટલાં અન્નને વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્ર જાણનારા પ્રાણીઓ માને છે કે નાખી દેવું નહિ. ૬૯-૭૦

૬૯-૭૦ પા રતિનો ૧ માસો, ૬૪ માસાનો ૧ પલ અને ૩૨ પલનો એક પ્રસ્થ થાય છે. શતપથ પ્રાણીમાં કહ્યું છે કે બાવીસ પ્રસ્થનો એક દ્રોણ થાય છે અને બે પ્રસ્થનો એક આઠક થાય છે. અમરકોશની ટીકામાં આઠક અને દ્રોણના વિશે કહે છે કે આઠક એટલે એક પાલી અને દ્રોણ એટલે અર્ધો મણ.

ક્રાકશ્વાનાવલીઢં તુ ગવાગ્રાતં સ્વરેણ વા ।

સ્વલ્પમન્નં ત્યજેદ્વિપ્રઃ શુદ્ધિર્દ્રોણાઠકે ભવેત્ ॥ ૭૧ ॥

પરંતુ કાગડાએ ખાટેલું, કુતરાંએ ચાટેલું અને ગાયે અથવા તો ગધેડાએ સુંઘેલું અન્ન જો આઠક કે દ્રોણના કરતાં ઓછું હોય તો તેને નાખી દેવું; પરંતુ દ્રોણ અથવા તો આઠક જેટલું હોય તો તેને શુદ્ધ કરીને ગ્રહણ કરવું. ૭૧

અન્નસ્યોદ્દૃત્ય તન્માત્રં યચ્ચ લાલાહતં ભવેત્ ।

સુવર્ણોદકમભ્યુક્ષ્ય હુતાશેનૈવ તાપયેત્ ॥ ૭૨ ॥

હુતાશેનેન સંસ્પૃષ્ઠં સુવર્ણસલિલેન ચ ।

વિપ્રાણાં બ્રહ્મઘોષેણ ભોજ્યં ભવતિ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૭૩ ॥

દ્રોણ અથવા તો આઠક જેટલું અન્ન લાળથી દૂષિત થયું હોય તો તે અન્નનો જેટલો ભાગ લાળદૂષિત થયો હોય તેટલો ભાગ ઢગલામાંથી બહાર કાઢી નાખવો અને બાકીના ભાગને સુવર્ણનું પાણી છાંટવું તથા

અગ્નિથી તપાવવો, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. અગ્નિનો સ્પર્શ કરવાથી, સુવર્ણનું પાણી છાંટવાથી અને બ્રાહ્મણોએ ભણેલા વેદના મંત્રોથી તે જ ક્ષણે અન્ન લોજન કરવાયોગ્ય થાય છે. ૭૨-૭૩

સ્નેહો વા ગોરસો વાપિ તત્ર શુદ્ધિઃ કથં ભવેત્ ॥ ૭૪ ॥

અત્પં પરિત્યજેત્તત્ર સ્નેહસ્યોત્પવનેન ચ ।

અનલજ્વાલયા શુદ્ધિર્ગોરસસ્ય વિધીયતે ॥ ૭૫ ॥

इतिश्री पाराशरसंहितायां प्रायश्चित्तकाण्डे प्राणिहत्यादिनिष्कृतिर्नाम

षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

તેલ વગેરે સ્નેહ તથા દુધ વગેરે ગોરસ અલડાઈ ગયાં હોય તો તેની શુદ્ધિ કેવી રીતે થાય? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એવો છે કે;-ધી, તેલ વગેરે અલડાઈ ગયાં હોય તો તેમાંથી ઉપરનો થોડોક ભાગ કાઢી નાખવાથી અને દુધ વગેરે ગોરસ અલડાઈ ગયું હોય તો અગ્નિની જ્વાળાવડે તેને તપાવવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૭૪-૭૫

इतिश्री पाराशर धर्मशास्त्रभां “साधारण्य प्राणीभ्यानी हत्यानुं प्रायश्चित्त” એ નામનો અધ્યાય ૬ ક્રો સમાપ્ત.

अध्याय ७ मो.

पदार्थोनी शुद्धिनो विचार.

अथातो द्रव्यशुद्धिस्तु पराशरवचो यथा ।

दारवाणां तु पात्राणां तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ॥ १ ॥

હવે વૃદ્ધ પરાશરનાં વચન પ્રમાણે પદાર્થોની શુદ્ધિ કર્હું છું. લાકડાનાં પાત્ર (એટલે વાસણુ વગેરે) કોઈ પણ કારણથી અપવિત્ર થઈ ગયાં તો તે છોલી નાંખવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧

૧ સાધારણરીતે અપવિત્ર થયાં હોય તો ઘાઈ નાખવાથી શુદ્ધ થાય છે.

भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुद्ध्यति ।

रजसा शुद्ध्यते नारी विकलं या न गच्छति ॥ २ ॥

કાંસાનું વાસણુ રાખથી શુદ્ધ થાય છે, ત્રાંભાનું વાસણુ ખાટા પદાર્થના સંયોગથી શુદ્ધ થાય છે અને પિત્તળનું વાસણુ જો મ્હોટા કારણથી અશુદ્ધ થયું ન હોય તો ધૂળથી ઘસી નાંખવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨

૨ આ શ્લોકમાં 'રજસા શુદ્ધયતે નારી' એવું ત્રીજું ચરણ છે તેમાં નારી શબ્દનો ખીજો અર્થ નંદ સ્ત્રી એવો પણ કરે છે અને તે કહે છે કે; સ્ત્રી જે અનુલોભ પ્રતિલોભ ભતિના પુરુષની સાથે વ્યભિચાર કરે નહિ પરંતુ માનસિક વ્યભિચાર કરે તો રજોદર્શન થયા પછી શુદ્ધ થાય છે.

નદીવેગેન શુદ્ધયેત લેપો यदि न दृश्यते ।

શબ વગેરે અપવિત્ર પદાર્થના સંબંધથી નદી, અભડાઇ ગઇ હોય તો જળના પ્રવાહથી શુદ્ધ થાય છે, પરંતુ તેમાં જે અપવિત્ર પદાર્થ જેવામાં આવતો ન હોય તો,

वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ॥ ૩ ॥

उद्धृत्य वै घटशतं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

વાવ, કુવો, તળાવ વગેરે નવાણુ કોઇ પણ કારણથી અશુદ્ધ થઇ ગયાં હોય તો તેમાંથી સો ઘડા પાણી કહાડી નાંખીને તેમાં પંચગવ્ય નાંખવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. ૩

अष्टवर्षा भवेद्रौरी नववर्षा तु रोहिणी ॥ ૪ ॥

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ।

આઠ વર્ષની કન્યા ગૌરી કહેવાય છે, નવ વર્ષની રોહિણી, દશ વર્ષની કન્યા અને તે પછીની રજસ્વલા કહેવાય છે. ૪

૪ આ, શ્લોકમાં કહ્યું છે; કે:-દશવર્ષા ભવેત્કન્યા દશ વર્ષની કન્યા કહેવાય છે; અને કન્યાના વિવાહ કરવાનું ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; માટે ત્રિશદ્વર્ષો વહેત્કન્યાં દયાં દ્વાદશવાર્ષિકીમ્ ત્રીસ વર્ષના પુરુષે બાર વર્ષની હૃદયને ગમતી કન્યાની સાથે પરણવું. આ રીતે જે વયન કહ્યું છે તે વયન સાથે વિરોધ આવશે. તેનું સમાધાન એવું છે કે અહીં બાર વર્ષની કન્યા કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે રજ વિનાની હોય તો બાર વર્ષની કન્યાને પણ પરણી શકાય છે.

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ॥ ૫ ॥

मासि मासि रजस्तस्याः पिबन्ति पितरोऽ निशम् ।

કન્યાને બારમું વર્ષ બેસે તો પણ જે પિતા કન્યાને પરણાવતો નથી, તેના પિતૃઓ તે કન્યાનાં દર મહિને ઉત્પન્ન થનારાં રજનું નિરંતર પાન કરે છે. ૫

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ॥ ૬ ॥

वयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ।

કુમારિકાને રજસ્વલા થએલી જોનારાં માં બાપ તથા મ્હોટો ભાઈ એ ત્રણે નરકે જાય છે. ૬

યસ્તાં સમુદ્રહેત્કન્યાં બ્રાહ્મણો મદમોદિતઃ ॥ ૭ ॥

અસંભાષ્યો હપાક્લેયઃ સ વિપ્રો વૃષલીપતિઃ ।

જે મદમોદિત બ્રાહ્મણ એવી કન્યાની સાથે વિવાહ કરે છે તેની સાથે બાપણુ કરવું નહિ અને તેની પંક્તિમાં બેસીને લોજન પણ કરવું નહિ. તે બ્રાહ્મણ વૃષલી (શૂદ્રા) પતિ કહેવાય છે. ૭

યઃ કરોત્યેકરાત્રેણ વૃષલીસેવનં દ્વિજઃ ॥ ૮ ॥

સમૈશ્યમુગ્જપન્નિત્યં ત્રિભિર્વર્ષૈર્વિશુદ્ધયતિ ।

જે દ્વિજ એક રાત્રિ વૃષલીનું સેવન કરીને જેટલું પાપ સંપાદન કરે છે, તેટલું પાપ તે બિશ્વા માગી ત્રણ વર્ષ સૂધી તપ કરીને દૂર કરી શકે છે. ૮

અસ્તં ગતે યદા સૂર્યે ચણ્ડાલં પતિતં સ્ત્રિયમ્ ॥ ૯ ॥

સૂતિકાં સ્પૃશતશ્ચૈવ કથં શુદ્ધિર્વિધીયતે ।

સૂર્યનો અસ્ત થયા પછી ચણ્ડાલ કિંવા પતિત કિંવા સુવાવડી સ્ત્રીને અડકનારા પુરુષનો શુદ્ધિ શી રીતે થાય છે ? ૯

જાતવેદઃસુવર્ચ્ચણ સોમમાર્ગં વિલોક્ય ચ ॥ ૧૦ ॥

બ્રાહ્મણાનુપતશ્ચૈવ સ્નાનં કૃત્વા વિશુદ્ધયતિ ।

બ્રાહ્મણની આજ્ઞાથી સ્નાન કરીને અગ્નિ, સુવર્ણ, કિંવા ચંદ્ર અને ચંદ્ર દેખાતો ન હોય તો ચંદ્રના ઉદયના માર્ગને જોવાથી શુદ્ધિ થાય છે. ૧૦

સ્પૃષ્ટ્વા રજસ્વલાન્યોન્યં બ્રાહ્મણી બ્રાહ્મણી તથા ॥ ૧૧ ॥

તાવત્તિષ્ઠેન્નિરાહારા ત્રિરાત્રેણૈવ શુદ્ધયતિ ।

રજસ્વલા એવી બ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રીઓ જો પરસ્પર અડકે તો તેણે નાહાતાં સૂધી ઉપવાસ કરવા અને ન્હાયા પછી પંચગવ્યનું પ્રાશન કરવું. તે ત્રણ રાત્રિ વીતી ગયા પછી ચોથે દિવસે શુદ્ધ થાય છે. ૧૧

૧૧ રજસ્વલાના ત્રણ દિવસ વિશેષ નિંદ્ર માનેલા છે. તેટલા દિવસ ઉપવાસ કરવા અને છેલ્લે દિવસે સ્નાન કરીને પંચગવ્યનું પાન કરવું. બીજે દિવસે જો પરસ્પર સ્પર્શ કરવામાં આવે તો બે દિવસ ઉપવાસ કરવા અને ત્રીજે દિવસે સ્નાન કરીને પંચગવ્યનું પાન કરવું. પરંતુ સગોત્રની સ્ત્રીઓ અથવા તો સોકથો પરસ્પર અડકે તો તેઓ સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. આ શ્લોકમાં જે પરસ્પર સ્પર્શ કરવામાટે કહ્યું છે, તે એક સાથે શયન કરવાથી થયેલા સ્પર્શને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે.

સ્પૃષ્ઠા રજસ્વલાન્યોન્યં બ્રાહ્મણી ક્ષત્રિયા તથા ॥ ૧૨ ॥

અર્ધકૃચ્છ્રં ચરેત્પૂર્વા પાદકૃચ્છ્રમનંતરા ।

પ્રાદ્યણુ જાતિની રજસ્વલા ક્ષત્રિય જાતિની રજસ્વલાને અડકે તો, તે બંનેએ નાહાતાં સૂધી ઉપવાસ કરીને પછી પ્રાદ્યણીએ અર્ધકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને ક્ષત્રિયાએ પાદકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૨

સ્પૃષ્ઠા રજસ્વલાન્યોન્યં બ્રાહ્મણી વૈશ્યજા તથા ॥ ૧૩ ॥

પાદહીનં ચરેત્પૂર્વા પાદમેકમનંતરા ।

પ્રાદ્યણુ જાતિની અને વૈશ્ય જાતિની રજસ્વલા સ્ત્રીઓ જે પરસ્પર અડકે તો તેમણે નાહાતાં સૂધી ઉપવાસ કરીને પછી પ્રાદ્યણીએ ત્રણ ચતુર્થાંશ કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને વૈશ્ય જાતિની સ્ત્રીએ એક ચતુર્થાંશ પાદકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૩

સ્પૃષ્ઠા રજસ્વલાન્યોન્યં બ્રાહ્મણી શૂદ્રજા તથા ॥ ૧૪ ॥

કૃચ્છ્રેણ શુદ્ધયતે પૂર્વા શૂદ્રા દાનેન શુદ્ધયતિ ।

રજસ્વલા પ્રાદ્યણી અને રજસ્વલા શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રી જે પરસ્પર અડકે તો તેમણે નાહાતાં સૂધી ઉપવાસ કરવા. તે પછી પ્રાદ્યણીએ કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને શૂદ્રાએ દાન કરવું, એટલે તે બંને શુદ્ધ થાય છે.

૧૪ ક્ષત્રિય જાતિની અને શૂદ્ર જાતિની રજસ્વલા સ્ત્રી બાણી જેમને પરસ્પર અડકે એટલે એક સાથે સુવે તથા આખો દિવસ સાથે બેસી રહે તો ક્ષત્રિયા-ણીએ સ્નાન કરતાં સૂધી ઉપવાસ કરવા અને શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીએ એક દિવસ ઉપવાસ કરવો. ક્ષત્રિય જાતિની સ્ત્રી અને વૈશ્ય જાતિની સ્ત્રી જે પરસ્પર અડકે તોપણ તે પ્રમાણે જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. વૈશ્ય જાતિની અને શૂદ્ર જાતિની રજસ્વલા સ્ત્રી જે પરસ્પર અડકે તો તેઓએ પણ એ પ્રમાણે જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. પરંતુ તેઓનો અબાણતાં એક બીજાનો સ્પર્શ કરે તો સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

સ્નાતા રજસ્વલા યા તુ ચતુર્થેઽહ્નિ શુદ્ધયતિ ॥ ૧૫ ॥

કુર્યાદ્રજોનિવૃત્તૌ તુ દૈવપિત્ર્યાદિ કર્મ ચ ।

રજસ્વલા સ્ત્રી સ્નાન કરીને ચોથે દિવસે શુદ્ધ થાય છે અને રજની નિવૃત્તિ થયા પછી દેવતાસંબંધી તથા પિતૃસંબંધી વગેરે સર્વ કર્મ કરવાને યોગ્ય થાય છે. ૧૫

૧૫ રજસ્વલા સ્ત્રીનો જે પહેલે દિવસે સ્પર્શ થાય તો ચણ્ડાલના સ્પર્શનું બીજે દિવસે સ્પર્શ થાય તો બ્રહ્મહત્યાના સ્પર્શનું અને ત્રીજે દિવસે સ્પર્શ થાય તો ઘોષણના સ્પર્શનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

રોગેણ યદ્રજઃ સ્ત્રીણામન્વહન્તુપ્રવર્ત્તે ॥ ૧૬ ॥

નાશુચિસ્સા તતસ્તેન તત્સ્યાદ્વૈકાલિકં મલમ્ ।

જે સ્ત્રીને રોગને લીધે નિત્ય રજ (અટકાવ) સંખ્યા કરતું હોય, તે રજથકી સ્ત્રી અપવિત્ર થતી નથી; પરંતુ દરરોજ નિકળનારા તે રજને વૈકાલિક મલ જાણવો. ૧૬

૧૬ મહિને મહિને સ્ત્રીને જે રજ (અટકાવ) આવે છે, તે રજ કાળને અનુસરતું હોવાથી કાલિક રજ કહેતાં કાલિક મલ કહેવાય છે. પરંતુ પોતાના કાળને એટલે સમયને છોડીને અનિયમિત રીતે રજ દેખાવા માંડે છે ત્યારે તે વૈકાલિક મલ એટલે સમય વગરનો મળ કહેવાય છે. જે સ્ત્રી વીસ વીસ દિવસ પછી અડકાય, તેનું રજ વૈકાલિક એટલે અનિયમિત ગણાતું નથી, પરંતુ તેનાથી ઓછા દિવસોમાં દૂર યેસે છે ત્યારે તેનું રજ વૈકાલિક કહેવાય છે. રજસ્વલાના સંબંધમાં ધર્મસિધુકાર કહે છે કે;—રાત્રિના ત્રણ ભાગ કરવા, તેમાં પ્રથમના બે ભાગમાં રજસ્વલા થાય તો ગયો દિવસ તે પ્રથમ દિવસ સમજવો. રાત્રિના ત્રીજા ભાગમાં રજસ્વલા થાય તો આવતો દિવસ તે પ્રથમ દિવસ સમજવો. અથવા મધ્યરાત્રી પ્રથમ રજસ્વલા થાય તો ગયો દિવસ તે પ્રથમ, અને મધ્યરાત્ર પછી રજસ્વલા થાય તો બીજા દિવસ ને પ્રથમ દિવસ સમજવો. એ પ્રમાણે જન્મ અને મરણના આશૌચ (સૂતક) વિષે પણ સમજવું. ધાણુંકરીને જે સ્ત્રી એક માસે રજસ્વલા થતી હોય તે સત્તર દિવસની અંદર રજસ્વલા થાય તો તેની સ્નાન કરવાથી શુદ્ધિ જાણવી. અઢારમે દિવસે રજસ્વલા થાય તો એક રાત્રિ અસ્તૃષ્યપણું. ઓગણીશમે દિવસે રજસ્વલા થાય તો બે રાત્રિ અસ્તૃષ્યપણું અને વીસમા દિવસ પછી અડકાય તો ત્રણ રાત્રિ સૂધી અડકવું નહિ. જે સ્ત્રી ધાણુંકરીને પંદર પંદર દિવસે રજસ્વલા થાતી હોય, તે દશ દિવસની અંદર રજસ્વલા થાય તો તે સ્નાનવડે શુદ્ધ થાય છે. અગ્યારમે દિવસે રજસ્વલા થાય તો એક રાત્રિ પાળવું, બારમે દિવસે થાય તો બે રાત્રિ પાળવું અને તેરમા દિવસમે થાય તો ત્રણ રાત્રિ રજ્જેદર્શન પાળવું. “જે સ્ત્રીને રોગનાં કારણથી નિત્ય રજ્જેદર્શન થતું હોય તેને તે રજ્જેદર્શનનો આધ નથી. પણ ન્યાં સૂધી રજ દેખાય ત્યાં સૂધી તેને રસોઈ કરવામાં અને દેવનાં તથા પિતૃનાં કર્મ કરવા વિષે અધિકાર નથી. રોગ સંબંધી રજસ્વાવ થાય છે, તેમ છતાં માસ સંબંધી રજસ્વાવ થાય જ છે, માટે તે વેળાએ સાવધાની રાખી તે સ્ત્રીએ ત્રણ રાત્રિ રજ્જેદર્શન પાળવું. જે સ્ત્રી સગર્ભા છતાં પ્રસવ થયાથી પ્રથમ રોગના યોગે રજસ્વલા થાય તો તેણે ત્રણ દિવસ રજ્જેદર્શન પાળવું. જે સ્ત્રીને પ્રસવ થયા પછી એક માસની અંદર રજ્જેદર્શન થાય તો તેણે માત્ર સ્નાન કરવું. માસ પૂરો થયા પછી રજ્જેદર્શનમાં ત્રણ રાત્રિ પાળવી. ઉચ્છિષ્ટપણામાં જે સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો ઉર્ધ્વોચ્છિષ્ટપણું છતાં શુદ્ધિ થયા પછી ત્રણ

દિવસ ઉપવાસ, અને અધરોચ્છિષ્ટપાણું હોય તો એટલે નાભિથી નીચેનો ભાગ અચ્છિષ્ટ હોય તો એક દિવસ ઉપવાસ કરવો. રજસ્વલા થયાનું જ્ઞાન થવા પહેલાં ધરના અવધાર કરતાં તેણે ગોરસ, માટીનાં પાત્ર, જળ ઇલાદિ જે પદાર્થોનો સ્પર્શ કર્યો હોય તે પદાર્થ કાઢવા નહિ; કારણ કે સૂતકની પેઠે ખબર પડ્યા પછી જ દોષ લાગે છે. અસ્પૃશ્યપાણું તો ખબર પડે લાંથી ત્રણ દિવસ સૂધી પાણવું એમ કેટલાએક ગ્રંથકારો કહે છે, ત્યારે બીજા ગ્રંથકારો, બીજા દિવસે ખબર પડે તો સૂતક પ્રમાણે બાકી રહેલા દિવસોવડે જ શુદ્ધિ થાય છે, આમ કહે છે.

સાધ્વાચારા ન તાવત્સ્યાદ્રજો યાવત્પ્રવર્તેતે ॥ ૧૭ ॥

રજોનિવૃત્તૌ ગમ્યા સ્ત્રી ગૃહકર્મણિ ચૈવ હિ ।

જ્યાં સૂધી સ્ત્રીને રજ વહે છે ત્યાં સૂધી તે દેવકર્મ અને પિતૃકર્મ કરવાને યોગ્ય ગણાતી નથી; પરંતુ તેની રજોનિવૃત્તિ થયા પછી સ્ત્રી, પુરુષનો સહવાસ કરવાને તથા ઘરનું કામકાજ કરવાને યોગ્ય થાય છે. ૧૭

પ્રથમેઽહ્નિ ચાળ્હાલી દ્વિતીયે બ્રહ્મઘાતિની ॥ ૧૮ ॥

તૃતીયે રજકી પ્રોક્તા ચતુર્થેઽહ્નિ શુદ્ધયતિ ।

રજસ્વલા સ્ત્રીને પેહેલે દિવસે ચાણ્હાલી, બીજે દિવસે બ્રહ્મઘાતિની અને ત્રીજે દિવસે ઘોખણુ કહી છે. ચોથે દિવસે તે શુદ્ધ થાય છે. ૧૮

૧૮ રજસ્વલાને (અડકાયલીને) પ્રથમ દિવસે ચંડાળ જાતિની સ્ત્રી સમાન કહી છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, જે પુરુષ રજસ્વલા સ્ત્રીની સાથે પ્રથમ દિવસે ગમન કરે છે તેને ચંડાળ જાતિની સ્ત્રીના ગમનનું પાતક લાગે છે; બીજે દિવસે ગમન કરે છે તેને બ્રહ્મહત્યારી સ્ત્રીના ગમનનું પાતક લાગે છે અને ત્રીજે દિવસે ગમન કરે છે તેને ઘોખણુના ગમનનું પાતક લાગે છે. આવા અભિપ્રાયથી રજસ્વલા સ્ત્રીને ચંડાળણી, બ્રહ્મહત્યારી અને ઘોખણુ એવાં નામ આપ્યાં છે.

આતુરે સ્નાન ઉત્પન્ને દશકૃત્વો હ્યનાતુરઃ ॥ ૧૯ ॥

સ્નાત્વા સ્નાત્વા સ્મૃશેદનં તતઃ શુદ્ધયેત્સ આતુરઃ ।

રજસ્વલા સ્ત્રી અડી જવાથી અથવા તો કોઈ સંબંધી મરી જવાથી માંદા મનુષ્યને સ્નાન કરવાનો પ્રસંગ પડે તો બીજા સાબા માણસે માંદા મનુષ્યને સ્પર્શ કરીને પ્રત્યેકવાર સ્નાન કરવું; એમ દશવાર કરવું એટલે માંદા મનુષ્ય શુદ્ધ થાય છે. ૧૯

અચ્છિષ્ટોચ્છિષ્ટસંસ્પૃષ્ટઃ શુના શૂદ્રેણ વા પુનઃ ॥ ૨૦ ॥

અપોષ્ય રજનીમેકાં પશ્ચગવ્યેન શુદ્ધયતિ ।

જમ્યા પછી જેણે પાણીથી મુખ ધોયું ન હોય તે ઉચ્છિષ્ટ-અણુકો કહેવાય છે. તે ઉચ્છિષ્ટ ખીજા ઉચ્છિષ્ટ પુરુષનો સ્પર્શ કરે છે તો તે બન્ને જણાએ કિંવા ઉચ્છિષ્ટને કુતરાંનો સ્પર્શ થાય કિંવા શૂદ્રનો સ્પર્શ થાય, તો તે ઉચ્છિષ્ટ એક રાત્રિ ઉપવાસ કરીને પંચગવ્યનું પાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૦

૨૦ ઉપવાસ કરવા અશક્ત હોય તેણે દશવાર ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરવો એવું અત્રિ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે.

અનુચ્છિષ્ટેન શૂદ્રેણ સ્પર્શે સ્નાનં વિધીયતે ॥ ૨૧ ॥

તેનોચ્છિષ્ટેન સંસ્પૃષ્ટઃ પ્રાજાપત્યં સમાચરેત્ ।

જે ઉચ્છિષ્ટ દ્વિજને ઉચ્છિષ્ટ ન હોય એવા શૂદ્રનો સ્પર્શ થાય તો તેણે સ્નાન કરવું; અને ઉચ્છિષ્ટ એવા શૂદ્રનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરીને પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવું. ૨૧

મસ્મના શુદ્ધયતે કાંસ્યં સુરયા યન્ન લિપ્યતે ॥ ૨૨ ॥

સુગમાત્રેણ સંસ્પૃષ્ટં શુદ્ધયતેગ્ન્યુપલેખનૈઃ ।

૨૨ કાંસું રાખથી શુદ્ધ થાય છે; પરંતુ તેને જો મધ અડક્યું ન હોય તો. પરંતુ કાંસાને જો મધ અડક્યું હોય તો, તે અગ્નિમાં તપાવવાથી અને છોલી નાંખવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૨

૨૨ મૂત્રથી અને વિષથી અપવિત્ર થયું હોય તોપણ એ જ વિધિ જાણવો.

ગવાઘ્રાતાનિ કાંસ્યાનિ શ્વકાકોપહતાનિ ચ ॥ ૨૩ ॥

શુદ્ધયન્તિ દશભિઃ સારૈઃ શૂદ્રોચ્છિષ્ટાનિ યાનિ ચ ।

ગાયે, કુતરાએ અથવા તો કાગડાએ ચાટેલાં કે સુંઘેલાં કાંસાનાં વાસણુ દશવાર રાખથી ઘસવાથી શુદ્ધ થાય છે. તેમ જ શૂદ્ર જેમાં લોજન કર્યું હોય તેવાં કાંસાનાં વાસણો પણ એ જ રીતે શુદ્ધ થાય છે. ૨૩

ગંદૂષં પાદશૌચં ચ કૃત્વા વૈ કાંસ્યભાજને ॥ ૨૪ ॥

ષળમાસાન્મુવિ નિક્ષિપ્ય ઉદ્ધૃત્ય પુનરાહરેત્ ।

કાંસાના વાસણોમાં કાગળો કર્યો હોય, કિંવા પગ ધોયા હોય તો તે વાસણોને છ મહિના સૂધી જમીનમાં ડાટી મૂકવાં અને પછી બહાર કહાડી, અગ્નિમાં તપાવી, નવાં કરીને તેને ફરીને ઉપયોગમાં લેવાં. ૨૪

આયસેષ્વાયસાનાં ચ સીસસ્યાગ્રૌ વિશોધનમ્ ॥ ૨૫ ॥

દાંતમસ્થિ તથા શૃઙ્ગં રૌપ્યં સૌવર્ણભાજનમ્ ।

મણિપાત્રાણિ શઙ્ખશ્ચેત્યેતાન્મક્ષાલયેજ્જલૈઃ ॥ ૨૬ ॥

પાષાણેન તુ સઙ્ખર્ષઃ શુદ્ધિરેષામુદાહૃતા ।

લોઢાનાં વાસણો લોઢાની સાથે અથવા તો પથરાની સાથે ઘસવાથી શુદ્ધ થાય છે, સીસાનાં વાસણો અગ્નિ ઉપર તપાવીને ગાળ્યાથી શુદ્ધ થાય છે અને હાથીદાંતનાં વાસણો, હાથીના હાડકાનાં વાસણો તથા પશુઓનાં શિંગડાનાં વાસણો, રૂપાનાં અને સોનાનાં વાસણો, મણિનાં વાસણો તથા પથરનાં વાસણો આ સર્વે ડાઘ વગરનાં હોય તો પાણીવડે ધોવાથી શુદ્ધ થાય છે, પણ તે ને ડાઘવાળાં હોય તો એઓને પથરાથી ઘસવાં એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૨૫-૨૬

મૃષ્મયે દહનાચ્છુદ્ધિર્ધાન્યાનાં માર્જનાદપિ ॥ ૨૭ ॥

માટીના વાસણોની શુદ્ધિ બાળ્યાથી થાય છે અને ધાન્યોની શુદ્ધિ પાણી છાંટવાથી થાય છે. ૨૭

૨૭ પરંતુ માટીનાં વાસણોને ને ચાણડાલાદિકનો સ્પર્શ થયો હોય તો તેઓને નાંખી દેવાં.

વેણુવલ્કલચીરાણાં ક્ષૌમકાર્પાસવાસસામ્ ।

ઔર્ણનેત્રપટાનાં ચ પ્રોક્ષણાચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥ ૨૮ ॥

વાંસની સુંડલી, સુંડલા, વલ્કલ વસ્ત્રો, ક્ષૌમનાં વસ્ત્ર (અલસીની છાલ-માંથી બનાવેલાં વસ્ત્ર), રુનાં વસ્ત્ર, ઊનનાં વસ્ત્ર અને લોજપત્ર આ સર્વે અપવિત્ર થયાં હોય તો પાણીના પ્રોક્ષણથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૮

મુઙ્ગોપસ્કરશૂર્પાણાં શાણસ્ય ફલચર્મણામ્ ।

તૃણકાષ્ઠસ્ય રજ્જૂનામુદકાભ્યુક્ષણં મતમ્ ॥ ૨૯ ॥

મુંજનાં આસનો તથા મેખલા વગેરે, વાંસનાં સુપડાં વગેરે, શણનાં વસ્ત્રો, આંબા વગેરેનાં ફળ, મૃગચર્મ, ઘાસ, લાકડાં અને ઝાડની છાલની ઢોરીઓ આ સર્વ પાણી છાંટવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૯

તૂલિકાશુપધાનાનિ રક્તવસ્ત્રાદિકાનિ ચ ।

શોષયિત્વાર્કતાપેન પ્રોક્ષણાચ્છુદ્ધિતામિયુઃ ॥ ૩૦ ॥

રુનાં ભરેલાં ગાદલાં ગોદડાં તથા ઓશીકાં અને રંગથી રંગેલાં વસ્ત્રો

કોઈપણ કારણથી અપવિત્ર થયાં હોય તો તેઓ સૂર્યનાં તડકામાં તપાવવાથી તથા જળ છાંટવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૩૦

માર્જારમક્ષિકાકીટપતङ्ગકૃમિદર્દુરાઃ ।

મેઘ્યામેઘ્યં સ્પૃશન્તોપિ ન દોષો મનુરબ્રવીત્ ॥ ૩૧ ॥

મીંઢડી, માંખી, કીડી, પતંગીયો, ઘનેડાં, ઇળ અને દેડકાં, આ પવિત્ર કે અપવિત્ર પદાર્થનો સ્પર્શ કરે છે તો પણ અપવિત્ર થતાં નથી, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૩૧

મહીં સ્પૃષ્ટ્વાઝાતં તોયં યાશ્ચાપ્યન્યોન્યાવિપ્રુષઃ ।

મુક્તોચ્છિષ્ટં તથા સ્નેહં નોચ્છિષ્ટં મનુરબ્રવીત્ ॥ ૩૨ ॥

સ્નાનનું તથા આચમનનું ઉચ્છિષ્ટ પાણી જે પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરીને આવતું હોય તો તે ઉચ્છિષ્ટ ગણાતું નથી. પરસ્પર બોલતાં મ્હોડામાંથી જે થૂંકના બિદુ ઉડે છે તે તથા જમતી વખતે ભોજનમાં રહેલાં ઘી, તેલ વગેરે હાથને ચોટી રહે અને ધોવાથી પણ જાય નહિ તે ઉચ્છિષ્ટ ગણાતાં નથી, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૩૨

તામ્બૂલેક્ષુફલે ચૈવ મુક્તસ્નેહાનુલેપને ।

મધુપર્કે ચ સોમે ચ નોચ્છિષ્ટં ધર્મતો વિદુઃ ॥ ૩૩ ॥

તાંબૂલ ખાવાથી, શેરડી અને ફળ ખાવાથી તથા ભોજન કરતી વખતે હાથને ચોટી રહેલાં ઘી તેલ વગેરેથી તથા શરીર ઉપર ચંદનાદિકને લેપ કરવાથી તથા મધુપર્કનું લક્ષણ કરવાથી અને સોમપાન કરવાથી પુરુષ ઉચ્છિષ્ટ થતો નથી અર્થાત્ તેને આચમન કરવું પડતું નથી એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૩૩

રથ્યાકર્દ્દમતોયાનિ નાવઃ પન્થાસ્તૃણાનિ ચ ।

મારુતાર્કેણ શુદ્ધયન્તિ પકેષ્ટકચિતાનિ ચ ॥ ૩૪ ॥

શેરીનું ગારાવાળું પાણી, નૌકા, માર્ગ, ઘાસ અને પાકી ઇંટથી કરેલા ઓટલા વગેરેને ચાણડાલાદિક સ્પર્શ કરે તોપણ તે સૂર્યના તડકાથી તથા વાયુના સ્પર્શથી શુદ્ધ થાય છે. ૩૪

૩૪ રસ્તામાં પડેલાં ચીથરાં માટે અને ઠીંકરાં માટે પણ એમ જ જણવું.

અદુષ્ટા સન્તતા ધારા વાતોદ્ધૂતાશ્ચ રેણવઃ ।

સ્ત્રિયો વૃદ્ધાસ્તથા બાલા ન દુષ્યન્તિ કદાચન ॥ ૩૫ ॥

અટક્યા વગર પડનારી પાણીની ધારા, વાયુથી ઊડેલી ધૂળ, સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો અને બાળકો કદી પણ અપવિત્ર થતાં નથી. ૩૫

૩૫ બાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓ એઓએ પ્રાતઃસ્નાન કર્યું ન હોય તથાપિ તેઓ ધરનું કેટલુંક કામ કરવાને યોગ્ય ગણાય છે. એવું આ વચનનું તાત્પર્ય છે.

દેશમજ્જે પ્રવાસે વા વ્યાધિષુ વ્યસનેષ્વપિ ।

રક્ષેદેવ સ્વદેહાદિ પશ્ચાદ્ધર્મ સમાચરેત્ ॥ ૩૬ ॥

આખા દેશનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે, પ્રવાસમાં, વ્યાધિમાં અને દુઃખનો સમય હોય ઇત્યાદિ પ્રસંગે પોતાના દેહાદિકનું જ પ્રથમ સંરક્ષણ કરવું અને પછી (સંકટ દૂર થયા પછી) ધર્માચરણ કરવું. ૩૬

૩૬ આપત્કાળમાં મુખ્ય ધર્મ પાળી શકાય નહિ માટે જેટલે અંશે ધર્મ પાળી શકાય તેટલો પાળીને પણ શરીરનું રક્ષણ કરવું.

येन केन च धर्मेण मृदुना दारुणेन च ।

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ૩૭ ॥

સહેલો કિંવા કઠણ એવો કોઈ પણ ધર્મ પાળીને દીન એવા પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવું; અને સંકટમાંથી મુક્ત થયા પછી યોગ્ય રીતે ધર્માચરણ કરવું. ૩૭

आपत्काले तु निस्तीर्णे शौचाचारं विचिन्तयेत् ।

शुद्धिं समुद्धेरत्पश्चात्स्वस्थो धर्म सમાચરેત્ ॥ ૩૮ ॥

इति श्रीपाराशरसंहितायां प्रायश्चित्तकाण्डे द्रव्यशुद्धिर्नाम

सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

આપત્કાળ સમાપ્ત થયા પછી શાસ્ત્રોમાં કહેલા શૌચ તથા આચાર પાળવા. પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ થવું તથા આરોગ્યને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષે ધર્માચરણ પણ કરવું. ૩૮

ઇતિ શ્રીપારાશર ધર્મશાસ્ત્રમાં ‘પદાર્થોની શુદ્ધિનો વિચાર’ એ નામનો

અધ્યાય ૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮ મો.

ગોહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

ગવાં બન્ધનયોક્ત્રેષુ ભવેન્મૃત્યુરકામતઃ ।

અકામકૃતપાપસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તં કથં ભવેત્ ॥ ૧ ॥

બંધનથી, યોક્ત્રથી (મોરી, ચોકડાં વગેરેથી) રોધથી (અટકાવ કરવાથી) તથા ઘાતથી એટલે લાકડી વગેરેના મારથી એમ કોઈએક કારણથી અન્નહુતાં ગાય મરણ પામે તો અન્નહુતાં જેણે ગાયનું મરણ નિપજાવ્યું હોય તેણે કેવી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ? ૧

૧ બંધન વગેરે ચાર શબ્દોના અર્થ નવમા અધ્યાયના આરંભમાં વિસ્તારથી કહેશે. સાતમા અધ્યાયમાં પ્રકીર્ણક, સંકરીકરણ અને મલિનીકરણ એ ત્રણ પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં. હવે ઉપપાતકોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેશે, તેમાંથી પ્રથમ ગાયની હલાનું પ્રાયશ્ચિત્ત આ અધ્યાયમાં કહેશે. તેના વિશે આ શ્લોકમાં પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે. કેટલાએક ધર્મશાસ્ત્રકારોના મત એવો છે કે અન્નહુતાં પાપ થઈ જાય તો તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, ત્યારે કેટલાએકનો મત એવો છે કે જાણીજોઈને કરેલાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ભગવાન મનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કાણે અને કેવા પ્રસંગમાં કરવું જોઈએ તે વિશે કહે છે કે;—

અકામતઃ કૃતે પાપે પ્રાયશ્ચિત્તં વિદુર્બુધાઃ ।

કામકારકૃતેષ્યાહુરેકે શ્રુતિનિર્દર્શનાત્ ॥ મનુ. અ. ૧૧-૪૫

ધર્મશાસ્ત્રવેત્તાઓ માને છે કે ઇચ્છા વગર—અન્નહુતાં પાપ થઈ ગયું હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ત્યારે બીજા કેટલાએક ધર્મશાસ્ત્રકારો કહે છે કે જાણી-જોઈને કરેલાં પાપનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. કારણ કે તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ જોવામાં આવે છે. એ શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે;—ઇન્દ્રો યતીનશાલાઋકેભ્યઃ પ્રાયચ્છત્ । તમશ્ચીલા વાગિત્યવદત્ । સપ્રજાપતિમુપાધાવત્ । તસ્માત્તમુપહૃવ્યં પ્રાયચ્છત્ સં. ૩-૧૪-૩૧ ઇન્દ્રે બુદ્ધિપૂર્વક નાસ્તિક સંન્યાસીઓને કાપીને કુતરાઓને અર્પણ કરી દીધા. તે પછી તેણે એવી ભયંકર વાણી સાંભળી કે તું બ્રહ્મહત્યા કરનારો છો. તે સાંભળીને ઇન્દ્ર પ્રજાપતિની પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવામાટે ગયો. તેણે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત તરિકે અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઉપદેશ આપ્યો.”

આ શ્રુતિ જાણી જોઈને કરેલાં પાપનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે આમ સૂચવે છે. દેવલ કહે છે કે, એકવાર પાપ કર્યું હોય તેને માટે શાસ્ત્રમાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું હોય તે કરવું. બીજવાર કરે તો બ્રમણું, ત્રીજવાર કરે તો ત્રમણું અને ચોથીવાર પાપ કરે તો પછી શાસ્ત્રમાં તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી.

વેદવેદાઙ્ગવિદુષાં ધર્મશાસ્ત્રં વિજાનતામ્ ।

સ્વકર્મરતવિપ્રાણાં સ્વકં પાપં નિવેદયેત્ ॥ ૨ ॥

પાપકર્મ કરનારા પુરુષે આર વેદ, વેદનાં (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, જ્યોતિષ અને છંદ) છ અંગને જાણનારા, ધર્મશાસ્ત્ર જાણનારા, પોતાનાં સંધ્યા વંદનાદિક નિત્ય કર્મમાં, ગ્રહણમાં સ્નાન વગેરે નૈમિત્તિક કર્મ કરવામાં પરાયણ રહેનારા એવા બ્રાહ્મણોની પાસે જઈને પોતાનું પાપ નિવેદન કરવું. ૨

૨ ધર્મશાસ્ત્ર જાણનારાઓ પણ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપી શકે, તથાપિ વેદો જાણનારા બ્રાહ્મણોએ આપેલું પ્રાયશ્ચિત્ત પાપનો નાશ કરવાને વિશેષ સમર્થ હોવાથી વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણો એમ વિશેષણ આપ્યું છે.

સાવિત્ર્યાશ્વૈવ ગાયત્ર્યાઃ સન્ધ્યોપાસ્ત્યગ્રિકાર્યયોઃ ।

અજ્ઞાનાત્કૃષિકર્તારો બ્રાહ્મણા નામધારકાઃ ॥ ૩ ॥

સૂર્ય જેના દેવતા છે એવા તત્ત્વવિદ્ઃ નામના ગાયત્રી મંત્રને, સંધ્યા-વંદનને અને અગ્નિહોત્રનાં કર્મને નહિ જાણનારા અર્થાત્ સંધ્યા વગેરે નહિ કરનારા તથા ખેડ કરનારા બ્રાહ્મણોને નામના બ્રાહ્મણો જાણવા. ૩

અવ્રતાનામમન્ત્રાણાં જાતિમાત્રોપજીવિનામ્ ।

સહસ્રશસ્સમેતાનાં પરિષત્ત્વં ન વિદ્યતે ॥ ૪ ॥

આવા નામધારી, વેદનાં વ્રતને નહિ પાળનારા તથા વેદનું અધ્યયન પણ નહિ કરનારા એવા હજારો બ્રાહ્મણો એકઠા મળે તો પણ તેઓની પરિષદ (પ્રાયશ્ચિત્ત આપનારી સભા) ગણાતી નથી. ૪

યદ્દદન્તિ દ્વિજા મૂઢા મૂર્ખા ધર્મમતદ્વિદઃ ।

તત્પાપં શતથા ભૂત્વા તદ્વત્તુનધિગચ્છતિ ॥ ૫ ॥

બુદ્ધિ મંદ હોવાથી ન્યાયની સૂક્ષ્મતાને નહિ જાણનારા, પોતાને પંડિત માનનારા અને પ્રાયશ્ચિત્તના સ્વરૂપને નહિ જાણનારા જે બ્રાહ્મણો પાપનું ખોટું પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે, તેઓને તે પાપ સોગણું થઈને વળગે છે. ૫

અજ્ઞાત્વા ધર્મશાસ્ત્રાણિ પ્રાયશ્ચિત્તં દદાતિ યઃ ।

પ્રાયશ્ચિત્તી ભવેત્પૂતઃ કિલ્બિષં પર્ષદિ વ્રજેત્ ॥ ૬ ॥

વળી જે બ્રાહ્મણ ધર્મશાસ્ત્ર ભણ્યો ન હોય, પરંતુ ધર્મશાસ્ત્ર જાણનારાની પાસેથી પ્રાયશ્ચિત્ત સાંભળીને પાપીને પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે તો

પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી પાપી પવિત્ર થાય છે અને પાતક પ્રાયશ્ચિત્ત આપનારી સભાને લાગે છે. ૬

ચત્વારો વા ત્રયો વાપિ યં બ્રૂયુર્વેદપારગાઃ ।

સ ધર્મ ઇતિ વિજ્ઞેયો નેતરૈસ્તુ સહસ્રશઃ ॥ ૭ ॥

વેદમાં પારંગત એવા ત્રણ અથવા તો ચાર બ્રાહ્મણ જે નિર્ણય કહે તેને ધર્મ જાણવો; પરંતુ બીજા હજારો બ્રાહ્મણો કહે તો પણ તેને ધર્મ જાણવો નહિ. ૭

૭ વેદ પારંગત બ્રાહ્મણોના કહેવાને જ ધર્મનો નિર્ણય માનવો; મૂર્ખાઓના કહેવાને માનવો નહિ.

પ્રમાણમાર્ગે માર્ગન્તો યે ધર્મે પ્રવદન્તિ વૈ ।

તેષામુદ્વિજતે પાપં સદ્ભૂતગુણવાદિનામ્ ॥ ૮ ॥

જેઓ ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી તેને યથાર્થ રીતે જાણે છે, તેઓ સત્ય ધર્મનો નિર્ણય કરી શકે છે અને પાપ તેઓનાથી ઉદ્દેગ પામે છે. ૮

૮ આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એવું છે કે, ધર્મશાસ્ત્ર જાણ્યા છતાં પણ જેઓને તેનાં પ્રમાણ વચનોની તથા શિષ્ટાચારની વચ્ચે વિરોધ ન આવે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરતાં આવડતી હોય, તેઓ જ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાને યોગ્ય ગણાય છે. પરંતુ કેવળ ધર્મશાસ્ત્ર જાણેલા હોય પરંતુ તેનાં વચનોની વ્યવસ્થાથી અજાણ્યા હોય, તેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાને યોગ્ય ગણાતા નથી.

યથાશ્મનિ સ્થિતં તોયં મારુતાર્કેણ શુદ્ધયતિ ।

एवं परिषदादेशान्नाशयेत्तस्य दुष्कृतम् ॥ ९ ॥

જેમ પત્થર ઉપર પડેલું પાણી વાયુના તથા સૂર્યના તાપથી શુદ્ધ થાય છે, એમ જ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણની સભાની આજ્ઞાથી પાપીનું પાપ પણ નાશ પામે છે. ૯

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।

मारुतार्कादिसंयोगात्પાપં નશ્યતિ તોયવત્ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પાપ, કર્તાની પાસે પણ જતું નથી, તેમ વિદ્વાન્ સભાની પાસે પણ જતું નથી. પરંતુ પવન અને સૂર્યનો તાપ લાગવાથી જેમ પત્થર ઉપર પડેલું પાણી શુદ્ધ થાય છે, તેમ પાપીનું પાપ પણ નાશ પામે છે. ૧૦

૧૦ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મની શક્તિ એવી છે કે, તે કર્યા પછી પાપીનું પાપ તુરત નાશ પામે છે.

ચત્વારો વા ત્રયો વાપિ વેદવન્તોઽગ્નિહોત્રિણઃ ।

બ્રાહ્મણાનાં સમર્થાં યે પરિષત્સાઽભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

વેદ લાલેલા અને અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરનારા બ્રાહ્મણોમાં જે મહા-સમર્થ બ્રાહ્મણો હોય તેવા ચારની અથવા તો ત્રણ બ્રાહ્મણની સભા પરિષદ કહેવાય છે. ૧૧

અનાહિતાગ્નયો યેઽન્યે વેદવેદાઙ્ગપારગાઃ ।

પશ્ચ ત્રયો વા ધર્મજ્ઞાઃ પરિષત્સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૨ ॥

અગ્નિહોત્રી ન હોય પરંતુ વેદોમાં તથા તેનાં છ અંગોમાં પારંગત હોય અને ધર્મશાસ્ત્ર લાલેલા હોય તેવા પાંચ અથવા તો ત્રણ બ્રાહ્મણની સભા પણ પરિષદ કહેવાય છે. ૧૨

મુનીનામાત્મવિદ્યાનાં દ્વિજાનાં યજ્ઞયાજિનામ્ ।

વેદવ્રતેષુ સ્નાતાનામેકોઽપિ પરિષદ્ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥

આત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરનારા, યજ્ઞયાગ કરનારા, વેદ લાલેલા-માટે સૌમ્ય, પ્રાન્તપત્ય વગેરે વેદનાં વ્રતો પાળનારા એવા બ્રાહ્મણોમાંથી એક બ્રાહ્મણની પણ પરિષદ કહેવાય છે. ૧૩

પશ્ચ પૂર્વે મયા પ્રોક્તાસ્તેષાં ચાસંભવે ત્રયઃ ।

સ્વવૃત્તિપરિતુષ્ટા યે પરિષત્ સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૪ ॥

મેં પૂર્વે પાંચ પ્રકારની પરિષદ (બ્રાહ્મણસભા) કહી છે. તેવા બ્રાહ્મણો ન મળે તો પોતાની બ્રાહ્મણુલ્લિકા ઉપર સંતોષ રાખીને આલુલિકા કરનારા ત્રણ બ્રાહ્મણની સભા પણ પરિષદ કહેવાય છે. ૧૪

૧૧-૧૪ અગ્યારમા શ્લોકમાં પરિષદના જે પ્રકાર કહ્યા છે; તેમાં પ્રથમ મુખ્ય પક્ષ છે અને બીજો ગૌણ પક્ષ છે; બારમા શ્લોકમાં પણ જે પ્રકાર કહ્યા છે; તેમાં પણ મુખ્ય અને ગૌણ એમ જે પ્રકાર જાણવા અને તેરમા શ્લોકમાં એક પ્રકાર કહ્યો છે. જે તેવી જાતના બ્રાહ્મણો પણ ન મળે તો પછી બ્રાહ્મણના ધર્મથી આલુલિકા કરનારા ત્રણ બ્રાહ્મણની સભા મેળવવી અને તે પણ પરિષદ કહેવાય છે.

અતઃ ऊर्ध्वं તુ યે વિપ્રાઃ કેવલં નામધારકાઃ ।

પરિષત્ત્વં ન તેષ્વસ્તિ સહસ્રગુણિતેષ્વપિ ॥ ૧૫ ॥

પરંતુ જે બ્રાહ્મણો કેવળ નામના જ બ્રાહ્મણો છે તેવા હજારો બ્રાહ્મણોની એકઠી મળેલી સભા પરિષદ્ (બ્રાહ્મણ સભા) કહેવાતી નથી. ૧૫

યથા કાષ્ટમયો હસ્તી યથા ચર્મમયો યુગ્મઃ ।

બ્રાહ્મણસ્ત્વનર્ધીયાનસ્ત્રયસ્તે નામધારકાઃ ॥ ૧૬ ॥

જેમ લાકડાનો હાથી નામનો જ હાથી કહેવાય છે અને ચામડાનો મૃગ જેમ નામનો જ મૃગ કહેવાય છે તેમ વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્ર નહિ બાણનારો બ્રાહ્મણ પણ નામનો જ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. આ ત્રણેય નામધારી છે. ૧૬

૧૬ હાથી અને મૃગ એ બે જાતિ છે અને તે બે શબ્દની પ્રવૃત્તિ તેની જાતિને લઈને કરવામાં આવે છે. અહીં કાષ્ઠમય અને ચર્મમય એ કંઈ જાતિ નથી. છતાં હાથી અને મૃગ એ બે નામનો પ્રયોગ સાદસ્ય ધર્મને લઈને કરવામાં આવ્યો છે. તેમ જ વેદાધ્યયન નહિ કરનારા બ્રાહ્મણને વિશે પણ સાદસ્યને લઈને બ્રાહ્મણ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

ગ્રામસ્થાનં યથા શૂન્યં યથા કૂપસ્તુ નિર્જલઃ ।

યથા હૃતમનગ્રૌ ચ અમંત્રો બ્રાહ્મણસ્તથા ॥ ૧૭ ॥

જેમ મનુષ્યો વિનાનું ગામ, પાણી વગરનો કુવો અને અગ્નિ વગરનો હોમ આ ત્રણેય નિરુપયોગી છે, તેમ વેદ નહિ બાણેલો બ્રાહ્મણ પણ નિરુપયોગી છે. ૧૭

૧૭ કોઈ શંકા કરે કે, ઉપરના શ્લોકમાં લાકડાના હાથીની તથા ચામડાના મૃગની સાથે મૂર્ખ બ્રાહ્મણને સરખાવવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તે દર્શાવેલો વિષમ છે; કારણ કે લાકડાનો હાથી અને ચામડાનો મૃગ તો સર્વથા નામધારક (ખોટા) છે પરંતુ બ્રાહ્મણ તેવો નથી. મૂર્ખ બ્રાહ્મણના અવયવવાર્થને તજ દેવારો, પરંતુ તેની જાતિનો ત્યાગ કરી શકારો નહિ. કારણ કે બ્રાહ્મણ માતા પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ બ્રાહ્મણ જાતિનો ગણાય છે, આમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. આવી શંકાનો પરિહાર કરવા માટે ખીન્ન દર્શાવેલો છે અને આ શ્લોકમાં મૂર્ખ બ્રાહ્મણનું નિરુપયોગીપણું દર્શાવ્યું છે.

યથા ષઢોઽફલઃ સ્ત્રીષુ યથા ગૌરુષરાઽફલા ।

યથા ચાન્નેઽફલં દાનં તથા વિપ્રોઽનૃચોઽફલઃ ॥ ૧૮ ॥

જેમ નપુંસક પુરુષ સ્ત્રીને વિશે નિષ્ફળ થાય છે (પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી), જેમ ખારી ભૂમિ પણ નિષ્ફળ થઈ પડે છે અર્થાત્ તેમાં વાવેલું ધાન્ય ઉગતું નથી અને જેમ મૂર્ખ બ્રાહ્મણને આપેલું દાન નિષ્ફળ થાય છે તેમ વેદ અને શાસ્ત્ર નહિ બાણેલો બ્રાહ્મણ પણ નિષ્ફળ છે (પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાને અયોગ્ય છે). ૧૮

૧૮ કોઈ શંકા કરે કે, યજ્ઞમાં જેમ સોમવલ્લી ન મળે ત્યારે પોષ્ઠના પાનથી કામ લેવામાં આવે છે અને ચોખા ન મળે ત્યારે યવ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમ કોઈ સમય વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ ન મળે તો મૂર્ખ બ્રાહ્મણની પાસેથી પણ પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું. તે શંકાનો પરિહાર કરવા માટે આ શ્લોકમાં કહે છે કે, મૂર્ખ બ્રાહ્મણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાને શક્તિમાન હોતો નથી. માટે તેવા પાસેથી લીધેલું પ્રાયશ્ચિત્ત પાપનો નાશ કરી શકતું નથી.

ચિત્રકર્મ યથાનેકૈરંગૈરુન્મીલયતે જ્ઞનૈઃ ।

બ્રાહ્મણ્યમપિ તદ્વદ્ધિ સંસ્કારૈર્મન્ત્રપૂર્વકૈઃ ॥ ૧૯ ॥

ચિત્રકાર પ્રથમ એક વસ્ત્ર ઉપર સાહીની દેખાથી મનુષ્યનાં સર્વ અવયવોને આળેળે છે. પણ તે અવયવો સ્પષ્ટ દેખાતા નથી. પરંતુ તે તે અવયવોમાં ધીરે ધીરે અનેક જાનના રંગો પૂરે છે, એટલે તે તે અવયવો સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. તેની પેઠે જ બ્રાહ્મણપણું પણ ઉત્તરોત્તર વૈદિક સંસ્કારો કરવાથી તથા વિદ્યાદિક સંપાદન કરવાથી પ્રકટ થાય છે. ૧૯

૧૯ બ્રાહ્મણ પુરુષથી બ્રાહ્મણી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ બ્રાહ્મણ જાતિનો ગણાય છે. જગવાન્ યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે; સર્વળેખ્યઃ સર્વળેખ્યઃ જાયન્તે હિ સજ્ઞાતયઃ । અનિચ્છેષુ વિવાહેષુ પુત્રાઃ સન્તાનવર્ધનાઃ ॥ સમાન જાતિના પુરુષોથી સમાન જાતિની સ્ત્રીમાં સમાન જાતિના પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્તમ પ્રકારના બ્રાહ્મ વગેરે વિવાહોથી ઉત્પન્ન થયેલા તે પુત્રો સંતાનની વૃદ્ધિ કરે છે.

આ વચ્ચેન પ્રમાણે મૂર્ખ બ્રાહ્મણમાં પણ મુખ્ય બ્રાહ્મણપણું જોવા માટે ન માનવું, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પરાશર જગવાને આ શ્લોક કહ્યો છે અને આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એવું છે કે, વેદના મંત્રોથી સંસ્કારો ક્યાં પછી જ બ્રાહ્મણપણું આવે છે; પરંતુ કેવળ બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મવાથી બ્રાહ્મણપણું આવતું નથી. તેના દૃષ્ટાંતમાં કહે છે કે, કેવળ સાહીની લીટીથી પુરુષના અવયવોની રૂપરેખા આંકવાથી પુરુષ સ્પષ્ટપણે જણાતો નથી, પરંતુ તેના અવયવોમાં લીલા પીળા વગેરે અનેક રંગો પૂરીને તેને સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તો જ તે પુરુષ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. તેમ વૈદિક સંસ્કારો કરવાથી તથા વેદવિદ્યા જાણવાથી બ્રાહ્મણ જાતિના પુરુષમાં પણ ઉત્તમ પ્રકારનું બ્રાહ્મણપણું આવે છે.

પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રયચ્છન્તિ યે દ્વિજા નામધારકાઃ ।

તે દ્વિજાઃ પાપકર્માણઃ સમેતા નરકં યયુઃ ॥ ૨૦ ॥

જે નામધારી એટલે મૂર્ખ બ્રાહ્મણો પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે, તે બ્રાહ્મણો પાપકર્મ કરનારા થાય છે અને તે સર્વે એક સાથે જ નરકમાં જાય છે. ૨૦

યે પઠન્તિ દ્વિજા વેદં પશ્ચયજ્ઞરતાશ્ચ યે ।

ત્રૈલોક્યં તારયન્તે તે પશ્ચેન્દ્રિયરતા અપિ ॥ ૨૧ ॥

જે બ્રાહ્મણો નિત્ય વેદનો સ્વાધ્યાય કરે છે અને જેઓ પાંચ મહા-યજ્ઞ કરે છે, તેઓ પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં પરાયણ હોય તોપણ ત્રણે લોકને તારે છે, (તો પછી પાપીને કેમ તારે નહિ ?) ૨૧

સમ્પ્રણીતઃ સ્મશાનેષુ દીપ્તોઽગ્નિઃ સર્વમક્ષકઃ ।

एवञ्च वेदविद्विषः सर्वभक्षोऽपि दैवतम् ॥ ૨૨ ॥

સ્મશાનમાં લઈ જઈને સળગાવેલો અગ્નિ શબને બાળે છે અને સર્વનું લક્ષણ કરે છે તથાપિ તે દેવતા ગણાય છે. તેમ જ વેદવેત્તા બ્રાહ્મણ સર્વ વસ્તુનું લક્ષણ કરે છે, તો પણ દેવતા કહેવાય છે. ૨૨

૨૨-૨૧ મા ને ૨૨ મા શ્લોકમાં વેદનો સ્વાધ્યાય કરનારા બ્રાહ્મણની સ્તુતિ છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ જે વેદનો સ્વાધ્યાય કરે છે તો જ તેનામાં બ્રાહ્મણપણું સચવાઈ રહે છે.

अमेध्यानि तु सर्वाणि प्रक्षिप्यन्ते यथोदके ।

तथैव किल्बिषं सर्वं प्रक्षिपेच्च द्विजानके ॥ ૨૩ ॥

ગંગા વગેરે નદીના જળમાં સ્નાન કરવા માટે ઉતરેલા પુરુષો જેમ પોતાના શરીરના પરસેવા વગેરે સર્વ અપવિત્ર મળ ગંગાના જળમાં નાંખે છે, તેમ જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારા પુરુષે પણ પોતાનું સર્વ પાપ બ્રાહ્મણરૂપી અગ્નિને વિશે નાખવું. ૨૩

૨૩ પાણી અને અગ્નિ પાપીને પવિત્ર કરનારાં છે, એમ વેદમાં કહ્યું છે; તેથી આ શ્લોકમાં બ્રાહ્મણને અગ્નિની ઉપમા આપી છે. અગ્નિમાં નાખેલો પદાર્થ જેમ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે, તેમ બ્રાહ્મણની પાસે નિવેદન કરેલું પાપ પણ નાશ પામે છે.

गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्भवेत् ।

गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञास्सम्पूज्यन्ते जनैर्द्विजाः ॥ ૨૪ ॥

ગાયત્રી મંત્રનો જપ નહિ કરનારો બ્રાહ્મણ શૂદ્રના કરતાં પણ વિશેષ અપવિત્ર ગણાય છે અને જે બ્રાહ્મણો ગાયત્રીનાં સ્વરૂપને તથા વેદના અર્થને યથાર્થ રીતે જાણે છે, તે બ્રાહ્મણોની મનુષ્યો પૂજા કરે છે. ૨૪

૨૪ આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એવું છે કે, બ્રાહ્મણ ભતે વિદ્વાન હોય, પરંતુ તે નિત્ય ગાયત્રીનો જપ કરતો ન હોય, તેમ જેને પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું પણ જ્ઞાન ન હોય

તો તે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ શૂદ્રના કરતાં પણ અધમ ગણાય છે. કેવળ વિદ્યા બળવાથી શ્રેષ્ઠતા આવતી નથી પરંતુ ધર્માચરણથી શ્રેષ્ઠતા આવે છે. માટે સંખ્યા, ગાયત્રી વગેરે નહિ કરનારા બ્રાહ્મણોની સભા પણ પરિષદ કહેવાતી નથી.

દુઃશીલોપિ દ્વિજઃ પૂજ્યો ન તુ શૂદ્રો જિતેન્દ્રિયઃ ।

કઃ પરિત્યજ્ય ગાં દુષ્ટાં દુઃસ્ત્રીલવર્તીં સ્ત્રીમ્ ॥ ૨૫ ॥

બ્રાહ્મણ નહારા આચરણવાળો હોય તોપણ તે બ્રાહ્મણ તરિકે પૂજ્ય ગણાય છે અને શૂદ્ર જિતેન્દ્રિય હોય તોપણ તે પૂજ્ય ગણાતો નથી. કયેા પુરુષ લાત મારવી વગેરે દોષોથી દૂષિત હોવા છતાં પણ ગાયનો ત્યાગ કરીને સારા સ્વભાવની ગધેડીને દોહે ? ૨૫

૨૫ આ શ્લોકનો અભિપ્રાય એવો છે કે, પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત તથા ધર્મનો નિર્ણય બ્રાહ્મણોને જ પૂછવો બીજાઓને પૂછવો નહિ.

ધર્મશાસ્ત્રથારુઢા વેદસ્વજ્ઞધરા દ્વિજાઃ ।

ક્રીડાર્થમપિ યદ્વયુઃ સ ધર્મઃ પરમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૬ ॥

યુદ્ધ કરવામાટે હાથમાં તરવાર લઈને રથમાં બેઠેલા પુરુષો હાથમાં તરવાર લઈને સામા લઢવામાટે આવનારા પુરુષોને આવતાં વિલંબ લાગશે તોપણ તેઓ યુદ્ધ શિવાય બીજી ક્રિયા કરશે નહિ. તેમ ધર્મશાસ્ત્રરૂપી રથમાં બેઠેલા અને વેદરૂપી તરવારને ધારણ કરનારા બ્રાહ્મણો રમતમાં પણ જે કંઈ બોલે તેને પરમ ધર્મ જાણવો. ૨૬

‘ચાતુર્વેદ્યો વિકલ્પી ચ અર્જાવદ્ધર્મપાઠકઃ ।

ત્રયશ્રાશ્રમિણો મુખ્યાઃ પર્ષદેષા દશાવરા ॥ ૨૭ ॥

ચાતુર્વેદ-ચાર વેદ જાણનારા, વિકલ્પી, વેદોનાં અંગો જાણનારા તથા ધર્મશાસ્ત્રોને જાણનારા, આવા બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ અથવા તો વાનપ્રસ્થ એ ત્રણ આશ્રમના ઓછામાં ઓછા દશ બ્રાહ્મણોની સભા પર્ષદ (બ્રાહ્મણ-સભા) કહેવાય છે. ૨૭

૨૭ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વણ વેદ એમ ચાર વેદ જાણનારો ચાતુર્વેદ કહેવાય છે અને ધર્મશાસ્ત્રની, પર્ષદની અને પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યવસ્થાને જાણનારો વિકલ્પી કહેવાય છે. આ રીતે આ શ્લોકમાં કહેલા ગુણવાળા ત્રણ આશ્રમના બ્રાહ્મણોની સભા પરિષદ કહેવાય છે; ત્રણ આશ્રમના બ્રાહ્મણો એમ કહીને સંખ્યા-સીને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાનો અધિકાર નથી એમ જણાવ્યું છે. બ્રાહ્મણ સભામાં ઉપર દર્શાવેલા ગુણવાળા ઓછામાં ઓછા દશ બ્રાહ્મણ જોઈએ. અહીં ઠાઈ ટીકાકાર દશ બ્રાહ્મણની ગણતરી આ પ્રમાણે કરે છે;—ઋગ્વેદ વગેરેને જાણનારા ચાર

આહણ્યુ, એક વિકલ્પી આહણ્યુ, એક ધર્મશાસ્ત્ર જાણનારો આહણ્યુ, એક વેદનાં અંગ જાણનારો આહણ્યુ અને અહ્યાચારી, ગૃહસ્થ તથા વાનપ્રસ્થ એમ ત્રણ આહણ્યુ મળીને દશ આહણ્યુની સભા ગણાય છે. પરંતુ આવો અર્થ કરવાથી પ્રથમ કહેલાં પરિષદના લક્ષણમાં બાધ આવશે; પ્રથમ પરિષદને માટે આહણ્યુની યોગ્યતા દર્શાવતાં કહ્યું છે કે;—ચત્વારો વા ત્રયો વાપિ ચં બ્રુયુર્વેદપારગાઃ ॥ ત્રણ આશ્રમના એક એક આહણ્યુને લેશું તો તેમાં જ્ઞાનરૂપી ગુણને બાધ આવશે. માટે આ રીતે દશ આહણ્યુની ગણના કરવી એ ભગવાન પરાશરના વિચારથી વિરુદ્ધ જાય છે. માટે ત્રણ આશ્રમમાંના અને પ્રથમના જે ચરણમાં દર્શાવેલા ગુણવાળા દશ આહણ્યુની સભા પર્વદ ગણાય છે આવો અર્થ કરવો યોગ્ય લાગે છે. ક્ષત્રિય જાતિના તથા વૈશ્ય જાતિના પાતકી પુરુષને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા માટે કેટલા આહણ્યુની પરિષદ ભરવી તેના સંબંધમાં અંગિરા કહે છે કે;—પરિષદા બ્રાહ્મણાનાં સા રાજાં દ્વિગુણા મતા । વૈશ્યાનાં ત્રિગુણા ચૈવ પરિષદ્દ વ્રતં સ્થિતમ્ ॥ આહણ્યુને માટે જે પરિષદ કહી તેના કરતાં ક્ષત્રિયોને માટે બમણા આહણ્યુની પરિષદ કરવી અને વૈશ્યોને માટે ત્રણગણી કરવી. તથા આહણ્યુને જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું હોય તેના કરતાં ક્ષત્રિયને એકચતુર્થાંશ આપું આપવું, વૈશ્યને અર્ધ આપવું અને શૂદ્રને એક ચતુર્થાંશ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું.

રાજશ્ચાનુમતે સ્થિત્વા પ્રાયશ્ચિત્તં વિનિર્દિશેત્ ।

સ્વયમેવ ન કર્તવ્યં કર્તવ્યા સ્વલ્પનિષ્કૃતિઃ ॥ ૨૮ ॥

સભાસદ્દોષે રાજની અનુમતિ લઇને અપરાધીને પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવું. પરંતુ રાજની અનુમતિ વિના પડેજ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવું નહિ. પરંતુ સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું હોય તો પડે પણ આપવું. (રાજની અનુમતિ લેવી નહિ.) ૨૮

૨૮ મહાપાપ વિનાનાં બીજાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું હોય તો રાજની અનુમતિ વગર પણ આપી શકાય.

બ્રાહ્મણાંસ્તાનતિક્રમ્ય રાજા કર્તું યદીચ્છતિ ।

તત્પાપં શતથા ભૂત્વા રાજાનમનુગચ્છતિ ॥ ૨૯ ॥

રાજા બ્રાહ્મણોની સંમતિ લીધા વગર સ્વતંત્રતાથી જો પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાની ઇચ્છા કરે છે તો તે પાપીનું પાપ સોગણું થઇને રાજની પાછળ પડે છે અર્થાત્ તે પાપ રાજને લાગે છે. ૨૯

પ્રાયશ્ચિત્તં સદા દયાદેવતાયતનાગ્રતઃ ।

આત્મકૃચ્છ્રં તતઃ કૃત્વા જપેદ્દે વેદમાતરમ્ ॥ ૩૦ ॥

પાપીને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું હોય ત્યારે સદાય દેવમંદિરની સન્મુખ

એસીને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું, અને પાપીને પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યા પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કહેનારાઓએ કૃત્ત્વ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ગાયત્રીના જપ કરવો. ૩૦

૩૦ આ શ્લોકમાં દશાત્ર એ વિધિલિપ્ત અયોગવ્યવચ્છેદક છે અર્થાત્ પ્રાયશ્ચિત્ત માગનારાને બ્રાહ્મણોએ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું જોઈએ. સભામાં બેઠા પછી જો કોઈ બ્રાહ્મણ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાની ના કહે તો તેને પાતક લાગે છે, એમ અંગિરાસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. અંગિરાસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે;—

ભાર્તાનાં માર્ગમાણાનાં પ્રાયશ્ચિત્તાનિ યે દ્વિજાઃ ।

જાનન્તો ન પ્રયચ્છન્તિ તે તેષાં સમમાગિનઃ ॥

તસ્યાદાર્ત્ત સમાસાય બ્રાહ્મણાંસ્તુ વિશેષતઃ ।

જ્ઞાનદ્વિઃ પર્ષદઃ પન્થા ન હાતવ્યઃ પરાહ્મુલ્લૈઃ ॥

તસ્ય કાર્યો વ્રતાદેશઃ પાવનાર્થે હિતેષ્વભિઃ ।

અજ્ઞાનામુપદેષ્યં ક્રમશઃ સર્વમેવ ચ ॥

યથાભ્યુદ્ધરતે કશ્ચિદ્ધ્યાર્ત્તં બ્રાહ્મણં ક્વચિત્ ।

એવં પાપાત્સમુદ્વૃત્ય તેન તુલ્યં ફલં લભેત્ ॥

પાપથી આર્ત થયેલા પુરુષો પ્રાયશ્ચિત્ત માગતા હોય પરંતુ પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રહ્મણોએ જ આપવું જોઈએ. પ્રાયશ્ચિત્ત આપતા નથી તેઓ તેઓના પાપના સરખા ભાગી થાય છે. માટે કોઈ આતુર પુરુષ અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણ પ્રાયશ્ચિત્ત પૂછવા માટે આવે તો પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રહ્મણનારો વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોએ પરાહ્મુજ થવું નહિ, પરંતુ બ્રાહ્મણોની પર્ષદ મેળવવી અને તેનું હિત ધ્યાનથી તેને પવિત્ર કરવામાટે પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપદેશ કરવો. તથા જો પ્રાયશ્ચિત્તના વિધિથી અજ્ઞાન હોય તેઓને અનુક્રમથી પ્રાયશ્ચિત્તનો સર્વ વિધિ પણ કહી બતાવવો. આ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને જ પાપીનો પાપમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે તે જો કોઈ બચાતુર બ્રાહ્મણને બચમાંથી મુક્ત કરે છે અને તેને જ પ્રમાણે ફળ મળે છે તે પ્રમાણે જ પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને પાપીનો ઉદ્ધાર કરનારાને પણ ફળ મળે છે.

પાપીને કેવું તથા કેટલું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું તેના સંબંધમાં ઐધાયન કહે છે કે;—
શરીરં બલમાયુશ્ચ વયઃ કાલં ચ કર્મ ચ । સમીક્ષ્ય ધર્મવિદુદ્ધયા પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રકલ્પયેત્ ॥

બૌ. સ્મૃતિ. ૧-૧-૧-૧૫.

ધર્મવેત્તા પુરુષ, જેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું હોય તેનાં શરીરને, બળને, આયુષ્યને, ઉંમરને, ચાલતા સમયને તથા તેનાં કર્મને ધ્યાનપૂર્વક જોઈને તેનાથી કેવી રીતનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકશે તેના બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરીને પાપીને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું.

બ્રાહ્મણસભાએ પાપીને કેવી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું તે વિશે અંગિરાસ્મૃતિમાં વિસ્તારથી કહ્યું છે;—

તતસ્તે પ્રણિપાતેન દૃષ્ટ્વા તં સમુપસ્થિતમ્ ।

વિપ્રાઃ પૃચ્છન્તિ તત્કાર્યમુપવિદ્યાસને સ્થિતમ્ ॥

કિન્તે કાર્યં કિમર્થં વા સદા મૃગયસે દ્વિજાન્ ।
 પર્ષદિ બ્રૂહિ તત્સર્વં યત્કાર્યં દ્વિતમાત્મનઃ ॥
 સત્યેન ઘોતતે રાજા સત્યેન ઘોતતે રવિઃ ।
 સત્યેન ઘોતતે વહ્નિઃ સર્વં સત્યે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥
 મૂર્ધ્ન્યુવઃસ્વલ્લયો લોકાસ્તેઽપિ સત્યે પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।
 અસ્માકં ચૈવ સર્વેષાં સત્યમેવ પરં બલમ્ ॥
 યદિ ચેદ્વક્ષ્યસે સત્યં નિયતં પ્રાપ્ત્યસે શુભમ્ ।
 યદ્યાગતોઽસ્યસત્યેન ન તુ શુષ્કસિ કેનચિત્ ॥
 સત્યેન તુ વિશુદ્ધયન્તિ શુદ્ધિકામાશ્ચ માનવાઃ ।
 તસ્માત્તદ્વદ યત્સત્યમાદિમધ્યાઽવસાનિકમ્ ॥
 એવં તૈઃ સમનુજ્ઞાતઃ સર્વે બ્રૂયાદશેષતઃ ।
 યસ્મિન્નિવેદિતે કાર્યે નિષ્ક્રાસ્યો યસ્તુ કાર્યવાન્ ॥
 તસ્મિન્નુત્સારિતે પાપે યથાવદ્દર્મપાઠકઃ ।
 તે તથા તત્ર જલ્પેયુર્વિમૃશન્તઃ પરસ્પરમ્ ॥
 આપદ્ગમેષુ યત્પ્રોક્તં યચ્ચ સાનુગ્રહં ભવેત્ ।
 પરિષત્સંપદશ્ચૈવ કાર્યાણાં ચ બલાબલમ્ ॥
 પ્રાપ્ય દેશં ચ કાલં ચ યચ્ચ કાર્યાન્તરં ભવેત્ ।
 પર્ષત્સશ્ચિન્ત્ય તત્સર્વં પ્રાયશ્ચિત્તં વિનિર્દિશેત્ ॥
 સર્વેષાં નિશ્ચિતં યત્સ્યાત્ યચ્ચ પ્રાણાન્ ન ઘાતયેત્ ।
 આદૃય શ્રાવયેદેકઃ પર્ષદા જો નિયોજિતઃ ॥
 શૃણુષ્વ મો હૃદં વિપ્ર યત્તે આદિશ્યતે વ્રતમ્ ।
 તત્પ્રયત્નેન કર્તવ્યમન્યથા તે વૃથા ભવેત્ ॥
 યથા ભવેત્તથા ચીર્ણે તદા શુદ્ધિપ્રકાશનમ્ ।
 કાર્યં સર્વં પ્રયત્નેન શક્ત્યા વિપ્રાભિભાષિતમ્ ॥

પાપ કરનારાએ ન્યાં બ્રાહ્મણો આસન ઉપર બેઠા હોય ત્યાં આવી તેઓને પ્રશ્નામ્ કરીને ઉભું રહેવું એટલે બ્રાહ્મણોએ હાજર થયેલા પાપીને પ્રશ્ન કરવો કે તારું કયું કાર્ય છે? તું સદાય શા માટે બ્રાહ્મણોને શોધ્યા કરે છે? તારું પોતાનું જે હિતકારી કાર્ય હોય તે સર્વ તું બ્રાહ્મણસભાની પાસે કહે! રાગ સત્ય બાપણુથી પ્રભુ ઉપર રાજ્ય કરે છે, સૂર્ય સત્યથી પ્રકાશ્યા કરે છે, અને અગ્નિ પણ સત્યથી પ્રકાશ્યા કરે છે. આ રીતે સર્વ સત્યને આધારે રહેલું છે. ભૂલોક, ભુવલોક અને સ્વર્ગલોક આ ત્રણ લોક પણ સત્યને આધારે રહેલા છે. અમારા સર્વનું પરમ બળ પણ સત્યને આધારે રહેલું છે. તું પણ જે સત્ય બાપણુ કરીશ તો તારું અવસ્ય શુભ થાશે. પરંતુ તું જે અસત્ય બાપણુ કરીશ તો કોઈ પણ રીતે શુદ્ધ થઈશ નહિ. મનુષ્યોને પવિત્ર થવાની ઇચ્છા હોય તો તેઓ સત્ય બાપણુથી શુદ્ધ (પવિત્ર) થાય

છે. માટે તારે પણ આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં સત્ય બાષણ કરવું. આવી રીતે બ્રાહ્મણો આજ્ઞા કરે, એટલે પાતકીએ પોતાની સર્વ વાર્તા કહેવી. પાપી પોતાનું પાપ કહી રહે, એટલે તેને સભામાંથી બહાર કાઢવો. અને પછી ધર્મપાઠકાએ (પ્રાયશ્ચિત્ત આપનારા ધર્મશાસ્ત્રીઓએ) પ્રાયશ્ચિત્તના સંબંધમાં પરસ્પર વિચાર કરવો. આપદ્ધર્મમાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું હોય તેના, જે પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપીનો અનુગ્રહ થતો હોય તેવાં પ્રાયશ્ચિત્તનો, પાપના બળાબળનો, પરિષદની સંપત્તિનો, દેશનો, કાળનો તથા બીજાં તેને લગતાં સર્વ કાર્યોનો વિચાર કરીને પાપીને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું. એ પ્રાયશ્ચિત્ત સર્વેએ એકમતથી નિશ્ચય કરેલું હોવું જોઈએ તથા જે કરવાથી પ્રાણનો નાશ થાય નહિ, તેવું હોવું જોઈએ. તે પછી પર્યંતે જેની યોજના કરી હોય તેવા એક અનુવાદક પુરુષે પાપીને બોલાવીને કહેવું કે, હે દ્વિજ ! સાંભળ ! આ સભા તને જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની આજ્ઞા કરે છે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત તારે પ્રયત્નથી કરવું; જે પ્રયત્ન-પૂર્વક કરીશ નહિ તો તારું પાપ નાશ પામશે નહિ. પરંતુ તું જે કહ્યા પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ તો શુદ્ધ થઈશ. માટે તારે બ્રાહ્મણોના કહેવા પ્રમાણે પ્રયત્નથી શક્તિપૂર્વક સર્વ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. આ રીતે અનુવાદકે સભાસદોના તરફથી અપરાધીને કહેવું. આ પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રાહ્મણોએ શિવમંદિર, વિષ્ણુમંદિર વગેરે કોઈ દેવસ્થાનમાં બેસીને આપવું અને પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યા પછી પ્રાયશ્ચિત્ત આપનારાઓએ પણ કૃત્ઞ વ્રત કરીને ગાયત્રીના જપ કરવો.

હવે આ અધ્યાયના આરંભમાં પૂછેલું ગાયત્રી હૃત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે:-

સશિર્વં વપનં કૃત્વા ત્રિસન્ધ્યમવગાહનમ્ ।

ઋવાં મધ્યે વસેદ્રાત્રૌ દિવા ગાશ્વાપ્યનુવ્રજેત્ ॥ ૩૧. ॥

જેણે ગાયત્રી વધ કર્યો હોય (ગોહૃત્યા કરી હોય), તેણે માથા ઉપરનો થોડો ભાગ બાકી રાખીને મુંડન કરાવવું, સવારે, મધ્યાહ્ને અને સાયંકાળે નદી તળાવ વગેરે નવાણુમાં સ્નાન કરવું, રાત્રે ગાયોની વચ્ચે વાસ કરવો અને દિવસે ગાયો વનમાં ચરવા બંધ ત્યારે તેની પાછળ પાછળ વનમાં જાવું.

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा स्वशक्तिः ॥ ૩૨ ॥

ઉનાળામાં ગાયને છાયામાં બેસાર્યા પછી પંડે છાયામાં બેસવું, વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે ગાયોને માટે ઝુપડી વગેરે કરીને તેની રક્ષા કર્યા પછી પોતાની રક્ષા કરવી, શિયાળામાં તાઢ પડતી હોય ત્યારે ગાયને ધાબળી વગેરેથી ઢાંકીને તેની તાઢ પ્રથમ દૂર કરવી અને પછી પોતાની તાઢ દૂર કરવી, પવન અત્યંત વાતો હોય ત્યારે પણ ગાયનું પવનથી રક્ષણ

કર્યા પછી પોતાનું રક્ષણ કરવું. આ રીતે ગોહૃત્યા કરનારાએ શક્તિ પ્રમાણે ગાયનું રક્ષણ કર્યા વગર પોતાનું રક્ષણ કરવું નહિ. ૩૨

આત્મનો યદિ વાન્યેષાં ગૃહે ક્ષેત્રેઽથવા સ્વકે ।

મક્ષયન્તીં ન કથયેત્પિબન્તં ચૈવ વત્સકમ્ ॥ ૩૩ ॥

પોતાના અથવા તો બીજાના ઘરમાં, ક્ષેત્રમાં અથવા તો ખજામાં ગાય અનાજ વગેરે ખાતી હોય તો પણ તેના ધણીને કહેવું નહિ તથા ગાયને વાછડું ધાવી જતું હોય, તો પણ તેના ધણીને કહેવું નહિ. ૩૩

પિબન્તીષુ પિવેત્તોયં સંવિશન્તીષુ સંવિશેત્ ।

પતિતાં પદ્મગ્રાં વા સર્વપ્રાણૈસ્સમુદ્ધરેત્ ॥ ૩૪ ॥

ગાયોની પાછળ જનારા ગોહૃત્યારાએ ગાયોને પાણી પાયા પછી પોતે પીવું, ગાયો બેઠા પછી પોતે બેસવું, ગાય ટેકરા વગેરેપરથી પડી જાય અથવા તો ગારામાં ખુંચી જાય તો પોતાના પ્રાણોની પણ દરકાર કર્યા વગર ગાયને ખાડામાંથી અથવા તો ગારામાંથી બહાર કાઢવી. ૩૪

બ્રાહ્મણાર્થે ગવાર્થે વા સચઃ પ્રાણાન્પરિત્યજેત્ ।

મુચ્યતે બ્રહ્મહત્યાયા ગોપ્તા ગોબ્રાહ્મણસ્ય ચ ॥ ૩૫ ॥

ગાયોનાં રક્ષણમાટે તથા બ્રાહ્મણોનાં રક્ષણમાટે પુરુષે પોતાના પ્રાણો ત્યાગ કરી દેવા. ગાયોનું અને બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરનારો પુરુષ બ્રહ્મહૃત્યાના પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. ૩૫

૩૫ આ શ્લોકનો તાત્પર્ય એવો છે કે, ગાયોનું તથા બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવાથી બ્રહ્મહત્યાનું પાપ નાશ પામે છે તો પછી ગોહત્યાનું પાપ નાશ પામે, એમાં તો કહેવું જ શું ?

ગોવધસ્યાનુરૂપેણ પ્રાજાપત્યં વિનિર્દિશેત્ ।

પ્રાજાપત્યં તતઃ કૃચ્છ્રં વિમજેત્તચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૩૬ ॥

ગોવધનું (ગાયની હૃત્યાનું) પ્રાયશ્ચિત્ત આપનારાએ ચાર પ્રકારની ગોહૃત્યાના પાપનો વિચાર કરીને તે હૃત્યાના પ્રમાણમાં ચાર પ્રકારનું પ્રાજાપત્ય કૃચ્છ્ર અપરાધીને આપવું. ૩૬

૩૬ જેણે જેવી રીતની ગોહત્યા કરી હોય, તેને તેના પાપના પ્રમાણમાં પ્રાજાપત્યના ચાર વિભાગ કરીને તેના પાપના પ્રમાણમાં પ્રાજાપત્ય વ્રતનો ઉપદેશ કરવો.

एकाहमेकभक्ताऽशी एकाहं नक्तभोजनः ।

अयाचिताश्येकमहरेकाहं मारुताशनः ॥ ३७ ॥

ગોહૃત્યા કરનારાએ એક દિવસ એકવાર ભોજન કરવું, એક દિવસ રાત્રે ભોજન કરવું, એક દિવસ માગ્યા વગર જે મળે તે ખાધને અને એક દિવસ વાયુનું ભક્ષણ કરીને રહેવું, અર્થાત્ ઉપવાસ કરવો. ૩૭
૩૭ આ પ્રથમ પ્રકારનું પ્રાણપત્ય વ્રત છે.

दिनद्वयं चैकभक्तो द्विदिनं नक्तभोजनः ।

दिनद्वयमयाची स्याद्विदिनं मारुताशनः ॥ ३८ ॥

જે દિવસ એકવાર દિવસે ભોજન કરવું, જે દિવસ એકવાર રાત્રે ભોજન કરવું, જે દિવસ માગ્યા વગર જે મળે તે ખાધને રહેવું અને જે દિવસ પવનનો આહાર કરવો, અર્થાત્ ઉપવાસ કરવો. ૩૮
૩૮ આ બીજા પ્રકારનું પ્રાણપત્ય વ્રત છે.

त्रिदिनं चैकभक्ताशी त्रिदिनं नक्तभोजनः ।

दिनत्रयमयाची स्यात्त्रिदिनं मारुताशनः ॥ ३९ ॥

ત્રણ દિવસ એક વખત દિવસના ભોજન કરવું, ત્રણ દિવસ રાત્રે એક વખત ભોજન કરવું, ત્રણ દિવસ માગ્યા વગર જે મળે તે ખાધને રહેવું અને ત્રણ દિવસ વાયુનો આહાર કરીને રહેવું. ૩૯
૩૯ આ ત્રીજા પ્રકારનું પ્રાણપત્ય વ્રત છે.

चतुरहं त्वेकभक्ताशी चतुरहं नक्तभोजनः ।

चतुर्दिनमयाची स्याच्चतुरहं मारुताशनः ॥ ४० ॥

ચાર દિવસ એક વખત દિવસના ભોજન કરવું, ચાર દિવસ રાત્રે ભોજન કરવું, ચાર દિવસ માગ્યા વગર ભોજન કરવું અને ચાર દિવસ વાયુનો આહાર કરીને રહેવું. ૪૦

૪૦ આ ત્રીજા પ્રકારનું પ્રાણપત્ય વ્રત છે.

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

विप्राणां दक्षिणां दद्यात्पवित्राणि जपेद्विजः ॥ ४१ ॥

ગોહૃત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી દ્વિજ જાતિના પુરુષે બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું, તેઓને દક્ષિણા આપવી તથા વેદના મંત્રોનો જપ કરવો. ૪૧
૪૧ આ ચોથા પ્રકારનું પ્રાણપત્ય વ્રત છે.

૪૧ ગાયને અટકાવતાં અથવા તો કોઝ વગેરેમાં પૂરતાં તેનું મરણ નિપજ્યું હોય તો પ્રથમ પ્રકારનું પ્રાણપત્ય કરવું, ગાયને બાંધતાં તેનું મરણ નિપજે તો બીજા પ્રકારનું પ્રાણપત્ય કરવું, મોરી બાંધતાં મરણ નિપજે તો ત્રીજા પ્રકારનું અને લાકડી વગેરે મારતાં મરણ નિપજે તો ચોથા પ્રકારનું પ્રાણપત્ય કરવું. માધવાચાર્ય આ ચાર પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાના સંબંધમાં એવો નિર્ણય આપે છે કે, એક વર્ષની ગાયની હલ્લા કરી હોય તો પ્રથમ પ્રકારનું, બે વર્ષની ગાયની હલ્લા કરી હોય તો બીજા પ્રકારનું, ત્રણ વર્ષની ગાયની હલ્લા કરી હોય તો ત્રીજા પ્રકારનું અને ચાર વર્ષની ગાયની અથવા તો તેથી વિશેષ વર્ષની ગાયની હલ્લા કરી હોય તો ચોથા પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ભગવાન મનુષ્યે ગોવધનું પ્રાયશ્ચિત્ત આના કરતાં વધારે કઠિન કહ્યું છે. ગાયોની રક્ષા કરવાથી જેમ અદૃષ્ટ ફળ છે, તેમ દૃષ્ટ ફળ પણ છે. કારણ કે ભારતવર્ષની ખેતીવાડીને જેના ઉપર મોટો આધાર છે, એવા બળદોની ઉત્પત્તિનો આધાર ગાયો ઉપર છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ જન્મ થતાં વેત જ ગાયના દૂધ ઉપર બાળકોનો આધાર રહેલો છે. તેના દુધ, દહિ અને ઘીમાં બીજા દુધાળાં દેાર કરતાં વિશેષ ગુણ્ય રહેલો છે. આ સર્વ તરફ જોઈને ગાયની રક્ષા અવશ્ય કરવી જ જોઈએ.

બ્રાહ્મણાન્મોજયિત્વા તુ ગોઘ્નઃ શુદ્ધચેન્ન સંશયઃ ॥ ૪૨ ॥

इतिश्री पराशरसंहितायां प्रायश्चित्तकाण्डे गोवधनिष्कृतिर्नाम

अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

ગોહત્યા કરનારા પુરુષે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યો પછી બ્રાહ્મણોને જમાડવા. એમ કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે, એમાં સંદેહ નથી. ૪૨

હતિ શ્રીપારાશર ધર્મશાસ્ત્રમાં 'ગોહત્યાના પાપના પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય' એ નામનો અધ્યાય ૮ મો સમાપ્ત.

अध्याय ९ मो.

गोवधना प्रायश्चित्तनो निर्णय.

આઠમા અધ્યાયમાં ગોહત્યાનું સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું. હવે આ નવમા અધ્યાયમાં ગાયને રોધ, બંધન વગેરે કરવાથી ગોહત્યા થઈ જાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે;—

गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोधबन्धयोः ।

तद्वधं तु न तं विद्यात्कामाकामकृतं तथा ॥ १ ॥

ગાયને તેના રક્ષણને માટે ગોશાળામાં પૂરી રાખી હોય અથવા તો તેને દોરડાવડે બાંધી રાખી હોય અને તેમ કરતાં ગાયનું મરણ નિપજે તો તેથી પૂરી રાખનારાને અથવા તો બાંધનારાને પાતક લાગતું નથી. કારણ કે એ પ્રમાણે કરવાથી ગાયનું મરણ નિપજે છે, તેને ગાયનો વધ (નાશ) કયો જાણવો નહિ. પરંતુ ગાયને કોઈ પણ જાતનો ભય ન હોય, છતાં જે ગાયને ગોશાળામાં પૂરી રાખે અથવા તો દોરડાવડે બાંધી મૂકે અને તેમ કરતાં તેનું મરણ નિપજે તો પૂરનારાને તથા બાંધનારાને ગોહત્યાનું પાતક લાગે છે. ૧

૧ ખડ ખાઇ જવાના ભયથી ગાયને ગોશાળામાં પૂરી રાખવી, તેને રોષ કહે છે અને દોહોતી વખતે ગાયના ગળામાં દોરડું નાખવું અથવા તો તેના બન્ને પગ નોઝણાથી બાંધવા, તેને બંધ એટલે બંધન કહે છે. આમાં એક રોષ હિતકારક છે અને બીજો રોષ અહિતકારક છે. ગાય માંદી પડી હોય અને ગમે તે ખાઇ જતી હોય, તેને ખાતાં અટકાવવા માટે ગોશાળામાં રંધવામાં આવે તે હિતકારક રોધ કહેવાય છે અને લુખી તથા તરસી ગાયને ગોશાળામાં કે ગોંદરામાં રંધી રાખવી તે અહિતકારક રોધ કહેવાય છે. એ રીતે જ બંધનના સંબંધમાં પણ સમજવું. તેમાં ગાયના હિતને માટે ગાયને પૂરવામાં અથવા તો બાંધવામાં આવે તો તેથી પ્રાયશ્ચિત્તના નિમિત્તરૂપ પાપ ઉત્પન્ન થતું નથી. અંગિરા કહે છે કે;— સાયં સંગોપનાર્થં તુ ન દુષ્યેદ્રોધબન્ધયોઃ ॥ સાયંકાળે ગાયની રક્ષા કરવા માટે તેને ગોશાળામાં પૂરવામાં આવે અથવા તો બાંધવામાં આવે તો તેથી પૂરનારાને અથવા તો બાંધનારાને પાપ લાગતું નથી.

દંડાદૂર્ધ્વં યદન્યેન પ્રહારાદિ પાતયેત્ ।

પ્રાયશ્ચિત્તં તદા પ્રોક્તં દ્વિગુણં ગોવધે ચરેત્ ॥ ૨ ॥

દંડના કરતાં વધારે લાંબી લાકડી જે કોઈ ગાયને મારીને તેને જમીન ઉપર પાડી નાંખે તો તેણે અજાણતાં કરેલી ગોહત્યાનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત (આઠમા અધ્યાયમાં) કહ્યું છે, તેનાથી બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૨

૨ અધ્યાય ૮ માનો ૩૧ મો શ્લોક જુવો. તેમાં ગોહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત લખ્યું છે, તેનાથી બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

રોધબન્ધનયોક્ત્રાણિ ઘાતશ્ચેતિ ચતુર્વિધમ્ ।

एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ॥ ૩ ॥

યોક્ત્રેષુ પાદહીનં સ્યાચ્ચરેત્સર્વં નિપાતને ।

રોધ, બંધન, યોક્ત્ર અને ઘાત એવાં ચાર કારણોથી ગાયનો વધ થાય છે. તેમાં રોધ કરવાથી જે ગાયનું મરણ નિપજે તો એક પાદ પ્રાયશ્ચિત્ત

કરવું, બંધનથી મરણ નિપજે તો બે પાદ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, યોજ્જ અઢાવતાં મરણ નિપજે તો ત્રણ પાદ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને ઘાતથી મરણ નિપજે તો સંપૂર્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૩

૩ કોષ્ટને શંકા થાય કે;—આઠમા અધ્યાયમાં ગોહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત સોળ રાત્રિનું કહ્યું છે અને આ અધ્યાયમાં જાણી જોઈને કરેલી ગોહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ચાર દિવસનું કહ્યું છે. માટે પૂર્વાપરનાં વચનોમાં વિરોધ આવશે. પરંતુ અહીં વિરોધ જેવું કંઈ પણ નથી. અહીં જે ચાર દિવસનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે, તે અજાણતાં વાછડા વગેરેની હસા થઈ ગઈ હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત જાણવું. કોષ્ટ કહેશે કે આઠમા અધ્યાયમાં ચાર, આઠ, બાર અને સોળ રાત્રિએ પૂરું થનારું આજ્ઞપલ નામનું જે કૃચ્છ્ર વ્રત કહ્યું છે, તેમાં નાનાં વાછડાં વગેરેની હસાનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ સમાઈ જાય છે. માટે અહીં જે કહ્યું છે તે પુનરુક્તિરૂપ ગણાશે; પરંતુ તેમ જાણવું નહિ. આઠમા અધ્યાયમાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે, તે કેવળ રાત્રે રક્ષણ કરવા માટે ગોશાળામાં પૂરેલી અથવા તો બાંધેલી ગાયનું મરણ દૈવચ્છાથી થઈ જાય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે અને આ અધ્યાયમાં ગાય વગેરેનો રોધાદિક કરતાં મરણ નિપજે તો તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે.

રોધ વગેરે શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે;—

ગોવાટે વા ગૃહે વાપિ દુર્ગે વાપ્યસમસ્યલે ॥ ૪ ॥

નદીબ્ધથ સમુદ્રેષુ ત્વન્યેષુ ચ નદીમુખે ।

દગ્ધે દેશે મૃતા ગાવસ્તમ્બનાદ્રોધ ઉચ્યતે ॥ ૫. ॥

ગાયના વાડામાં, ઘરમાં, પર્વતના સંકીર્ણ પ્રદેશોમાં, વિષમ સ્થળમાં, નદીઓના પ્રદેશોમાં, સમુદ્રોના તીર ઉપર, વાવ, કુવા, તળાવ વગેરેના પ્રદેશોમાં, સમુદ્રના તથા નદીના સંગમ ઉપર તથા જ્યાં દાવાનળ લાગ્યો હોય તેવા પ્રદેશોમાં ગાયને પૂરી રાખી હોય ને તેથી ગાય મરણ પામે તો તે રોધમરણ કહેવાય છે. ૪-૫

યોજ્જદામકદોરૈશ્ચ કળ્ઠામરણભૂષણૈઃ ।

ગૃહે વાપિ વને વાપિ બદ્ધઃ સ્યાદ્ઘૌર્મતા યદિ ॥ ૬ ॥

તદેવ બન્ધનં વિદ્યાત્કામાકામકૃતં ચ યત્ ।

યોજ્જ એટલે જોતર, દામ એટલે દોરડું, સાધારણ દોરડું તથા ગળામાં આભૂષણ તરિકે બાંધવામાં આવતી ઘંટા વગેરે, આમાંના કોઈ એકથી બાંધેલી ગાય અથવા તો બળદ ઘરમાં અથવા તો વનમાં મરણ પામે તો તે બન્ધનમરણ કહેવાય છે. તેમાં એક કામના પૂર્વક કરેલું હોય છે

અને ખીજું કામનાવિના-અન્નાણુતાં કરેલું હોય છે. આમ તેના બે વિભાગ છે. ૬

હલે વા શકટે પક્કો પૃષ્ઠે વા પીડિતો નરૈઃ ॥ ૭ ॥

ગોપતિર્મૃત્યુમામોતિ યોક્તો ભવતિ તદ્વધઃ ।

અળદને હળમાં, ગાડામાં અથવા તો મેઢી (અળાની વચ્ચેની થાંભલી)માં જોડીને અથવા તો તેની પીઠ ઉપર ભાર ભરીને મનુષ્યો તેને દુઃખી કરે અને તેથી અળદ મરણ પામે તો તેનું યોક્ત્રમરણ કહેવાય છે. ૭

૭ યોક્ત્ર એટલે જોતર. જે અળદના ગળામાં બાંધવામાં આવે છે તે.

મત્તઃ પ્રમત્ત ઉન્મત્તશ્ચેતનો વાપ્યચેતનઃ ॥ ૮ ॥

કામાકામકૃતક્રોધો દષ્ટૈર્હન્યાદથોપલૈઃ ।

પ્રહૃતા વા મૃતા વાપિ તદ્દિ હેતુર્નિપાતને ॥ ૯ ॥

મત્ત (સંપત્તિ વગેરેથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો), પ્રમત્ત (મદિરાપાનથી પરાધીન થયેલો), ઉન્મત્ત (બ્યાધિ વગેરેથી બ્રાંત થયેલો), ચેતન (લોકવ્યવહારમાં કુશળ) અથવા તો અચેતન (મૂર્ખ) એવો પુરુષ જાણીજોઈને અથવા તો અન્નાણુતાં ક્રોધમાં આવી જઈને પથરાથી અથવા તો લાકડીથી ગાયને અથવા તો અળદને મારે છે અને તેથી તે મરી જાય છે તો તે ઘાતમરણ કહેવાય છે. ૮-૯

અંજુષ્ટમાત્રસ્થૂલસ્તુ બાહુમાત્રં પ્રમાણતઃ ।

આદ્રિસ્તુ સપલાશ્ચ દણ્ડ इत्यभिधीयते ॥ ૧૦ ॥

જે લાકડું અંજુઠા જેવડું જાડું હોય, એક હાથ જેવડું લાંબું હોય, લીલું હોય અને પાંદડાવાળું હોય, તે દંડ કહેવાય છે. ૧૦

૧૦ આ દંડ લીલો અને પાંદડાવાળો કહ્યો છે તેથી એમ સૂચવ્યું છે કે ગાયને, વાછડાને તથા અળદને હાંકવાનો દંડ એવો હોવો જોઈએ કે, જે મારવાથી તેને પીડા કરે નહિ. આ દંડથી ગાય, અળદ વગેરેને માત્ર ભય જ ઉપજાવવો, પરંતુ તેને મારીને દુઃખ દેવું નહિ.

મૂર્છિતઃ પતિતો વાપિ દણ્ડેનાભિહતઃ સ તુ ।

ઉત્થિતસ્તુ યદા ગચ્છેત્યંચ સપ્ત દશાથવા ॥ ૧૧ ॥

ગ્રાસં વા યદિ ગૃહ્નીયાત્તોયં વાપિ પિબેદ્યાદિ ।

પૂર્વં વ્યાધ્યુપસૃષ્ટશ્ચેત્પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિચિતે ॥ ૧૨ ॥

ઉપર વર્ણવેલો દંડ મારવાથી ઘણા દહાડાનો રોગી એવો બળદ મૂર્છા પામે અથવા તો પડી જાય, પરંતુ પાછો ઉઠીને પાંચ, સાત અથવા તો દશ ડગલાં ભરે, ચાલવાને અશક્ત હોય, પરંતુ ખડ ખાય અને ખડ ખાઈ શકે નહિ તો પાણી પીએ અને તે પછી મરણ પામે તો મારનારાને મારવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત લાગતું નથી. ૧૧-૧૨

૧૧-૧૨ પરંતુ મારતાં વેતજ જે મરણ પામે તો મારનારાને પાપ લાગે છે.

પિન્ડસ્થે પાદમેકં તુ દ્વૌ પાદૌ ગર્ભસંમિતે ।

પાદોનં વ્રતમુદિષ્ટં હત્વા ગર્ભમચેતનમ્ ॥ ૧૩ ॥

ગાયના પિન્ડસ્થ ગર્ભનો (એટલે પંદર દિવસના ગર્ભનો), ગર્ભસંમિતનો (એટલે મહિનાના ગર્ભનો) અને અચેતનગર્ભનો (એટલે છ મહિનાના ગર્ભનો) નાશ કરે, તેણે અનુક્રમે પ્રાણપત્યનું એક પાદ, બે પાદ અને ત્રણ પાદ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૩

પાદેઽક્કરોમવપનં દ્વિપાદે ક્ષમશ્રુણોપિ ચ ।

ત્રિપાદે તુ શિસ્વાવર્જં સશિખં તુ નિપાતને ॥ ૧૪ ॥

એક પાદ (ચતુર્થાંશ) કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારાએ કંઠથી નીચેના કેશ કપાવી નાખવા, અર્ધકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારાએ મૂંછો ઉતરાવી નાખવી, ત્રણ પાદના પ્રાયશ્ચિત્તમાં શિખા વિના શરીરના સર્વ કેશો ઉતરાવી નાખવા અને નિપાતનમાં (ગર્ભની હત્યામાં) શિખા સાથે સર્વ કેશો ઉતરાવી નાખવા. ૧૪

પાદે વસ્ત્રયુગં ચૈવ દ્વિપાદે કાંસ્યભાજનમ્ ।

ત્રિપાદે ગોવૃષં દદ્યાચ્ચતુર્થે ગોદ્વયં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

એક પાદ કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્તમાં બે વસ્ત્ર, અર્ધ કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્તમાં કાંસાનું વાસણ, ત્રણ પાદ કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્તમાં ગાય તથા બળદ અને સંપૂર્ણ પ્રાયજ્ઞપત્ય નામના પ્રાયશ્ચિત્તમાં બે ગાય બ્રાહ્મણને આપવી. ૧૫.

૧૫ કૃચ્છ્ર વ્રત એટલે પ્રાણપત્ય વ્રત બન્યું.

નિષ્પન્નસર્વગાત્રસ્તુ દૃશ્યતે વા સચેતનઃ ।

અક્ષપ્રત્યક્ષસમ્પૂર્ણો દ્વિગુણં ગોવ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૬ ॥

પરંતુ ગાયના જે ગર્ભનાં સર્વ ગાત્રો ઉત્પન્ન થયાં હોય, જેનામાં ચેતના (જીવ) હોય તથા જેનાં અંગો અને પ્રત્યંગો પણ સંપૂર્ણ થયાં હોય તેવા ગર્ભની હત્યા કરવાથી બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૬

૧૬ આઠમે મહિને ગાયનો ગર્ભ સંપૂર્ણ અંગો અને પ્રત્યંગોવાળો થાય છે તથા પ્રસવ સમયે ચેતનાવાળો પણ હોય છે, માટે તેવા ગર્ભની હલ્લા કરનારાએ એ પ્રાણપત્ય વ્રત કરવાં.

પાષાણેનાથ દણ્ડેન ગાવો યેનાભિઘાતિતાઃ ।

શૃઙ્ગમજ્જે ચરેત્પાદં દ્વૌ પાદૌ નેત્રઘાતને ॥ ૧૭ ॥

લાઙ્ગૂલે પાદકૃચ્છં તુ દ્વૌ પાદાવસ્થિમજ્જને ।

ત્રિપાદં ચૈવ કર્ણે તુ ચરેત્સર્વે નિપાતને ॥ ૧૮ ॥

જે પુરુષે પથરો મારીને અથવા તો લાકડી મારીને ગાયનાં શિંગડાને ભાંગી નાખ્યું હોય તો પ્રાણપત્યનું એક પાદ પ્રાયશ્ચિત્ત તરિકે કરવું, આંખ ફેડાં નાખી હોય તો એ પાદ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, પુછડું કાપી નાખ્યું હોય તો એક પાદ, હાડકાં ભાંગી નાખ્યાં હોય તો એ પાદ, કાન કાપી નાખ્યા હોય તો ત્રણ પાદ અને જીવથી મારી નાખી હોય તો આખું પ્રાણપત્ય વ્રત કરવું. ૧૭-૧૮

૧૭-૧૮ ગાયનું હાડકું અથવા તો શિંગડું તૂટી જાય અથવા તો તેનું પૂછડું તૂટી જાય તો પંદર દિવસ સૂધી યવની કાજી પીવી, એમ જે અંગિરા કહે છે તે ગાયને મારવા પછી તેનું કાલાંતરે મરણ થાય તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

શૃઙ્ગમજ્જેઽસ્થિમજ્જે ચ કટિમજ્જે તથૈવ ચ ।

યદિ જીવતિ ષષ્માસાન્પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

એક ગાયને અથવા તો બળદને મારવામાં આવે અને તેને મારતાં તેનાં શિંગડાં ભાંગી જાય, હાડકાં ભાંગી જાય, અથવા તો કેડ ભાંગી જાય છતાં ગાય કે બળદ છ મહિના સૂધી જીવતો રહે તો તેની હલ્લાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું નહિ. પરંતુ તેના જે જે અવયવો ભાંગી નાખ્યા હોય, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૯

વ્રણમજ્જે ચ કર્ત્તવ્યઃ સ્નેહાભ્યઙ્ગસ્તુ પાણિના ।

યવસશ્ચોપહર્ત્તવ્યો યાવદ્દૃઢવલો ભવેત્ ॥ ૨૦ ॥

ગાયને અથવા તો બળદને મારવાથી તેના શરીરમાં વ્રણ (ઘાવ) થાય, અથવા તો તેના શરીરનું હાડકું ભાંગી જાય તો મારનારાએ તેના શરીર ઉપર પોતાને હાથે તેલ ચોળવું, ઔષધ લગાડવાં અને તેને ખડ ખવરાવવું. આ પ્રમાણે ગાય અથવા તો બળદ દૃઢ બળવાન થાય ત્યાં સૂધી તેની સેવા કરવી. ૨૦

પાડો, ઘોડો વગેરે કોઈ પણ પ્રાણીને માર્યું હોય તો તે જ જાતિનું અને તેના જેવું જ પ્રાણી તેના ધણીને આપવું અને જો તેવું પ્રાણી મળી શકે નહિ તો તે પ્રાણીની કિંમત તેના ધણીને આપવી. આમ મનુષ્યે કહ્યું છે અને તે પછી તે પ્રાણીની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૨૬

अन्यत्राङ्गनलक्ष्मभ्यां वाहने मोचने तथा ।

सायं सङ्गोपनार्थं च न दुष्येद्रोधबन्धयोः ॥ २७ ॥

જે બળદને નીલોત્સર્ગ વગેરેમાં અગ્નિવડે ડાંભીને આંકવામાં આવ્યો ન હોય અથવા તો જેના શરીર ઉપર છાણનું કે હુળદરનું ચિહ્ન કરવામાં આવ્યું ન હોય તેવા બળદને ગાડીમાં જોડવામાં અથવા તો તેની પાસે ભાર ઉપડાવવામાં દોષ લાગતો નથી. તેમ સાયંકાળે તેની રક્ષા કરવા માટે તેને ગોશાળામાં પૂરવાથી અથવા તો દોરડાં વગેરેથી બાંધવાથી પણ દોષ લાગતો નથી. ૨૭

૨૭ નીલોદ્ધાહ વગેરે ક્રિયામાં બળદને આંક્યા પછી છૂટા મૂકી દેવામાં આવે છે. આવા બળદને ગાડીમાં જોડવાથી અથવા તો તેની પાસે ભાર ઉપડાવવાથી પાપ લાગે છે. તેમ તેની રક્ષા કરવા માટે તેને ગોશાળામાં પૂરવાથી અથવા તો બાંધવાથી પણ પાપ લાગે છે. તેઓને તો છૂટા જ કરવા દેવા. આવા બળદોને સાંઠ કહેવામાં આવે છે.

अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदने तथा ।

नदीपर्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ २८ ॥

ગાયને અથવા તો બળદને રોગ મટાડવા માટે અથવા તો આંકવા માટે અત્યંત ડાંભ દેવા, તેનાથી ઉપાડી શકાય નહિ તેટલો ભાર તેના ઉપર લાદીને તેની પાસે ખેંચાવવો, તેનાં નાક છેદીને તેમાં નાથ પરોવવી, જ્યાં પડી જવાનો અથવા તો મરણનો સંભવ હોય તેવી નદીઓ ઉપર અથવા તો પર્વતો ઉપર ચરાવવા લઈ જવા. આ પ્રમાણે ગાય અથવા તો બળદને કરનારા પુરુષને નીચેના શ્લોકમાં કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવું. ૨૮

अतिदाहे चरेत्पादं द्वौ पादौ वाहने चरेत् ।

नासिक्ये पादहीनं तु चरेत्सर्वं निपातने ॥ २९ ॥

વધારે ડાંભ દીધો હોય તો ડાંભ દેનારાએ કૃચ્છ્રનો એકચતુર્થાંશ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, વધારે ભાર લાદ્યો હોય તો લાદનારાએ અર્ધ કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, નાસિકાનું છેદન કર્યું હોય તો ત્રણ ચતુર્થાંશ કૃચ્છ્ર કરવું અને નદીમાં

પડીને અથવા તો પર્વત ઉપરથી પડીને મરણ પામે તો ત્યાં ચારવા લઈ જનારાએ પ્રજાપત્ય વ્રત કરવું. ૨૬

દહનાત્તુ વિપદ્યેત અનદ્વાન્યોક્ત્રયન્નિતઃ ।

ઉક્તં પરાશરેણૈવ હોકં પાદં યથાવિધિ ॥ ૩૦ ॥

એક બળદને ઘરમાં ચામડાની દોરીથી બાંધ્યો હોય અને ઘર બળવાથી બળદ પણ બળીને મરણ પામે તો પરાશર કહે છે કે, તે ઘરમાં બાંધનારાએ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે કૃત્ઘ્નનો ચોથો ભાગ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું (ચાર દિવસનું પ્રાજાપત્ય કરવું.) ૩૦

રોધનં બન્ધનં ચૈવ મારઃ પ્રહરણં તથા ।

દુર્ગપ્રેરણયોક્ત્રં ચ નિમિત્તાનિ વધસ્ય ષટ્ ॥ ૩૧ ॥

રોધન (વાડો, ગોશાળા વગેરે સ્થાનમાં પૂરી રાખવાં તે), બંધન (દોરડાવતી બાંધવાં તે), માર ઉપડાવવો, હથિયારથી મારવાં, વિષમ સ્થાનમાં લઈ જવાં તથા ચામડાનાં જોતરથી બાંધવાં. આ છ ગાયના અથવા તો બળદનાં મરણનાં નિમિત્ત છે. ૩૧

બન્ધપાશસુગુપ્તાંગો મ્રિયતે યદિ ગોપશુઃ ।

ભવને તસ્ય પાપી સ્યાત્પ્રાયશ્ચિત્તાર્દ્ધમર્હતિ ॥ ૩૨ ॥

ગાયના અથવા તો બળદના પગ વગેરે અવયવોને દોરડાથી સારી રીતે બાંધ્યા હોય અને તેવી સ્થિતિમાં તે ઘરમાં મરણ પામે તે તે ઘરનો ધણી પાપી થાય છે અને તેણે અર્ધ કૃત્ઘ્ન પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૩૨

૩૨ દ્વૌ પાદૌ બંધને ચરેત્ એ શ્લોકથી જ આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે, છતાં અહીં ફરીને કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે, શાસ્ત્રમાં જે દોરડું બાંધવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય તેવાં દોરડાંથી જે બાંધવામાં આવે અને તેથી મરણ નિપજે તો સંપૂર્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

ન નારિકેલેન ન શાળવાલૈર્નિવાપિ મૌઙ્ગૈર્ન ચ વલ્કશૃંગ્ગલૈઃ ।

एतैस्तु गावो न निबन्धनीया बध्वापि तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥ ૩૩ ॥

નારીયેલનાં દોરડાંથી, શણના દોરડાંથી, વાળના દોરડાંથી, મુંજના દોરડાંથી, વાંસના રેસામાંથી બનાવેલાં દોરડાંથી અથવા તો લોઢાની સાંકળોથી ગાયોને બાંધવી નહિ અને જે બાંધી હોય તો તેને કાપી નાખવા માટે હાથમાં ફરસી લઈને ઉભા રહેવું. અર્થાત્ તેવી જાતનાં દોરડાંથી બાંધવી જ નહિ. ૩૩

કુશૈઃ કાશૈશ્ચ વધ્રીયાદ્રોપશું દક્ષિણામુખમ્ ।

પાશ્વલગ્નાગ્નિદગ્ધેષુ પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિદ્યતે ॥ ૩૪ ॥

ગાયને અથવા તો બળદને દર્ભનાં અથવા તો કાંસડાનાં દોરડાંથી દક્ષિણ દિશા તરફ બાંધવાં અને તે દોરડાંને અગ્નિ લાગવાથી ગાય અથવા તો બળદ દાઝી જાય તો પણ બાંધનારાને પાતક લાગતું નથી. ૩૪

યદિ તત્ર ભવેત્કાષ્ટં પ્રાયશ્ચિત્તં કથં ભવેત્ ।

જપિત્વા પાવર્નીં દેવીં મુચ્યતે તત્ર કિલ્વિષાત્ ॥ ૩૫ ॥

ગાયના અથવા તો બળદના ગળામાં દોરીથી લાકડું બાંધ્યું હોય અને દોરી બળવા માંડે, તેથી પેલું લાકડું પણ બળવા માંડે અને તેના સ્પર્શથી ગાયની અથવા તો બળદની આમડી દાઝી જાય તો તેનું કયું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એવો છે કે; પવિત્ર કરનારી ગાયત્રી દેવીનો એકસો ને આઠ વાર જપ કરવાથી પાતકી પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. ૩૫

પ્રેરયન્કૂપવાપીષુ વૃક્ષચ્છેદેષુ પાતયન્ ।

ગવાશનેષુ વિક્રીણંસ્તતઃ પ્રાપ્નોતિ ગોવધમ્ ॥ ૩૬ ॥

ગાયેને તથા બળદોને ચારનારો, કૂવાઓ અથવા તો વાવોની પાસે ગાયેને તથા બળદોને ચારવા લઈ જાય, અથવા તો જ્યાં ઝાડની મોટી શાખા પડવાનો ભય હોય તેવા સ્થાનમાં ચારવા લઈ જાય અને ત્યાં ગાયનું અથવા તો બળદનું મરણ નિપજે તો ચારનારાને ગોહત્યાનું પાપ લાગે છે તથા ગોમાંસનું ભક્ષણ કરનારાને ત્યાં ગાયને અથવા તો બળદને વેચનારાને પણ ગોહત્યાનું પાપ લાગે છે અને આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાજ્ઞપત્ય વ્રત કરવું. ૩૬

આરાધિતસ્તુ યઃ કશ્ચિન્નિક્ષકક્ષો યદા ભવેત્ ।

શ્રવણં હૃદયં મિત્રં મયો વા કૂપસદ્ગુટે ॥ ૩૭ ॥

કૂપાદુત્ક્રમણે ચૈવ મયો વા ગ્રીવપાદયોઃ ।

સ એવ મ્રિયતે તત્ર ત્રીન્પાદાંસ્તુ સમાચરેત્ ॥ ૩૮ ॥

બળદની પૂજા કરીને તેને દોડાવવામાં આવે, તે સમયે દોડતાં દોડતાં બળદની કાંબમાં, કાનમાં અથવા તો હૃદયમાં વાગે અને તે ચીરાઈ જાય અથવા તો તે કૂવામાં પડી જાય અને કૂવામાંથી બહાર કાઢતાં તેની ડોક અથવા તો બન્ને ચરણ ભાંગી જાય અને તે જ બળદ મરી

જાય તો દોડાવનારાએ કૃત્ષ્ણનાં ત્રણ ચરણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. એટલે પોણું પ્રાજ્ઞપત્ય કરવું. ૩૭-૩૮

૩૭-૩૮ આપાદ અથવા તો આવણ મહિનાની અમાવાસ્યાને દિવસે બળદોનાં શિંગડાંએ રંગથી રંગવામાં આવે છે, તેના ગળામાં તથા બન્ને શિંગડાંએ ઉપર પુલની માળાએ તથા રંગબેરંગી કાગળોની માળાએ લટકાવવામાં આવે છે અને તે દિવસે બળદોને દોડાવવામાં આવે છે. હમણાં પણ બળદના પાળકો દક્ષિણ દેશમાં આ ક્રિયા મોટા ઉત્સાહથી કરે છે.

કૂપસ્વાતે તટાબન્ધે નદીબન્ધે પ્રપાસુ ચ ।

પાનીયેષુ વિપન્નાનાં પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિદ્યતે ॥ ૩૯ ॥

ઉંડા કુવામાં, ચોતરફથી બાંધેલાં મોટાં તળાવમાં, નદીના પૂલ ઉપરથી તથા ઉનાળામાં ગાયો પાણી પીવામાટે પથરના બાંધેલા હવાડાઓમાં ઉતરે અને અંદર ઉતરતાં પડીને મરણ પામે તો તેના ઘણીને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લાગતું નથી. ૩૯

કૂપસ્વાતે તટાસ્વાતે દીર્ઘાસ્વાતે તથૈવ ચ ।

અન્યેષુ ધર્મસ્વાતેષુ પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિદ્યતે ॥ ૪૦ ॥

ધર્મમાટે કોઈએ પાણીનો કૂવો ખોદાવેલો હોય, તળાવ બંધાવેલું હોય, મોટી વાવ ખોદાવેલી હોય, તેમ જ ધર્મર્થે પાણીની કુંડી વગેરે પાણી પીવામાટે બંધાવેલી હોય અને તેમાં કોઈ ગાય કે બળદ પડી જાય અને તેનું મરણ નિપજે તો તેથી તેના બંધાવનારાને પાતક લાગતું નથી. ૪૦

વેશ્મદ્વારે નિવાસેષુ યો નરઃ સ્વાતુમિચ્છતિ ।

સ્વકાર્યગૃહસ્વાતેષુ પ્રાયશ્ચિત્તં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૪૧ ॥

ઘરનાં બારણા આગળ અથવા તો ગાયોને બાંધવાની કોડ આગળ ખાડો ખોદો હોય અથવા તો પોતાના ઘરની ભીંત કરવા માટે અથવા તો ઘરની આગળ આંગણામાં એટલા વગેરે કરવા માટે આગણામાં, ઉપવનોમાં અથવા તો જ્યાં ગાયોને હરવા ફરવાનો સંભવ હોય તેવા પ્રદેશમાં પંડે ખાડો ખોદા હોય અને તેમાં ગાય પડીને દુઃખી થાય તો પ્રાજ્ઞપત્યના ત્રણ પાદ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૪૧

નિશિ બન્ધનિરુદ્ધેષુ સર્પવ્યાઘ્રહતેષુ ચ ।

અગ્નિવિદ્યુદ્વિપન્નાનાં પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિદ્યતે ॥ ૪૨ ॥

શત્રે ગાયોને તથા બળદોને રક્ષા કરવા માટે કોડમાં બાંધી રાખ્યા હોય અથવા તો પૂરી રાખ્યા હોય અને તે સમયે તેને સર્પ કરડે અથવા તો વાઘ ફાડી ખાય, અથવા તો અગ્નિથી કે વિજળી પડવાથી તે બળી મરે તો તેના સ્વામીને પાતક લાગતું નથી. ૪૨

ગ્રામઘાતે શરૌષેણ વેશ્મભક્ષાન્નિપાતને ।

અતિવૃષ્ટિહતાનાં ચ પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિદ્યતે ॥ ૪૩ ॥

શત્રુની સેના ગામ ઉપર ચઢાઈ કરીને બાણોનો મારો ચલાવે અને તેથી ગાયોનું મરણ નિપજે, અથવા તો ઘર પડી જાય અને તેથી ગાયો મરણ પામે તથા અત્યંત વરસાદ વરસવાથી ગાયો મરણ પામે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેના સ્વામીને લાગતું નથી. ૪૩

સદ્ગામે પ્રહતાનાં ચ યે દગ્ધા વેશ્મકેષુ ચ ।

દાવાન્નિગ્રામઘાતેષુ પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિદ્યતે ॥ ૪૪ ॥

યુદ્ધમાં શત્રુને હાથે ગાયો મરણ પામવાથી, ઘરને આગ લાગવાથી તેમાં ગાયો બળી મરે તો, અથવા તો વનમાં દવ લાગ્યો હોય અને તેથી તેની નજીકમાં આવેલું ગામ બળી જાય તે સમયે ત્યાં બાંધેલી ગાયો પણ બળી મરે તો તેના સ્વામીને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લાગતું નથી. ૪૪

યન્નિતા ગૌશ્ચિકિત્સાર્થં ગૂઢગર્ભવિમોચને ।

યત્ને કૃતે વિપચેત પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિદ્યતે ॥ ૪૫ ॥

કોઈ ગાયને શરીરમાં ઘાવ પડ્યો હોય અથવા તો તે માંદી હોય ત્યારે ઔષધ કરવા માટે ગાયને બાંધવામાં આવે અને તેમ કરતાં પ્રમાદથી ગાયનું મરણ નિપજે અથવા તો ગાયની યોનીમાં મરી ગયેલો ગર્ભ આવી રહ્યો હોય, તેને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં ગાયનું મરણ નિપજે તો તેથી તેના ઘણીને પાતક લાગતું નથી. ૪૫

વ્યાપન્નાનાં બહૂનાં તુ રોધને બન્ધનેઽપિ વા ।

મિષઢ્મિથ્યોપચારે ચ પ્રાયશ્ચિત્તં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૪૬ ॥

બાંધવાથી અથવા તો ગોશાળામાં પૂરવાથી ઘણી ગાયો કે બળદો મરણ પામે અથવા તો વૈદ્ય ઉધો ઉપાય કરે અને તેથી ગાયો કે બળદો મરણ પામે તો પૂરનારાને અથવા તો ઉપચાર કરનારાને પ્રથમ કહેલા પ્રાયશ્ચિત્તથી બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવું. ૪૬

૪૬ પ્રત્યેક ગાય કે બળદને માટે જૂદું જૂદું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું નહિ, પરંતુ કલા કરતાં બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

ગોવૃષાણાં વિપત્તૌ ચ યાવન્તઃ પ્રેક્ષકા જનાઃ ।

અનિવારયતાં તેષાં સર્વેષાં પાતકં ભવેત્ ॥ ૪૭ ॥

ગાયો તથા બળદો દુઃખ ભોગવતા હોય અને તે સમયે જે મનુષ્યો ઉભા ઉભા જોયા કરે પરંતુ પોતાની શક્તિ અનુસાર તેઓનું દુઃખ દૂર કરે નહિ તો તે સર્વને પાતક લાગે છે. ૪૭

૪૭ મૂળ શ્લોકમાં પ્રેક્ષકાઃ પદ છે, તેના દુઃખ જોઈને તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન નહિ કરનારા પરંતુ ઉપેક્ષા કરનારા, એવો અર્થ જાણવો.

एको हतो यैर्बहुभिस्समेतैर्न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात् ।

दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता निवर्तनीयो नृपसन्नियुक्तैः ॥ ૪૮ ॥

ધણા જાણુઓએ એકઠા થઈને એક બળદને મારી નાખ્યો હોય, પરંતુ તેમાં કોના મારથી તે બળદ મરણ પામ્યો છે એ જાણવામાં આવતું ન હોય તો રાજાના અધિકારીઓએ દિવ્ય આપીને તેઓમાંથી મારનારાને શોધી કાઢવો અને તેની પાસે જોડત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવું. ૪૮

एका चेद्बहुभिः काचिद्वाद्यापादिता कचित् ।

पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥ ૪૯ ॥

ધણા પુરુષોએ એકઠા મળીને દેવયોગથી એક ગાયને કહાચિત્ત મારી નાખી હોય તો તે પુરુષોમાંથી પ્રત્યેક પુરુષે જોડત્યાના વ્રતનો એક એક ચતુર્થાંશ કરવો. ૪૯

हते तु रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशो भवेत् ।

लालाभवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ૫૦ ॥

ગાયને અથવા તો બળદને કોઈએ પ્રહાર કર્યો હોય તો તેના શરીર ઉપર લોહી જોવામાં આવે છે, તેને વ્યાધિ થઈ હોય તો તે દુર્બળ થઈ જાય છે અને તેના મોઢામાંથી લાળ ઝરે છે ત્યારે તેને સર્પ કરડ્યો છે એમ જાણવું. આમ જૂઠાં જૂઠાં ચિહ્નો ઉપરથી ગાયના મરણનાં કારણોને શોધી કાઢવાં. ૫૦

ग्रासार्थं चोदितो वापि अध्वानं नैव गच्छति ।

ચારવા માટે વનમાં લઈ જવામાં આવે તો પણ ગાય કે બળદ માર્ગ ઉપર ચાલે જ નહિ. ત્યારે પણ ગાયને અથવા તો બળદને કંઈક ખીડા થઈ છે, એમ જાણવું.

આ શ્લોકમાં તથા તેની પહેલાના શ્લોકમાં જે જે ચિહ્નો દર્શાવ્યાં છે, તે તે ઉપરથી તેનાં કારણો શોધી કાઢવાં ને તેના પ્રમાણમાં તેના કરનારાને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાં.

મનુના ચૈવમેકેન સર્વશાસ્ત્રાણિ જાનતા ॥ ૫૧ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તં તુ તેનોક્તં ગોમ્નશ્ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ।

સર્વ શાસ્ત્રોને જાણનારા અને મુનિઓમાં મુખ્ય એવા ભગવાન્ મનુએ પણ કહ્યું છે કે; ગોહત્યા કરનારાએ પ્રાયશ્ચિત્ત તરિકે ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવું. ૫૧

૫૧ કલિના ધર્મનું રહસ્ય તથા તેને પ્રતિપાદન કરનારાં વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રોને હું જાણું છું અને તેમાં કહ્યા પ્રમાણે મેં ગોહત્યાનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં છે. તેમજ મનુએ પણ સર્વ ઉપપાતકમાં ઉપયોગી થાય તેવું ગોવધને ઉદ્દેશીને ચાંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે; ‘ગોમ્નશ્ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ગોહત્યા કરનારાએ ચાંદ્રાયણ કરવું.’ આ શ્લોકમાં એકેન એવું વિશેષણ આપ્યું છે, તેના અભિપ્રાય એવો છે કે, મનુ સર્વ મુનિઓમાં મુખ્ય છે; તેથી તેના આ વિચારથી કાર્ષ્ણ પણ મુનિ વિરુદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી.

કેશાનાં રક્ષણાર્થાય દ્વિગુણં વ્રતમાચરેત્ ॥ ૫૨ ॥

દ્વિગુણે વ્રતઆદિષ્ટે દક્ષિણા દ્વિગુણા ભવેત્ ।

કોઈને પોતાના કેશ શોભાને માટે ઉતરાવવા ન હોય તો તેણે બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું; અને દક્ષિણા પણ બમણી આપવી. ૫૨

૫૨ જ્યાં પ્રાયશ્ચિત્તને અંગે કાઠી મૂછના કેશ કપાવવાનું કહ્યું હોય ને તેવો પ્રસંગ આવતાં કોઈને તેમ કરવું અસચિત્ત લાગે તો તેણે બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. પરંતુ મહાપાપના પ્રાયશ્ચિત્તમાં તેમ થઈ શકે નહિ. તેમાં તો કાઠી મૂછ ઉતરાવવાં જ પડે.

રાજા વા રાજપુત્રો વા બ્રાહ્મણો વા બહુશ્રુતઃ ॥ ૫૩ ॥

અકૃત્વા વપનં તેષાં પ્રાયશ્ચિત્તં વિનિર્દિશેત્ ।

રાજા, રાજપુત્ર અથવા તો બહુશ્રુત (વિદ્વાન) બ્રાહ્મણને કેશ ઉતરાવ્યા વિના પણ પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપદેશ કરવો. ૫૩

સર્વાન્કેશાન્સમુદ્ઘૃત્ય છેદયેદઙ્ગુલદ્વયમ્ ॥ ૫૪ ॥

एवं नारी कुमारीणां शिरसोमुंडनं स्मृतम् ।

સ્ત્રીના તથા કન્યાઓના મસ્તક મુંડનનો પ્રસંગ આવેત્યારે તેના માથાના સર્વ કેશોને એકઠા કરીને તેમાંથી બે આંગળ કેશ કાપી નાખવા, એટલે તેઓનું મસ્તક મુંડન થયું ગણાય છે. ૫૪

ન સ્ત્રિયાઃ કેશવપનં ન દૂરે શયનાસનમ્ ॥ ૫૫ ॥

ન ચ ગોષ્ઠે વસેદ્રાત્રૌ ન દિવા ગા અનુવ્રજેત્ ।

નદીષુ સક્લમે ચૈવ અરણ્યેષુ વિશેષતઃ ॥ ૫૬ ॥

ન સ્ત્રીણામજિનં વાસો વ્રતમેવ સમાચરેત્ ।

ગોહૃત્યા કરનારી સ્ત્રીએ ગોહૃત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતી વખતે પુરુષની પેઠે મસ્તક મુંડાવવું નહિ, પુરુષની પેઠે ગાયની શાળામાં જઈને સુવું નહિ, ગાયની પાછળ જઈને તે બેસે ત્યારે બેસવું અને ઉઠે ત્યારે ઉઠવું એ ક્રિયા પણ કરવી નહિ, રાત્રે ગોશાળામાં રહેવું નહિ, દિવસે ગાયની પાછળ અરણ્યમાં જવું નહિ, નદીઉપર, નદીના સંગમ ઉપર અને વિશેષ કરીને અરણ્યમાં જઈને વાસ કરવો નહિ તથા શરીર ઉપર આમડું પણ ઓઢવું નહિ. પરંતુ સાદું વ્રત જ કરવું. ૫૫-૫૬

ત્રિસન્ધ્યં સ્નાનમિત્યુક્તં સુરાણામર્ચનં તથા ॥ ૫૭ ॥

બન્ધુમધ્યે વ્રતં તાસાં કૃચ્છ્રચાન્દ્રાયણાદિકમ્ ।

સ્ત્રીઓએ દિવસમાં ત્રણવાર સ્નાન કરવું, દેવતાઓનું પૂજન કરવું અને સંબંધીઓની વચ્ચે રહીને કૃચ્છ્ર (પ્રાન્તપત્ય) તથા ચાંદ્રાયણ આદિ વ્રત કરવાં. ૫૭

ગૃહેષુ નિયતં તિષ્ઠેચ્છુચિર્નિયમમાચરેત્ ॥ ૫૮ ॥

વળી સ્ત્રીઓએ નિત્ય ઘરમાં રહેવું અને સ્નાનથી પવિત્ર થઈને નિયમને પાળવા. ૫૮

ઈદ્ધ યો ગોવધં કૃત્વા પ્રચ્છાદયિતુમિચ્છતિ ।

સ યાતિ નરકં ધોરં કાલસૂત્રમસંશયમ્ ॥ ૫૯ ॥

જે પુરુષ અથવા તે સ્ત્રી આ લોકમાં ગોહૃત્યા કરીને તેને છૂપાવવાની ઇચ્છા કરે છે, તે કાલસૂત્ર નામના ધોર નરકમાં અવશ્ય પડે છે; ૫૯

વિમુક્તોનરકાત્તસ્માન્મર્ત્યલોકે પ્રજાયતે ।

ક્લીવો દુઃસ્ત્રી ચ કુષ્ટી ચ સપ્તજન્માનિ વૈ નરઃ ॥ ૬૦ ॥

અને તે નરકમાંથી છૂટ્યા પછી મનુષ્ય લોકમાં સાત જન્મ સુધી નપુંસક, દુઃખી અને કોઢીયો થઈને અવતરે છે. ૬૦

૬૦ મરણ પછી નરકમાં પડે છે તે દિવ્ય નરક જાણવું અને મર્ત્યલોકમાં જન્મવા પછી નપુંસક વિગેરે થઈને અવતરે છે, તે જુભિનું નરક જાણવું. માટે જે પાપ થઈ ગયું હોય તે છૂપાવવું નહિ, પરંતુ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

તસ્માત્પ્રકાશયેત્પાપં સ્વધર્મ સતતં ચરેત્ ।

સ્ત્રીવાલ્મ્બૃત્યગોવિમેષ્વતિકોપં વિવર્જયેત્ ॥ ૬૧ ॥

इतिश्री पाराशरसंहितायां प्रायश्चित्तकाण्डे गोहत्याया

निष्कृतिर्नाम नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥

તે માટે પોતે કરેલું પાપ બ્રાહ્મણની સભા આગળ પ્રકટ કરવું અને તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે તે નિત્ય કરવું તથા સ્ત્રીઓ, બાળક, સેવક, ગાય અને બ્રાહ્મણોના ઉપર અતિક્રોધ કરવો નહિ. ૬૧

ઇતિ શ્રી પારાશર ધર્મશાસ્ત્રમાં 'ગોહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત' એ નામનો

અધ્યાય ૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦ મો.

અગમ્યા સ્ત્રીની સાથે ગમનાદિકનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

चातुर्वर्ण्येषु सर्वेषु हितां वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।

अगम्यागमने चैव शुद्ध्यै चान्द्रायणं चरेत् ॥ ૧ ॥

હવે હું બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર તથા અનુલ્લોભ અને પ્રતિલ્લોભ જોતિનું હિત કરનારું પ્રાયશ્ચિત્ત કહું છું. અગમ્યા એવી સ્ત્રીના ગમનના પાપમાંથી શુદ્ધ થવા માટે ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવું. ૧

૧ આઠમા તથા નવમા અધ્યાયમાં ગોવધનું સામાન્ય તથા વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું. હવે દશમા અધ્યાયમાં અગમ્યાની એટલે જેની સાથે સમાગમ થઈ શકે નહિ તેવી સ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરવારૂપી ઉપપાતકનું સામાન્ય તથા વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્ત આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. શાસ્ત્રમાં પોતાની એક સ્ત્રીને જ ગમ્યા (સમાગમ યોગ્ય) કહી છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે ઋતૌ માર્યામુપેયાત્ ઋતુકાળમાં પોતાની બાર્યા સાથે સમાગમ કરવો; પોતાની બાર્યા શિવાયની બીજી સર્વ સ્ત્રીઓ અગમ્યા છે. તેની સાથે ગમન કરવામાં આવે તો પાપ લાગે અને તેની શુદ્ધિને માટે ઉપરના શ્લોકમાં કહેલું ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવું. આ પ્રાયશ્ચિત્ત સંબંધવગરની સાધારણ સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવાનું બાણું.

एकैकं न्हासयेद्भासं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।

अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येष चान्द्रायणो विधिः ॥ ૨ ॥

કૃષ્ણ પક્ષમાં દરરોજ એક એક કોળીયો ઓછો કરવો અને શુક્લ પક્ષમાં દરરોજ એક એક કોળીયો વધારવો અને અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરવો, આ ચાંદ્રાયણનો વિધિ છે. ૨

૨ પૂનેમથી ચાંદ્રાયણનો આરંભ કરવો, એટલે પુનેમને દિવસે મુંડન કરાવીને ઉપવાસ કરવો અને પડવાને દિવસે યૌદ કોળીયા યવ, ઘઉં અથવા તો ચોખાના પદાર્થના ખાવા અને બીજને દિવસેથી એક એક કોળીયા ઓછો કરતાં જવો અને અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરવો. પડવાથી પાછો એક એક કોળીયો દરરોજ વધારતાં જવો. આમ કરવાથી પુનેમને દિવસે પંદર કોળીયા થાય. આનું નામ ચાંદ્રાયણ વ્રત કહેવાય છે. આ ચાંદ્રાયણના બે ભેદ છે, એક યવમધ્ય અને બીજું પિપીલિકામધ્ય. યવ જેમ વચ્ચેથી જડો હોય છે અને તેના બન્ને છેડા સૂક્ષ્મ હોય છે તેના જેવું ચાંદ્રાયણ વ્રત યવમધ્ય કહેવાય છે. શુક્લ પક્ષના પડવાથી દરરોજ એક એક કોળીયો વધારતાં જવો, એટલે પૂનેમે પંદર કોળીયા થાય અને કૃષ્ણ પક્ષના પડવાથી દરરોજ એક એક કોળીયો ઘટાડતાં જવો, એટલે અમાવસ્યાને દિવસે ઉપવાસ આવે. આ રીતે મધ્ય ભાગમાં કોળીયાનો વધારો કરવો અને આદિમાં તથા અંતમાં કોળીયાનો ઘટાડો કરવો, તે યવના મધ્ય કહેતાં યવના મધ્ય ભાગ જેવું ચાંદ્રાયણ કહેવાય છે. બીજું ચાંદ્રાયણ પિપીલિકા મધ્ય કહેવાય છે. પિપીલિકાનો કહેતાં કીડીનો મધ્ય ભાગ સૂક્ષ્મ-પાતળો હોય છે અને તેનો આદિ તથા અંત ભાગ સ્થૂલ એટલે જડો હોય છે. તેમ જે ચાંદ્રાયણમાં મધ્યભાગમાં એટલે અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ આવે, તે પિપીલિકા ચાંદ્રાયણ કહેવાય છે. ભગવાન પરાશરે પિપીલિકામધ્ય નામનું ચાંદ્રાયણ કરવાની આજ્ઞા કરી છે, માટે કળિયુગમાં આ ચાંદ્રાયણને મુખ્ય જાણવું.

કુકુટાણ્ડપ્રમાણં તુ ગ્રાસં વા પરિકલ્પयेत् ।

अन्यथाभाव दोषेण न धर्मो न च शुद्ध्यति ॥ ૩ ॥

ચાંદ્રાયણમાં જે હવિષ્યાન્નના કોળીયા ખાવાના છે, તે કુકડાના ઈંડા જેવડા લેવા. જો તેના કરતાં અધિક લેવામાં આવે છે તો તેનું વ્રત પૂર્ણ થતું નથી અને તેથી વ્રત કરનારો પાપમાંથી શુદ્ધ પણ થતો નથી. ૩

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

गोद्वयं वस्त्रयुग्मं च दद्याद्विષેषु दक्षिणाम् ॥ ૪ ॥

વ્રત કર્યા પછી પ્રાયશ્ચિત્તને અંગે કર્તાએ બ્રાહ્મણોને જમાડવા તથા બ્રાહ્મણોને બે ગાય, બે વસ્ત્ર અને દક્ષિણા આપવી. ૪

चाण्डालीं वा श्वपार्कीं वा ह्यनुगच्छति यो द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासित्वा विप्राणामनुशासनात् ॥ ૫ ॥

સશિખં વપનં કૃત્વા પ્રાજાપત્યદ્વયં ચરેત્ ।

ગોદ્વયં દક્ષિણાં દદ્યાચ્છુદ્ધિં પારાશરોઽબ્રવીત્ ॥ ૬ ॥

જે બ્રાહ્મણ ચંડાળ જાતિની સ્ત્રી સાથે તથા શ્વપાક જાતિની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે છે, તેણે બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાથી ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા અને પછી શિખા સાથે (થોડીક શિખા બાકી રાખીને) મુંડન કરાવવું, જે પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવાં અને જે ગાયો દાનમાં આપવી. આ રીતે પારાશરે શુદ્ધ થવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. ૫-૬

૫-૬ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી અથવા તો સંન્યાસી પરસ્ત્રીમાં પ્રજનને ઉત્પન્ન કરે, તેને ચંડાળ કહેવામાં આવે છે અથવા તો શૂદ્ર જાતિનો પુરુષ બ્રાહ્મણીમાં પ્રજનને ઉત્પન્ન કરે, તેને પણ ચંડાળ કહેવામાં આવે છે તથા સગોત્ર સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરીને તેમાંથી ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજાને પણ ચંડાળ કહેવામાં આવે છે. ક્ષત્રિય જાતિનો પુરુષ શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીમાં જે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ઉગ્ર જાતિ કહેવાય છે અને તે ઉગ્ર જાતિનો પુરુષ ક્ષત્રિય જાતિની સ્ત્રીમાં પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે શ્વપાક જાતિ કહેવાય છે.

ક્ષત્રિયો વાઽથ વૈશ્યો વા ચણ્ડાલીં ગચ્છતોપિ વા ।

પ્રાજાપત્યદ્વયં કુર્યાદ્દયાદ્રોમિથુનદ્વયમ્ ॥ ૭ ॥

ક્ષત્રિય જાતિનો અથવા તો વૈશ્ય જાતિનો પુરુષ જે ચંડાળ જાતિની સ્ત્રીની સાથે ગમન કરે તો તેમણે પ્રથમ મુંડન કરાવવું, ત્રણ દિવસ સૂધી ઉપવાસ કરવા અને પછી જે પ્રાજાપત્ય કરવાં અને પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું થયા પછી જે બળદ અને જે ગાય દક્ષિણામાં આપવી. ૭

૭ શ્વપાક જાતિની સ્ત્રી સાથે ગમન કરનારાને માટે પણ એ પ્રમાણે જ પ્રાયશ્ચિત્ત સમજાવેલું.

શ્વપાર્કીં વાથ ચણ્ડાલીં શૂદ્રો વા યદિ ગચ્છતિ ।

પ્રાજાપત્યં ચરેત્કૃચ્છ્રં ચતુર્ગોમિથુનં દદેત્ ॥ ૮ ॥

શૂદ્ર જે શ્વપાક જાતિની અથવા તો ચંડાળ જાતિની સ્ત્રી સાથે ગમન કરે તો તેણે એક પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવું અને ચાર ગાયો તથા ચાર બળદો બ્રાહ્મણને દાનમાં આપવાં. ૮

માતરં યદિ ગચ્છેત્તુ મર્ગિનીં સ્વસુતાં તથા ।

૯ ॥ ૯ ॥

ચાન્દ્રાયણત્રયં કુર્યાચ્છિન્નચ્છેદેન શુદ્ધયતિ ।

માતૃષ્વસ્રગમે ચૈવમાત્મમેદ્રનિકૃન્તનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પોતાની ઓરમાન માતા, બેન અથવા તો પોતાની પુત્રીની સાથે અબાણતાં એકવાર ગમન થઈ જાય તો ત્રણ પ્રાણપત્ય વ્રત કરવાં અને પછી ત્રણ ચાંદ્રાયણ કરીને ઈન્દ્રિયને કાપી નાંખવી, એટલે પાતક દૂર થાય છે તથા માસીની સાથે બાણી જોઈને ગમન કરે તો જનારાએ પોતાની ઈન્દ્રિયને કાપી નાંખવી. ૯-૧૦

૯-૧૦ બગવાન પાસવલ્કય કઈ કઈ સ્ત્રીની સાથે ગમન કરનારો ગુરુપત્નીના ગમનરૂપ મહાપાતકી થાય છે, તે વિશે કહે છે કે;

પિતુઃ સ્વસારં માતૃશ્ચ માતુલાનાં સ્તુષામપિ । માતુઃસપત્નીં ભગિનીમાચાર્યતનયાં તથા ॥ આચાર્યપત્નીં સ્વસુતાં ગચ્છંસ્તુ ગુરુતલ્પગઃ ॥

યાજ્ઞ ૩-૨૩૨-૨૩૩.

કૃષ્, માસી, મામી, પુત્રની વહુ, ઓરમાન માતા, બેન તથા આચાર્યની સ્ત્રી તથા પોતાની પુત્રી સાથે ગમન કરનારો, ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારો ગણાય છે અને ગુરુપત્નીની સાથે ગમનને બગવાન મનુષ્યે ગુર્વગનાગમઃ એ પદ્ધતી ગુરુપત્નીની સાથે ગમનને મહાપાતક કહ્યું છે અને ગુરુપત્નીની સાથે ગમન કરનારાને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત લખતાં કહે છે કે;—

ગુરુતલ્પ્યભિમાઘ્યૈનસ્તપ્તે સ્વપ્યાદયોમયે ।

સૂર્મા જ્વલંતીં વાશ્વિષ્ય મૃત્યુના ચ વિશુદ્ધયતિ ॥

સ્વયં વા શિશ્રવૃષણાવુલ્કૃત્યાધાય ચાજ્ઞલૌ ।

નૈર્ઋતીં દિશમાતિષ્ઠેદાનિપાતાદજિઘ્ઘાગઃ ॥

મ. સ્મૃ. ૧૧-૧૦૩-૧૦૪

ગુરુસ્ત્રીની સાથે ગમન કરનારાએ પોતાનું પાતક બહુરમાં કહેવું અને પછી ધગાવેલી લોઢાની પાટ ઉપર સુવું, અથવા તો ધગધગતી લોઢાની પુતળીને આલિંગન કરીને મરણ પામવું, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. અથવા તો ગુરુપત્નીગમન કરનારાએ પંડે પોતાના લિંગને અને વૃષણને કાપી નાખી, બોબામાં લઇને નૈર્ઋત્ય દિશા તરફ સીધાં મરણપર્યંત ચાલ્યા જવું.

અજ્ઞાનેન તુ યો ગચ્છેસ્કુર્યાચ્ચાંદ્રાયણત્રયમ્ ।

દશ ગોમિથુનં દદ્યાચ્છુદ્ધિં પારાશરોઽબ્રવીત્ ॥ ૧૧ ॥

જે પુરુષ અબાણતાં માસીની સાથે ગમન કરે, તેણે ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવું અને દશ ગાયો ને બળદોનું દાન દેવું, એટલે શુદ્ધ થાય છે એમ પારાશરે કહ્યું છે. ૧૧

પિતૃદારાન્સમારુઢ માતુરાક્ષાં તુ આતૃજામ્ ।
 ગુરુપત્રીં સ્તુષાં ચૈવ આતૃભાર્યાં તથૈવ ચ ॥ ૧૨ ॥
 માતુલાનીં સગોત્રાં ચ પ્રાજાપત્યત્રયં ચરેત્ ।
 ગોદ્વયં દક્ષિણાં દત્વા શુદ્ધયતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૩ ॥

પોતાની બીજી જાતની ઓરમાન માતાઓ, માની બેનપણી, નાના અથવા તો મોટા ભાઈની પુત્રી, ગુરુની અન્ય વર્ણની સ્ત્રી, પુત્રની વહુ, ભાઈની સ્ત્રી, મામી અને સગોત્રની સ્ત્રી આટલાની સાથે ગમન કરનારાએ બે પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવાં ને બે ગાયો દાનમાં આપવી, એટલે તે પાપ-માંથી મુક્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૧૨-૧૩

૧૨-૧૩ આ વચન અજાણતાં થયેલા ગમનના પ્રાયશ્ચિત્તને માટે છે એમ જાણવું. અહીં બુદ્ધિપૂર્વક, અબુદ્ધિ પૂર્વક, એકવાર તથા વારંવાર એ રીતે પાતકનાં સ્વરૂપને જોધને તથા ગુરુનાં તારતમ્ય તરફ અને તેની સ્ત્રીનાં તારતમ્ય તરફ તથા તેની સાથે થયેલા સંયોગના તારતમ્ય તરફ જોધને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું.

પશુવેશ્યાદિગમને મહિષ્યુષ્ટ્રીકપીસ્તથા ।
 સ્વરીં ચ સૂકરીં ગત્વા પ્રાજાપત્યવ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૪ ॥

પશુ જાતિની સ્ત્રી સાથે, વેશ્યા વગેરેની સાથે, ભેંસ, ઉંટડી, વાનરી, ગધેડી ને ડુછરીની સાથે ગમન કરનારા પુરુષે પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવું. ૧૪

ગૌગામી ચ ત્રિરાત્રેણ ગામેકાં બ્રાહ્મણે દદન્ ।

મહિષ્યુષ્ટ્રીસ્વરીગામી ત્વહોરાત્રેણ શુદ્ધયતિ ॥ ૧૫ ॥

ગાયની સાથે ગમન કરનારાએ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા અને બ્રાહ્મણને એક ગાયનું દાન દેવું, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે અને ભેંસ, ઉંટડી તથા ગધેડીની સાથે ગમન કરનારો એક દિવસ અને એક રાત્રિ ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૫

૧૫ ધરણીધર આ શ્લોકને આ પ્રમાણે ભણે છે;

મહિષ્યુષ્ટ્રીસ્વરીગામી ત્વહોરાત્રેણ શુદ્ધયતિ ।

ગૌગામી ચ ત્રિરાત્રેણ ગામેકાં બ્રાહ્મણે દદન્ ॥

ભેંસ, ઉંટડી અને ગધેડીની સાથે ગમન કરનારો એક દિવસ અને એક રાત્રિ ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને ગાયની સાથે ગમન કરનારો ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવાથી તથા બ્રાહ્મણને તે એક ગાય દાનમાં આપવાથી શુદ્ધ થાય છે. બીજાં પશુઓનાં કરતાં ગાય પવિત્ર ગણાય છે, તેથી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત વિશેષ કઠું છે.

ઢાપરે સપરે વાપિ દુર્ભિક્ષે વા જનક્ષયે ।

બન્દિગ્રાહે ભયાતૈર્વા સદા સ્વર્ત્ત્વીં નિરીક્ષયેત્ ॥ ૧૬ ॥

ચઢ્ઢાલૈસ્સહ સંપર્કે યા નારી કુરુતે તતઃ ।

વિપ્રાન્દશાવરાન્કૃત્વા સ્વકં દોષં પ્રકાશયેત્ ॥ ૧૭ ॥

આકઢ્ઢસમ્મિતે કૂપે ગોમયોદકકર્દ્દમે ।

તત્ર સ્થિતા નિરાહારા ત્વહોરાત્રેણ નિષ્ક્રમેત્ ॥ ૧૮ ॥

ધાડું પડયું હોય તે સમયે, યુદ્ધ સમયે, દુષ્કાળ સમયે, મરકીના સમયમાં, શત્રુ રાજા દેશ ઉપર ચઢી આવી કેદ પકડીને ગુલામ કરતો હોય તે સમયે અથવા તો ચોર વગેરેનો ભય હોય ત્યારે પુરુષે સદાય રક્ષણ કરવું જોઈએ. તેવા સમયમાં જે સ્ત્રીને ચંડાલની સાથે સમાગમ થઈ જાય તો તે સ્ત્રીએ દશ બ્રાહ્મણોની સલાહ લરીને તેમની પાસે પોતાનો દોષ નિવેદન કરવો અને પછી પોતાના ગળા સૂધી ખાડો ખોદી તેમાં ગાયનું છાણ તથા પાણી લરીને એક દિવસ તથા એક રાત્રિ તે ખાડામાં નિરાહાર ઉભાં રહેવું અને બીજે દિવસે તેમાંથી બહાર નિકળવું. ૧૬-૧૮

સશિર્વં પવનં કૃત્વા મુઝ્ઝીયાધાવકૌદનમ્ ।

ત્રિરાત્રમુપવાસિત્વા ત્વેકરાત્રં જલે વસેત્ ॥ ૧૯ ॥

શઙ્ગપુષ્પીલતામૂલં પત્રં વા કુસુમં ફલમ્ ।

સુવર્ણં પશ્ચગવ્યં ચ ક્થાયિત્વા પિબેજ્જલમ્ ॥ ૨૦ ॥

એકમક્તં ચરેત્પશ્ચાધાવત્પુષ્પવતી ભવેત્ ।

વ્રતં ચરતિ તદ્યાવત્તાવત્સંવસતે બહિઃ ॥ ૨૧ ॥

તે પછી માથાની શિખા સાથે સર્વ કેશ ઉતારવી નાખવા અને જવ તથા ચોખાની ખીચડી ખાવી. તે પછી ત્રણ દિવસ સૂધી ઉપવાસ કરવો અને છઠ્ઠે દિવસે પ્રથમની પેઠે ગળા સૂધી કરેલા ખાડામાં એક દિવસ એકલાં પાણીમાં ઉભા રહેવું અને સાતમે દિવસે ખાડામાંથી બહાર નિકળીને શંખાવળીનાં મૂળ, પાંદડાં, પુલ અથવા તો ફળ વગેરે કોઈ પણ ભાગ તથા સુવર્ણ એ બન્નેને પંચગવ્યમાં નાખી, તેનો ઉકાળો કરીને પીવો અને રજસ્વલા થતાં સૂધી એક વખત જમવું અને ઘરનું કામકાજ કરવું નહિ, પરંતુ ઘરની બહાર રહેવું. ૧૯-૨૧

૧૯-૨૧-પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તે સ્ત્રીઓના કેશ ઉતારવાની વાત જ્યાં આવે, ત્યાં માથાના કેશની જે આંગળ લટ કાપવી, એમ સમજવું.

પ્રાયશ્ચિત્તે તતશ્રીર્ણે કુર્યાદ્બ્રાહ્મણભોજનમ્ ।

ગોદ્વયં દક્ષિણાં દદ્યાચ્છુદ્ધિં પારાશરોઽબ્રવીત્ ॥ ૨૨ ॥

આ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી બે બ્રાહ્મણોને જમાડવા અને તેમને એક એક ગાય દાનમાં આપવી, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે, આમ પારાશરે કહ્યું છે. ૨૨

૨૨-૧૭ મા શ્લોકથી અહીં સૂત્રી જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે, તે અનુભવતાં પુરુષની સાથે ગમન કરનારી સ્ત્રીને માટે કહ્યું છે.

ચાતુર્વર્ણ્યસ્ય નારીणां कृच्छ्रं चान्द्रायणं व्रतम् ।

यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत् ॥ ૨૩ ॥

ચાર વર્ણુની સ્ત્રીઓ જે ચાંડાલની સાથે સમાગમ કરે અને તે સમાગમ પૂર્ણ રીતે થયો નહોતો, એટલે વીર્ય સ્ખલિત થયું નહોતો તો સ્ત્રીઓએ ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવું. કારણ કે સ્ત્રી પૃથ્વીના સમાન છે. માટે સ્ત્રીને દૂષિત ઠરાવીને તેનો ત્યાગ કરવો નહિ. ૨૩

૨૩ સ્ત્રી ચંડાલની સાથે સમાગમ કરે તો તે કર્મ અત્યંત દોષવાળું હોવાથી તેનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી સ્ત્રીની શુદ્ધિ થાય નહિ. આવી કોઈને શંકા થાય તે દૂર કરવા માટે પરાશરમુનિએ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્દમાં પૃથ્વીનું દર્શાવું આપ્યું છે. પૃથ્વી ઉપર ચંડાલ આદિ વાસ કરે છે અને તેથી તે દૂષિત થાય છે—અભડાય છે પરંતુ તેને ખોદી નાંખવાથી, છાંણ વગેરેથી લોંપવાથી શુદ્ધ કરીને તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તેમ જ અપવિત્ર થયેલી સ્ત્રી પણ જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ થાય તો તેના પાછી સ્વીકાર કરવો. પરંતુ તેનો ત્યાગ કરવો નહિ. આ શ્લોકમાં ચારેય વર્ણુની સ્ત્રીને માટે ચંડાલ વગેરેની સાથે ગમન કરવા માટે ચાંદ્રાયણ વ્રત કહ્યું છે, પરંતુ બ્રાહ્મણીને માટે સંવર્ત સ્મૃતિમાં ચંડાલાદિકની સાથે ગમન કરે તો ચાર ચાંદ્રાયણ કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

આ શ્લોકમાં સ્ત્રીઓને ચંડાલોની સાથે ગમન કરવાનો પ્રસંગ પડતાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે, તે આપત્કાળના સમયમાં ચંડાલો અથવા તેવી બીજી નીચ જાતિના પુરુષો સ્ત્રીને પકડીને લઈ જાય અને તેની સાથે બલાત્કાર કરે અથવા તો માત્ર ઉપલક્ષ સંભોગ જ કરે, તેના સંબંધમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે એમ જાણવું.

बन्दीग्राहेण या भुक्ता इत्वा बध्वा बलाद्भयात् ।

कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं शुद्ध्येत्पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ૨૪ ॥

શ્રીને કેદ કરીને લઈ જાય અને ત્યાં માર મારીને, દોરડાથી બાંધીને, બળાત્કાર કરીને અથવા તો જય દેખાડીને જે શ્રીનો ઉપભોગ કરવામાં આવે તે શ્રી સાંતપન કૃત્ષ્ણ નામનું વ્રત કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, એમ પારાશર કહે છે. ૨૪

સકૃદ્ધુક્તા તુ યા નારી નેચ્છન્તી પાપકર્મભિઃ ।

પ્રાજાપત્યેન શુદ્ધયેત ઋતુપ્રસવણેન ચ ॥ ૨૫ ॥

શ્રીની ઇચ્છા ન હોય, પરંતુ ચંડાલોએ બળાત્કાર કરીને તે શ્રીને એકવારજ લોગવી હોય તો તે શ્રી પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવાથી તથા ઋતુ-કાલમાં રુધિરનો સ્નાવ થયા પછી શુદ્ધ થાય છે. ૨૫

૨૫ પરત્રિશતમત નામના ગ્રંથમાં આ વિષય ઉપર કહ્યું છે કે:-

બ્રાહ્મણી ક્ષત્રિયવૈશ્યસેવાયામતિકૃચ્છ્રકૃચ્છ્રાતિકૃચ્છ્રૌ ચરેત્ ।

ક્ષત્રિયયોષિતો બ્રાહ્મણરાજન્યવૈશ્યસેવાયાં કૃચ્છ્રર્થે પ્રાજાપત્યમતિકૃચ્છ્રં ચ ॥

વૈશ્યયોષિતો બ્રાહ્મણરાજન્ય વૈશ્યસેવાયાં કૃચ્છ્રપાદઃ કૃચ્છ્રર્થે પ્રાજાપત્યં ચ ।

શૂદ્રાયાઃ શૂદ્રસેવને પ્રાજાપત્યં બ્રાહ્મણરાજન્યવૈશ્યસેવાયામહોરાત્રં ત્રિરાત્રં કૃચ્છ્રર્દ્ધમ્ ॥

બ્રાહ્મણુ જાતિની શ્રી ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જાતિના પુરુષની સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેણે અનુક્રમે અતિકૃત્ષ્ણ તથા કૃત્ષ્ણાતિકૃત્ષ્ણ નામનાં વ્રત કરવાં, ક્ષત્રિય જાતિની શ્રીએ જે બ્રાહ્મણુ, ક્ષત્રિય અથવા તો વૈશ્ય જાતિના પુરુષની સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેઓએ અર્ધકૃત્ષ્ણ પ્રાજાપત્ય અને અતિકૃત્ષ્ણ નામનાં વ્રત અનુક્રમે કરવાં. વૈશ્ય જાતિની શ્રી જે બ્રાહ્મણુ, ક્ષત્રિય અથવા તો વૈશ્ય જાતિના પુરુષની સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેણે અનુક્રમે એક ચતુર્થાંશ કૃત્ષ્ણ, અર્ધકૃત્ષ્ણ, તથા પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવું. શૂદ્રજાતિની શ્રી શૂદ્રજાતિના પુરુષની સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેણે પ્રાજાપત્ય નામનું વ્રત કરવું અને શૂદ્રજાતિની શ્રી જે બ્રાહ્મણુ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્યની સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેણે અનુક્રમે એક દિવસ તથા એક રાત્રિ ઉપવાસ કરવો, ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવો તથા અર્ધકૃત્ષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

એક શ્રી, ગર્ભ રહ્યા પછી શૂદ્રાદિકની સાથે વ્યભિચાર કરે તો, ઉત્તમ જાતિની શ્રીને અધમ જાતિના પુરુષની સાથે વ્યભિચાર કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કઠિન હોય છે, માટે પાતકી શ્રીએ પ્રસવ થયા પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

શ્રી પાપ કરે છે તેથી કેવળ શ્રીને જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડતું નથી, પરંતુ તેના પતિને પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે, એ વાત નીચેના શ્લોકથી દર્શાવે છે:-

પતત્યર્દ્ધં શરીરસ્ય યસ્ય માર્યા મુરં પિબેત્ ।

પતિતાર્દ્ધશરીરસ્ય નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે ॥ ૨૬ ॥

જે પુરુષની બાર્યા સુરાનું મદિરાનું-પાન કરે છે, તે પુરુષનો અર્ધ ભાગ એટલે સ્ત્રી પતિત (પાતકી) થાય છે અને પતિત થયેલી તે સ્ત્રીએ મદિરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્તથી તેનું પાતક દૂર થતું નથી. ૨૬

૨૬ વેદમાં કહ્યું છે કે, અર્ધો વા एष आत्मनो यत् पत्नी પત્ની પુરુષનો અર્ધ ભાગ ગણાય છે. માટે સ્ત્રી જો અભક્ષ ભક્ષણ, અપેય પાન વગેરે કરીને પાતકી થાય તો તેનો પતિ પણ તેના પાતકનો ભાગી થાય છે. કારણ કે સ્ત્રી પુરુષનું અર્ધ અંગ છે. માટે પુરુષે પણ શુદ્ધ થવામાટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, પરંતુ પુરુષ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તેથી તેની સ્ત્રી શુદ્ધ થાય એમ માનવું નહિ. સ્ત્રીએ પણ પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જ જોઈએ.

જેની સ્ત્રી પતિત થઈ હોય, તેના પતિએ કેવું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તે કહે છે;—

ગાયત્રીં જપમાનસ્તુ કૃચ્છ્રં સાન્તપનં ચેત્ ॥

પતિત થયેલી બાર્યાના પતિએ ગાયત્રીનો જપ કરવો તથા સાંતપન નામનું વ્રત કરવું.

આ શ્લોકમાં જપમાનઃ એવો વર્તમાન પ્રયોગ છે, તે વ્રત પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી જપ કરવો, એમ સૂચવે છે.

ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિં સર્પિઃ કુશોદકમ્ ॥ ૨૭ ॥

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥

એક દિવસ ગોમૂત્રનું, એક દિવસ છાંણનું, એક દિવસ દહિનું, એક દિવસ ઘીનું અને એક દિવસ દહોંદકનું પાન કરવું અને એક દિવસ તથા રાત્રિ ઉપવાસ કરવો, તેનું નામ સાંતપન કૃચ્છ્ર વ્રત જાણવું. ૨૭

૨૭ આ સંહિતામાં બે રાત્રિનું તથા સાત રાત્રિનું એમ બે પ્રકારનું સાંતપન કૃચ્છ્ર કહ્યું છે. પરંતુ અહીં સાત રાત્રિનું જ સાંતપન વ્રત કરવું, એમ આ વચનથી પરાશર મુનિ આજ્ઞા કરે છે.

जारेण जनयेद्गर्भं मृतेऽव्यक्ते गते पतौ ॥ २८ ॥

तां त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् ॥

પતિ મરણ પામ્યો હોય અથવા તો પરદેશમાં ચાલ્યો ગયો અને તેના સમાચાર મળતા ન હોય અને તેથી તેની સ્ત્રી શૂદ્ર જાતિના પુરુષની સાથે વ્યભિચાર કરીને ગર્ભ ધારણ કરે તો પાપ કર્મ કરનારી તે વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને દેશપાર કરવી. ૨૮

૨૮ જે સ્ત્રી અધમ જાતિના પુરુષની સાથે જાણી જોઈએ વ્યભિચાર કરે અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરે નહિ તથા વ્યભિચારથી સંતાન ઉત્પન્ન કરે તેવી સ્ત્રીને દેશપાર કરવી, એમ પારાશર આ વચનથી આજ્ઞા કરે છે. કાઠને શંકા થાય કે, ચતુર્વિંશતિ મત નામના ધર્મશાસ્ત્રના સંગ્રહ ગ્રંથમાં તથા બીજા ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે;—

સ્ત્રીણાં નાસ્તિ પરિત્યાગો બ્રહ્મહત્યાદિભિર્વિના ।

તત્રાપિ ગૃહમધ્યે તુ પ્રાયશ્ચિત્તાનિ કારયેત્ ॥

અહમહસ્યા આદિ પાતક વિનાનાં બીજા પાતકમાં સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું નથી અને સ્ત્રીએ અહમહસ્યાદિક પાતક કર્યું હોય, તોપણ તેને ધરમાં રાખીને તેની પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાં વગેરે વગેરે.

આ શ્લોકમાં જે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે, તે કરેલાં પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરનારી અને પ્રાયશ્ચિત્તની અધિકારિણી સ્ત્રીનો ત્યાગ નહિ કરવામાટે કહ્યું છે. પરંતુ જે સ્ત્રી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને રાજી ન હોય, તેવી સ્ત્રીને માટે નિષેધ કર્યો નથી. ચતુર્વિંશતિ મતમાં તથા વસિષ્ઠ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે;

ચતસ્રસ્તુ પરિત્યાજ્યાઃ શિષ્યગા ગુરુગા ચ યા ।

પતિઘ્ની તુ વિશેષેણ ગુઙ્ગિતોપગતા ચ યા ॥

શિષ્યની સાથે અને ગુરુની સાથે (સસરા વગેરે વડીલની સાથે) ગમન કરનારી, પતિને મારનારી તથા નીચ લોકોની સાથે વ્યભિચાર કરનારી, આવી ચાર પ્રકારની સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરવો. તેમાં પણ પતિને મારનારીનો તો વિશેષ કરીને ત્યાગ કરવો. મનુએ પાપ કરનારી સ્ત્રીના વિષયમાં કહ્યું છે કે;—

વિપ્રદુષ્ટાં હ્રિયં મર્તા નિરુધ્યાદેકવેશ્મનિ ।

ભર્તારે પાપ કરનારી સ્ત્રીને એક ધરને વિશે કેદ કરવી. મનુનાં આ વચનનો અને પરાશરનાં વચનનો વિષય સમાન નથી. મનુએ નિરુધ્યાત્ એમ કહીને ભર્તારનું કર્તવ્ય કહ્યું છે અને પછી તે સ્ત્રીને કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. માટે જાણીને પાપ કરનારી અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ કરનારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવામાં કાંઈ પણ જાતનો દોષ નથી.

બ્રાહ્મણી તુ યદા ગચ્છેત્પરપુંસા સમન્વિતા ॥ ૨૯ ॥

સા તુ નષ્ટા સમુદિષ્ટા ન તસ્યાગમનં પુનઃ ।

બ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રી પરાયા પુરુષની સાથે બહારગામ નિકળી જાય તો તે જાતિ બહાર થઈ છે, એમ જાહેર કરવી અને તે સ્ત્રીને ધરમાં આવવા દેવી નહિ. ૨૯

૨૯ મનુ સ્ત્રીના ત્રણ રક્ષક ગણાવે છે:-

પિતા રક્ષાતિ કૌમારે મર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

પુત્રસ્તુ સ્થવિરે માવે ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥

પિતા સ્ત્રીનું કુમારી અવસ્થામાં રક્ષણ કરે છે, ભત્રી તરુણ અવસ્થામાં રક્ષણ કરે છે અને પુત્ર વૃદ્ધાવસ્થામાં રક્ષણ કરે છે. સ્ત્રી સ્વતંત્રપણાને યોગ્ય નથી. આ શ્લોકમાં જે ત્રણ પુરુષ ગણાવ્યા છે તે તથા કુટુંબી ન હોય તેવા પુરુષને પરપુરુષ ગણાવે અને તેવા પુરુષની સાથે જે સ્ત્રી પરગામ જઈને અથવા તો ગામમાં રહીને હાસ્યવિનોદ કરે, તે સ્ત્રીને જાતિમાંથી બહાર કાઢવી અને ફરીને એકવાર ભાગી ગયા પછી પાછી આવે તો પણ તેને ઘરમાં સંધરવી નહિ.

કામાન્મોહાન્ન યા ગચ્છેત્યક્ત્વા બન્ધૂન્સુતાન્પતિમ્ ॥ ૩૦ ॥

સાતુ નષ્ટા પરે લોકે માનુષેષુ વિશેષતઃ ।

જે સ્ત્રી કામનાને લીધે અથવા તો સ્ત્રીના ધર્મને યથાર્થ રીતે નહિ જાણવાથી પોતાના ભાઈઓનો, પુત્રોનો તથા પતિનો ત્યાગ કરીને સ્વતંત્ર રીતે પરગામ ચાલી જાય (અથવા તો એક ગામમાં જ રહે), તે સ્ત્રીને પરલોક મળતો નથી અને મનુષ્ય લોકમાં તો તે વિશેષ કરીને બ્રષ્ટ થાય છે. ૩૦

૩૦ કામનાથી અથવા તો પોતાનો ધર્મ નહિ જાણવાથી જે સ્ત્રી પોતાના કુટુંબીઓનો ત્યાગ કરીને પરપુરુષની સાથે જઈને રહે છે, તે સ્ત્રીને પરલોક મળતો નથી પરંતુ કાલાંતરે તે સ્ત્રીને જે પશ્ચાત્તાપ થાય ને તે સ્ત્રીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે તો તેને પરલોક મળે છે. પરંતુ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પણ તેનાં બંધવો તેને સંધરતા નથી. તેથી જગવાન પરાશર મૂળમાં લખે છે કે માનુષેષુ વિશેષતઃ ॥ મનુષ્ય લોકમાં તો પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા છતાં પણ તે વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનો સંધરો થતો નથી.

ઉપર કહેલી બાબતનો અપવાદ કહે છે:-

મદમોહગતા નારી ક્રોધાદ્વિહ્વાદિતાડિતા ॥ ૩૧ ॥

અદ્વિતીયગતા ચૈવ પુનરાગમનં ભવેત્ ।

મદથી (પતિ, સાસુ, સસરા વગેરે અપમાન કરવાથી મનમાં ઉપ-જેલા ક્રોધથી) અથવા તો સ્ત્રી જાતિના ધર્મને ભૂલી જવાથી જે સ્ત્રી ઉદ્વેગ થઈ ગઈ હોય, તેને તેનો પતિ અથવા તો સસરા વગેરે ક્રોધ લાકડી વગેરેથી મારે અને તે માતાપિતા વિનાની એકલી હોવાથી પંડે એકલી જ ઘરમાંથી નાશી જાય, પરંતુ તે ફરીને જે પાછી આવે તો તેને ઘરમાં રાખવી. ૩૧

નાશી ગયેલી સ્ત્રી કેટલા દિવસમાં આવે તો રાખવી તે કહે છે;-

દશમે તુ દિને પ્રાપ્તે પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિદ્યતે ॥ ૩૨ ॥

દશાહં ન ત્યજેન્નારીં ત્યજેન્નષ્ટશ્રુતાં તથા ।

એક સ્ત્રીને લાકડી વગેરે મારી હોય અને તે સ્ત્રી ક્રોધ કરીને નાશી જાય અને દશ દિવસની અંદર પાછી આવે તો તેનો ત્યાગ કરવો નહિ. પરંતુ તે વટલી ગઈ છે એમ સાંભળવામાં આવે તો તેનો ત્યાગ કરવો. પરંતુ તે જો પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો તેને ધરમાં રાખવી. ૩૧

વટલી ગયેલી સ્ત્રીને ધરમાં રાખનારા ભર્તાર વગેરેને પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે;-

મર્તાચૈવ ચરેત્કુચ્છં કુચ્છાર્દૈ ચૈવ બાંધવાઃ ॥ ૩૩ ॥

એક સ્ત્રી ધરમાંથી નાશી ગઈ હોય તથા વટલી ગઈ હોય અને ઘેર આવે ત્યારે તેનો ભર્તાર તેને ધરમાં રાખે તો તેણે કુચ્છ મત કરવું ને તેના ભાઈઓ પિતા વગેરેએ અર્ધકુચ્છ કરવું. ૩૩

તેષાં મુક્ત્વા ચ પીત્વા ચ અહોરાત્રેણ શુદ્ધયતિ ।

વટલી ગયેલી સ્ત્રીનો ભર્તાર, સસરો અને તેની સાથે રહેનારા દીયેર, જેઠ વગેરે જો પ્રાયશ્ચિત્ત કરે નહિ તો તેઓની સાથે ભોજન કરવાથી તથા જળપાન કરવાથી પાતક લાગે છે અને તે એક દિવસ અને એક રાત્રિ ઉપવાસ કરવાથી દૂર થાય છે.

બ્રાહ્મણી તુ યદા ગચ્છેત્પરપુંસા વિવર્જિતા ॥ ૩૪ ॥

ગત્વા પુંસાં શતં યાતિ ત્યજેયુસ્તાન્તુ ગોત્રિણઃ ।

બ્રાહ્મણ સ્ત્રી પરપુરુષ વગર એકલી પણ જો ધરમાંથી નાશી જાય, તો તે કાલાંતરે સેંકડો પુરુષોની પાસે પણ ગઈ હશે, એમ સંભાવના થાય છે માટે તેવી સ્ત્રીનો પણ તેના સગોત્રી પુરુષોએ ત્યાગ કરવો. ૩૪

૩૪ જે સ્ત્રી ધરમાંથી એકલી નાશી જાય, તે સ્ત્રી સ્વતંત્ર હોવાથી સેંકડો પુરુષની સાથે શા માટે વિહાર કરે નહિ ? માટે જો તેના દુરાચાર જાણવામાં આવે તો તેને ધરમાં સંધરવી નહિ, પરંતુ જો નિર્દોષ જાણવામાં આવે તો સંધરવી.

પુંસો યદિ ગૃહં ગચ્છેત્તદશુદ્ધં ગૃહં ભવેત્ ॥ ૩૫ ॥

પિતૃમાતૃગૃહં યન્ન જારસ્યૈવ તુ તદ્ગૃહમ્ ।

જો નિકળી ગયેલી બ્યાભિચારિણી સ્ત્રી પોતાના પતિના ધરમાં અથવા તો પોતાના માતાપિતાના ધરમાં આવીને રહે છે તો તેઓનું ધર પણ અશુદ્ધ થાય છે અને તેનાં ધરને બાંધવું જ ધર છે એમ જાણવું. ૩૫

ઉલ્લિરુચ્ય તદ્દૃઢં પશ્ચાત્પશ્ચગવ્યેન શોધયેત્ ॥ ૩૬ ॥

ત્યજેચ્ચ મૃષ્મયં પાત્રં વસ્ત્રં કાષ્ઠં ચ શોધયેત્ ।

સંભારાઙ્છોધયેત્સર્વાન્ગોવાલૈશ્ચ ફલોદ્ભવાન્ ॥ ૩૭ ॥

તામ્રાણિ પશ્ચગવ્યેન કાંસ્યાનિ દશ ભસ્મભિઃ ।

પ્રાયશ્ચિત્તં ચરેદ્વિપ્રો બ્રાહ્મણૈરુપપાદિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

ગોદ્વયં દક્ષિણાં દદ્યાત્પ્રાજાપત્યદ્વયં ચરેત્ ।

ઇતરેષામહોરાત્રં પશ્ચગવ્યં ચ શોધનમ્ ॥ ૩૯ ॥

બ્યાભિચારિણી સ્ત્રી જે ઘરમાં આવીને રહી હોય, તે ઘરને તેના ગયા પછી ખોદી નાખવું તથા પંચગવ્ય છાંટીને શુદ્ધ કરવું. માટીનાં વાસણોને નાખી દેવાં, વસ્ત્રોને તથા લાકડાંનાં પાત્રોને ધોઈને શુદ્ધ કરવાં, નાળીયેર, તુભડાં, ખીલી, કેાંઠ વગેરે ફળનાં પાત્રોને ગાયના વાળની પીછીથી ધોઈને સાફ કરવાં, તાંબાનાં વાસણોને પંચગવ્યથી શુદ્ધ કરવાં, કાંસાનાં વાસણોને દશવાર રાખથી શુદ્ધ કરવાં, ઘરના ધણીએ પ્રાદ્યણો કહે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, જે પ્રાણપત્ય કરવાં અને જે ગાય દક્ષિણામાં આપવી. ઘરમાં રહેનારા ખીલત્યોએ પંચગવ્યનું પાન કરીને એક અહોરાત્ર ઉપવાસ કરવો. ૩૬-૩૯

ઉપવાસૈર્વૃતૈઃ પુણ્યૈઃ સ્નાનસન્ધ્યાર્ચનાદિભિઃ ।

જ્ઞમહોમદયાદાનૈઃ શુદ્ધયન્તે બ્રાહ્મણાદયઃ ॥ ૪૦ ॥

ઉપવાસ કરવાથી, પુણ્યપ્રદ વ્રતો કરવાથી, સ્નાન, સંધ્યા તથા દેવ-પૂજા વગેરે કરવાથી, જપ, હોમ કરવાથી, દયા રાખવાથી તથા દાન દેવાથી બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણ શુદ્ધ થાય છે. ૪૦

આકાશં વાયુરગ્નિશ્ચ મેઘ્યં ભૂમિગતં જલમ્ ।

ન દુષ્યન્તિ ચ દર્ભાશ્ચ યજ્ઞેષુ ચમસા યથા ॥ ૪૧ ॥

इति श्रीपाराशरसंहितायां प्रायश्चित्तकाण्डेऽगम्यागमनादिप्रायश्चित्तं

नाम दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, પૃથ્વી ઉપર રહેલું પાણી અને દર્ભ, આ સર્વે કોઈ પણ દિવસ અલકાતાં નથી, પરંતુ પવિત્ર રહે છે. ઉદાહરણ તરિકે ચક્ષમાં ઋત્વિજે ચમસ નામનાં પાત્રોને મુખમાં ઘાલીને સોમરસ પીએ છે, તોપણ તે ઉચ્છિષ્ઠ થતાં નથી. ૪૧

૪૧ ધરના આકાશ વગેરેને ઐટલે ઉપરના માળ વગેરેને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ, કારણ કે તેને કંઈ લેપ લાગતો નથી. તેમ જ ધરમાં ટાકું વગેરે હોય તો તેનું પાણી પણ ઉલેચી નાખવું નહિ. ઉપરના શ્લોકોમાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે તે કોઈ પણ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી ધણો વખત સૂધી જે એક ધરમાં રહી હોય તો તેને માટે કહ્યું છે; પરંતુ જે તેણે એકવાર ધરમાં પ્રવેશ કર્યો હોય તો સાવરણીથી ધરને વાળીને શુદ્ધ કરવું.

ઇતિ શ્રી પારાશર ધર્મશાસ્ત્રમાં 'અગમ્યાગમનાદિનાં પ્રાયશ્ચિત્ત' એ નામનો અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧ મો.

અમક્ષ મક્ષણનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

અધ્યાય ૧૦ માં ઉપપાતકરૂપ અગમ્યાગમનનું તથા તે પ્રસંગે ગુરુ પત્નીગમન વગેરે મહાપાતકનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું. હવે આ અચારમાં અધ્યાયમાં અમોઘ્ય અન્નના ભોજનનું પ્રાયશ્ચિત્ત મુખ્યત્વે કરીને કહેવામાં આવશે. કેટલાએક અમોઘ્ય ભોજનને અનુપાતક કહે છે. મનુષ્યે અમોઘ્યભોજન (અભક્ષ્યભક્ષણ)ને સુરાપાનસમાન કહ્યું છે;—

ગર્હિતાનાયયોર્જગ્ધિઃ સુરાપાનસમાનિ ષટ્ ॥

ગર્હિત કહેતાં ચાંડાળાદિકના સંસર્ગથી દૂષિત થયેલું અને બનાવ કહેતાં ઉત્પત્તિથી જ ખાવાને અયોગ્ય લસણ દુગળી વગેરેનું ભક્ષણ સુરાપાનના સમાન જાણવું. કેટલાએક ગર્હિત અન્નના ભોજનને ઉપપાતક કહે છે. મનુષ્યે જ કહ્યું છે કે;

આત્માર્થે ચ ક્રિયારંભો નિન્દિતાન્નાદનં તથા । ચોપપાતકમ્ ॥

પોતાને માટે પાક તૈયાર કરવો તથા નિન્દિત અન્નનું ભોજન આ ઉપપાતક કહેવાય છે. આ વિષયમાં આ પ્રમાણે નિર્ણય છે;—કોઈ અભક્ષ્ય પદાર્થની શાસ્ત્રમાં અધિક નિંદા કરવામાં આવી હોય અને તેનું ઇચ્છાપૂર્વક અથવા તો વારંવાર ભોજન કરવાનું અધિક પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય, તેવા અભક્ષ્ય પદાર્થનું ભક્ષણ અનુપાતક કહેવાય છે અને જે અભક્ષ્ય પદાર્થની શાસ્ત્રમાં નિંદા ઓછી હોય અને જેનું ભક્ષણ અજ્ઞાણતાં તથા એકવાર જ થઈ ગયું હોય તથા જેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અલ્પ હોય, તે ઉપપાતક કહેવાય છે. ઉદાહરણ તરિકે, માતા, ભગિની તથા પરસ્ત્રીઓ સર્વ અગમ્યા છે. છતાં પરસ્ત્રીની સાથે ગમન કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત અલ્પ છે અને ગુરુપત્ની, ભગિની વગેરેની સાથે ગમન કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત અધિક છે. તેથી પરસ્ત્રીનું ગમન ઉપપાતક કહેવાય છે અને ગુરુપત્ની વગેરેનું ગમન અતિપાતક—મહાપાતક કહેવાય છે. આમ વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહ્યું

ગાય ન મળે તો એક નિષ્ક, અર્ધ નિષ્ક અથવા તો એકચતુર્થાંશ નિષ્ક (સુવર્ણનો સિક્કો) આપવો.

શુદ્ધાન્નં સૂતકાન્નં ચ અમોજ્યસ્યાન્નમેવ ચ ।

શક્લિતં પ્રતિષિદ્ધાન્નં પૂર્વોચ્છિદ્ધં તથૈવ ચ ॥ ૪ ॥

યદિ મુક્તં તુ વિપ્રેણ અજ્ઞાનાદાપદાપિ વા ।

જ્ઞાત્વા સમાચરેત્કુચ્છ્રં બ્રહ્મકૂર્ચં તુ પાવનમ્ ॥ ૫ ॥

શુદ્ધનું અન્ન, જનનાશૌચવાળા અથવા તો મરણશૌચવાળા પુરુષનું અન્ન અથવા તો જે અન્ન ઉપર ચંદ્રગ્રહણ અથવા તો સૂર્યગ્રહણ વીતી ગયું હોય તેવું અન્ન, નટ, ભાંડ, ભવૈયા, રાજા, ચોર વગેરેનું શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કરેલું અન્ન તથા જે અન્નને માટે ખાવા યોગ્ય છે કે નથી, આવી શંકા થઈ હોય તેવું અન્ન તથા શાસ્ત્રમાં જે અન્ન ખાવાનો નિષેધ કર્યો હોય તેવું અન્ન તથા પૂર્વ ઉચ્છિદ્ધ અન્ન જે પ્રાદક્ષણ અભિષેકમાં અથવા તો આપત્તિને લીધે ખાય તો તેણે બ્રહ્મકૂર્ચનું પાન કરવું તથા કૃચ્છ્ર વ્રત કરવું, એટલે તે પવિત્ર થાય છે. ૪-૫

૪-૫ એક પાત્રમાં અન્ન ભરેલું હોય તેમાંથી અર્ધું ખાવામાં આવે અને અર્ધું બાકી રહે, તેને બીજા સમયમાં જે ખાવામાં આવે તો તે અન્નને પૂર્વ ઉચ્છિદ્ધ અન્ન કહેવામાં આવે છે. આ રીતે સૂતકાના અન્નથી લઈને પૂર્વ ઉચ્છિદ્ધ અન્ન સૂધીનાં પાંચ પ્રકારનાં અન્નનું ભક્ષણ કરનારાએ કૃચ્છ્ર વ્રત કરવું તથા બ્રહ્મકૂર્ચનું પાન કરવું.

બાલૈર્નકુલમાર્જારૈરન્નમુચ્છેષિતં યદા ।

તિલદર્ભોદકૈઃ પ્રોક્ષ્ય શુદ્ધયતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૬ ॥

(પાંચ વર્ષ સૂધીના) બાળકોએ, નાળીયાંએ તથા મીંદડાંએ જે અન્નને ઉચ્છિદ્ધ કર્યું હોય તો, એટલે તેમાં મોઢું અરાડયું હોય તો તલ અને દર્ભનાં પાણીથી તે અન્નને પ્રોક્ષણ કરવું, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. એમાં જરા પણ સંશય નથી. ૬

૬ પ્રોક્ષણ કર્યા વગર ખાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે.

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोपિ त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ ७ ॥

પ્રાદક્ષણો એક પંક્તિમાં સાથે બેસીને જમતા હોય, તેમાંથી એક પ્રાદક્ષણ પણ જે પોતાનું પાત્ર તણ દઈને પંક્તિમાંથી ઉઠી જાય તો બાકીના અન્નને ઉચ્છિદ્ધ ગણીને તેનું ભોજન કરવું નહિ. ૭

મોહાદુઝીત યસ્તત્ર પક્ષાવુચ્છિષ્ટમાજને ।

પ્રાયશ્ચિત્તં ચરેદ્વિપ્રઃ કૃચ્છ્રં સાન્તપનં તદા ॥ ૮ ॥

આ ઉચ્છિષ્ટપાત્રવાળી પંક્તિમાં બેઠેલો જે બ્રાહ્મણ અભક્ષ્યતાં તે ઉચ્છિષ્ટ અન્નનું ભોજન કરે, તેણે કૃચ્છ્રવ્રત તથા સાંતપન વ્રત પ્રાયશ્ચિત્ત તરિકે કરવાં. ૮

૮ બ્રાહ્મણોની પંક્તિ જમવા બેઠી હોય અને તેમાંથી એક બ્રાહ્મણ પશુ આચમન કરી, હાથ ધોઈને ઉઠી જાય તો બીજા બ્રાહ્મણોએ બાકીનું ભોજન કરવું નહિ. કદાચ કોઈ આ શાસ્ત્રીય નિષેધથી અભણ્યો હોય અને જો જમે તો તેણે સાંતપન વ્રત કરવું. આ સાંતપન વ્રત બે રાત્રિનું જાણવું. તેમાં પહેલે દિવસે પંચગવ્ય અને દર્ભના જલનું પાન કરવું અને બીજે દિવસે ઉપવાસ કરવો. આ બે દિવસનું સાંતપન કૃચ્છ્ર વ્રત કહેવાય છે.

પીયૂષં શ્વેતલગુનં વૃન્તાકફલગૃજ્જને ।

પલાન્ડુવૃક્ષનિર્યાસાન્દેવસ્વકવકાનિ ચ ॥ ૯ ॥

ઉષ્નીક્ષીરમવિક્ષીરમજ્ઞાનાદુઝ્જતે દ્વિજાઃ ।

ત્રિરાત્રમુપવાસેન પશ્ચગવ્યેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૦ ॥

જે ગાયને અથવાતો ભેંસને વીચાવાને દશ દિવસ થયા ન હોય, તેવી ગાયનું અથવા તો ભેંસનું દુધ, ઘોળું લસણ, ઘોળાં રીંગણાં, જાજરં, ડુંધળી, ઝાડનો ગુંદર, દેવતાને અર્પણ કરેલાં ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલું અન્ન અથવા તો દેવતાઓના ધણીપણાવાળું અન્ન, મીઠડાની બળી, ઉંટડીનું દુધ અને બકરીનું દુધ જો દ્વિજ જાતિનો પુરુષ અભક્ષ્યતાં પીએ અથવા તો ખાય તો તે ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવાથી તથા ચોથે દિવસે પંચગવ્યનું પ્રાશન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૯-૧૦

૯-૧૦ દેવમંદિરામાં દેવતાઓને માટે રાંધવામાં આવતાં અન્નના ભોજનનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો છે. એવાં અન્નનું તપોધનો જ ભોજન કરે છે. હમણાં ધણા પુરુષો દેવમંદિરોના પ્રસાદને પવિત્ર માનીને હોંસે હોંસે ખાય છે; પરંતુ શાસ્ત્રમાં દેવતાની ભૂતિએ આગળ ધરાવેલું અન્ન ખાવાનો નિષેધ કર્યો છે. વિષ્ણુને ધરાવેલું અન્ન પવિત્ર ગણાય છે, પરંતુ તે વિષ્ણુનું ગૃહમાં પૂજન થતું હોય તો. પરંતુ જાહેર મંદિરોમાં-દેવતાઓની મીલકત તરિકે ગણાતાં દેવમંદિરોમાં ભૂતિએ આગળ ધરાવેલું અન્ન ખાવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો છે અને કોઈ ખાય છે તો તેને પાતક લાગે છે.

મળ્ડૂકં મક્ષયિત્વા તુ મૂષિકામાંસમેવ ચ ।

જાત્વા વિપ્રસ્ત્વહોરાત્રં યાવકાન્નેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૧ ॥

કોઈ બ્રાહ્મણ અજાણતાં દેડકું તથા ઉંદરનું અથવા તો ઉંદરડીનું માંસ ખાઈ જાય અને તે જાણવામાં આવે તો તે એક દિવસ અને એક રાત્રિ જવની રાખડી પીવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૧

ક્ષત્રિયશ્ચાપિ વૈશ્યશ્ચ ક્રિયાવન્તૌ શુચિવ્રતૌ ।

તદ્દૃઢે તુ દ્વિજૈર્મોજ્યં હવ્યકવ્યેષુ નિત્યશઃ ॥ ૧૨ ॥

ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય વેદાધ્યયન, યજ્ઞન વગેરે દ્વિજનાં કર્મ કરતા હોય તથા સ્મૃતિમાં કહેલા પવિત્ર ધર્મનું આચરણ કરતા હોય તો બ્રાહ્મણોએ તેમને ઘેર દેવકર્મમાં, એટલે યજ્ઞ યાગમાં તથા પિતૃકર્મમાં એટલે શ્રાદ્ધમાં નિત્ય ભોજન કરવું. ૧૨

૧૨ બ્રાહ્મણને શૂદ્રના ધરનું અન્ન જમવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો છે, તેમ જ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પણ બ્રાહ્મણના કરતાં ઉતરતા વર્ણના હોવાથી તથા ‘રાજાનં તેજ વાદત્તે રાજાનું અન્ન જમવાથી તેજનો નાશ કરે છે.’ વગેરે વચનોથી ક્ષત્રિયાદિના અન્નનું ભોજન કરવામાં પણ બ્રાહ્મણને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો પ્રસંગ આવે, તે માટે આ શ્લોકમાં સંસ્કારી ક્ષત્રિયનું તથા સંસ્કારી વૈશ્યનું અન્ન જમવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

ઘૃતં ક્ષીરં તથા તૈલં ગુદં સ્નેહેન પાચિતમ્ ।

ગત્વા નદીતટે વિપ્રો મુઙ્ગીયાચ્છૂદ્રમોજનમ્ ॥ ૧૩ ॥

બ્રાહ્મણે શૂદ્રના ધરનું ઘી, દૂધ, તેલ, ગોળ વગેરે રસ અથવા તો તેલમાં તળેલી પુરી વગેરે શૂદ્રના ધરમાં બેસીને ખાવા નહિ. પરંતુ નદીના તીર ઉપર જઈને ત્યાં શૂદ્રના ધરના પદાર્થનું ભોજન કરવું. ૧૩

૧૩ શૂદ્રના ધરમાં રાંધેલી જે પાકી રસોઈ હોય, તેમાં જળનો સ્પર્શ હોય નહિ, પરંતુ દૂધમાં બાંધેલા લોટની ઘીમાં અથવા તો તેલમાં તળેલી પુરીઓ હોય તો તે ખાઈ શકાય છે. તેમ જ તેના ધરના ઘી, દુધ, દહીં વગેરે રસ પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. પરંતુ તેના ધરમાં બેસીને ભોજન કરવું નહિ, એમ આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. મૂલમાં વિપ્ર પદ છે, એ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રણેને માટે છે. પરંતુ વિપ્ર શબ્દ કહીને બ્રાહ્મણને માટે ખાસ નિયમ કરવામાં આવ્યો છે. જ્યાં સુધી ગામમાં બ્રાહ્મણનું ઘર હોય ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિયને કે વૈશ્યને ઘેર પણ ભોજન કરવું નહિ; પરંતુ બ્રાહ્મણનું ઘર ન હોય તો ક્ષત્રિયને, વૈશ્યને અને છેવટે શૂદ્રને ઘેર જઈને પણ વિશ્રાંતિ લેવી. પરંતુ ભોજનની વ્યવસ્થા તો આ શ્લોકમાં કલા પ્રમાણે કરવી. ઉપરના શ્લોકમાં દર્શાવેલા પદાર્થો શૂદ્રને ઘેરથી પણ

લેવા; પરન્તુ તેના ધરમાં એસીને તે પદાર્થ ખાવા નહિ. પણ નદી વગેરેના તીર ઉપર જઇને ખાવા. આપત્કાળમાં એટલે અન્ન વગર પ્રાણુ જવાની તૈયારીમાં હોય, તેવે સમયે જેટલા અન્નથી પ્રાણુની રક્ષા થતી હોય તેટલું અન્ન હરકેાઇનું પણ લક્ષણ કરવાની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરી છે. તેનાથી અધિક અન્નની આજ્ઞા કરી નથી. છંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉદ્ગીથપર્વમાં ઉપસ્થિતનું આખ્યાન છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે;—કુરુદેશમાં તીડના ઉપદ્રવથી ઉગેલાં ધાન્યોના નાશ થઈ ગયો અને દુકાળને લીધે અન્નના સાંસા પડવા લાગ્યા. તે ઉપરથી ઉપસ્થિત પોતાની સ્ત્રીને સાથે લઇને ભોજનને માટે પૃથ્વીપર આડો અવળો ભટકવા લાગ્યો અને ભટકતો ભટકતો એક ગામમાં કોઈ એક હાથીના માવતને ઘેર જઈ ચઢ્યો. ત્યાં હાથીના માવત હલકી જાતના ખાદ્યેલા અડદ ખાતો હતો; તેની પાસે એકદમ ગયો અને ખાવામાટે અડદ માગ્યા, એટલે હાથીના રક્ષકે ઉપસ્થિતને કહ્યું કે;—હું જે આ અડદ ખાઉં છું, તે બધા ઉચ્છિષ્ટ છે. તે વિના બીજા અડદ મારી પાસે નથી. જે અડદ મારા ભાણામાં છે તેજ અડદને મેં આ ખાઈલા અડદના ઢગલામાં પણ નાખ્યા છે. માટે બોલ! મારે શું કરવું? ઉપસ્થિતએ ઉત્તર આપ્યો કે; આ તમારા ઉચ્છિષ્ટ અડદ મને આપો. એટલે હાથીના પાલકે પોતાના ઉચ્છિષ્ટ અડદ ઉપસ્થિતને આપ્યા અને ઉપસ્થિતએ હાથીપાલકના ઉચ્છિષ્ટ અડદ પણ ખાધા. તે પછી હાથીપાલકે કહ્યું કે,—મારી પાસે પાણી છે, તે પાણી પીવા માટે લે એટલે ઉપસ્થિતએ કહ્યું કે; તારું જળ ઉચ્છિષ્ટ છે, માટે હું તે નહિ પીઉં. હાથીના પાલકે કહ્યું;—ત્યારે મારા આ અડદ ઉચ્છિષ્ટ નથી કે? ઉપસ્થિતએ ઉત્તર વાળ્યો કે, હું જે આ અડદ ખાત નહિ તો મરણ પામત; પરંતુ જળ તો ઈચ્છા પ્રમાણે ગમે ત્યાંથી મળી શકશે. માટે પાણી પીશ નહિ. ત્યારે પ્રાણુ જવાને સમય આવ્યો હોય ત્યારે ઉતરતા વર્ણના પુરુષનું પણ અન્ન ખાઇને પ્રાણુની રક્ષા કરવી. પરંતુ પ્રાણુ જવાની આપત્તિ ન હોય અને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હોય ત્યારે ગમે તેનું અન્ન ખાવાથી અથવા તો જળપાન કરવાથી પાતક લાગે છે. માટે વિલાયત વગેરે પરદેશમાં જનારાઓ ત્યાં મહાપાતકીઓની સાથે તેઓના હાથથી રાંધેલું અન્ન તેઓનાં જ જમવાના વાસણોમાં જમે છે અને તે પણ જાણી જોઇને, વર્ષો સુધી જમે છે; તેઓને આ શ્લોકમાં તથા ટીકામાં કરેલી આજ્ઞા લાગુ પડે નહિ. કારણ કે શાસ્ત્રો આપત્તિમાં આવી પડેલાને જ આજ્ઞા કરે છે, પરન્તુ ખાન-પાનની વ્યવસ્થા કરવાને સમર્થ એવા પુરુષને આજ્ઞા કરતાં નથી.

મદ્યમાંસરતં નિત્યં નીચકર્મપ્રવર્તકમ્ ।

તં શૂદ્રં વર્જયેદ્વિપ્રઃ શ્વપાકમિવ દૂરતઃ ॥ ૧૪ ॥

જે શૂદ્ર નિત્ય મદિરા પીતો હોય, માંસ ખાતો હોય તથા વેચતો હોય, જોડા શીવવા વગેરે નીચ કર્મ કરતો હોય તેવા શૂદ્રનો પ્રાણુ શ્વપાકની પેઠે દૂરથી જ ત્યાગ કરવો. ૧૪

૧૪ ચંડાલની એક જાતિ શ્વપાકના નામથી ઓળખાય છે.

દ્વિજશુશ્રૂષણરતાન્મદ્યમાંસવિવર્જિતાન્ ।

સ્વકર્મનિરતાન્નિત્યં તાચ્છૂદ્રાન્ન ત્યજેદ્વિજઃ ॥ ૧૫ ॥

પરંતુ જે શૂદ્રો બ્રાહ્મણોની સેવામાં પરાયણ રહેતા હોય, મદ્ય તથા માંસનો ત્યાગ કરનારા હોય અને પોતાનું કર્મ જે ત્રણ વર્ણની સેવા તે કરવામાં નિત્ય તત્પર રહેતા હોય, તેવા શૂદ્રોનો દ્વિજવર્ણ કદી પણ ત્યાગ કરવો નહિ. ૧૫

૧૫ જે શૂદ્ર અત્યંત નીચ હોય અને હલકાં કામ કરનારા હોય, તેના ધરનાં દુધ, દહીં, ઘી, તેલ વગેરે રસો તથા ઘીમાં તળેલી પુરી વગેરે પદાર્થ ખાવાથી દોષ લાગે છે, પરંતુ જે શૂદ્રો મંત્રરહિત પંચમહાયજ્ઞો કરતા હોય તેવા ધર્મનિષ્ઠ શૂદ્રના ધરના રસો તથા તલ્યો તાલ્યો પદાર્થ ખાવામાં દોષ લાગતો નથી. અત્યારે પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણો ઘીમાં તળેલી પુરી તથા દુધ, દહીં વગેરે શૂદ્ર જાતિના હાથનાં પણ ખાય છે.

અજ્ઞાનાદ્વૃજ્ઞતે વિપ્રાઃ સૂતકે મૃતકેઽપિ વા ।

પ્રાયશ્ચિત્તં કથં તત્ર વર્ણે વર્ણે વિનિર્દિશેત્ ॥ ૧૬ ॥

બ્રાહ્મણો અજ્ઞાણતાં મૃત્યુસૂતકમાં અથવા તો વૃદ્ધિ સૂતકમાં શૂદ્ર, વૈશ્ય અથવા તો ક્ષત્રિયના ધરનું ખાય તો ખાનારાઓને પ્રત્યેક વર્ણનું અન્ન ખાવામાટે કેવી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવું? ૧૬

ગાયત્ર્યષ્ટસહસ્રેણ શુદ્ધિઃ સ્યાચ્છૂદ્રસૂતકે ।

વૈશ્યે પશ્વસહસ્રેણ ત્રિસહસ્રેણ ક્ષત્રિયે ॥ ૧૭ ॥

બ્રાહ્મણસ્ય યદા મુક્તે દ્વે સહસ્રેણ દાપયેત્ ।

અથવા વામદેવ્યેન સાન્નૈવૈકેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૮ ॥

સૂતકી શૂદ્રના ધરનું અન્ન ખાધું હોય તો આઠ હજાર ગાયત્રીનો જપ કરવાથી, સૂતકી વૈશ્યના ધરનું અન્ન ખાધું હોય તો પાંચ હજાર ગાયત્રીનો જપ કરવાથી અને સૂતકી ક્ષત્રિયના ધરનું જે અન્ન ખાધું હોય તો ત્રણ હજાર ગાયત્રીનો જપ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે અને સૂતકી બ્રાહ્મણના ધરનું જે અન્ન ખાધું હોય તો બે હજાર ગાયત્રીનો જપ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. અથવા તો સામવેદમાં વામદેવ્ય નામનો એક સામ છે, તેનો જ જપ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. ૧૭-૧૮

શુષ્કાન્નં ગોરસં સ્નેહં શૂદ્રવેશ્મન આહતમ્ ।

પક્કં વિપ્રગૃહે ભુક્તં મોજ્યાન્નં મનુરબ્રવીત્ ॥ ૧૯ ॥

કાચું અન્ન, દુધ, માખણ વગેરે ગોરસ તથા તેલ ઘી વગેરે સ્નેહ, આ સર્વ શૂદ્રના ધરમાંથી આણ્યાં હોય અને તે પદાર્થોમાંથી પ્રાદ્ધણના ધરમાં ભોજન તયાર કરવામાં આવ્યું હોય તો તે ખાવાયોગ્ય છે, આમ મનુ કહે છે. ૧૯

આપત્કાલેષુ વિપ્રેણ ભુક્તં શૂદ્રગૃહે યદિ ।

મનસ્તાપેન શુદ્ધયેત દ્રુપદાં વા શતં જપેત્ ॥ ૨૦ ॥

પ્રાદ્ધણે આપત્કાળમાં કદાચ શૂદ્રના ધરમાં ભોજન કર્યું હોય, તો પણ તે પશ્ચાત્તાપ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અથવા તો દ્રુપદાદિ નામનો મંત્ર એકસો અને આઠવાર જપવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૦

૨૦ અગ્નિહોત્રી પશ્ચાત્તાપ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને વેદપાઠી દ્રુપદાદિ મંત્રનો જપ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

દાસનાપિતગોપાલકુલમિત્રાર્દ્ધસીરિણઃ ।

પતે શૂદ્રેષુ મોજ્યાન્ના યશ્ચાત્માનં નિવેદયેત્ ॥ ૨૧ ॥

શૂદ્રોમાંના દાસ, નાપિત, ગોપાલ, કુલનો મિત્ર, અર્ધસીરી તથા હું તમારો છું આમ કહીને આત્માને અર્પણ કરનારો (આત્મનિવેદક), આટલા શૂદ્રભક્તિના પુરુષોનું અન્ન ખાવાયોગ્ય છે. ૨૧

શૂદ્રકન્યાસમુત્પન્નો બ્રાહ્મણેન તુ સંસ્કૃતઃ ।

સંસ્કારાત્તુ ભવેદાસઃ અસંસ્કારાત્તુ નાપિતઃ ॥ ૨૨ ॥

ક્ષત્રિયાચ્છૂદ્રકન્યાયાં સમુત્પન્નસ્તુ યઃ સુતઃ ।

સ ગોપાલ ઇતિ રુચ્યાતો મોજ્યો વિપ્રૈર્ન સંશયઃ ॥ ૨૩ ॥

વૈશ્યકન્યાસમુત્પન્નો બ્રાહ્મણેન તુ સંસ્કૃતઃ ।

સ હ્યર્થિક ઇતિ જ્ઞેયો મોજ્યો વિપ્રૈર્ન સંશયઃ ॥ ૨૪ ॥

પ્રાદ્ધણે શૂદ્રની કન્યાને પરણીને તેને વિશે ઉત્પન્ન કર્યો હોય અને મંત્ર વિના ગર્ભાધાનાદિક સંસ્કારોથી જેને સંસ્કારો કર્યા હોય, તે પુત્ર દાસ કહેવાય છે અને જેને સંસ્કાર કરવામાં આવ્યા ન હોય તેવો પ્રાદ્ધણથી શૂદ્રની કન્યાને વિશે ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર નાપિત કહેવાય છે. ક્ષત્રિયે શૂદ્રની કન્યાને પરણીને તેમાં ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર ગોપાલ કહેવાય છે અને તેને

ઘેર બ્રાહ્મણો સંદેહ વિના ભોજન કરી શકે છે. બ્રાહ્મણે વાણીયણની કન્યામાં ઉત્પન્ન કરીને જેને સંસ્કાર કર્યા હોય, તેને અર્ધસીરી બાણવો અને બ્રાહ્મણો તેના ઘરનું અન્ન પણ સંદેહ વગર ખાઈ શકે છે તથા કુલપર-પરાથી આપણા કુળની સાથે જે શૂદ્રને મિત્રતા હોય, તેવા શૂદ્રનું અન્ન પણ સંદેહ વગર ખાઈ શકાય છે તથા જે પુરુષ હું તમારો છું, આમ કહીને પોતાનો આત્મા નિવેદન કરે છે, તે આત્મનિવેદકના ઘરનું અન્ન પણ સંદેહ વગર ખાઈ શકાય છે. ૨૨-૨૪

માઢ્ઢસ્થિતમભોજ્યાનાં જલં દધિ ઘૃતં પયઃ ।

અકામતસ્તુ યો મુદ્ધક્તે પ્રાયશ્ચિત્તં કથં ભવેત્ ॥ ૨૫ ॥

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ શૂદ્રો વા ઉપસર્પતિ ।

બ્રહ્મકૂર્ચોપવાસેન યાજ્યવર્ણસ્ય નિષ્કૃતિઃ ॥ ૨૬ ॥

જેઓનું અન્ન ખાઈ શકાય નહિ તેવા પુરુષોના વાસણમાં રહેલું વાણી, દહીં, ઘી અને દૂધ જે અબાણતાં કોઈ ખાઈ જાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવી રીતે કરવું ? આ રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પ્રશ્ન પૂછવા માટે આવે તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય આ ત્રણ યજ્ઞ કરાવવાયોગ્ય વર્ણને એક દિવસ અને એક રાત્રિ ઉપવાસ કરાવવો અને બીજે દિવસે બ્રહ્મ-કૂર્ચનું પાન કરાવવું. એટલે દ્વિજ વર્ણની પાપમાંથી શુદ્ધિ થાય છે. ૨૫-૨૬

શૂદ્રાણાં નોપવાસઃ સ્યાચ્છૂદ્રો દાનેન શુદ્ધયતિ ।

બ્રહ્મકૂર્ચમહોરાત્રં શ્વપાકમપિ શોધયેત્ ॥ ૨૭ ॥

શૂદ્રોએ ઉપવાસ કરવો નહિ, પરંતુ શૂદ્ર દાન દેવાથી શુદ્ધ થાય છે. શૂદ્રે પણ દાન દીધા પછી બ્રહ્મકૂર્ચનું પાન કરવું. બ્રહ્મકૂર્ચનું પાન એક દિવસ અને રાત્રિ કર્યું હોય તો તે શ્વપાકને પણ પવિત્ર કરે છે. ૨૭

ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ ।

નિર્દિષ્ટં પશ્ચગવ્યં તુ પવિત્રં પાપશોધનમ્ ॥ ૨૮ ॥

ગોમૂત્ર, ગોમય (છાંણ), ગાયનું દૂધ, ગાયનું દહી અને ગાયનું ઘી તથા દર્ભનું વાણી, આ પાંચ પંચગવ્ય કહેવાય છે અને તે પવિત્ર તથા પાપનો નાશ કરનાર છે. ૨૮

બ્રહ્મકૂર્ચમાં પંચગવ્ય લેવાનું કહ્યું છે, તે જૂદા જૂદા રંગની પાંચ ગાયોમાંથી લેવું અને તે પાંચ ગાયો કેવી તથા તેની કઈ વસ્તુ લેવી તે કહે, છે.

ગોમૂત્રં કૃષ્ણવર્ણાયાઃ શ્વેતાયાશ્ચૈવ ગોમયમ્ ।

પયશ્ચ તામ્રવર્ણાયા રક્તાયા ગૃહ્યતે દધિ ॥ ૨૯ ॥

કપિલાયા ઘૃતં ગ્રાહ્યં સર્વં કાપિલમેવ વા ।

કાળા રંગની ગાયનું ગોમૂત્ર લેવું, શ્વેત રંગની ગાયનું છાણુ લેવું, તાંબા જેવા રંગની ગાયનું દૂધ લેવું, રાતી ગાયનું દહી લેવું, કપિલા ગાયનું ઘી લેવું અને તે પ્રમાણે જૂઠા જૂઠા રંગની ગાય મળે નહિ તો સર્વ પદાર્થો કપિલા ગાયના જ લેવા. ૨૯

મૂત્રમેકપલં દદ્યાદંગુષ્ઠાર્થં તુ ગોમયમ્ ॥ ૩૦ ॥

ક્ષીરં સપ્તપલં દદ્યાદધિ ત્રિપલમુચ્યતે ।

ઘૃતમેકપલં દદ્યાત્પલમેકં કુશોદકમ્ ॥ ૩૧ ॥

મૂત્ર એક પલ લેવું, છાણુ અર્ધા અંગુઠા જેટલું લેવું, સાત પલ દૂધ લેવું, ત્રણ પળ દહી લેવું, એક પળ ઘી લેવું અને એક પલ કુશોદક લેવું. આ રીતે પંચગવ્યનું પ્રાશન કરતી વખતે પ્રત્યેક પદાર્થ લેવો. ૩૦-૩૧

ગાયત્ર્યાદાય ગોમૂત્રં ગંધદ્વારેતિ ગોમયમ્ ।

આપ્યાયસ્વેતિ ચ ક્ષીરં દધિક્રાવ્ણસ્તથા દધિ ॥ ૩૨ ॥

તેજોસિ શુક્રમિત્યાજ્યં દેવસ્ય ત્વા કુશોદકમ્ ।

પશ્ચગવ્યમૃચા પૂતં સ્થાપયેદગ્નિસન્નિધૌ ॥ ૩૩ ॥

તેમાં ગાયત્રી મંત્ર ભણીને ગોમૂત્ર લેવું, ગન્ધદ્વારાં દુરાગ્રંથી એ મંત્ર ભણીને છાણુ લેવું, આપ્યાયસ્વ ઇત્યાદિ મંત્રો ભણીને દૂધ લેવું, દધિક્રાવ્ણો એ મંત્ર ભણીને દહી લેવું, તેજોસિ શુક્રમ એ મંત્ર ભણીને ઘી લેવું, દેવસ્ય ત્વા એ મંત્ર ભણીને કુશોદક (દહોદક) લેવું. આ રીતે વેદની ઋચાઓથી પંચગવ્યને પવિત્ર કરીને અગ્નિની સમીપમાં મૂકવું. ૩૨-૩૩

આપોદિષ્ઠેતિ ચાલોઙ્ચ માનસ્તોકેતિ મન્યયેત્ ।

તે પછી આપોદિષ્ઠ એ ત્રણ ઋચા ભણીને પંચગવ્યને હલાવવું અને માનસ્તોકે એ મંત્ર ભણીને તેને મથવું.

સપ્તવરાસ્તુ યે દર્ભા અચ્છિન્નાગ્રાઃ શુકત્વિષઃ ॥ ૩૪ ॥

एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ।

इरावती इदं विष्णुर्मानस्तોકેતિ शंबती ॥ ૩૫ ॥

एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्विजः ।

તે પછી જેની અણીઓ તૂટેલી ન હોય, તેવી લીલા રંગની ઓછામાં ઓછી સાત દર્ભની શલાકા લેવી અને તેનાથી પંચગવ્યને ગ્રહણ કરીને વિધિપ્રમાણે શ્રાવતી, શંક વિષ્ણુઃ, માનસ્તોકે, શંવતી, એ મંત્રો લણીને વિધિપ્રમાણે હોમ કરવો અને હોમ કરતાં બાકી બચેલા પંચગવ્યનું દ્વિજવર્ણના પુરુષે પાન કરવું. ૩૪-૩૫

આલોહ્ય પ્રણવેનૈવ નિર્મધ્ય પ્રણવેન તુ ॥ ૩૬ ॥

ઉદ્ઘૃત્ય પ્રણવેનૈવ પિવેચ પ્રણવેન તુ ।

તે પંચગવ્યને પ્રણવ લણીને જ એટલે ઓંકાર લણીને જ હલાવવું. પ્રણવથી જ તેને મથવું અને પ્રણવ લણીને જ તેને ગ્રહણ કરવું અને પ્રણવ લણીને જ તેનું પાન કરવું. ૩૬

યત્ત્વગસ્થિગતં પાપં દેહે તિષ્ઠતિ દેહિનામ્ ॥ ૩૭ ॥

બ્રહ્મકૂર્ચં દહેત્સર્વં પ્રદીપ્તોગ્નિરિવેન્ધનમ્ ।

પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ જેમ કાષ્ટને બાળી નાખે છે, તેમ બ્રહ્મકૂર્ચ પણ દેહધારીઓના દેહમાં ચામડીને વિશે રહેલાં તથા હાડકાને વિશે રહેલાં સર્વ પાતકનો નાશ કરે છે. ૩૭

પવિત્રં ત્રિષુ લોકેષુ દેવતાભિરધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

વરુણશ્ચૈવ ગોમૂત્રે ગોમયે હવ્યવાહનઃ ।

દધિ વાયુસ્સમુદિષ્ટસ્સોમઃ ક્ષીરે ઘૃતે રવિઃ ॥ ૩૯ ॥

બ્રહ્મકૂર્ચમાં દેવતાઓનો વાસો છે. તેથી તે ત્રણે લોકોમાં પવિત્ર ગણાય છે. ગોમૂત્રમાં વરુણનો વાસ, ગોમયમાં (છાણમાં) અગ્નિનો વાસ, દહીંમાં વાયુનો વાસ, દૂધમાં સોમનો વાસ અને ઘીમાં સૂર્યનો વાસ છે. ૩૮-૩૯.

પિબતઃ પતિતં તોયં ભાજને મુખનિઃસૃતમ્ ।

અપેયં તદ્વિજાનીયાન્નુક્ત્વા ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥ ૪૦ ॥

પાણી પીતાં પીતાં મુખમાંથી નિકળીને વાસણમાં પડે છે, તે પાણી પીવાને અયોગ્ય થાય છે અને તેવું પાણી પીવામાં આવે તો ચાન્દ્રાયણ પ્રત કરવું. ૪૦

કૂપે ચ પતિતં દૃષ્ટ્વા શ્વશૃગાલં ચ મર્કટમ્ ।

અસ્થિચર્માદિ પતિતં પીત્વાઽપેધ્યા અપો દ્વિજઃ ॥ ૪૧ ॥

કુતરં, શિયાળ, વાંદરાં, હાડકાં તથા ચામડાં વગેરે કુવામાં પડ્યાં હોય તો તે કુવાનું પાણી અપવિત્ર થાય છે અને તે પાણીને જાણી જોઈને પીનારા દ્વિજ વર્ણે હવે પછી કહેવામાં આવનારું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૪૧

નારં તુ કુણપં કાર્કં વિદ્વરાહં સ્વરોષ્ટ્રકમ્ ।

ગાવયં સૌપ્રતીકં ચ માયૂરં સ્વાઙ્ગકં તથા ॥ ૪૨ ॥

વૈયાઘ્રમાર્ષં સૈહં વા કૂપે યદિ નિમજ્જતિ ।

તટાકસ્યાથ દુષ્ટસ્ય પીતં સ્યાદુદકં યદિ ॥ ૪૩ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તં ભવેત્પુંસઃ ક્રમેણૈતેન સર્વશઃ ।

વિપ્રઃ શુદ્ધચેત્રિરાત્રેણ ક્ષત્રિયસ્તુ દિનદ્વયાત્ ॥ ૪૪ ॥

एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुद्ध्यति ।

મનુષ્યનું શબ, કાગડાનું શબ, ગામમાં રહેનારા ડુકરનું શબ, ગધેડાનું શબ, ઊંટનું શબ, રોઝનું શબ, હાથીનું શબ, મોરનું શબ, ગેડાનું શબ, વાઘનું શબ, રીંછનું શબ અથવા તો સિંહનું શબ જે કુવામાં અથવા તો તળાવમાં પડ્યું હોય અને તેનું અલડાઈ ગયેલું પાણી પુરુષના પીવામાં આવ્યું હોય તો પાણી પીનારા પુરુષે જાતિ અનુસાર નીચે પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. બ્રાહ્મણ તેવું પાણી પીવામાં આવે તો ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવાથી, ક્ષત્રિય બે દિવસ ઉપવાસ કરવાથી, વૈશ્ય એક દિવસ ઉપવાસ કરવાથી અને શૂદ્ર રાત્રિભોજન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૪૨-૪૪

૪૨-૪૪ ટીકાકાર કહે છે કે, આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારાએ પંચગવ્યનું પાન કરવું. શૂદ્રે તથા સ્ત્રીએ બ્રહ્મકૂર્યનું પાન ઓંકાર લખ્યા વગર કરવું, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

परपाकनिवृत्तस्य परपाकतस्य च ॥ ४५ ॥

अपचस्य तु भुक्त्वान्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

પરપાકથી નિવૃત્ત થયેલાનું, પરપાક ઉપર આસક્તિ રાખનારાનું તથા અપચનું અન્ન જે બ્રાહ્મણ ખાય તો તેણે આંદ્રાયણ કરવું. ૪૫

अपचस्य च यद्दानं दातुश्चास्य कुतः फलम् ॥ ४६ ॥

दाता प्रतिग्रहीता च द्वौ तौ निरयगामिनौ

અપચને દાન આપવાથી દાતાને કૃણ કેમ મળે? અપચને દાન આપનારો અને દાન લેનારો બન્ને નરકમાં પડે છે. ૪૬

ગૃહીત્વાર્થિં સમારોપ્ય પશ્ચયજ્ઞાન્ન નિર્વપેત્ ॥ ૪૭ ॥

પરપાકનિવૃત્તોઽસૌ મુનિભિઃ પરિકીર્તિતઃ ।

પશ્ચયજ્ઞાન્સ્વયં કૃત્વા પરાન્નેનોપજીવતિ ॥ ૪૮ ॥

સતતં પ્રાતરુત્થાય પરપાકરતસ્તુ સઃ ।

ગૃહસ્થધર્મા યો વિમ્નો દદાતિપરવર્જિતઃ ॥ ૪૯ ॥

ઋષિભિર્ધર્મતત્ત્વજ્ઞૈરપચઃ પરિકીર્તિતઃ !

જે બ્રાહ્મણુ વિવાહ કરીને કેવળ સમાર્ત અગ્નિની ઉપાસના કરીને તેના આત્માને વિશે સમારોપ કરે છે, પરંતુ તેને વિશે વૈશ્વદેવાદિક ક્રિયા કરતો નથી, તે પુરુષને મુનિઓ પરપાકથી નિવૃત્ત થયો કહે છે. જે બ્રાહ્મણુ નિત્ય પ્રભાતમાં પંચ મહાયજ્ઞ કરીને પારકાના અન્ન ઉપર આજીવિકા કરે છે, તે પુરુષને પરપાક ઉપર આસક્તિવાળો કહે છે અને જે બ્રાહ્મણુ ગૃહસ્થાશ્રમી હોય તો પણ દાન કરતો ન હોય, તે બ્રાહ્મણુને ધર્મનું તત્ત્વ જાણનારા ઋષિઓ અપચ કહે છે. ૪૭-૪૯

૪૭-૪૯ પાંચ મહાયજ્ઞ કર્યા વિના જે દ્વિજવર્ણુ ભોજન કરે છે, તેને પાપ લાગે છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. માટે દ્વિજવર્ણુ પાંચ મહાયજ્ઞ અવશ્ય કરવા જોઈએ. પંચમહાયજ્ઞમાં પોતાના વેદનો નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવો, એ પ્રથમ યજ્ઞ છે. પિતૃઓનું તર્પણ કરવું, એ બીજો યજ્ઞ છે. વિશ્વદેવતાને ઉદ્દેશીને અગ્નિમાં હોમ કરવો, એ ત્રીજો યજ્ઞ છે. ભૂતોને બળિ આપવા તે ચોથો અને અતિથિને ભોજન કરાવવું એ પાંચમો યજ્ઞ છે. આ પાંચ યજ્ઞ ગૃહસ્થાશ્રમીએ ધરમાં નિત્ય પાણિયારે, ચુલામાં, ખાંડણિયામાં, ઘંટીમાં તથા વાસીદું વાળતી વખતે જે જીવહિંસા થાય છે, તે દૂર કરવા માટે અવશ્ય કરવા જોઈએ.

યુગે યુગે તુ યે ધર્માસ્તેષુ તેષુ ચ યે દ્વિજાઃ ॥ ૫૦ ॥

તેષાં નિન્દા ન કર્તવ્યા યુગરૂપા હિ તે દ્વિજાઃ ।

યુગ યુગમાં જે ધર્મો હોય છે, તે તે યુગના તે તે ધર્મોનું બ્રાહ્મણો આચરણ કરે છે. માટે બ્રાહ્મણોની નિંદા કરવી નહિ. કારણ કે બ્રાહ્મણો યુગના સમાન હોય છે. ૫૦

૫૦ આ શ્લોક પ્રથમના અધ્યાયમાં ૩૩ મો છે અને તે શ્લોકને ફરીને આ અધ્યાયમાં બળીને પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રનું ઉપયોગીપણું દર્શાવે છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આ કળિયુગમાં જેઓનું અન્ન પણ ખાઈ શકાય નહિ, તેવા મનુષ્યો છે તથા અભક્ષ્યનું પણ ભક્ષણ કરનારા મનુષ્યો છે માટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્ર કહ્યું છે તે નિરર્થક થઈ પડશે.

પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા છતાં પણ મનુષ્યો પાપમાંથી વિરામ પામતા નથી, પરંતુ ફરી ફરીને પાપ કર્મ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. તેમ જ પ્રાયશ્ચિત્તને આપનારી સભા કરવી પણ વ્યર્થ છે. કારણ કે પરિષદની યોગ્યતાવાળા બ્રાહ્મણો પણ આ યુગમાં નથી. પરાશરે જ આઠમા અધ્યાયમાં પરિષદના બ્રાહ્મણોની યોગ્યતા વર્ણવતાં કહ્યું છે કે, સ્વધર્મરતવિપ્રાણાં જે બ્રાહ્મણો સ્વધર્મમાં પરાયણ રહેતા હોય, તેવા બ્રાહ્મણોની પરિષદ કહેવાય છે. પરંતુ આ કળિયુગમાં અભક્ષ્ય ભક્ષણ નહિ કરનારા તથા સંપૂર્ણ વેદાધ્યયન કરનારા અને અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ કરનારા શિષ્ટ બ્રાહ્મણો મળવા દુર્લભ છે. માટે કળિયુગને ઉદ્દેશીને પારાશર ધર્મશાસ્ત્ર રચવામાં આવ્યું છે, તે નિરર્થક થઈ પડશે. આવી કોઈને શંકા થાય, તેટલા માટે પરાશર મુનિ કહે છે કે; યુગયુગમાં જૂદા જૂદા ધર્મ હોય છે અને તે તે યુગના બ્રાહ્મણો તે તે યુગના ધર્મનું આચરણ કરે છે તે બ્રાહ્મણોની નિંદા કરવી નહિ. કારણ કે બ્રાહ્મણો યુગના સમાન હોય છે. આ શ્લોકનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:—અધર્મની બે પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થાય છે. એક તો યુગને અનુસરીને અધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને બીજી પ્રમાદ, આળસ વગેરેથી અધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેમાં યુગને લીધે જે અધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેને તો અટકાવી શકાય નથી. પરંતુ પ્રમાદ, આળસ વગેરેથી થનારી અધર્મની પ્રવૃત્તિને અટકાવી શકાય છે અને તેને અટકાવવા માટે જ પરાશર મુનિએ પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્ર રચ્યું છે. પ્રમાદ, આળસ વગેરેથી અધર્મની પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો તેને શાસ્ત્ર અટકાવી શકે છે. અધ્યયનવિધિમાં અંગો સાથે અર્થ સહિત વેદનું અધ્યયન કરવાનું કહ્યું છે. પરંતુ કળિયુગમાં આપણને તેવો કોઈપણ બ્રાહ્મણ મળશે નહિ. વળી બ્રહ્મચારીના પ્રકરણમાં બ્રહ્મચર્ય આશ્રમના તથા વેદાધ્યયન કરતી વખતે ધણા ધર્મ પાળવાના કહ્યા છે. આ સર્વે ધર્મને પાળનારો એક પણ બ્રહ્મચારી આ યુગમાં મળતો નથી. જ્યારે અધ્યયનની જ આવી દશા છે, તો પછી અંગોની સાથે સંપૂર્ણ વેદના અર્થને જાણનારા તથા તે પ્રમાણે કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણો તો કેમ જ મળે? આ રીતે શાસ્ત્રોક્ત બ્રાહ્મણ્યવાળો એક પણ બ્રાહ્મણ હમણા નથી અને સંસ્કૃત ક્ષત્રિય જાતિનો તથા સંસ્કૃત વૈશ્ય જાતિનો તો નાશ જ થઈ ગયો છે. સેવા કરવા યોગ્ય બ્રાહ્મણો જ્યારે નથી તો પછી તેની સેવા કરનારા મુખ્ય શૂદ્રના અભાવની તો સર્વથા શંકા જ કરવાની નથી. આ રીતે ચારેય વર્ણનો લોપ થઈ ગયો છે, માટે ચાર વર્ણને માટે રચવામાં આવેલું આ પારાશર ધર્મશાસ્ત્ર નિરર્થક થઈ પડશે અથવા મુખ્ય ચાર વર્ણનો અભાવ છતાં પણ હમણા જે ચાર વર્ણ છે, તેને લઈને પારાશર ધર્મશાસ્ત્રની જગતમાં પ્રવૃત્તિ રહેશે. આ રીતે વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થયો છે, તેના નિર્ણય એવો છે કે; ધર્મના સર્વથા નાશ કરવા કરતાં બીજી શકે તેટલું ધર્માચરણ કરવું એ ઉત્તમ છે. આવા અભિપ્રાયથી યુગને લીધે જે અધર્મ પ્રવૃત્ત થાય છે, તે તો કોઈથી પણ અટકાવી શકાતો નથી; માટે તેને નિર્દોષ ગણીને તેનો સ્વીકાર કરવો. આવા અભિપ્રાયથી તેણે નિંદા ન કર્તવ્યા

આ શ્લોક ભગવાન પરાશરે કહ્યો છે. જેઓ વેદાધ્યયનાદિક કરનારા છે, તેઓ પ્રમાદ અને આળસ તણ દહને ધર્મ આચરણ કરી શકે છે અને તેવા બ્રાહ્મણોની પરિપક્વતા માટે કહેવાય નહિ? તેમ જ જેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરશે, તેઓ પણ પ્રમાદનો અને આળસનો ત્યાગ કરી શકશે, તેથી પરાશરનું આ રચેલું પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્ર પણ સફળ થશે.

હુંકારં બ્રાહ્મણસ્યોક્ત્વા ત્વઙ્કારં ચ ગરીયસઃ ॥ ૫૧ ॥

સ્નાત્વા તિષ્ઠન્નહઃશેષમભિવાદ્ય પ્રસાદયેત્ ।

જે પુરુષ વેદવેત્તા બ્રાહ્મણના ઉપર લૌકિક અથવા તો શાસ્ત્રીય વ્યવહારમાં હુંકાર કરીને ચઢી આવે તથા પોતાનાથી ઉમરમાં અથવા તો વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ હોય, તેને તુંકારાથી બોલાવે તેણે સ્નાન કરીને આખો દિવસ નિરાહાર ઉભા રહેવું અને જેનું પંડે અપમાન કર્યું હોય તેને રાત્રિએ નમસ્કાર કરીને પ્રસન્ન કરવો. તેમ કરવાથી તે પવિત્ર થાય છે. ૫૧

તાડયિત્વા તૃણેનાપિ કંઠે બદ્ધ્વાપિ વાસસા ॥ ૫૨ ॥

વિવાદેનાપિ નિર્જિત્ય પ્રણિપત્ય પ્રસાદયેત્ ।

વેદવેત્તા વિદ્વાન બ્રાહ્મણને કોઈ તણબદ્ધાથી પણ મારે, અથવા તો તેના ગળામાં વસ્ત્રનો ફાંસો નાખે, અથવા તો શાસ્ત્રનો વિવાદ કરીને તેનો પરાજય કરે તો અપરાધીએ તે બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરીને પ્રસન્ન કરવો. ૫૨

અવગૂર્ય ત્વહોરાત્રં ત્રિરાત્રં ક્ષિતિપાતને ॥ ૫૩ ॥

અતિકૃચ્છં ચ રુધિરે કૃચ્છ્રોઽભ્યન્તરશોણિતે ।

બ્રાહ્મણને મારવા માટે લાકડી ઉગામે તો એક દિવસ ઉપવાસ કરવો, બ્રાહ્મણને પૃથ્વીપર પાડી નાખે તો ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવો, લાકડી મારે અને તેથી લોહી નિકળે તો અતિકૃચ્છ કરવું અને મૂઠ માર મારવાથી લોહી અંદર જ જામી જાય તો મારનારાએ કૃચ્છ્ર વ્રત કરવું. ૫૩

નવાહમતિકૃચ્છ્રઃ સ્યાત્પાણિપૂરાન્નભોજનઃ ॥ ૫૪ ॥

ત્રિરાત્રમુપવાસઃ સ્યાદતિકૃચ્છ્રઃ સ ઉચ્યતે ।

હાથની હથેલી ભરાઈ રહે તેટલું અન્ન નવ દિવસ સૂધી ખાવું, એટલે ત્રણ દિવસ મધ્યાહ્ને, ત્રણ દિવસ રાત્રિએ અને ત્રણ દિવસ માગ્યા વગર જો મળે તો એમ નવ દિવસ સૂધી હથેલી ભરાઈ તેટલું અન્ન ખાવું અને ચોથા ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા. આ વ્રત અતિકૃચ્છ્ર કહેવાય છે. ૫૪

પારાશર સ્મૃતિના અધ્યાય ચોથાના અતિમાનાદતિક્રોધાત્ એ શ્લોકથી આરંભીને અગ્યારમા અધ્યાયના કૃચ્છ્રોઽભ્યન્તરશોણિતે એ શ્લોક સૂધી આઠ અધ્યાયમાં અનેક જાતનાં પાપો કહ્યાં અને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કહ્યાં. પરંતુ જે પાતકોને માટે પરાશરે પંડે સાક્ષાત્ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું નથી અને જે પાપ શંકાવાળાં છે તેવાં પાપોનું પરાશર સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે:-

સર્વેષામેવ પાપાનાં સંકરે સમુપસ્થિતે ॥ ૫૫ ॥

દશસાહસ્રમભ્યસ્તા ગાયત્રી શોધનં પરમ્ ।

इतिश्री पाराशरसंहितायां प्रायश्चित्तकाण्डेऽभक्ष्यभक्षणादिप्रायश्चित्त-
वर्णनं नामैकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

સર્વ જાતનાં પાપોનો એક સાથે સંકર થઈ જાય, જેમકે સુંઘવાને અયોગ્ય વસ્તુ સુંઘી હોય, જોવાને અયોગ્ય વસ્તુ જોઈ હોય તો એક હજાર ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. ૫૫

૫૫ નાનાં નાનાં પાપને માટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું, પરંતુ મોટાં પાપોને માટે તો પરાશરે કહેલાં ખાસ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી જ શુદ્ધિ થાય છે.

इतिश्री पाराशर धर्मशास्त्रमां अभक्ष्य भक्षणादिकनां प्रायश्चित्तानुं धर्त्तुं ये नामने
अध्याय ११ मो समाप्त.

અધ્યાય ૧૨ મો.

પરિશિષ્ટ તથા મહાપાતકનાં પ્રાયશ્ચિત્ત.

આરંભમાં આચાર કાંડના ત્રણ અધ્યાયમાં આચારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અને તે પછીના આઠ અધ્યાયમાં જૂદાં જૂદાં પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યાં છે અને તેનાથી અતિરિક્ત તથા અવશિષ્ટ એવો આચાર તથા પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવા માટે આ બારમા અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે. તેમના આરંભમાં ખરાબ સ્વપ્ન વગેરે આવે તો તે દોષ દૂર કરવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે;

દુઃસ્વપ્નં યદિ પश्येत्તુ વાન્તે ચ क्षुरकर्मणि ।

मैथुने प्रेतधूमे च स्नानमेव विधीयते ॥ ૧ ॥

જે નહારું સ્વપ્ન જુવે, જેને ઉલટી થઈ હોય, જેણે હજામત કરાવી હોય, જેણે ઋતુ કાળમાં મૈથુન (સ્રીસંગ) કર્યું હોય તથા જેણે શયના ધૂમાડાનો ગંધ લીધો હોય (શમશાનમાં ગયો હોય), તે પુરુષ સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧

૧. સ્વપ્ન એ પ્રકારનાં છે. એક સારાં અને બીજાં ખરાબ. સારાં સ્વપ્ન જોયાથી જોનારાને ભવિષ્યમાં દુઃખ થાય છે. એ વિશે સ્વપ્નાધ્યાયમાં તથા તેને લગતા ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ઋતુ સમયમાં સ્ત્રીની સાથે મૈથુન કરીને અવસ્થા સ્નાન કરવું જોઈએ.

અજ્ઞાનાત્પ્રાણ્ય વિષ્મૂત્રં સુરાસંસ્પૃષ્ઠમેવ ચ ।

પુનઃ સંસ્કારમર્હન્તિ ત્રયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ॥ ૨ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અથવા તો વૈશ્ય જાતિનો પુરુષ અજ્ઞાણતાં વિષ્ણુ (નરક) ખાઈ જાય, પુરુષનું મૂત્ર પી જાય અથવા તો મદિરાનો જેને સ્પર્શ થયો હોય તેવી કોઈ વસ્તુ ખાઈ જાય તો તેને પુનઃસંસ્કાર કરવા. ૨

૨. અહીં મૂળ શ્લોકમાં સુરા શબ્દ છે, તે ચોખાના લોટમાંથી બનાવેલા દારુ જાણવો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અથવા તો વૈશ્ય આ શ્લોકમાં કહેલા અપવિત્ર પદાર્થને અજ્ઞાણતાં ખાઈ જાય તો તેને ફરીને ઉપનયન સંસ્કાર કરવો અને તે પુનઃ ઉપનયન સંસ્કાર પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી કરવો.

પ્રથમ સંસ્કારમાં જેમ મૃગચર્મ, મેખલા વગેરે ખાંધવાં પડે છે, તેમ પુનઃ સંસ્કારમાં પણ તેનો ઉપયોગ પ્રાપ્ત થાય તેના નિષેધ કરવામાટે કહે છે;—

અજિનં મેશ્વલા દંડો મૈશ્યચર્યા વ્રતાનિ ચ ।

નિવર્તન્તે દ્વિજાતીનાં પુનઃસંસ્કારકર્મણિ ॥ ૩ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને પુનઃ સંસ્કાર કરતી વખતે મૃગચર્મની, મુંજની, મેખલાની, પલાશ વગેરેના દંડની તથા ભિક્ષાચર્યાની (ભિક્ષા માગવાની તથા સૌમ્ય, પ્રાણપત્ય વગેરે વ્રતો પાળવાની પણ જરૂર નથી. ૩

વિષ્મૂત્રભોજી શુદ્ધચર્યં પ્રાજાપત્યં સમાચરેત્ ।

પશ્ચગવ્યઞ્ચ કુર્વીત સ્નાત્વા પીત્વા શુચિર્મવેત્ ॥ ૪ ॥

અજ્ઞાણતાં વિષ્ણુ ખવાઈ જાય અથવા તો મૂત્રનું પાન થઈ જાય તો પુરુષે તેની શુદ્ધિને માટે પ્રાણપત્ય વ્રત કરવું અને તે પછી પંચગવ્યવડે સ્નાન કરીને તથા પંચગવ્યનું પાન કરીને શુદ્ધ થવું. ૪

બ્રાહ્મણાદિક વર્ણનો કોઈપણ પુરુષ આત્મહત્યા કરવા માટે ઉદ્ધમ કરે, પરંતુ પાછળથી અટકી જાય છે, તો તેવા પુરુષને કેવું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું, તે કહે છે;—

જલાગ્નિપતને ચૈવ પ્રવ્રજ્યાઽનાશકેષુ ચ ।

પ્રત્યાવસિતવર્ણાનાં કથં શુદ્ધિર્વિધીયતે ॥ ૫ ॥

ચાર વર્ણુમાંના કોઈપણ પુરુષે પાણીમાં પડીને, અગ્નિમાં પડીને, ઉંચા પર્વત ઉપરથી પડીને, મહાપ્રસ્થાન કરીને અથવા તો અન્ન પાણીનો ત્યાગ કરીને આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર કર્યો હોય, પરંતુ પાછળથી તેમ કરતાં તે અટકી જાય તો તે પુરુષની કેવી રીતે શુદ્ધિ થાય ? ૫

પ્રાજાપત્યદ્વયેનૈવ તીર્થાભિગમનેન ચ ।

વૃષૈકાદશદાનેન વર્ણાઃ શુદ્ધયન્તિ તે ત્રયઃ ॥ ૬ ॥

ક્ષત્રિય બે પ્રાજાપત્ય કરવાથી, વૈશ્ય તીર્થયાત્રા કરવાથી અને શૂદ્ર દશ ગાય અને એક બળદનું દાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૬

બ્રાહ્મણસ્ય પ્રવક્ષ્યામિ વનં ગત્વા ચતુષ્પથે ।

સશિખં વપનં કૃત્વા પ્રાજાપત્યદ્વયં ચરેત્ ॥ ૭ ॥

હવે હું બ્રાહ્મણને કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહું છું:-બ્રાહ્મણે અરણ્યમાં જઈ જ્યાં ચાર માર્ગ એકઠા થતા હોય તેવા ભાગ ઉપર બેસીને શિખા સાથે મુંડન કરાવવું અને બે પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવાં; ૭

ગોદ્વયં દક્ષિણાં દદ્યાચ્છુદ્ધિં પારાશરોઽબ્રવીત્ ।

મુચ્યતે તેન પાપેન બ્રાહ્મણત્વં ચ ગચ્છતિ ॥ ૮ ॥

તથા બે ગાય દક્ષિણામાં આપવી. આ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી બ્રાહ્મણ આત્મહત્યાના પાપમાંથી મુક્ત થાય છે અને બ્રાહ્મણપણાને પામે છે, આમ પારાશરે કહ્યું છે. ૮

૮ નદીમાં, તળાવમાં, સમુદ્રમાં વગેરે જળાશયમાં પડીને, અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને, પર્વત ઉપરથી પડીને, મહાપ્રસ્થાન કરીને અથવા તો અનશન વ્રત લઇને એટલે નિરાહાર રહીને, એમ પાંચ પ્રકારે મનુષ્ય આત્મહત્યા કરે છે. આ આત્મહત્યા ત્રણ પ્રકારની છે. એક વિહિત એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલી, બીજી પ્રતિષિદ્ધ એટલે શાસ્ત્રમાં જેને માટે નિષેધ કર્યો હોય તેવી અને ત્રીજી અનુસ્તારૂપ. તેમાં શાસ્ત્રોક્ત આત્મત્યાગ બે પ્રકારનો છે, એક કામ્યતપરૂપ અને બીજો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. તેમાં તપરૂપે દેહત્યાગની વાત દૂર્ભપુરાણમાં નર્મદાના માહાત્મ્યમાં આ પ્રમાણે કહી છે:-જે પુરુષ નર્મદા નદીના તીર ઉપર અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે, તેના પાણીમાં પાત કરે છે અથવા તો અન્નનો અને જળનો ત્યાગ કરીને અનશન વ્રત ધારણ કરે છે, તે ધરીને મનુષ્યરૂપે જન્મતો નથી. જેણે મહાપાપ કર્યું હોય, તેણે મહાપ્રસ્થાન કરવું, એટલે અટક્યા વગર ઇશાન ખૂણામાં ચાલ્યા જવું અને અન્નનો આહાર તણ દેવો વગેરે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે દેહત્યાગ મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મ-શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. પરંતુ કોઈથી આત્મહત્યા કરવાનો ધર્મશાસ્ત્રમાં નિષેધ કરવામાં

આવ્યો છે. કોઈને કોઈ વગેરે મહારોગ થયો હોય અને તે જળ વગેરેમાં પડીને આત્મહત્યા કરે, તેનું શાસ્ત્રમાં વિધાન પણુકર્તું નથી, તેમ તેના નિષેધ પણુ કરવામાં આવ્યો નથી. છતાં મહારોગીને પોતાનો દુઃખી દેહ પાડી નાખવાની ઇચ્છા હોય તો શાસ્ત્ર તેને અનુમોદન આપે છે. કોઈ રોગીને આત્મહત્યા કરવાની ઇચ્છા થાય, તે વિશે શાસ્ત્રે પણુ અનુમોદન આપ્યું હોય અને તે મરવાને તયાર થયો હોય, પરંતુ ભયાદિકથી તેમ કરતાં અટકી જાય તો તેને ફળનો પણુ લાભ થતો નથી, તેમ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત પણુ લાગતું નથી. તથા જે પુરુષ પ્રાયશ્ચિત્તને માટે મરવાને તયાર થયો હોય, પરંતુ તે ભયથી મરી શકે નહિ તો તેનું પ્રથમનું પાપ દૂર થતું નથી, અટલી જ તેને હાનિ થાય છે. પરંતુ તેને તેટલા માટે બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડતું નથી. અહીં જે આ વચન છે તે તો માત્ર શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલી આત્મહત્યા જે કરે છે, તેના પ્રાયશ્ચિત્તને માટે કહેલું છે. તેમાં પણુ જે આત્મહત્યા કરે છે તે તો મરણ પામે છે. માટે તેને તો આ પ્રાયશ્ચિત્તવિધાયક વચન નિરર્થક છે. પરંતુ જે પુરુષ આપઘાત કરવાને તયાર થાય છે, પરંતુ ભયાદિકથી આપઘાત કરતાં અટકી જાય છે, તેવા પુરુષને માટે આ શ્લોકમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. કોઈ કહે કે, આપઘાત કરતાં અટકી ગયેલાને માટે પણુ આ પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ્ય નથી. કારણ કે શાસ્ત્રમાં આત્મહત્યાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. તેમ તેનાથી નિવૃત્ત થવું (અટકી જવું), એ પણુ શાસ્ત્રોક્ત જ ગણાશે. આ વાત ખરી છે. પરંતુ અહીં જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે, તે કંઈ નિવૃત્તિને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું નથી; પરંતુ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આત્મહત્યા કરનારાને માટે કહેવામાં આવ્યું છે.

સ્નાનાનિ પञ्च पुण्यानि कीर्तितानि मनीषिभिः ।

आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ૯ ॥

હવે જૂદી જૂદી જાતનાં સ્નાન કહે છે;—આગ્નેય, વારુણ, બ્રાહ્મ, વાયવ્ય અને દિવ્ય આ રીતે પાંચ પ્રકારનાં પવિત્ર સ્નાન ઋષિઓએ કહ્યાં છે. ૯

आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम् ।

आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ ૧૦ ॥

यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तदिव्यमुच्यते ।

तत्र स्नात्वा तु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः ॥ ૧૧ ॥

જ્ઞાન: સર્વદેવાનાં ઇત્યાદિક મંત્રો લાળીને મસ્તકથી માંડીને આખા શરીરમાં ભસ્મનો લેપ કરવો તેનું નામ આગ્નેય સ્નાન, જળમાં સ્નાન કરવું તેનું નામ વારુણ સ્નાન, આપો હિ ણ મયોષ્ઠવઃ વગેરે મંત્ર લાળીને માર્જન કરવું તેનું નામ બ્રાહ્મ સ્નાન, સાયંકાળે ગાયો ચરીને ગામમાં આવતી હોય, તે સમયે તેઓનાં ચરણની રજ વાયુથી ઉડતી હોય તેને શરીર ઉપર

ધારણ કરવી તે વાયવ્ય સ્નાન અને સૂર્યના તડકામાં વરસાદ આવતો હોય તેમાં સ્નાન કરવું તે વિષ્ય સ્નાન કહેવાય છે. આ વિષ્ય સ્નાન કરવાથી મનુષ્યને ગંગામાં સ્નાન કરવાનું પુણ્ય મળે છે. ૧૦-૧૧

૧૧ મનુષ્ય રોગાદિકથી અશક્ત હોય અને તેનાથી સ્નાન થઈ શકે તેમ ન હોય ત્યારે તેને મસ્મ સ્નાન કરાવવું. નિત્ય પ્રભાતમાં જે સ્નાન કરવામાં આવે છે, તે વાકુળ સ્નાન કહેવાય છે. આપો હિ ણ મયોમુવઃ વગેરે મંત્ર બાણીને દર્ભથી જે માર્જન કરવામાં આવે છે, તે બ્રાહ્મ સ્નાન કહેવાય છે. આ બ્રાહ્મ સ્નાન ત્રણ ઠેકાણે ત્રણવાર કરવાનું ઔધાયન કહે છે; મુવિ મૂર્ધ્નિ તથાકાશે મૂર્ધ્ન્યાકાશે તથા મુવિ । આકાશે મુવિ મૂર્ધ્નીતિ મંત્રસ્નાન વિધીયતે ॥ પ્રથમ આપોહિષ્ઠા એ ત્રણ ઋચાથી પૃથ્વીઉપર, મસ્તક ઉપર તથા આકાશમાં માર્જન કરવું, બીજાવાર મસ્તક ઉપર, આકાશમાં તથા પૃથ્વી ઉપર માર્જન કરવું અને ત્રીજાવાર આકાશમાં, પૃથ્વી ઉપર તથા મસ્તક ઉપર માર્જન કરવું. આ માર્જનને મંત્રસ્નાન કહે છે. આ પાંચ પ્રકારનાં સ્નાનમાં વાકુળ સ્નાન મુખ્ય છે અને બીજાં સ્નાન ગૌણ છે.

સ્નાતું યાન્તં દ્વિજં સર્વે દેવાઃ પિતૃગણૈઃ સહ ।

વાયુભૂતાસ્તુ ગચ્છન્તિ તૃષાર્તાઃ સલિલાર્થિનઃ ॥ ૧૨ ॥

નિરાશાસ્તે નિવર્તન્તે વસ્ત્રનિષ્પીડને કૃતે ।

તસ્માન્ન પીડયેદ્રસ્ત્રમકૃત્વા પિતૃતર્પણમ્ ॥ ૧૩ ॥

દ્વિજ વર્ણનો પુરુષ તીર્થમાં સ્નાન કરવા (નહાવા) જાય છે ત્યારે દેવતાઓ પિતૃગણોની સાથે વાયુરૂપ થઈને તેની પાછળ જાય છે અને તે સમયે તેઓ તૃષાર્થી આર્ત હોય છે અને તેઓને પાણી પીવાની ઇચ્છા હોય છે. માટે સ્નાન કરવાને જનારા દ્વિજ વર્ણના પુરુષે સ્નાન કર્યા પછી વસ્ત્રને નિચોવ્યા પહેલાં પિતૃઓનું તર્પણ કરવું. જે પિતૃતર્પણ કર્યા વગર તે વસ્ત્રને નીચોવે છે તો પિતૃઓ નિરાશ થઈને પાછા આવ્યા જાય છે. ૧૨-૧૩

રોમકૂપેષ્વવસ્થાપ્ય તિલૈસ્તર્પયતે પિતૃન્ ।

તર્પિતાસ્તેન તે સર્વે રુધિરેણ મલેન ચ ॥ ૧૪ ॥

હાથના વાળવાળા ભાગ ઉપર તલ મૂકીને જે પિતૃઓનું તર્પણ કરે છે, તે લોહીથી અથવા તો મેલથી પોતાના સર્વે પિતૃઓનું તર્પણ કરે છે, એમ જાણવું. ૧૪

અવધૂનોતિ યઃ કેશાન્સ્નાત્વા પ્રસ્રવતે દ્વિજઃ ।

આચામેદ્વા જઙ્ઘસ્યોઽપિ સ બાહ્યઃ પિતૃદૈવતૈઃ ॥ ૧૫ ॥

અગિરાપશ્ચ વેદાશ્ચ સોમસૂર્યાનિલાસ્તથા ।

સર્વે એવ તુ વિપ્રસ્ય શ્રોત્રે તિષ્ઠન્તિ દક્ષિણે ॥ ૨૦ ॥

અગ્નિ, પાણી, આર વેદો, ચંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુ આ સર્વે બ્રાહ્મણના જમણા કાનમાં વાસ કરીને રહ્યાં છે. ૨૦

ભાસ્કરસ્ય કરૈઃ પૂતં દિવા સ્નાનં પ્રશસ્યતે ।

અપ્રશસ્તં નિશિ સ્નાનં રાહોરન્યત્ર દર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

દિવસે સૂર્યનાં કિરણોથી પવિત્ર થયેલું સ્નાન કરવું, એ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. પરંતુ રાત્રે સ્નાન કરવું સારું કહેવાતું નથી. પરંતુ રાત્રે જો અહુણુનો યોગ હોય તો સ્નાન કરવું. ૨૧

સ્નાનં દાનં જપો હોમઃ કર્તવ્યો રાહુદર્શને ।

અન્યદા ત્વશુચી રાત્રિસ્તસ્માત્તાં પરિવર્જયેત્ ॥ ૨૨ ॥

અહુણુનો યોગ હોય ત્યારે રાત્રે પણ સ્નાન કરવું, દાન દેવું, જપ કરવો તથા અગ્નિમાં હોમ કરવો. પરંતુ અહુણુ ન હોય ત્યારે રાત્રિ અપવિત્ર છે, માટે ઉપર કહેલાં કર્મ કરવામાં રાત્રિનો ત્યાગ કરવો. ૨૨

મારુતો વસવો રુદ્રા આદિત્યાશ્ચાય દેવતાઃ ।

સર્વે સોમે પ્રક્ષીયન્તે તસ્માદ્દાનં તુ સંગ્રહે ॥ ૨૩ ॥ .

પવન, વસુઓ, રુદ્રા અને આદિત્ય દેવતાઓ, આ સર્વે દેવતાઓ ચંદ્રના અહુણુને સમયે ચંદ્રવિશે લય પામે છે, માટે ચંદ્રના અહુણુ સમયે દાન દેવાં. ૨૩

સ્વલયજ્ઞે વિવાહે ચ સંક્રાન્તૌ ગ્રહણે તથા ।

શર્વર્યા દાનમસ્ત્યેવ નાન્યત્રૈવં વિધીયતે ॥ ૨૪ ॥

ખળારૂપી યજ્ઞમાં, વિવાહમાં, સંક્રાંતિમાં અને અહુણુ હોય ત્યારે રાત્રિએ પણ દાન દેવું; પરંતુ તે શિવાય બીજા પ્રસંગમાં રાત્રિએ દાન દેવું નહિ. ૨૪

પુત્રજન્માનિ યજ્ઞે ચ તથાચાત્યયકર્મણિ ।

રાહોશ્ચ દર્શને દાનં પ્રશસ્તં નાન્યદા નિશિ ॥ ૨૫ ॥

પુત્રનો જન્મ થયો હોય, યજ્ઞ ચાલતો હોય, કોઈ મરવા પડ્યો હોય તથા ચંદ્રઅહુણુ થયું હોય ત્યારે રાત્રિએ દાન દેવું ઉત્તમ ગણાય છે. પરંતુ તે શિવાય બીજા પ્રસંગમાં રાત્રિએ દાન દેવું ઉત્તમ ગણાતું નથી. ૨૫

મહાનિશા તુ વિજ્ઞેયા મધ્યસ્થપ્રહરદ્વયમ્ ।

પ્રદોષપશ્ચિમૌ યામૌ દિનવત્સ્નાનમાચરેત્ ॥ ૨૬ ॥

રાત્રિના વચલા એ પહોર એટલે બીજો અને ત્રીજો પહોર મહા-
નિશા કહેવાય છે અને પ્રદોષ કાળ એટલે પહેલો પહોર અને પાછલો
પહોર દિવસના જેવો કહેવાય છે, માટે તે બે પહોરમાં સ્નાન કરવું. ૨૬

ચૈત્યવૃક્ષશ્રિતિરૂપશ્ચાખ્ડાલઃ સોમવિક્રયી ।

एतास्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥ २७ ॥

સ્મશાનમાં ઉભેલા વૃક્ષનો, ચિતાનો, યૂપનો—યજ્ઞમાં પશુને બાંધ-
વાના થાંભલાનો, ચંડાલનો અને સોમવલ્લી વેચનારાનો—આટલાનો
સ્પર્શ કરીને (અડકીને) બ્રાહ્મણે વસ્ત્રો સાથે સ્નાન કરવું. ૨૭

अस्थिसंचयनात्पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य हूर्ध्वमाचमनं स्मृतम् ॥ २८ ॥

મનુષ્ય મરી ગયા પછી તેને પ્રથમ દિવસે બાળવામાં આવે છે
અને ચોથે દહાડે અસ્થિસંચયન (હાડકાં એકઠાં કરીને તેને તીર્થમાં
પધરાવવામાં આવે છે) નામની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયાની
પહેલાં જે બ્રાહ્મણ રુવે, તેણે સ્નાન કરવું અને અસ્થિસંચયન કર્યા પછી
દશ દિવસમાં જે રુવે, તેણે રુદન કર્યા પછી આચમન કરવું. ૨૮

सर्वं गंगासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

होमग्रहे तथैवोक्तं स्नानदानादिकर्मसु ॥ २९ ॥

સૂર્ય અને ચંદ્રનાં ગ્રહણ સમયે સર્વ જળ ગંગાજળ સમાન થઈ
જાય છે. માટે ગ્રહણ સમયે સ્નાન, દાન વગેરે કર્મમાં હુર કોઈ પણ નવા-
ણના જળને ગ્રહણ કરવું. ૨૯

कुशपूतं तु यत्स्नानं कुशेनोपस्पृશેद्विजः ।

कुशेनोद्धृततोयं यत्સોમપાનસમં ભવેત્ ॥ ૩૦ ॥

દર્ભવડે માર્જન કરીને જે સ્નાન કરવામાં આવે છે, તે કુશપૂત સ્નાન
કહેવાય છે. અનામિકા નામની આંગળીમાં દર્ભની પવિત્રી પહેરીને જે
આચમન કરવામાં આવે છે, તે આચમન પણ કુશોદકાચમન કહેવાય છે
તથા સંધ્યાવંદનાદિકમાં માર્જન માટે દર્ભના અગ્રભાગથી જળના બિંદુઓને
ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે જળ સોમપાનના જેવું પવિત્ર છે. ૩૦

અગ્નિકાર્યાત્પરિશ્રષ્ટાઃ સંધ્યોપાસનવર્જિતાઃ ।

વેદં ચૈવાનધીયાનાઃ સર્વે તે વૃષલાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૧ ॥

જેઓ અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરતા નથી, જેઓ સંધ્યાવંદન કરતા નથી તથા જેઓ વેદનો અભ્યાસ કરતા નથી, તે સર્વેને વૃષલ (શૂદ્ર) જાણવા. ૩૧

૩૧ વેદાધ્યયન નહિ કરનારા તેમજ સંધ્યાવંદનાદિક ૫૨ કર્મ નહિ કરનારા બ્રાહ્મણોની આ શ્લોકમાં નિંદા કરી છે.

તસ્માદ્વૃષલભીતેન બ્રાહ્મणेન વિશેષતઃ ।

અધ્યેતવ્યોડયેકદેશો યદિ સર્વે ન શક્યતે ॥ ૩૨ ॥

તે માટે બ્રાહ્મણે વિશેષે કરીને શૂદ્ર થઈ જવાના ભયથી જો આખો વેદ ભણી શકાય નહિ તો વેદનો એક ભાગ પણ અવશ્ય ભણવો. ૩૨

૩૨ આખો વેદ ભણી શકાય નહિ તો વેદનો એક ભાગ પણ બ્રાહ્મણે ભણવો, કે જેથી પોતાની બ્રાહ્મણુજાતિનો નાશ થાય નહિ. આ શ્લોકમાં બ્રાહ્મણને વેદ ભણવા માટે ખાસ કરીને કહ્યું છે. જેમ સર્વ વેદ ભણી શકાય નહિ તો વેદનો એક ભાગ પણ ભણવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે, તે ઉપરથી અગ્નિહોત્ર, સંધ્યાવંદન પણ જો આપું થઈ શકે નહિ તો તેનો એક એક ભાગ કરવો, એમ જાણવું નાહ. કારણ કે અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ અધૂરાં કરવાથી તેનું સંપૂર્ણ ફળ મળતું નથી. તેમ. તે કરવામાં અશક્તિનો પણ અસંભવ છે, તેથી તે તો પૂરેપૂરાંજ કરવાં જોઈએ.

•• શૂદ્રાન્નરસપુષ્ટસ્યાપ્યધીયાનસ્ય નિત્યશઃ ।

જપતો જુહતો વાપિ ગતિરૂર્ધ્વા ન વિદ્યતે ॥ ૩૩ ॥

જે બ્રાહ્મણ શૂદ્રનું અન્ન ખાધેને હૃદયપુષ્ટ થયો હોય, તે નિત્ય વેદનું અધ્યયન કરે છે, ગાયત્રીનો જપ કરે છે અને અગ્નિમાં હોમ કહે છે, તો પણ તેને ઉત્તમ ગતિ મળતી નથી. ૩૩

શૂદ્રાન્નં શૂદ્રસંપર્કઃ શૂદ્રેણ ચ સહાસનમ્ ।

શૂદ્રાજ્ઞાનાગમશ્ચાપિ જ્વલન્તમપિ પાતયેત્ ॥ ૩૪ ॥

શૂદ્રનાં અન્નનું લોજન, શૂદ્રની સાથે સંસર્ગ, શૂદ્રની સાથે એક આસન ઉપર બેસવું તથા શૂદ્રની પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કરવું (શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો), આ સર્વ મોટા તેજસ્વી પુરુષને પણ પાતકી કરે છે. ૩૪

૩૪ એક ધરમાં જ શૂદ્રની સાથે વાસ કરવો, તેનું નામ શૂદ્ર સાથે સંસર્ગ ક્યો કહેવાય છે. શૂદ્રની સાથે ગાડી વગેરેમાં સાથે બેસીને ફરવાથી નિલ બ્રહ્મનિષ પુરુષની શુદ્ધિમાં ફેરફાર થાય છે અને તેથી તે નર્કમાં પડે છે.

યઃ શૂદ્રઃ પાત્રયેન્નિત્યં શૂદ્રી ચ ગૃહમેધિની ।

વર્જિતઃ પિતૃદેવેભ્યો રૌરવં યાતિ સ દ્વિજઃ ॥ ૩૫ ॥

જે દ્વિજ જાતિનો પુરુષ પોતાના ઘરમાં શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રી પાસે નિત્ય રસોઈ કરાવે છે તથા જે દ્વિજને ઘરમાં શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રી હોય છે, તે પુરુષ પિતૃઓના અને દેવનાં કર્મ કરવાને યોગ્ય ગણાતો નથી અને મરણ પછી રૌરવ નામના નરકમાં પડે છે. ૩૫

મૃતસૂતકપુષ્ટાંઙ્ગં દ્વિજં શૂદ્રાન્નભોજિનમ્ ।

અહં તન્ન વિજાનામિ કાં કાં યોનિં ગમિષ્યતિ ॥ ૩૬ ॥

મૃત્યુ સૂતકનું અન્ન ખાનારો તથા શૂદ્રાનું અન્ન ખાનારો દ્વિજ મરણ પછી કઈ કઈ યોનિમાં અવતાર લેશે, તે હું જાણતો નથી. ૩૬

ગૃધ્રો દ્વાદશ જન્માનિ દશ જન્માનિ સૂકરઃ ।

શ્વયોનો સપ્ત જન્માનિ इत्येवं મનુરબ્રવીત્ ॥ ૩૭ ॥

મનુ કહે છે કે;—તે પુરુષ ખારવાર ગીધની જાતિમાં જન્મે છે, દશ વાર ડુધ્ધરની જાતિમાં અને સાતવાર કુતરાની જાતિમાં અવતરે છે. ૩૭

૩૭ અગ્યારમું તથા બારમું જન્મનારા બ્રાહ્મણોએ પરાશરનાં આ વચન ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનું છે. તેમ જ સર્પ, સુતાર, ઘોળી વગેરેનું ગોરપદું કરનારાઓએ પણ આ વચન ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ અત્યારે શૂદ્રનું ગોરપદું કરે છે અને તેનાં મરણ પાછળ પ્રેતાન્ન ખાતે છે તથા શય્યા વગેરે દાન પણ લે છે. તેથી તેઓની બુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ ગઈ છે. આ કારણથી તેઓ સંધ્યાવંદનાદિક બ્રાહ્મણનાં ૫૮ કર્મ તજી બેઠા છે અને નામના જ બ્રાહ્મણો રહ્યા છે. તેઓએ પોતાના ઉદ્ધાર માટે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરવાં જોઈએ તથા શાસ્ત્રવિહિત ભોજન, દાન વગેરે લેવાં, પરંતુ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ભોજનાદિકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

દક્ષિણાર્થં તુ યો વિપ્રઃ શૂદ્રસ્ય જુહુયાદ્ધાવિઃ ।

બ્રાહ્મણસ્તુ ભવેચ્છૂદ્રઃ શૂદ્રસ્તુ બ્રાહ્મણો ભવેત્ ॥ ૩૮ ॥

જે બ્રાહ્મણ દક્ષિણામાટે વેદના મંત્રોથી શૂદ્રનાં શાંતિ પૌષ્ટિક કર્મ કરે છે, તો તે બ્રાહ્મણ શૂદ્ર થાય છે અને શૂદ્ર બ્રાહ્મણ થાય છે અર્થાત્ શૂદ્રને શાંતિ પૌષ્ટિક કર્મનું ફળ મળે છે. ૩૮

મૌનવ્રતં સમાશ્રિત્ય આસીનો ન વદેદ્વિજઃ ।

મુઝ્જાનો હિ વદેદ્યસ્તુ તદન્નં પરિવર્જયેત્ ॥ ૩૯ ॥

જે બ્રાહ્મણે ભોજન કરતી વખતે બોલવું નહિ, આ પ્રમાણે મૌન વ્રત ધારણ કર્યું હોય, તે બ્રાહ્મણે ભોજન સમયે બોલવું નહિ અને તે જો ભોજન કરતી વખતે બોલે તો તેણે બાકી રહેલું અન્ન ખાવું નહિ. ૩૬

अर्द्धं भुक्ते तु यो विप्रस्तस्मिन्पात्रे जलं पिबेत् ।

इतं दैवं च पित्र्यं च आत्मानं चैव घातयेत् ॥ ૪૦ ॥

જે બ્રાહ્મણ અર્ધું ભોજન કર્યા પછી જે પાત્રમાં પોતે જમતો હોય, તેજ પાત્રમાં પાણી રેડીને પીએ તો તેનું કરેલું પિતૃનું કર્મ તથા દેવતાનું કર્મ નિષ્ફળ થાય છે અને તે દોષને લીધે તે પોતાના આત્માને નરકમાં નાખે છે. ૪૦

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योज्ये पात्रं विमुञ्चति ।

स मूढः स तु पापिष्ठो ब्रह्मघ्नः स खलूच्यते ॥ ૪૧ ॥

જે બ્રાહ્મણ બીજા બ્રાહ્મણો ભોજન કરતા હોય, તે સમયે પોતાનું પાત્ર છોડી, આચમન લઈને પંક્તિમાંથી ઉઠી જાય છે, તે બ્રાહ્મણ મૂઢ, મહાપાપી અને બ્રહ્મહત્યા કરનારો કહેવાય છે. ૪૧

૪૧ પૂર્વે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યની પંક્તિ ભોજન કરવા બેસતી ત્યારે સર્વે જમી રહ્યા પછી આચમન કરતા અને પછી સૌ સાથે ઉઠતા હતા અને આ સંપ્રદાય હમણા પણ શિષ્ટ બ્રાહ્મણોની જ્ઞાતિઓમાં ચાલુ છે. પરંતુ હમણા શાસ્ત્રાનુભિન્ન તરુણ બ્રાહ્મણયુવકો બ્રાહ્મણો જમી રહ્યા ન હોય, છતાં પંક્તિમાંથી ઉઠી જવાની ઉદ્દતાઈ કરે છે, એ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે. ભોજનના આરંભમાં ને અંતમાં આચમન કરવાની રીત તો સર્વથા લુપ્ત જ થઈ ગઈ છે. તોપણ કેટલાએક શિષ્ટ બ્રાહ્મણોની સંસ્કારી જ્ઞાતિમાં હજી એ રીત પણ જોવામાં આવે છે.

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

न देवास्त्वंसिमायान्ति निराशाः पितरस्तथा ॥ ૪૨ ॥

ભોજનનાં પાત્રો પડ્યાં હોય ને બ્રાહ્મણો જો શ્રાદ્ધમાં સ્વસ્તિવાચન કરે છે તો દેવતાઓ અને પિતૃઓ તૃપ્તિ પામતા નથી, પરંતુ નિરાશ થઈને ચાલ્યા જાય છે. ૪૨

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अजप्त्वाग्निमहूय च ।

पर्णपृष्ठेन भुञ्जीत रात्रौ दीपं बिना तथा ॥ ૪૩ ॥

સ્નાન કર્યા વિના (નહાયા વિના) ભોજન કરવું જ નહિ, તેમ જપ કર્યા વિના અને અગ્નિમાં હોમ કર્યા વિના પણ ભોજન કરવું નહિ. તેમ

પત્રાવળીમાં ભોજન કરનારાએ પાંદડાના પાછલા ભાગ ઉપર પણ ભોજન કરવું નહિ, પરંતુ સવળી બાજુ ઉપર ભોજન કરવું તથા રાત્રિએ દીવા વગર અંધારે ભોજન કરવું નહિ. ૪૩

૪૩ ભોજન કર્યા પહેલાં સ્નાન, સંધ્યા, જપ હોમ વગેરે કરવાં પડે છે અને તે પછી ભોજનનો સમય હોય છે, તેથી સ્નાન કરીને ભોજન કરવું એમ કહ્યું છે તે વ્યર્થ છે. આમ કોઇને શંકા થાય તેનું સમાધાન એ છે કે;-કદાચિત્ કોઇએ કોઇ કારણને લઇને પોતપોતાને સમયે કર્મ કર્યાં ન હોય અને ભોજનનો સમય થઇ ગયો હોય તો સ્નાન કર્યા વગર ભોજન કરવું નહિ, એમ દર્શાવવા માટે ભોજન સમયે સ્નાન કરવાનું કહ્યું છે અને એવકારથી સ્નાન અવશ્ય કરવું જોઇએ, આમ દર્શાવ્યું છે.

गृहस्थस्तु दयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ।

पोष्यवर्गार्थसिद्धयर्थं न्यायवर्ती सुबुद्धिमान् ॥ ૪૪ ॥

ગૃહસ્થે દયાપરાયણ થઇને પોષ્ય (ભરણુ પોષણ કરવાયોગ્ય) મનુષ્યોનું ભરણુ પોષણ કરવામાટે યાજન, અધ્યાપન વગેરે ધર્મશાસ્ત્રમાં ધન સંપાદન કરવાના જે ઉપાયો કહ્યા છે, તે ઉપાયથી ધન સંપાદન કરવું તથા ન્યાય પ્રમાણે વર્તવું. આ પ્રમાણે વર્તનારો ગૃહસ્થ જ્ઞાની કહેવાય છે. ૪૪

૪૪ નીચે પ્રમાણે પોષ્ય વર્ગ કહ્યો છે.

पिता माता गुरुर्भ्राता प्रजा दीनाः समाश्रिताः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चैव पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

પિતા, માતા, ગુરુ, ભાઇ, દીન પ્રજા, આશ્રિત વર્ગ, અભ્યાગત અને અતિથિ આ સર્વે પોષ્યવર્ગ કહેવાય છે.

न्यायोपार्जितवित्तेन कर्तव्यं स्वात्मरक्षणम् ।

अन्यायेन तु यो जीवेत्सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ ૪૫ ॥

ગૃહસ્થે ન્યાયથી ધન સંપાદન કરીને પોતાનું તથા પોતાના પોષ્ય વર્ગનું રક્ષણ કરવું. જે ગૃહસ્થ અન્યાયથી ધન સંપાદન કરીને જીવે છે, તે સર્વ ધર્મકર્મ કરવાને અયોગ્ય છે. ૪૫

अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

हृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत्तु नित्यज्ञः ॥ ૪૬ ॥

અગ્નિચયન નામનો યાગ કરનાર, કપિલા ગાય, યજ્ઞ કરનારો, પ્રજાનું પાલન કરનારો રાજા, સંન્યાસી અને સમુદ્ર, આ દર્શન કરવાથી દર્શન કરનારાને પવિત્ર કરે છે, માટે નિત્ય તેઓનાં દર્શન કરવાં. ૪૬

૪૬ દર્ભ, સુવર્ણ વગેરે તો શરીર ઉપર ધારણ કરવાથી પવિત્ર કરે છે, પરંતુ આ શ્લોકમાં કહેલા પદાર્થો તો દર્શન કરવાથી જ પવિત્ર કરે છે, તેથી ભૂમિમાં દષ્ટમાત્રાઃ એમ કહ્યું છે.

અરણિ કૃષ્ણમાર્જારં ચન્દનં સુમણિ ઘૃતમ્ ।

તિલ્લાન્ કૃષ્ણાજિનં છાગં ગૃહે ચૈતાનિ રક્ષયેત્ ॥ ૪૭ ॥

અરણી, કાળી મીઠડી, ચંદન, પુખ્તરાજ વગેરે મણિ, ઘી, તલ, કાળિયારનું ચામડું અને બકરી આટલાં ઘરમાં રાખવાં. ૪૭

ગવાં શતં સૈકવૃષં યત્ર તિષ્ઠત્યયન્નિતમ્ ।

તત્સેત્રં દશગુણિતં ગોચર્મ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૪૮ ॥

સો ગાયો અને એક બળદ સંકડાયા વગર જેટલી ભૂમિમાં બેસી શકે, તેનાથી દશગુણી ભૂમિને ગોચર્મ કહી છે. ૪૮

બ્રહ્મહત્યાદિભિર્મર્ત્યો મનોવાકાયકર્મજૈઃ ।

ઇતદ્ગોચર્મદાનેન મુચ્યતે સર્વપાતકૈઃ ॥ ૪૯ ॥

મનુષ્યે મન, વાણી તથા કાયાથી બ્રહ્મહત્યા આદિક મહાપાપ કર્યા હોય તો, તે સર્વ પાપમાંથી ગોચર્મ જેટલી ભૂમિનું દાન કરવાથી મુક્ત થાય છે. ૪૯

કુટુમ્બિને દરિદ્રાય શ્રોત્રિયાય વિશેષતઃ ।

.. યદ્દાનં દીયતે તસ્મૈ તદ્દાનં શુભકારકમ્ ॥ ૫૦ ॥

કુટુંબવાળા અને દરિદ્ર એવા શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણને જે દાન આપવામાં આવે છે, તે દાન શુભ ફળ આપે છે. ૫૦

વાપીકૂપતઢાગાથૈર્વાજપેયશતૈરપિ ।

ગવાં કોટિપ્રદાનેન ભૂમિહર્તા ન શુદ્ધયતિ ॥ ૫૧ ॥

જે મનુષ્ય બીજાની જમીન હરી લે છે, (બળથી અથવા છળ કપટથી પારકાની જમીનને હરી લે છે) તે મનુષ્ય વાવ, ફૂવા, તળાવ, વગેરે ખોદાવે તથા સો વાજપેય યજ્ઞ કરે તથા કરોડો ગાયોનાં દાન દે, તોપણ શુદ્ધ થતો નથી. ૫૧

અંષ્ટાદશદિનાદર્વાક્સ્નાનમેવ રજસ્વલા ।

અતઃ કુર્વે ત્રિરાત્રં સ્યાદુશના મુનિરબ્રવીત્ ॥ ૫૨ ॥

એક સ્ત્રીને અડકાવ આવે, તે ચોથે દિવસે સ્નાન કરે અને ફરીને તેને અઢાર દિવસની પહેલાં અટકાવ આવે તો તેણે સ્નાન જ કરવું, પરંતુ

ત્રણ રાત્રિ દૂર બેસવું નહિ. પરંતુ અઢાર દિવસ પછી બે અટકાવ આવે તો ત્રણ દિવસ સૂધી અટકાવ પાળવો અને ચોથે દિવસે સ્નાન કરવું, આમ ઉશના-શુક ઋષિએ કહ્યું છે. ૫૨

યુગં યુગદ્વયં ચૈવ ત્રિયુગશ્ચ ચતુર્યુગમ્ ।

ચળ્ડાલસૂતિકોદક્યાપતિતાનામધઃ ક્રમાત્ ॥ ૫૩ ॥

ચંડાળથી એક યુગ, સુવાવડીથી બે યુગ, અટકાવવાળી સ્ત્રીથી ત્રણ યુગ અને પતિતથી (વટલી ગયેલાથી) ચાર યુગ અનુક્રમે દૂર (છેટા) રહેવું. ૫૩

યુગ એટલે ચાર હાથ અથવા તો એક વામ.

તતઃ સન્નિધિમાત્રેણ સચૈલં સ્નાનમાચરેત્ ।

સ્નાત્વાઽવલોકયેત્સૂર્યમજ્ઞાનાત્સ્પૃશ્ણતે યદિ ॥ ૫૪ ॥

બે પુરુષ ઉપર કહેલાં પ્રમાણ કરતાં ઓછાં પ્રમાણમાં દૂર રહે અર્થાત્ તેઓની પાસે જાય તો તેણે વસ્ત્રની સાથે સ્નાન કરવું; પરંતુ બે તેઓનો અબાણતાં સ્પર્શ થઈ જાય (તેને અડી જવાય) તો વસ્ત્રસાથે સ્નાન કરીને સૂર્યનાં દર્શન કરવાં. ૫૪

વિદ્યમાનેષુ પાત્રેષુ બ્રાહ્મણો જ્ઞાનદુર્બલઃ ।

તોયં પિવતિ વક્ત્રેણ શ્વયોનો જાયતે ધ્રુવમ્ ॥ ૫૫ ॥

બે મૂર્ખ બ્રાહ્મણ પોતાની પાસે વાસણ હોય (હાથ હોય), છતાં પણ મોહોડાંથી પાણી પીએ છે, તે કુતરાની યોનિમાં અવશ્ય જન્મે છે. ૫૫

અહીં પ્રાયશ્ચિત્તકાંડ પૂર્ણ થાય છે અને હવે શેષ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે;-

યસ્તુ ક્રુદ્ધઃ પુમાન્ બ્રૂયાજ્ઞાયાયા માતૃગમ્યતામ્ ।

પુનરિચ્છતિ ચેદેનાં વિપ્રમધ્યે તુ શ્રાવયેત્ ॥ ૫૬ ॥

કોઈ પુરુષ ક્રોધમાં આવી જઈને પોતાની સ્ત્રીને કહે કે, તું તો મારી માતા છે, બહેન છે, આમ અગમ્યા કહે અને ક્રોધ શાંત પડે, એટલે ફરીને તેની પાસે જવાની ઈચ્છા કરે તો તેણે બ્રાહ્મણસભાની પાસે જઈને તેને પોતાના ક્રોધનું કારણ સંભળાવવું. ૫૬

શ્રાન્તઃ ક્રુદ્ધસ્તમોન્યો વા ક્ષુત્પિપાસાભયાર્દિતઃ ।

દાનં પુણ્યમકૃત્વા તુ પ્રાયશ્ચિત્તં દિનત્રયમ્ ॥ ૫૭ ॥

ઉપસ્પૃશ્ણેન્નિષવર્ણં મહાનયોસ્તુ સક્લમે ।

ચીર્ણાંતે ચૈવ ગા દદ્યાદ્બ્રાહ્મણાન્ભોજયેદશ ॥ ૫૮ ॥

પરગામ જવાથી અથવા તો ઘરનાં કામકાજ કરવાથી હું થાકી ગયો હતો, તથી મેં મારી સ્ત્રીને માતા, બેન વગેરે કહીને તેની પાસે નહિ જવાના સોગન લીધા હતા, તેણે મારું વચન ઉલ્લંઘન કર્યું હતું તેથી મને ક્રોધ ચઢ્યો હતો, અને મેં તેની પાસે નહિ જવાના સોગન લીધા હતા, અથવા તો મારી સ્ત્રીનો અપરાધ ન હતો, પરંતુ હું બ્રાંતિથી વિવેક રહિત થઈ ગયો હતો તેથી મેં તેની પાસે નહિ જવાના સોગન લીધા હતા, અથવા તો ભુખ, તરસ કે રાજાદિકના ભયથી હું ગભરાઈ ગયો હતો તેથી મેં મારી સ્ત્રીની પાસે નહિ જવાના સોગન લીધા હતા. આ રીતે પોતાના ક્રોધનું કારણ બ્રાહ્મણસભાની પાસે નિવેદન કરવું. તે સમયે બ્રાહ્મણસભા તેને કહે કે; તારે સુપાત્ર બ્રાહ્મણને દાન આપવું અથવા તો તીર્થયાત્રા કરવી. પરંતુ પાતકી એ બેમાંથી એક પણ કરે નહિ તો પછી તેણે બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાથી બે મહાનદીનો જ્યાં સંગમ થતો હોય, ત્યાં જઈને દિવસમાં ત્રણ વખત સ્નાન કરવું અને ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવા. આ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી ચોથે દિવસે ગાયનું દાન દેવું તથા દશ બ્રાહ્મણોને જમાડવા. ૫૭-૫૮

દુરાચારસ્ય વિપ્રસ્ય નિષિદ્ધાચરણસ્ય ચ । ૦

અન્નં ભુક્ત્વા દ્વિજઃ કુર્યાદિનમેકમભોજનમ્ ॥ ૫૯ ॥

જે બ્રાહ્મણ દુરાચારી હોય અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ રીતે આચરણ કરતો હોય, તે બ્રાહ્મણનું અન્ન જો કોઈ દ્વિજ જમે તો તેણે તેમાંથી શુદ્ધ થવા માટે એક દિવસ ઉપવાસ કરવો. ૫૯

સદાચારસ્ય વિપ્રસ્ય તથા વેદાન્તવેદિનઃ ।

ભુક્ત્વાન્નં મુચ્યતે પાપાદહોરાત્રાન્તરાન્નરઃ ॥ ૬૦ ॥

જો ઉપર કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે નહિ તો સદાચારવાળા તથા વેદ અને ઉપનિષદને જાણનારા બ્રાહ્મણને ઘેર ભોજન કરવું, એટલે એક દિવસ અને રાત્રિ દુરાચારી બ્રાહ્મણને ઘેર ભોજન કરવાથી જે પાપ લાગ્યું હોય, તે પાપમાંથી પુરુષ મુક્ત થાય છે. ૬૦

ઋધ્વોચ્છિષ્ઠાધરોચ્છિષ્ઠમંતરિક્ષમૃતૌ તથા ।

કૃચ્છ્રત્રયં પ્રકુર્વાત આશૌચમરણે તથા ॥ ૬૧ ॥

એક મનુષ્યને મરણ વખતે ઉલટી થાય, ઝાડો થાય અથવા તો મરનાર ખાટલામાં મરી જાય, અથવા તો મૃત્યુ સૂતકમાં મરી જાય (સ્ત્રી

અટકાવમાં અથવા તો સુવાવડમાં મરણ પામે) તો તેનો દાહાદિક સંસ્કાર કરનારા પુત્રાદિકે ત્રણ કૃષ્ (પ્રાણપત્ય) કરવાં. ૬૧

પ્રાણપત્ય થઇ શકે નહિ તો તેના પ્રતિનિધિ તરિકે પ્રત્યાગ્રાય કહે છે;-

કૃચ્છ્રં દેવ્યયુતં ચૈવ પ્રાણાયામશતદ્વયમ્ ।

પુણ્યતીર્થેન્નાર્દ્રશિરઃસ્નાનં દ્વાદશસંખ્યયા ॥

દિયોજને તીર્થયાત્રા કૃચ્છ્રમેકં પ્રકલ્પિતમ્ ॥ ૬૨ ॥

(૧) દશ હજાર ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરવો, (૨) બસો પ્રાણાયામ કરવા, (૩) પવિત્ર તીર્થમાં માથા યોળ સ્નાન કરીને માથાના કેશ સૂકાઇ જાય, એટલે કરીને માથા યોળ સ્નાન કરવું. આમ બાર વાર સ્નાન કરવું તથા એ યોજન સૂધી તીર્થયાત્રા કરવી. આ ચારમાંનું કોઇ પણ એક કૃષ્ મતના પ્રતિનિધિ તરિકે ગણાય છે. ૬૨

ગૃહસ્થઃ કામતઃ કુર્યાદ્રેતસઃ સ્વલ્લનં ભુવિ ।

સહસ્રં તુ જપેદ્દેવ્યાઃ પ્રાણાયામૈન્નિભિસ્સહ ॥ ૬૩ ॥

ગૃહસ્થ પુરુષ ઇચ્છાપૂર્વક પૃથ્વી ઉપર વીર્યનો પાત કરે તો તેણે એક હજાર ગાયત્રીનો જપ તથા ત્રણ પ્રાણાયામ પ્રાયશ્ચિત્ત તરિકે કરવા. ૬૩

ચતુર્વિઘોપપન્નસ્તુ વિધિવદ્ભ્રમ્ભઘાતકે ।

સમુદ્રસેતુગમનં પ્રાયશ્ચિત્તં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૬૪ ॥

ઋગ્વેદ વગેરે ચાર વેદ જાણનારા તથા તેમાં કહેલાં કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણે બ્રહ્મહત્યા કરનારા બ્રાહ્મણને વિધિપૂર્વક સમુદ્ર સેતુની (સેતુબંધ રામેશ્વરની) યાત્રાએ જવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવું. ૬૪

કવી રીતે યાત્રામાં વર્તવું, તેના વિધિ કહે છે;

સેતુબંધપથે ભિક્ષાં ચાતુર્વર્ણ્યાત્સમાચરેત્ ।

વર્જયિત્વા વિકર્મસ્થાઞ્છત્રોપાનદ્વિવર્જિતઃ ॥ ૬૫ ॥

ભારતવર્ષની દક્ષિણ દિશામાં શ્રી રામચંદ્રે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધી છે. તે સેતુનાં દર્શન કરવા માટે મહાપાતકીએ ઘરમાંથી બહાર નિકળ્યા પછી માર્ગમાં શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્ણ તથા આશ્રમના ધર્મ પાળનારા ચાર વર્ણની પાસે ભિક્ષા માગવી, પરંતુ જેઓ અધર્મચરણ કરતા હોય, તેઓને ત્યાંથી ભિક્ષા લેવી નહિ. યાત્રા કરતી વખતે પગમાં જોડા પહેરવા નહિ અને માથે છત્રી ઓઢવી નહિ. ૬૫

અહં દુષ્કૃતકર્મા વૈ મહાપાતકકારકઃ ।

ગૃહદ્વારેષુ તિષ્ઠામિ મિત્સારીં બ્રહ્મધાતકઃ ॥ ૬૬ ॥

ભિક્ષા માગતી વખતે મહાપાતકીએ કહેવું કે, મેં મહાપાપ કર્યું છે અને હું બ્રહ્મહત્યારો છું; માટે તમારા ઘરના બારણામાં ઉભો છું અને ભિક્ષાને માટે આગ્યો છું. ૬૬

ગોકુલેષુ વસેદ્વાપિ ગ્રામેષુ નગરેષુ ચ ।

તપોવનેષુ તીર્થેષુ નદીપ્રસ્રવણેષુ ચ ॥ ૬૭ ॥

एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ।

બ્રહ્મહત્યા કરનારાએ યાત્રામાં ગાયોના નેસડામાં વાસ કરવો અથવા તો ગામમાં કે નગરમાં વાસ કરવો હોય તો જ્યાં ગોશાળા હોય, દેવમંદિર હોય તેવાં સ્થાનમાં નિવાસ કરવો, અથવા તો તપોવનમાં, તીર્થોમાં કે નદીઓના અરણ્યોમાં ઉપર નિવાસ કરવો અને એ સર્વ સ્થાનોમાં પોતાનું પાપ સંભળાવતાં સંભળાવતાં પવિત્ર એવા સમુદ્ર ઉપર જવું. ૬૭

दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ६८ ॥

रामचन्द्रसमादिष्टनलसञ्चयसञ्चितम् ।

सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ६९ ॥

આ રીતે દશ યોજનમાં વિસ્તારવાળી અને સો યોજન લાંબી તથા રામચંદ્રની આજ્ઞાથી નલ નામના વાંદરાએ પથરાયેા ગોઠવીને આંધ્રેન્દ્રી એવા સમુદ્રની સેતુનાં (પાજનાં) દર્શન કરીને મનુષ્ય બ્રહ્મહત્યાના પાપનો નાશ કરે છે. ૬૮-૬૯

सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ।

यजेत वाश्वમેधेन राजा तु पृथिवीपतिः ॥ ७० ॥

સેતુનાં દર્શન કરીને શુદ્ધ થયેલા પુરુષે સમુદ્રમાં સ્નાન કરવું. પૃથ્વીપતિ રાજાથી જો સમુદ્રસેતુનાં દર્શન થઈ શકે તેમ ન હોય તો તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો. ૭૦

૭૦ અશ્વમેધ યજ્ઞ પણ થઈ શકે તેમ ન હોય તો બૃહદ્વારણ્યકર્મા તથા તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં કહેલી અશ્વમેધની ઉપાસના કરવી.

पुनः प्रत्यागतो वेश्म वासार्थमुपसर्पति ।

सपुत्रः सहभृत्यश्च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७१ ॥

ગાથૈવૈકન્તં દદ્યાચ્ચાતુર્વિધેષુ દક્ષિણામ્ ।

બ્રાહ્મણાનાં પ્રસાદેન બ્રહ્મહા તુ વિમુચ્યતે ॥ ૭૨ ॥

સમુદ્રસેતુનાં દર્શન કરીને પોતાને ઘેર આવ્યા પછી બ્રહ્મહત્યા કરનારાએ બ્રાહ્મણોને જમાડવા અને પછી પોતાના પુત્રો, સ્ત્રી તથા સેવકો સાથે ઘરમાં પ્રવેશ કરવો. ચાર વેદ ભણેલા બ્રાહ્મણોને એકસો ગાયો દાનમાં આપવી અને બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન થઈને કહે કે, તું પાપરહિત થયો છો, એટલે બ્રહ્મહત્યા કરનારો પાપમાંથી છૂટે છે. ૭૧-૭૨

૭૨ મનુ બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત બાર વર્ષ સૂધી કરવાનું કહે છે. મનુએ બ્રહ્મહત્યાને માટે કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્તો પરાશરના પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં કઠિન છે. પરાશરે કળિયુગ તથા તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોની શક્તિ, શ્રદ્ધા વગેરે જોઈને પ્રાયશ્ચિત્તનો સંકાય કર્યો છે.

સવનસ્થાં સ્ત્રિયં હત્વા બ્રહ્મહત્યાવ્રતં ચરેત્ ॥ ૭૩ ॥

અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણની સ્ત્રીની હત્યા કરનારાએ પણ બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૭૩

મદિરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત:-

મધપથ દ્વિજઃ કુર્યાન્નર્દીં ગત્વા સમુદ્રગામ્ ।

ચાન્દ્રાયણે તતશ્ચીર્ણે કુર્યાદ્બ્રાહ્મણભોજનમ્ ॥ ૭૪ ॥

અનડુત્સહિતાં ગાં ચ દદ્યાદ્વિપ્રેષુ દક્ષિણામ્ ॥

મદિરાપાન કરનારા પુરુષે સમુદ્રની સાથે મળનારી નદીના તીર ઉપર જવું અને ચાન્દ્રાયણ વ્રત કરીને બ્રાહ્મણોને જમાડવા, એક ગાય તથા એક બળદનું દાન દેવું તથા બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપવી. ૭૪

૭૪ આ શ્લોકમાં જે મદ્યપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત લખ્યું છે, તે ફણુસ, દ્રાક્ષ, ખજૂર, તાડ, શેરડી, મહુડાં, નાળિયેર વિગેરે ફળોમાંથી બનાવેલા આસવનું પ્રાયશ્ચિત્ત જાણવું. જેમાં જીવની હિંસા થોડી થાય છે અને જે પીધાથી મનુષ્ય બે ભાન થઈ જતો નથી, તેને આસવ જાણવો.

સુરાપાનં સકૃત્કૃત્વા અગ્નિવર્ણી સુરાં પિબેત્ ।

સ પાતયેતદાત્માનમિહ લોકે પરત્ર ચ ॥ ૭૫ ॥

જેણે એક વાર પણ સુરાનું પાન કર્યું હોય, તેણે સુરાને અગ્નિના જેવી લાલ ચોળ તપાવીને પીવી. સુરાનું પાન કરનારો પુરુષ પોતાના આત્માને આલોકમાંથી અને પરલોકમાંથી એમ ઉભય લોકમાંથી બ્રહ્મ કરે છે. ૭૫

૭૫ સુરા બહુ જ તીક્ષ્ણ પ્રકારનો અને બેભાન કરનારો દારુ છે. અને તે જવ, ચોખા વગેરેના લોટમાંથી તે બનાવવામાં આવે છે. મનુષ્યે પણ સુરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત પરાશરને મળતું જ કહ્યું છે. વિદ્યાયત વગેરે પરદેશમાં મુસાફરી કરનારાઓને અને ત્યાં અભ્યાસ, વ્યાપાર, આદિકને માટે ધણાં વર્ષો સૂધી રહેનારા હિંદુઓને સુરાપાનનો પ્રસંગ આવે છે; કેટલાએક સુરાપાન કરતા નથી, પરંતુ તેઓને સુરાપાન કરનારાઓની સાથે વારંવાર ભોજન કરવાનો પ્રસંગ પડે છે, સુરાપાન કરનારાઓવડે રાંધેલું અન્ન ખાવાનો પ્રસંગ આવે છે, સુરાપાન કરનારા જેમાં જમ્યા હોય તેવાં કાચનાં વાસણોમાં ભોજન કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, તેઓના રાંધવાના ચુલાઓ ઉપર તેઓનાં જ વાસણોમાં રાંધવાનો પ્રસંગ પણ પડે છે; તેથી તેઓ પણ સુરાપાન કરનારના જેવા જ પાતકી થાય છે, એ વાત ભગવાન પરાશરે જ ૭૮ માં શ્લોકમાં કહી છે. પતિતની સાથે કેટલો વખત સૂધી અને કેવી રીતનો સંસર્ગ રાખવાથી પુરુષ પતિત (પાપી) થાય છે, એ વિશે ભગવાન મનુ કહે છે કે:-

“સંવત્સરેણ પતતિ પતિતેન સહાચરન્ ।

યાજનાધ્યાપનાદ્યૌનાન્ન તુ યાનાસનાશનાત્ ॥

પતિતની સાથે એક વર્ષ સૂધી એક ગાડીમાં બેસીને જવા આવવાથી, એક આસન ઉપર બેસવાથી તથા એક પંક્તિમાં બેસીને ભોજન કરવાથી પુરુષ પતિત થાય છે. પરંતુ યજ્ઞ હોમ કરાવવાથી, વેદ તથા શાસ્ત્રોનું અધ્યાપન કરાવવાથી, તથા પરસ્પર કન્યા લેવા દેવાથી તો એક વર્ષે નહિ પરંતુ તુરંત જ પતિત થાય છે.” બીજા સ્મૃતિકારોએ પણ આ પ્રમાણે જ કહ્યું છે. જેઓ ધણાં વર્ષો સૂધી જાણી જોઈને પતિતોનો સંસર્ગ કરે છે, તેઓને માટે શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું નથી. પરંતુ અજ્ઞાણતાં થયેલાં પાપને માટે શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે.

બ્રાહ્મણના સુવર્ણની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત:-

અપહૃત્ય સુવર્ણં તુ બ્રાહ્મણસ્ય તતઃ સ્વયમ્ ।

ગચ્છેન્મુસલમાદાય રાજાનં સ વધાય તુ ॥ ૭૬ ॥

હતઃ શુદ્ધિમવાપ્નોતિ રાજાસૌ મુક્ત એવ ચ ।

કામતસ્તુ કૃતં યત્સ્યાન્નાન્યથા વધમર્હતિ ॥ ૭૭ ॥

જેણે બ્રાહ્મણનું સુવર્ણ ચોરીું હોય, તેણે પંડે હાથમાં મુસલ (સાંઝેલું) લઈને પોતાનો વધ કરાવવા માટે રાજાની પાસે જવું અને તેને કહેવું કે; “મેં બ્રાહ્મણનું સુવર્ણ ચોરીું છે, માટે તમે મને આ મુસલ મારો!” એટલે રાજાએ તેને મુસલ મારવું. તેનાથી પાતકી મરણ પામીને શુદ્ધ થાય છે અને તે કહાચ મરણ પામતો નથી તો પણ રાજા તેને માર્યા પછી છોડી દે છે

અને તે શુદ્ધ થાય છે. જો ઇચ્છાથી જાણી જોઈને પ્રાદ્મણ્યનું સુવર્ણ ચોરું હોય તો તે રાજને હાથે વધયોગ્ય ગણાય છે, પરંતુ અજાણતાં ચોરી કરી હોય તો તે વધને યોગ્ય ગણાતો નથી. ૭૬-૭૭

આસનાચ્છયનાદ્યાનાત્સંભાષાત્સહમોજનાત્ ।

સંક્રામન્તીહ પાપાનિ તૈલવિન્દુરિવાંમસિ ॥ ૭૮ ॥

પાપીઓની સાથે એક આસન ઉપર બેસવાથી, એક શય્યામાં સાથે સુવાથી, એક વાહનમાં સાથે બેસવાથી, તેઓની સાથે ભાષણ કરવાથી તથા તેઓની સાથે ભોજન કરવાથી પાપીઓનાં પાપો પાણીમાં નાખેલું તેલનું ટીપું જેમ પાણીમાં ફેલાઈ જાય છે, તેમ સંસર્ગ કરનારા પુરુષના શરીરમાં ફેલાઈ જાય છે. ૭૮

ચાન્દ્રાયણં યાવકશ્ચ તુલાપુરુષ એવ ચ ।

ગવાં ચૈવાનુગમનં સર્વપાપપ્રણાશનમ્ ॥ ૭૯ ॥

ચાંદ્રાયણ વ્રત, જવની રાખડીનું પાન, તુલાપુરુષ તથા ગાયોની પાછળ જવું; આ સર્વ વ્રત સર્વ પાપનો નાશ કરનારાં છે. ૭૯

૭૯ તુલાપુરુષ એક જાતનું વ્રત—પ્રાયશ્ચિત્ત છે અને તેના વિધિ શાસ્ત્રમાં અ. પ્રમાણે લખ્યો છે;—પિષ્પાકશ્ચ તથાચામં તક્રં ચોદકસક્તવઃ ।

ત્રિરાત્રસુપવાસશ્ચ તુલાપુરુષ ઉચ્યતે ॥

એક દિવસ ખોળ ખાવો, એક દિવસ ચોખાનું ઘોણ પીવું, એક દિવસ છાસ પીવી, એક દિવસ જળ પીવું, એક દિવસ સાથવો ખાવો અને ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવો, આ આઠ દિવસનું વ્રત તુલાપુરુષ કહેવાય છે.

ભગવાન્ યાજ્ઞવલ્ક્ય આ વ્રત પંદર દિવસ સૂધી કરવાનું કહે છે; તેનું વચન આ પ્રમાણે છે;—एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

તુલાપુરુષ इत्येव ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥

ઉપર કહેલા પાંચ પદાર્થોમાંના એક એક પદાર્થને અનુક્રમે ત્રણ ત્રણ દિવસ સૂધી ખાધને રહેવું, તેનું નામ તુલાપુરુષ કહેવાય છે; અને તે વ્રત પંદર દિવસે પૂર્ણ થાય છે.

एतत्पाराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपञ्चकम् ।

द्विनवत्या समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य संग्रहः ॥ ८० ॥

ભગવાન્ પરાશર ઋષિએ પાંચસો અને બાણી શ્લોકથી આ ધર્મશાસ્ત્ર કહ્યું છે અને તેમાં ધર્મશાસ્ત્રનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ૮૦

૮૦ આ શ્લોકમાં આ સંહિતાના ૫૮૨ શ્લોક છે એમ કહ્યું છે, પરંતુ આર્ય અધ્યાયના શ્લોકની સંખ્યા ગણતાં ૫૮૧ શ્લોક થાય છે. તેમાં ચાર પાંચ ક્ષેપક શ્લોક ઉમેરતાં પણ આ શ્લોકમાં કહેલી સંખ્યા પૂરી થતી નથી.

यथाध्ययनकर्माणि धर्मशास्त्रमिदं तथा ।

अध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गकाम्यया ॥ ८१ ॥

इति श्रीपाराशरसंहितायां प्रायश्चित्तकाण्डे महापातकप्रायश्चित्तपरिशिष्ट

प्रायश्चित्तवर्णनं नाम द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

જેમ વેદનો પાઠ કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે, તેમ આ ધર્મશાસ્ત્રનો પાઠ કરવાથી પણ સ્વર્ગ મળે છે. માટે સ્વર્ગમાં જવાની ~~પરિચા~~વાળા પુરુષે આ ધર્મશાસ્ત્રનો અવશ્ય પ્રયત્નથી પાઠ કરવો. ૮૧

૮૧ ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં અર્થાનુષ્ઠાનનું મુખ્યપણું હોય છે, માટે તેને પઠ કરવાથી કંઈ પણ ફળ નથી. આમ કોઈના મનમાં સંદેહ થાય તે દૂર કરવા માટે આ ધર્મશાસ્ત્રના પાઠનું ફળ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે.

હતિશ્રી પારાશર ધર્મશાસ્ત્રમાં પરિશિષ્ટ તથા મહાપાતકનાં પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન, એ નામનો અધ્યાય ૧૨ મો સમાપ્ત.

॥ पाराशरसंहिता समाप्ता ॥

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૧૪	કળિયુગમાં લૌકિક.	કળિયુગમાં મનુષ્યાનું લૌકિક.
૧	૧૭	ખીન્ન.	આ.
૧	૨૨	ઉપલા.	આ.
૫	૨૫	જાણ્યા.	જાણ્યા.
૬	૧૭	વ્યાધ.	વ્યાધ.
૮	૩૦	એમજ બહુવચન.	એમ બહુવચન.
૧૪	૨૦	ધર્મશાસ્ત્ર.	આ ધર્મશાસ્ત્ર.
૧૬	૨૨	દેવાકેવો.	દેવો.
૧૮	૨૬	કરવું.	કરવો.
૨૨	૨૬	કરે તો.	કરનારાએ.
૨૪	૩	તેઓને.	તેઓને અથમ દિવસ જાણવા.
૪૬	૧૪	સત્ત્વ.	સત્ત્વ.
૬૧	૧૬	આશૌચ રૂપાત.	આશૌચ સંપાત.
૭૭	૧૬	પ્રાયશ્ચિત્તોમાં.	પ્રાયશ્ચિત્તોમાં પક્ષની સંખ્યા પ્રતિ
૮૬	૧૬	ધર્મરૂપ કહ્યો નથી.	અધર્મરૂપ કહ્યો નથી.
૯૬	૧૬	પ્રસંગ નહિ આવે.	પ્રસંગ આવે.
૯૬	૧૬	થઈ શકે.	થઈ શકે નહિ.
૯૮	૧૨	પાલન અર્થમાં.	પાલન કરનારના અર્થમાં.
૧૦૫	૩૦	અપ્રસૂતા.	અપ્રસૂતા.
૧૧૩	૧૨	બ્રાહ્મણ.	બ્રાહ્મણો.
૧૧૩	૧૬	ચૌર.	ચૌરો.
૧૧૪	૨૬	પ્રાશન કરવું.	પ્રાશન કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.
૧૨૨	૬	દિવસ વરના.	દિવસના.
૧૪૫	૨૬	મુક્તે.	મુક્તે.
૧૬૮	૧૦	સ્નાન.	સ્નાન.
૧૭૪	૧૬	સદાચર રક્ષણ.	સદા પોતાની ઓળખ રક્ષણ.
૨૭૬	૧૧	તાન્ત્ર.	તાન્ત્ર.
		અમલ.	અમલ.

